

ZAHİD XƏLİL

TƏRTİB EDƏNİ: Şəlalə Nəbiyeva,
pedaqoji elmlər namizədi

REDAKTORU: Füzuli Əsgərli,
filologiya elmləri namizədi, dosent

Zahid Xəlil, Seçilmiş əsərləri, VI cild.

Bu cildə müəllifin uşaq ədəbiyyatının nəzəri məsələlərinə dair məqalələri, kitablar və tamaşalar haqqında rəyləri, müsahibələri toplanmışdır.

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

VI CİLD

*UŞAQ ƏDƏBİYYATI HAQQINDA MƏQALƏLƏRİ,
ÇIXIŞLARI, MÜSAHİBƏLƏRİ*

© $\frac{1947863070800}{1957(0)41326107}$ - 2008.

UŞAQ ƏDƏBİYYATININ ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDQIQI HAQQINDA

Həqiqi uşaq ədəbiyyatı öz dövrünün real imkanları daxilində zamanəsinin irəli sürdüyü estetik tərbiyə problemlərinə cavab verir.

Zəmanə təkcə uşaq ədəbiyyatının bədii məhsulunu yarananların deyil, onu tədqiq edənlərin də qarşısında xüsusi vəzifələr qoyur. Bu sənətin elmi nəzəri konsepsiyası hazırlanmadan, onun keçdiyi yolun həqiqi qiyməti verilmədən söz sənətinin yaradıcılarından təzə bir şey ummağa da haqqımız yoxdur.

Müharibəyə qədərki tədqiqatlar sonrakıların qarşısında çox cüzi görünür. Bu cəhət başqa xalqların ədəbiyyatşünaslığında da nəzərə çarpır. Frankfurtdakı uşaq ədəbiyyatının tədqiqi institutunun professoru Klaus Dodorer müharibədən sonra uşaq ədəbiyyatında yaranan ciddi münasibətin səbəbini müharibənin gətirdiyi fəlakətlərdə görür.

Azərbaycanda isə uşaq ədəbiyyatına diqqət müharibənin son illərindən başladı. S. Vurğunun proqram xarakterli: “Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq” məqaləsi çap olundu. Bu məqalə sübut edirdi ki, uşaq ədəbiyyatı özünün vəzifəsini bütün ciddiliyi ilə başa düşməli və yeni, parlaq əsərlər yaratmalıdır.

Müharibədən sonra planetimizin bir sıra nöqtələrində belə bir həqiqət dərk olunmağa başladı ki, bəşəriyyət qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq istəyirsə, öz nailiyyətlərini qoruyub mühafizə etmək, daha böyük möcuzələr yaratmaq niyyətindədirsə yeni nəslin tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmalıdır. Sabah dünyanın sahibi olacaq uşağın bu gün alacağı tərbiyədən çox şey asılıdır. Uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olan böyük və mürəkkəb estetik tərbiyə mexanizminin ən mühüm hissəsi, ən təsirli vasitələrindən biri ədəbiyyatdır.

Xalq uşaq ədəbiyyatının qayğısına qalmaqla cəmiyyətin tərbiyə prosesində fəal iştirak etmək imkanı qazanır.

Uşaq ədəbiyyatının kökləri və mənşəyinin folklora bağlılığı, bu ədəbiyyatın keçdiyi yol, hətta bəzi sənətkarlıq problemləri çoxdan bəri estetik fikrimizin əsas mövzusu olaraq qalır. Onun müxtəlif problemlərini Abdulla Şaiq, Mehdi Hüseyn, Rəsul Rza, Səməd Vurğun, İlyas Əfəndiyev, Mikayıl Rzaquluzadə, Mirvarid Dilbazi, Teymur Elçin, Maqşud İbrahimbəyov, Əkrəm Əylisli, Fikrət Sadıq kimi yazıçılarla yanaşı, Məmməd Cəfər, Bəkir Nəbiyev, Əflatun Məmmədov, Xeyrulla Məmmədov, Musa Adilov, Fərhad Fərhadov, Camal Əhmədov, Qara Namazov, İnayət Bəkdaşi, Vaqif Mərdanov, Aydın Hacıyev, Bilal Muradov, Əbdül Əzizov, Ramazan Qafarov, Hacı İsmayılov, Yaqub Babayev, Təyyar Cavadov və başqaları aparmış, bu ədəbiyyatın tarixi inkişaf qanunauyğunluqları haqqında ayrı – ayrı faktları, görkəmli nümayəndələri barədə fikirlər söyləmişlər.

Uşaq ədəbiyyatımızın inkişaf tarixini müəyyənləşdirmək baxımından bu əsərlərin rolu şübhəsizdir. Lakin uşaq ədəbiyyatının tərbiyəvi rolunun onun sənətkarlıq cəhətlərindən çox zaman ayrıca tədqiqi bu sahədəki estetik fikrin əsas qüsurlarındadır. Çox zaman Azərbaycan estetik fikri bu ədəbiyyatın nailiyyətlərini milli çərçivədə qiymətləndirir, onun obrazlı təfəkkürün məhsulu olması haqqı danılır. Beləliklə, sənət nümunələrinin həqiqi qiyməti əvəzinə tədqiqatlarda daha çox bu ədəbiyyatın pedaqoji cəhətləri araşdırılır.

Ümumittifaq mətbuatında çap olunan məqalələrlə milli dilimizdəki tədqiqatlar arasında kəskin fərq nəzərə çarpır. Rus tənqidçiləri və həmin dildə məqalələri çap olunan Azərbaycan yazıçıları və alimləri uşaq ədəbiyyatı problemlərinə Ümumittifaq kontekstində yanaşdıqları halda, Azərbaycan dilində dissertasiya yazanlarımızın çoxu həmin məqalələrə bağışlanılmaz bir laqeydlilik göstərirlər.

Uşaq ədəbiyyatı sahəsində müasir nəzəri fikir elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı tədqiqatlarla heç cürə kifayətlənmək olmur.

Müasir nəzəri estetik fikir uşaq ədəbiyyatı problemlərinin şərhində sənətkarlıq axtarışlarını, fikrin ifadə ustalığını, bədii əsərin forma və məzmun məsələlərini ön plana çəkir. Uşaq ədəbiyyatımızın nailiyyətlərini məhdud milli və məhəlli hadisə kimi yox, vahid dünya uşaq ədəbiyyatının problemləri ilə birgə öyrənmək zərurəti onun yeni bir nəzərlə tədqiq etmək ehtiyacını doğurur.

Bu günün tədqiqatları uşaq ədəbiyyatımızın mənşəyi olan kiçik folklor janrlarının xarakterik cəhətlərini nəzərdən keçirmək, bu cəhətlərin uşaq ədəbiyyatımızın formalaşmasında oynadığı rolunu aydınlaşdırmaq, folklorun fantastik keyfiyyətlərinin, optimizminin, lakonizminin uşaq ədəbiyyatına keçməsinə araşdırmaq; bu ədəbiyyatın inkişafında mühüm rol oynayan amilləri müəyyənləşdirmək olmalıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin meydana gəlməsi, yeni istiqamətli dərslərlərin, uşaq mətbuat orqanlarının yaranması, maarifçilik hərəkatının genişlənməsi, rus və Avropa klassiklərinin əsərlərinin dilimizə çevrilməsi uşaq ədəbiyyatının yaranması üçün mühüm zəmin olduğunu göstərmək, ilk nümunələrin ideya–bədii xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək müasir tədqiqatların vəzifəsi olmalıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq cəhətcə inkişafında klassik şərq poeziyasının, rus və dünya ədəbiyyatının təsiri problemləri də yaddan çıxmamalıdır. Yaranan əsərlərin ənənəyə sadıq qalan nümunələri ilə birlikdə novator keyfiyyətlərinin araşdırılması da nəzərə alınmır.

Tədqiqatların əsas məqsədi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının köklərini, mənşəyini araşdırmaq, ilk yaranış çağlarında onun hansı keyfiyyətlərinin sonrakı inkişafına təsir etdiyini nəzərdən keçirmək, bu ədəbiyyatın söz sənətinin müstəqil bir sahəsinə çevrilməsində tarixi-ictimai hadisələrin rolunu göstərmək və sonrakı inkişafında sənətkarlıq axtarışlarının, müvəffəqiyyət və nöqsanlardakı xarakterik cəhətləri müəyyənləşdirmək olmalıdır. Uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yolun həqiqi qiymətini vermək, beləliklə

onun gələcək inkişafına kömək edəcək amilləri aydınlaşdırmaq başlıca vəzifədir.

Uşaq ədəbiyyatı nümunələri, folklor materialları, xalqın tarixi ilə bağlı yazılmış əsərlər, uşaq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, ilk dərslilər və klassik ədəbiyyatımızdakı uşaq mütəlləsi mətnləri xüsusi tədqiqat obyekti olmalıdır.

İndiyə qədər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının kökləri, mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri və sənətkarlıq problemləri geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Bu problemlə bağlı yazılan mövcud dərslər və dərslər vəsaitləri məqsədlərinə müvafiq olaraq geniş elmi – tədqiqat xarakteri daşımır. Q. Namazovun, A. Hacıyevin doktorluq dissertasiyaları əsasən sovet dövründə yaranmış bədii uşaq əsərlərini tədqiqata cəlb etmiş, əvvəlki illərə yalnız öləri nəzər salmışdır. Buna görə də uşaq ədəbiyyatımızın mənşəyi, təşəkkülünün əsas amilləri, inkişafında tarixi ictimai hadisələrin rolu imkan daxilində geniş təhlil olunmalıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq axtarışlarının tədqiqi də bu istiqamətdə araşdırılmayıb. Mövcud tədqiqatlarda uşaq ədəbiyyatının sənətkarlıq məsələləri ya dar bir sahədə araşdırılıb, ya da ümumiyyətlə sənətkarlıq arxa plana keçirilib. Xüsusilə sovet uşaq ədəbiyyatından bəhs edən tədqiqatlarımızın çoxunda həqiqi sənət nümunələri ilə həvəskar yazıçıların əsərlərinə eyni ölçü ilə yanaşılır, sənətkarlıq meyarı nəzərə alınmır. Bunsuz uşaq ədəbiyyatımızın həqiqi inkişaf mənzərəsini təsvir etmək mümkün deyil.

M. İbrahimbəyov, Anar, Əkrəm Əylisli, Elçin, Əli Kərim, Fikrət Sadıq, İsa İsmayılzadə, Məmməd İsmayıl, Eldar Baxış və başqalarının yaradıcılığının müqabilində uşaq ədəbiyyatı kimi tədqiq olunan bir sıra əsərlər öz əhəmiyyətini itirir, onların həvəskar yazıçılar tərəfindən yarandığı aydınlaşdırılır.

Tədqiqatlarımızdakı əsas qüsurlardan biri əsərlərimizə qiymət verərkən ümumittifaq meyarını nəzərə almamaqdır. Ölkənin uşaq ədəbiyyatının nail olduğu zirvədən baxanda tədqiqatlarımızda haqqında geniş söhbət gedən əsərlərin çoxunun dayazlığı görünür

və tədqiqatçılarımızın bu işə sərf etdiyi havayı təəssüf hissi doğurur.

Sənətkarlıq cəhətcə zəif əsərlərin tərbiyə işindəki rolundan danışmaq səmərəsizdir. Belə əsərlərdə obrazlı təfəkkür çatışmadığı üçün onların təsiri barədə də söhbət açmaq xeyirsizdir.

1989

**AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ
VII QURULTAYINDA MƏRUZƏSİ
(1981- ci il, may)**

Hörmətli qurultay iştirakçıları!

Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatının son beş illik məhsulunu diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, onun inkişafını şərtləndirən amilləri araşdırdıqda belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, söz sənətimizin bu sahəsinin səviyyəsi xeyli kamilləşmiş, mövzu, ideya, bədii dil cəhətcə əlvanlaşmış, həyata daha da yaxınlaşmış, onu müasirlik prinsiplərinə uyğun əks etdirmək baxımından xeyli inkişaf etmişdir.

Bu inkişaf, hər şeydən əvvəl, uşaq ədəbiyyatına qayğısı ilə bağlıdır. Bu sahəyə xüsusi diqqət son onilliyin əvvəlindən daha da artmışdır. Uşaq yazıçılarna dövlət və komsomol mükafatlarının verilməsi məhz son illər başlamış və dörd uşaq əsəri həmin mükafatlara layiq görülmüşdür. Bunlardan ikisi – bir Dövlət və bir Komsomol mükafatı son beşilliyin payına düşür. Məktəblilərin sevimli jurnalı «Pioner»ə dövlətin yüksək mükafatı – «Şəraf Nişanı» ordeni verilmişdir.

Son beş ildə uşaqlar üçün çap olunan kitabların sayı və tirajı əvvəlki beşillikdəkindən xeyli çoxdur. Son beşillikdə uşaq kitabının həcmi əvvəlki beşilliyə nisbətən az qala iki dəfə artmışdır. İki cildədən ibarət olan «Azərbaycan sovet uşaq ədəbiyyatı antologiyası»nın nəşri də sonuncu beşilliyin payına düşür.

Çox mühüm hadisə olan beynəlxalq uşaq ili də hesabat dövrünə təsadüf edir. Bu münasibətlə respublikada xətti ilə keçirilən tədbirlər uşaq yazıçılarının imkanlarını bir daha səfərbərliyə almış, onları yeni əsərlər yazmağa ruhlandırırmışdır.

Bütün bunlar uşaq ədəbiyyatımıza göstərilən qayğının nümunələridir. Həmin faktlar belə bir fikri söyləməyə haqq qazandırır ki, «uşaq ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmək barədə

qərarı (1969) Azərbaycanda həyata keçirilir, uşaq ədəbiyyatının nailiyyətləri diqqətlə izlənilir və yüksək qiymətləndirilir.

Uşaq ədəbiyyatımızın zəngin ənənələri vardır. Son beşillikdə keçmişimizdən, fəhlə sinfinin əməyindən və mübarizələrindən bəhs edən yeni əsərlər yaranmışdır. Ə.Vəliyevin «Gizli iclas», Ə.Əmrəhovun «Gizli təşkilat» və sair əsərlər balaca oxucuya siyasi-ictimai hadisələrdən, xalqın apardığı mübarizə və əmək qəhrəmanlığından söhbət açır.

Mövzuların aktuallığına görə Eynulla Ağayevin yaradıcılığı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Yazıçı hər bir hekayə və povestində mərd, qorxmaz, cəsur uşaq surəti yaratmağa səy göstərmiş və çox zaman məqsədinə nail olmuşdur. «Mübarizə» hekayəsinin qəhrəmanı Gündüz cəsur uşaqdır. O da atası ilə birlikdə düşməne qarşı mübarizə aparır, qələbə sevincini ürəkdən duyur.

Uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün onların ağılına, dünyagörüşlərinə, əqidəsinə təsir edən əsərlər yaratmaq bizim vacib vəzifələrimizdəndir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində uşaqlar üçün yazılan ağıllı kitabların– hadisələrin müasir baxımdan əks etdirən əsərlərin rolu misilsizdir.

Xalq şairi Mirvarid Dilbazi aşağıdakı fikirləri söyləyərkən nə qədər də haqlıdır: «Uşaq ədəbiyyatı bir növ əlifbaya bənzəyir. Elmin, mədəniyyətin müxtəlif biliklərin əlifbasına. Uşaqlar bu əlifba vasitəsilə bəşəriyyətin uzun əsrlər boyu yaratdığı bir dünyaya – sənət aləminə ayaq açır, həmin sehrli «hərflərin»-hikmətli açarların köməyi ilə bu böyük xəzinəyə sahib olmağa başlayırlar».

Son beşillikdə xalq şairi Rəsul Rza uşaqlar üçün «Balacaların şəkili təbiət ensiklopediyası» silsiləsindən on kitab çap etdirmişdir. Əvvəllər kitablarında körpələrə insanları, təbiəti sevdirmək, onların qəlbində humanist duyğular yaratmaq məqsədi üstünlük təşkil edirdisə, son kitablarında uşağa təbiətin bir sıra sirlərini öyrədir, intellektual inkişafına təsir edir. Təkcə gözəllikləri rəsm etməklə kifayətlənmir, təbiətin ümumi ahəngi haqqında məlumat verir. Hansı bitkidən, otdan, cücüdən danışırsa danışsın, bu başlıca məqsədi izləyir.

T.Elçinin «Torağay nəğməsi» kitabı da balacalar üçün belə müdrik həmsöhbətə çevrilən şeirlər toplusudur. Bu əsərlər həm də folklordan əsl yaradıcılıq yolu ilə bəhrələnmənin gözəl nümunələridir. Şair rus, belorus, gürcü, moldav, ingilis, çex, fransız, yapon, yunan xalq poeziya nümunələrini dilimizə məhəbbətlə tərcümə etməklə yanaşı, əsərlərində onlardan bəhrələnir, uşaqların məlumat dairəsini genişləndirir.

N.Rəfibəylinin «Yarasa», «Ovmadərən», Ə.Qasimovun «İpək qurdu», E.Mahmudovun «Cırtan ulduzlara uçur», N.Abdullayevin «Balaca Kiberin macəraları», «Niyəcik», X.Rzanın «Marallar da duz yeyərmiş» əsərləri uşağın bilik dairəsinin genişlənməsinə kömək edir. Qocaman yazıçımız Mikayıl Rzaquluzadənin «Evrika – yəni tapdım!» poeması xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şair poemanın ayrı-ayrı fəsillərində maraqlı süjet vasitəsi ilə müxtəlif fiziki qanunlar haqqında uşağa ilkin məlumat verir.

Son illər uşaq ədəbiyyatımızda sənətkarlıq axtarırları sahəsində irəliləyiş nəzərə çarpır. Belə bir cəhət aydın görünür ki, son dövrdə yaranan uşaq əsərlərinin xeyli hissəsi təbii dilə, möhkəm kompozisiyaya, ağıllı, müdrik süjetə əsaslanır. M.Dilbazinin yeni silsilə şeirləri, H.Ziyanın «Qərib cinlər diyarında», «Qardaşlar ovda», İ.Tapdığın «Çiçəklərim, güllərim», F.Sadığın «Göydə nə var?», T.Mütəllibovun «Danışan çiçəklər», M.Aslanın «Dəvələr niyə gövşəyir» kitabları belə əsərlərdəndir.

M.Əliyevin Azərbaycan SSR Dövlət mükafatına layiq görülmüş «Çalğıcı quşlar» kitabını xüsusi qeyd etmək istəyirəm. «Çalğıcı quşlar» uşaq poeziyamızın sənətkarlıq axtarırlarında özünəməxsus hadisədir. Bir az ovçu, bir az gopçu İbişin ovçuluğu da, gopçuluğu da humanist ideyaların təbliğinə xidmət edir. İbişin yalanları həqiqət qədər gözəldir. Bu yalanlar uşaqları doğruluğa, cəmiyyəti, insanları, təbiəti sevməyə səsləyir. Bizim ədəbiyyatımızda İbiş təzə, orijinal bir obrazdır.

M.Əliyevin şeirlərində çiçəklər işıq saçır. Gecə azmış uşaq qərənfilin işığına yol gedir, lalələr çəməndə qırmızı lampə kimi

yanır. Bu şeirlər uşağın xəyal dünyasını da beləcə işıqlandırır, qəlbindəki təmiz hissləri qanadlandırır.

Uşaq ədəbiyyatımızı gözəl bir saraya bənzətmiş olsaq onun əsas bünövrə daşları da, ən parlaq kərpicləri də, rəngbərəng şəbəkəsi də uşaq poeziyasıdır. Bu parlaq rənglərin və bünövrənin ilk müəllifləri olan Ələkbər Sabir, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Rəşidbəy Əfəndiyev, Sultan Məcid Qənizadə kimi sənətkarların vurduqları naxışlar bu gün də heyratəmiz bir ehtişamla parlamaqdadır.

Uşaq sağlam, təmiz duyğulara malikdir. Gələcəkdə onun necə formalaşacağı tərbiyədən asılıdır.

Uşaq ədəbiyyatının ən başlıca məqsədlərindən biri körpələrin qəlbində təmiz hisslər yaratmaq, onların tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmaqdan ibarətdir. Çünki hər şey tərbiyədən başlayır. Belinskiyin sözlərini xatırlayaq: «Tərbiyə çox böyük işdir. İnsanın taleyini o həll edir. Gənc nəsil indiki zamanın qonağı, gələcəyin isə sahibidir».

Tofiq Mahmud isə şeirlərində həm folklorun, həm də təbiət hadisələrinin ahəngini saxlayır, uşağa, məsələn, dolu barədə məlumat vermək üçün yağanda yolu, izi necə kəsdiyini, pəncərələrə, qapılara dəyərək çıxardığı səsi şeirinin ahəngində də hiss etdirir.

Son illər uşaq nəsrinin ətrafında gedən elmi söhbətlərin, konfrans və müzakirələrin keçirilməsi bu janrın gələcəyi üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Bu janra diqqət artır. Bir sıra yaxşı əsərlər yaranıb. Uşaqlar üçün maraqlı əsərlər yazan S.Vəliyev mövzularına sadıq qalaraq neft həyatı ilə bağlı yeni obrazlar yaratmışdır. N.Süleymanovun son kitabında qısa hekayələrə geniş yer verilmişdir və bu əsərlər məzmunlu və ibrətamizdir.

Əzizə Əhmədova da çox maraqlı hekayələr yazır. Bu hekayələrdə yazıçı otdan, çiçəkdən, meşə heyvanlarından danışsa da, uşaq psixologiyasına uyğun maraqlı obrazlar yaradır. «Toplan və kölgəsi» hekayəsində kölgəsi böyüyəndə vəcdə gələn, kiçiləndə göz yaşı tökən Toplanın surətini bacarıqla yaradır.

Əsasən böyükklər üçün yazan H.Abbasızadə «Nərgizlə Nigarın nağılları» hekayələr silsiləsində bir-birindən maraqlı əhvalatlar təsvir edir. Əkiz bacıları gah kənddə, gah şəhərdə təsvir edir. Bu yolla oxucuya həyatın bir sıra sirlərini öyrədir. Uşaqların sadələdiği suallarını onların psixologiyası ilə bağlayan yazıçı uşaq aləminin poeziyasının qeyri-adiliyini məharətlə açır.

Ə.Babəyevanın «Deputat nənə» hekayəsində isə ənənəvi obraza təzə münasibət diqqəti cəlb edir. Bu hekayədəki təsvirdə indiyə kimi tanıdığımız savadsız, köhnə fikirli qadın deyil, əmək qəhrəmanıdır, hərtərəfli müasir adamdır.

Elçinin «Günay, Nigar, Yalçın, bir də bir Səlim» hekayələr silsiləsində şən, hazır cavab uşaq obrazları vardır. Yazıcının dialoq yaradaraq hadisələri təsvir etmək məharəti xüsusilə diqqəti cəlb edir. Xalq nağıllarının dərin təhkiyəsi özünəməxsus üslubda meydana çıxır.

B.Həsənov, Y.Kərimov, F.Tarıverdiyev, M.Məmmədov və R.Ağayevin hekayələrində həyatımızın bir sıra cəhətlərini bədii şəkildə əks etdirən detallar nəzərə çarpır.

Son beş ildə Azərbaycan uşaq dramaturgiyasının yaradıcılıq axtarışları və nailiyyətləri artmışdır. X.Əlibəylinin «Cunquş» əsəri az bir vaxtda təkcə respublikamızda deyil, onun kənarlarında, məsələn, Hindistanın bir çox şəhərində Abdulla Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla teatri tərəfindən müvəffəqiyyətlə göstərilməsi, bu tamaşalar haqqında Hindistan mətbuatının səmimi sözləri bizi sevindirir. Dramaturqun «Aycan», «Dovşanın ad günü» əsərinin səhnə təcəssümü haqqında «Teatr», «Sovetskaya kultura» kimi mərkəzi mətbuatlarda məqalələr çap olunub.

X.Hasilovanın pyeslərin səmimi sadə, zəhmətkeş müasirlərimizin həyatından, onların xeyirxah, fədakar işlərindən bəhs edir.

Böyükklər üçün yazan dramaturqların uşaq teatrları ilə əməkdaşlığını təqdirəlayiq hesab etmək lazımdır.

Ş.Xurşudun qələmə aldığı «Kiçik torpaqda üç gün», Y.Əzimzadənin «Unutmayın», Ə.Əylislinin «Mənim nəğməkar

bibim», Anarın «Qaravəlli», İ.Məlikzadənin «Sağlıq olsun», İ.Coşqunun «Ana laylası», Ə.Səmədovun «Şehirli xalça» pyesləri gənclərlə yanaşı uşaqları da maraqlandırır. Lakin yaxşı uşaq dramlarımız azdır. Onun yeni əsərlər hesabına zənginləşdirilməsinə böyük ehtiyac var.

FOLKLOR VƏ KLASSİK UŞAQ ƏDƏBİYYATIMIZIN PROBLEMLƏRİ

NİZAMİ YARADICILIĞINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ

Nizami folklordan, xalqın zəngin poetik xəzinəsindən bacarıqla və geniş şəkildə istifadə etmişdir. Akademik Həmid Araslı onun folklorla əlaqəsindən bəhs edərək yazırdı: «Nizaminin heç elə bir poeması yoxdur ki, xalq poeziyasında onun süjeti ilə əlaqədar əsər olmasın. Bunların bir hissəsi Nizaminin xalqdan alaraq yaratdığı sujetlər olsa da, mühüm bir hissəsi Nizami yaradıcılığından xalqa keçmişdir». Xalqdan istifadə edən Nizami öz əsərlərini elə bədii yüksəkliyə qaldırmışdır ki, bu ədəbi nailiyyət folklorun özünün inkişafına təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyatımıza Nizami təsirindən söz açmazdan əvvəl, Nizami ənənələrinin yaranması barədə şagirdlərə məlumat vermək lazımdır. İzah etmək gərəkdir ki, bu ənənələrdən ən başlıcası şifahi xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi və onun yeni formada davam etdirilməsidir. Nizami əsərlərindəki atalar sözü və məsəllər, əfsanə, nağıl və dastan motivləri imkan yaradır ki, şagirdlərə bu haqda zəruri biliklər verilsin. «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti», «Kərpickəsən kişinin dastanı», «Fitnə» hekayətlərindəki hadisələr uşaqlar üçün çox maraqlıdır. Bu parçalarla xalqın güclü təfəkkürü ilə Nizaminin misilsiz şairlik istedadı birləşmiş, beləliklə nağıllar qədər şirin, atalar sözü qədər müdrik və ibrətamiz səhnələr yaranmışdır.

Müəllim «Şahın dostluğu» hekayəsinin tədrisi zamanı Nizaminin həyatı, vətəni barədə qısa məlumat verir və şagirdlərə izah edir ki, bu gün öyrənəcəyimiz hekayə «Leyli və Məcnun» poemasındandır. Bir sıra ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, tarixdə Leyli və Məcnun adlı sevgililər olmuşdur. Məcnunun

haqqında gedən söhbətlərdən məlum olur ki, hətta həmin təxəllüslü bir şair də yaşamışdır.

Müəllim hekayəti nəzmdən nəsrə çevirir, şagirdlərin başa düşə biləcəyi sadə sözlərlə izah edir. Şair bu əsərdə şahla qulluqçunu qarşı-qarşıya qoyur. Qulluqçunu vəhşi itlərə yem etməklə ondan hayıf çıxmaq istəyən şah, oğlanın sağ qaldığını eşidəndə heyratə gəlir. Səbəbini bildikdə isə heyrat qarışıq bir təəssüflə qulluqçudan üzr istəyir. Şahın itlə müqayisəsini «Leyli və Məcnun» poemasını yazmağı xahiş edən Şirvanşah Axsitana vurulan bir işarə kimi də başa düşmək olur. Axsitan poemanın fars dilində yazılmasını istəmiş, ana dilinə etinasız münasibətini bildirmişdir. Müəllif uzun müddət şahın bu xahişini götür-qoy etmiş, yalnız oğlu Məhəmmədin təkidi ilə bu işə başlamışdır. Öz ana dilinə münasibətini, şaha nifrətini «hekayət» adlandırdığı bu əhvalatda hiss etdirmişdi.

Əsərin təhlili zamanı müəllim folklordan gəlmə nümunələri səciyyələndirir. Həmin rəvayətin qələmə alınmasında şifahi xalq ədəbiyyatının təsiri olduğunu şagirdlərin nəzərinə çatdırır. «Quyruq bulamaq», «boyun burmaq», «itə sümük atarsan, dost olar», «yaxşılıq getmədi hədə» kimi ifadələrin xalq arasında atalar sözü kimi işləndiyini deyir.

Müəllim şagirdlərdə xeyirxahlıq, ağılla hərəkət etmək, bir işi görəndə düşünüb-daşınmaq, sonra icra etmək kimi vərdişləri formalaşdırmaq üçün şah tərəfindən itlərin pəncəsinə atılan xidmətçinin və ölümünə fərman verilmiş Fitnənin taleyindən danışır. «Yeddi gözəl» poemasından götürülmüş və nəsrə çevrilmiş «Fitnə» hekayəsinin üslubunda Azərbaycan nağıllarının xüsusiyyətləri vardır. Təəssüf ki, proqramda bu hekayənin öyrənilməsinə cəmi bir saat vaxt ayrılıb. Bu bir saat ərzində şagirdlər həm əsəri oxuyub anlamalı, həm məzmununu və məqsədini, həm də onun şifahi xalq ədəbiyyatına nə dərəcədə bağlı olduğunu bilməlidir. Müəllim şagirdlərin bu mövzunu qavramaları üçün iki ac şirin arasından padşahlıq tacını götürüb hökmdarlıq alan

Bəhramı adicə bir kənz qızın öz ağı ilə məğlub etməsini padşah nə qədər güclü olsa da, xalqın içində olmalı, xalqdan öyrənməlidir.

Şairin «Sultan Səncər və qarı», «Kərpickəsən kişinin dastanı», kimi əsərlərinin tədrisində Nizami irsində folklorun izi və folklorlaşan surətlər haqqında məlumat verilməsi vacibdir.

Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, şifahi xalq ədəbiyyatımızın hələ lap qədimlərdən ən geniş yayılmış mövzularından biri Xeyirlə Şərin mübarizəsi olmuşdur. Nizami bu mövzu əsasında «Xeyir və Şər» adlı hekayət yazmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, «Yeddi gözəl» bütünlüklə nağıllar əsasında qurulmuşdur. Bu nağıllardan bəzilərinə müəllif özü yazmış, bəziləri isə xalq nağılıdır. Belə xalq nağıllarından biri «Mərd və Namərd» adlanır. Müəllim bu nağılı şagirdlərin yadına salmaqla, müqayisəli şəkildə bədii əsəri mənimsətməyə çalışır. Hekayədə işlənən şifahi xalq ədəbiyyatından gəlmə ifadələrin izahını verir: təbii bənzətmələr, canlı danışq dili, yeddi gün, yeddi gecə yol getmək, kürd qızının nağıllardakı kimi aya, günəşə bənzədilməsi, yarpaqlardan düzələn dərmanla Xeyirin gözlərinin sağaldılması və s. ifadələrin folklordan gəlmə olduğunu deyir.

Nizami bəzən heyvanların köməyi ilə şahların iç üzünü açır. Müəllim şagirdlərə başa salır ki, hələ lap qədimlərdən quş dilini bilən adamlar olub. Bu haqda nənələrimiz nağıllar da danışır. Nizami də bu ənənəni əsas götürərək «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti» hekayətini yazmışdır. Nuşirəvan bir xarabalıqda iki bayquşun söhbət etdiyini görüb, vəzirindən onların nə danışdığını xəbər alır. Vəzir deyir ki, bayquş öz qızına cehiz olaraq o biri bayquşdan qırx xaraba kənd istəyir:

*Bu xaraba kənd nədir, bir qıza azdır, -
deyir.*

*«Kəbin haqqı» bir neçə xaraba yazdır, -
deyir,*

Elçi gələn quş deyir: «Şərikəm hər sözünə,

*Şahın zülmkarlığı bəllidir yer üzünə.
Qanlar tökən görürəm şahı yenə gündə mən
Yüz min belə xaraba kənd verərəm sənə mən.*

Beləliklə, Nuşirəvan oxucunun gözündə zalım, abadlığı sevməyən, təbiəti kor qoyan, xalqa zülm edən bir insan kimi canlanır. Müəllim izah edir ki, nə qədər belə şahlar vəzifə başında olarlarsa, dünya xaraba qalar, insanların qanı axar. Qeyd etdiyimiz kimi, Nizami əsərlərinin sujetinin xeyli hissəsini folklardan götürmüşdür. Onun elə sujetləri də var ki, fars ədəbiyyatından, onun ən görkəmli nümayəndəsi Firdovsidən alınmışdır. Lakin Nizami hər iki halda orijinal bir yol tutmuş, nə folkloru, nə də Firdovsinin fikirlərini təkrar etməmişdir. Şairin 1180-ci ildə tamamladığı «Xosrov və Şirin» poemasının mövzusunı ilk dəfə Firdovsi işləyib. Nizami bu mövzunu yeni səpkidə işləmiş, tarixi hadisə və rəvayətlərin hamısını öz aparıcı fikrinə tabe etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində il mənzum roman sayılan «Xosrov və Şirin»in orta məktəblərdə tədris olunmasının səbəbi onun dastan ruhunda yazılması, fəlsəfi fikirlərin daha çox əhvalatlar vasitəsi ilə ifadəsidir. Xosrovun doğulub böyüməsi xalq dastanlarındakı kimi qeyri-adidir. Lakin Nizami bu dastanvari hadisələrin arxasında öz zamanəsi üçün çox vacib problemlər qaldırır.

Əsərin təhlili zamanı şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, «Xosrov və Şirin» poemasında şair şərq ədəbiyyatından ilk dəfə müsbət qadın surəti yaratmışdır. Ədəbiyyatşünaslar Şirini Şekspirin Cülyetası ilə, Dantenin Beatriçesi ilə müqayisə edirlər. Məhəbbətləri uğrunda ağır zülmələrə dözən bu qızların oxşar cəhətləri daha çoxdur. Azərbaycan qadınlarına məxsus namus, ləyaqət, təmiz məhəbbətlə sevmək kimi nəcib sifətlər Şirinin simasında toplanmışdır.

Nizaminin el ədəbiyyatı nümunələri üzrə iş apararkən müəllim çalışmalıdır ki, şairin əsərlərində öz əksini tapan atalar

sözü, məsəllər, müxtəlif beytlərdə, misralarda ifadə olunan fikirlərin dilimizdə işlənmə yerini, məqamını, fərqli xüsusiyyətlərini izah etsin. Beləliklə də, şagirdlər bilsinlər ki, Nizami irsi folklorla bağlılığı baxımından zəngin və orijinal sənət dünyasıdır.

**AZƏRBAYCAN YAZIÇILARININ
X QURULTAYINDA ÇIXIŞI
(28-30 oktyabr 1997-ci il)**

Əziz və hörmətli prezidentimiz!

Hörmətli qurultay iştirakçıları!

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının son beş-altı ildəki nailiyyətlərini nəzərdən keçirəndə belə qərara gəlmək olur ki, söz sənətimizin bu sahəsinin məhsuldarlığı əvvəlki illərdəkindən xeyli azdır. Onun sənətkarlıq axtarışları da diqqəti cəlb edəcək qədər aşağıdır. Lakin bu ədəbiyyatın mövzu və ideyalarında, fikri ifadə tərzində müstəqil, gələcəyi fərvan olacaq bir ölkənin uşaq ədəbiyyatının ilk cücərtilərini görmək mümkündür. İndi o, vətən deyəndə Azərbaycanı nəzərdə tutur, onu tərənnüm edir. Onun dilində bayraq uşaq qəlbini fərəh hissi ilə dolduran, yaşamağa, mübarizə aparmağa ruhlandırان üçrəngli Azərbaycan bayrağıdır. İndi əlinə qələm alıb öz hisslərini tərənnüm etmək istəyən uşaq – sabahın yazıçısı, xadimi, alimi olacaq o balaca fidan «Lenin babasını» deyil, öz babasını tərənnüm edir.

Mən iyirmi ildən artıqdır Azərbaycan televiziyasında uşaqlar üçün verilişlər aparıram, bir sıra mətbuat orqanları ilə sıx əlaqə saxlayıram. Sizə deyim ki, son illərdə uşaqlardan aldığımız məktublarda Azərbaycan torpağının, xalqımızın tərənnümünə və xüsusilə sevimli rəhbərimiz, müdrik atamız Heydər Əliyevin tərənnümünə dair çoxlu şeirlərə rast gəlirəm.

Azərbaycan prezidenti çox sağ olsun, ölkəmizin uşaqları adından ona təşəkkür edirəm ki, bu günlərdə 70 yaşı tamam olacaq «Günəş» jurnalına, 40 yaşı olacaq «Göyərçin» jurnalına, qəzetimizə kömək əlini uzatmış və dövlət qayğısı göstərmişdir. Bu, Azərbaycan uşaqlarına olan böyük qayğıdır. Mən Azərbaycan uşaqları adından prezidentimizə təşəkkür edirəm, çox sağ olun.

Son beş ilin mövzuları içərisində qanlı-qadalı hadisələr, vətən mövzuları çox zaman naşı qələmlə, hələ ədəbiyyat anlamını verməyən yazı tərzində ifadə olunsada, bu əsərlər müstəqil xalqın uşaq əsərlərinin bünövrə daşları olduğu üçün qiymətlidir.

Fikrət Sadıqın «Şəkili əlifba», «Bir parça vətən», Ələmdar Quluzadənin «Beş guşənin uşaqları», Qaçay Köçərlinin «Qanlı hekayələr», Xanımana Əlibəylinin, Məmməd Aslanın, Balas Azəroğlunun, Rafiq Yusifoğlunun, Qəşəm İsabəylinin, Aləmzər Əlizadənin, Məmməd Namazın və başqalarının çox maraqlı yazıları çap olunubdur.

Əlbəttə, vətən, qeyrət kimi insani hisslərin tərənnümü xüsusilə nəzərə cərpır. Tarixə müraciət də «Sənin baban kim olub?» sualına cavab axtarır və uşağın həmin ruhda tərbiyə olunmasını nəzərdə tutur.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının hələlik az məhsul verməsinin ikinci səbəbi cəmiyyətdə iqtisadi amillərin həlledici qüvvəyə çevrilməsidir. Hələlik uşaq kitabı bu iqtisadi münasibətdə öz yerini tapmayıbdır. Alıcı, oxucu kitab mağazalarına, demək olar getmir, kitab bazarı məktəbə köçüb və qrafoman müəllifin işi ələ gedir. İndi məktəbdə nə qədər desən kitab, qəzet, məcmuə satılır. Amma satılanların az hissəsinin uşağa dəxli var. Bəzən iki-üç səhifəlik kitabaoxşar bir şey bir neçə min manata satılır. Uşağa lazım olan başqa şey məktəbə yol açdı bilmir. Bu hərc-mərcliyin qarşısını iş mexanizmi ilə almaq əvəzinə, məktəbdə kitab ticarəti qadağan olunur. Belə qadağanlar işgüzar qrafomanın qarşısını ala bilmir. İndi yaxşı müəllif o adam sayılır ki, kitabını yaxşı sata bilər. Kitabın keyfiyyət ölçüsü az qala müəllifin satmaq bacarığı, işgüzar əlaqələri ilə ölçülür. Uşaq isə böyüklərin bu kitab bazarında acizdir. Onun gücü yalnız valideynlərinə çatır. Hər dənbir onlardan iki-üç

min manat qoparıb aldığı kitab kiməsə lazımdır? Bu sualın cavabı demək olar ki, heç kəsi düşündürmür. Məktəblərə sinifdənkənar oxu üçün lazım olan klassik və müasir ədəbiyyat, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaranan gözəl bədii kitablar isə çap olunmur.

Bəz bütün bunların qarşısını almaq mümkündürmü? Mümkündür. Bizə elə gəlir ki, uşaq ədəbiyyatının əsl oxucusu məktəblərdədir. Deməli, bu kitabların alıcısı da, istehsalçısı da Təhsil Nazirliyinin özü olmalıdır. Nazirlik öz sistemində bu ədəbiyyatın çapı və satışı ilə məşğul olacaq bir şöbə yaratmalı, həmin sənətin bilicilərini bu işə cəlb etməlidir. Dövlətin maddi köməyi olmadan belə, bu şöbə həm gözəl kitablar buraxar, həm də yazıçıları konkret işə cəlb edə bilər.

Biz əminik ki, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı Sabir, Səhhət, Şaiq, Axundov ənənələrini yaşatmaqla, müasir dünyanın ən gözəl əsərlərinin qarşısında duruş gətirə biləcək gözəl əsərləri hələ bundan sonra yaradacaqdır.

UŞAQ ƏDƏBİYYATI VƏ FOLKLOR

Dünya xalqlarının uşaq ədəbiyyatının mənşəyi və kökləri onun müstəqil bir sənət sahəsinə çevrilməsi barədə tədqiqatları birinci növbədə bu ədəbiyyatın həqiqi mahiyyətini başa düşməyə, inkişaf yolunu aydınlaşdırmağa kömək edir.

Lakin hər bir xalqın həyat tərz, psixologiyası və milli xüsusiyyətlərinə uyğun folkloru olur. Uşaq ədəbiyyatının folklordakı kökləri xalqın xarakteri ilə bağlı spesifik səciyyə daşısa da bir sıra qanunauyğunluqlar öz ümumiliyini saxlayır. Azərbaycan folklorundakı spesifik cəhətlərin ortaya çıxarılması, başqa sözlə bu xalqın uşaq ədəbiyyatının mənşəyindəki özünəməxsusluğun araşdırılması onun inkişaf yolunun düzgün müəyyənəndirilməsi üçün ilkin əsasdır.

Uşaq ədəbiyyatının spesifik cəhətlərindən ən başlıcası onun yüksək fantaziyalara əsaslanmasıdır. Uşaq ədəbiyyatında həyat reallığı ilə yanaşı, parlaq rənglərlə əks edir, xəyalı qanadlandıran dinamik süjetlər vasitəsilə ideal qəhrəmanlıqdan, romantik bir aləmdən söhbət gedir. Xalqın yaratdığı laylalar və oxşamalar, tapmacalar və yanıltmalar, nağıllar və dastanlar uşaq ədəbiyyatının mənşəyi rolunu oynayır. Uşaq ədəbiyyatı bu beşikdə pərvəriş tapır.

Öz miflərində və eposlarında sadə bir dillə yüksək romantik hisslər və əhvalatlar verən yunanları vaxtilə “normal uşaqlar” adlandırırdılar.

Həmin xalqın incəsənətinin mənşəyi haqqındakı aşağıdakı fikirləri maraqlı görünür: “Yunan incəsənətinin əsası yunan mifologiyasıdır, yəni xalqın fantaziyasına, şüursuz bədii surətdə işləmiş olan təbiət və ictimai formalarıdır”

Azərbaycan xalqı zəngin bir ədəbiyyat yaratmışdır. Bu ədəbiyyatda humanizm, qardaşlıq hissləri tərənnüm olunur, xalqın arzu və istəkləri, düşməyə nifrəti verilir. Bu ədəbiyyat xalqın həm tarixi, həm etnoqrafiyası, gələcək haqqında şirin xəyalları və apardığı mübarizələrin tarixçəsidir. Xalq əsrlər boyu uşaqlarını bu ədəbiyyatla tərbiyə etmiş, ona həyatının ağır və məşəqqətli günlərindən nağıllar danışmış, sevincini, adət və ənənələrini mahnılarına, bayatılarına hopdurmuşdur.

Uşaq folklorunun xalqın taleyi ilə bağlılığı məsələsi A. Nəbiyevin tədqiqatlarında maraqlı şərhini tapır. “Azərbaycan folklorunun janrları” əsərində müəllifin bu gün uşaq folkloruna çevrilmiş nəğmələrin yaranması ilə bağlı fikirləri orijinal görünür

*“Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx.”*

İlkin təsəvvürə görə, günəş qırmızı rəngli kəhər ata minərsə, həm özünü tez yetirir, həm də bol istilik gətirir. Lakin burada başqa bir cəhət də var və bu tipli folklor nümunələrini uşaq ədəbiyyatına çevirən də odur. Burada obrazlılıq sadə bənzətməyə əsaslanır. Günəşin bir anda üfəqdə parlağını xalq, onun kəhərə minməsinə bənzədir. Yəni günəş ölüvay – ölüvay parlamasın, gur işıq saçsın və bir anda güngünorta yerinə qalxsın. Kəhər atı minmək günəşin sürətinə işarədir və A. Nəbiyevin kitabında bunlar elmi şəkildə izah olunur.

Uşaq xalq ədəbiyyatı ilə beşikdə tanış olmağa başlayır. Sonra bu nəğmələr oxşamalarla, oyun sözləri, cırıntmalar və yanıltmaclarla əvəz olunur. İlk vaxtlar yalnız “Lay – lay – lay” sözləri ilə başlayan nəğmələr sonra:

Dəvə dabanı,

*Gəzər obanı,
Altı ayağı,
İki dabanı.*

(Bu tapmacanın cavabı tərəzidir)

kimi metaforalara keçir. Həqiqi ədəbiyyata xas olan sözaltı mənalar, obrazlar aləmi, ağıllı, müdrik atalar sözlərinə çevrilir. Demək, uşaq cəmi 7 – 8 yaşlarına qədər ədəbiyyatın sirrləri ilə zəngin olan bir aləmə düşür və bu aləmin gözəlliyi onu heyran edir. Bəs bu aləmdə uşaq nə mənimsəyir, ədəbiyyat onun hansı qabiliyyətinin inkişafına təsir edir? Bu suallara cavab vermək üçün ümumiyyətlə xalq uşaq nəğmələrinin poetikasını, ayrı – ayrı janrların xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək lazımdır.

Layla janrının ilk müəllifləri çox güman ki, analar özləridir. Uşaq çox körpə olanda layla onu yatirtmaq üçün oxunur. Sözləri də çox qısa olur

Lakin uşaq bir neçə aylıq olandat sonra ana onun nəsə başa düşdüyünü yəqinləşdirir və laylasına mənası olan sözlər əlavə edir. Bu nəğmələrdə ananın böyük sevgisi ilə yanaşı çəkdiyi əziyyətlər də öz əksini tapır. Ana sanki uşağa başa salmaq istəyir ki, onun zəhməti ağırdır, buna görə də anaya əziyyət vermək lazım deyil, vaxtında yatmaq gərəkdir ki, ana da yata bilsin.

*Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl gülün içində
Şirin yuxu tapasan.*

Ana bu ilk nəğməsində körpəsinə demək istəyir ki, qızıl gül kimi təmiz ol, ləyaqətli ol, yəni insan ol, namuslu bir ömür sür!

Teymur Elçin heyvanların da laylalarını yaradıb. Canavar laylasında deyir:

*Yat mənim kiçük balam,
Tez böyü kiçik balam.
Qulaqların, gözlərin,
Dişlərin iti olsun.*

*Quzunun əti olsun
Yediyin
Kimi görsən parçala,
Böyü canavar bala.*

Deməli hər canlı laylasında uşağına öz tərbiyəsini aşılayır. İnsan körpəsinin qızılgül kimi təmiz olmağını istəyir, canavar balasına kimi görsə parçalamağı təlqin edir. Beləliklə layla janrının fəlsəfi məzmunu açılır. Şair sanki bu silsiləsi ilə bizə deyir ki, layla təkcə uşağı yatırtmaq, ya da ona xoşbəxtlik arzulamaq üçün deyil, ana bu nəğmələrlə uşağın qulağına böyük həyat həqiqətləri pıçıldayır. Onun gələcək tərbiyəsi üçün təməl qoyur. Ana uşağın ilk müəllimi olur. Bu müəllimin tərbiyə haqqındakı pedaqoji fikirləri laylaların dərin qatlarında gizənir. Ana başa düşür ki, onun tərbiyə etdiyi bu günkü uşaq sabah cəmiyyətin bir üzvü olacaq. Buna görə də laylalarda uşağın hərtərəfli inkişafına xüsusilə estetik zövqünə təsir edən fikirlər çoxdur. Uşaq həmin fikirləri hiss üzləri ilə qəbul edir. Bir növ körpədə kortəbii estetik duyğular inkişaf edir. Bu tərbiyəvi fikirlər ana südü və laylalarla uşağın qanına keçir.

Uşaq bir az böyüyəndən sonra laylalardan aldığı estetik hissi oxşamalar vasitəsi ilə inkişaf etdirir.

Adından görüldüyü kimi bu janrın əsas məqsədi uşağı oxşamağa xidmət etməkdir.

*Balama qurban alçalar
Balam nə vaxt əl çalar?!*

Ana (*nənə, baba, bibi*) uşağın böyüməsini, əl çalmasını arzulayır. Amma bu arzularını da yalnız sözlərlə deyil, müəyyən ahəngə əsaslanan şeirlərlə ifadə edir.

Azərbaycan folklorunda oxşama bəlkə də ən az yayılan poetik folklor janrıdır. Lakin bu janrın özü də müəyyən dərəcədə yazılı ədəbiyyata təsir edib.

Azərbaycan Sovet dramaturgiyasının banisi C. Cəbbarlı oxşamalardan obrazın xarakterini açmaq üçün istifadə edir, bu zaman həmçinin oxşamanın dərin qatlarında gizlənən məna üzə

çıxır. İlk baxışda oxşamanın misraları arasında məntiqi bağlılıq, məntiqi fikir davamı görünür. Uşağın nə vaxt *iməkləməyini* soruşmaq üçün bu sözə qafiyə olan *inək* sözündən istifadə olunur:

*Balama qurban inəklər,
Balam nə vaxt iməklər?*

Misralar arasındakı məntiqsizlik (*uşaq psixologiyasına uyğun məntiq – uşaq məntiqi, sadələvh məntiq*) oxşamanın bədii ləyaqətinə çevrilir. Eynilə uşağın danışığında rast gəldiyimiz sadələvh məntiq necə xoşumuza gəlirsə, misrasının biri dağdan, biri aradan gələn oxşama da qəlbimizə beləcə yol tapır. Müasirimiz Aləmzər Əlizadənin şeirlərinin birində təsvir olunur ki, nənə güclü yağış yağdığını görüb deyir: Elə yağır, tut ucundan, çıx göyə! Bu söhbəti eşidən uşaq ona öz sadələvh məntiqi ilə belə cavab verir:

*Heç yağışdan
Tutub göyə çıxmaq olar?
Yağış kəsər,
Adam yarı yolda qalar.*

Deməli, hər halda uşaq inanır ki, yağışdan tutub göyə çıxmaq olar. Pis orasıdır ki, birdən yağış kəsər, adam yarı yolda qalar. Bax bu sadələvh məntiq oxşamanın əsasını təşkil edir. Onu yaradan adam inanır ki,

*Balama qurban ilanlar,
Balam nə vaxt dil anlar?*

misralarının arasında çox güclü məntiqi əlaqə var.

Oxşamanın qafiyələri onu ifadə edən nənə (*ana, ata, baba, bibi və s.*) ilə uşağın özünə oxşayır. Yaşca çox fərqli olan bu adamlar bir – biri ilə həmqafiyədir. Onları bir – birinə bağlayan qohumluq əlaqəsi və uşağın bakirə gözəlliyidir. Lakin oxşamanın misraları kimi onların da nə yaşlarının, nə də məzmunlarının arasında heç bir oxşarlıq yoxdur. Yazılı ədəbiyyat oxşamaya tam biganə deyil.

“Sevil” pyesinin mənfə qəhrəmanı Balaşın məzmunsuz həyatını açmaq, onun xalq adət - ənənələrindən uzaqlaşmış meşşanlaşdığını göstərmək üçün C. Cabbarlı oxşamadan istifadə edir. Balaşın atası Atakişi pyesinin əvvəllərində bir – iki oxşama deyir. Burada oxşama xalq ədəbiyyatı nümunəsindən daha çox insanı öz keçmişinə bağlayan, insanın insan olduğunu daim ona xatırladan bir hiss kimi verilir. Oxşamada valideyn sevinci, uşağa olan məhəbbət ilə yanaşı insanın keçmişinə bağlılığı gizlənilir. Sadəlövh məzmuna və yumora əsaslanan oxşama qafiyə sistemi, ifadə ədası ilə seçilir. Layla uşağı yatırtmağa xidmət edərsə, oxşama onu oynatmaq, atıb - tutmaq, əyləndirmək üçündür.

Laylada həyatından şikayətlənən ana burada bütün şikayətləri unudur. Özünü dünyanın xoşbəxti sanır. Məzəli ifadələrlə həm uşağı güldürür, həm də özü fərəh hissi keçirir.

Uşaq yerişib yüyürərdən sonra müxtəlif oyunlar başlayır. Layla və oxşamanın uşaq qəlbində təməlini qoyduğu estetik hiss yeni şeirlərlə - oyun sözləri ilə zənginləşir.

Uşaq oyunlarının əksəriyyəti müəyyən şeir ya da nəsr parçaları ilə müşayiət olunur. Uşaqların oyunu da onların təbiəti kimi mütəhərrikdir. Səssiz oyunlar azdır. Buna görə də oyun sözləri diqqəti cəlb edəcək dərəcədə çoxdur.

Uşaqlar adətən oyundan əvvəl müəyyən şeir parçaları ilə “yatanın” kim olduğunu müəyyənləşdirirlər. Oyun sözlərinin bir qrupu “Düzgü” adlanır.

*Bir iki
Bizimki
Üç, dörd,
Qapını ört.
Beş, altı,
Daşaltı
Yeddi, səkkiz,
Firəngiz.
Doqquz, on,
Qırmızı don.*

Rəqəmlərin ardıcılığına riayət olunduğu üçün bu janr “düzgü” adlanır. Lakin düzgülərin çoxunda rəqəm olmur. Uşaqlar “yatanın” kim olduğunu müəyyənləşdirərkən ardıcılığa riayət etdiklərinə görə “düzgü” (*düzülmək mənasında*) öz məzmununu yenə də saxlayır.

Diqqətlə fikir versək görərik ki, düzgülərdə xüsusi bir ritm var. Bəzən misralar arasında məntiqi əlaqə, fikir bağlılığı olmur, amma ritm hökmən olur. Oyun sözlərini uşaqların özləri uydurduqları üçün özləri də yaşadırlar. Bu şeir parçalarının yayılmasının əsas səbəbi onun ritmidir. Bu cəhət bizim poeziyamızın nitqini cəlb edir.

*Nənənin evində
Kəbə var.
Kəbənin üstündə
Dəvə var.
Dəvənin belində
Təpə var.
Təpənin üstündə
nəvə var.
Dəvənin yunundan
toxunur gəbələr,
Gəbələr üstündən
boylanır dəvələr,
dəvələr belində
dayanıb təpələr.
Təpələr üstündə
Oynaşır nəvələr.*

Bu şeirdəki predmetlərin müəyyən qayda ilə təqdim olunması “düzgü” janrının yazılı poeziyamıza gələn əlamətidir. Müasir şair uşaq ədəbiyyatının mənşəyindəki sənətkarlıqdan məharətlə bəhrələnmişdir.

Oyun sözləri “Uşaq nəğmələri” adı altında çox geniş yayılıb. Onun oynaq, şən və hazırcavab təbiətindən şairlər məharətlə istifadə edib yeni əsərlər yaradırlar.

Klassik və müasir uşaq şeirimizdə xalq poeziyasının ritminə geniş yer verilir. Məsələn, Tofiq Mahmudun “Yağış” şeirində yağış yağanda novalçalardan, gölməçələrdən çıxan səslərin ahəngi görünür.

*Yağdı yağış,
Yağdı dolu.
Kəsdı yolu
Dağa yağdı,
Taqıldadı.
Bağa yağdı,
Şaqıldadı.*

Uşaq üçün ilk nümunələr yaradan xalq körpənin nitq inkişafının qayğısına qalır. Xalq bir həqiqəti gözəl dərk edir, əvvəla təzə nəsil gərək ulu babasının dilini unutmasın. Sözü gərək düz desin ki, sonra onun yaddaşında əslində olduğu kimi saxlaya bilsin. Müxtəlif təzyiqlərə məruz qalanda dilinin ahəngini, sözlərin düzgün deyilişini, dilin poeziyasını, gözəlliyini unutmasın. Buna görə də xalq uşağı hələ körpə yaşlarından imtahana çəkir, onu bərkə - boşə salır, bu məqsədlə “yanıltmac” janrını yaradır.

Bu janrın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada səslərin düzümlü dili dolaşdırır, onu ifadə edənə çəşdirir. Burada sözlərin ya əvvəlində, ya da ortasında gələn eyni səslər bir – birini izləyir. Uşaq yanıltmacı deyərkən çalışır ki, səslərin yeri dəyişik düşməsin, onların sırası pozulmasın – çünki sıra sıra pozulanda sözün ifadə etdiyi mənası da dəyişir. Bu cür diqqətəil olmaq uşağın nitqinin inkişafına təsir edir. Yanıltmacdakı səslərin ardıcılığı onda poetik ahəng yaradır.

*Qırx,
Küp
Qırxı da
Qulpu
Qırıq
Küp*

Burada “Q” və “K” səsləri sözlərin əvvəlində gələrək bir ahəngin yaranmasına xidmət göstərmişdir. Poeziyada belə səslərin yaratdığı ahəngə allitrasiya deyilir.

Uşaq folklorunda, xüsusilə yanıltmacılarda allitrasiyadan geniş istifadə olunur.

*Boz atın
Boz torbasın
Boş as başından.
Apar islat, gətir,
Yaş as başından.*

Burada “B və “Ş” səsləri həm yanıltmacının əsas məqsədinə: uşaqda düzgün tələffüz üçün diqqətli olmağa, sözləri asta – asta, başa düşə - düşə ifadə etməyə xidmət edir, həm də poetik ritm yaradır. Uşaq poeziyamızın mənşəyindən gələn bu ənənə indi də yaşayır, yazılı ədəbiyyat, yanıltmacının təkə formasını deyil, həm də onun məzmununu saxlayır. Bəzən şair hadisəni təfərrüatı ilə nəql etməyi məqsədə müvafiq hesab etmir, həm də bir şeydən ətraflı danışmaq sözcülüyə gətirib çıxarır. Belə vaxtlarda dilin imkanlarından istifadə olunur.

Tofiq Mütəllibovun “Cücələrim” şeirində isə başqa bir xüsusiyyət nəzərə çarpır.

*Cip – cip cücələrim
Cip – cip, cip, cip
Cücələrim.
Ay qəşəng cücələrim
Tükü ipək cücələrim.*

Bu şeiri dinləyərkən məlum olur ki, uşaq öz sevimli cücələrini dən yeməyə çağırır. Vəssalam! Bəs sonra? Əgər şeir bunun üçün yazılmışsa onun hansı estetik xüsusiyyətlərindən danışmaq olar? Lakin şeiri təkrar dinlədikdə görürük ki, bu nəğmənin məqsədi təkə yuxarıda dediyimizlə məhdudlaşmır. Burada “c” səsləri o qədər təkrar olunur ki, biz nəğməni dinləyərkən cücələrin səsinin məharətli təqlidini eşidirik. Şair cücələrin “cib – cibi” barədə uzun – uzadı söhbət açar, körpə

cüclərin necə səs çıxarmaları haqqında oxucusuna məlumat verməyə səy göstərirdi. Əlbəttə, bu səmərəsiz zəhmət olardı. Şair bu yolla getmək əvəzinə “c” səslərinin yaratdığı ahəngdən istifadə etməyi daha münasib saymışdır. Bu səslərin təkrarı şeirin musiqililiyinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, bu mahnı bütün dünyada uşaqların sevimli nəğmələrindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Şeirin müsbət mənada sərbəstliyi onu yanıltmaqlara və ümumiyyətlə uşaq folkloruna çox yaxın etmişdir.

İlyas Tapdıq “Bildirçin” şeirində bu ənənəni inkişaf etdirir:

*Bildir uçub bağçanı
Meşə bildi, bildirçin.
Arzu çıxıb çağırdı:
- Çildir, çildir bildirçin.
Dedi:
- Hanı quyruğun?
Mənə bildir, bildirçin.
Bəlkə pişik qoparıb,
Neçə ildir bildirçin?!
Ötdü kolun dibində
Bildir, bildir, bildirçin.
Qurbağalar ağladı.
Gildir, gildir, bildirçin.
Qarışqalar qışqırdı:
- Udar bizi, ay aman,
Yekə fildir, bildirçin.*

Bu şeirdə təkcə tələffüz məxrəcləri yaxın olan səslərdən istifadə olunmayıb. “Bildirçin”, “bildir”, “fildir”, “çildir”, “ildir”, “bildir” (*bəyan elə mənasında*) “bildi” kimi müstəqil mənaları olan sözlər məharətlə bir şeirin komponentlərinə çevrilib.

Yanıltmac bu keyfiyyətlərini uşaq poeziyasına verməklə yanaşı, o, bir janr kimi də poeziyamızda özünə yer tutmağa başlamışdır. Müharibədən sonrakı dövrdə uşaq ədəbiyyatına gələn şairlər maraqlı yanıltmaclar yazırlar.

Xalq pedaqogikasında “tapmaca” janrı xüsusi yer tutur. Uşaq aqlını məşq etdirməklə, onun obrazlı təfəkkürünün inkişafında “tapmaca” əhəmiyyətli rol oynayır. Bu janrın sirrini öyrənəndən sonra uşaq predmetlərə ayrı cür yanaşır. Obrazlı düşünə bilir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji ideyalar geniş yayılmağa başladığı vaxtlarda hazırlanan dərsliklərdə, uşaq jurnallarında həm xalq tapmacalarına, həm də şairlər tərəfindən yazılan tapmacalara geniş yer verilirdi. Ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafında da uşaq şeirində tapmaca bir janr kimi yaşadı və poeziyamızda vətəndaşlıq hüququ qazandı. Bu janrın yaranmasının əsas səbəblərindən biri budur ki, şair tapmaca vasitəsilə uşağa canlı müsahibə yarada bilir. Yazılı ədəbiyyatdakı tapmacalar da folklordakı janrın bütün xüsusiyyətlərini yaşadır. Ona yeni keyfiyyətlər əlavə edir. Yığcamlıq, konkretlik, predmetin əsas əlamətlərini əşya xarakterik xüsusiyyətərini saymaq – şairlər tapmacaların bu xüsusiyyətlərini yaşatmağa çalışırlar.

Tapmacanın uşaq ədəbiyyatına keçməsinin ikinci səbəbi odur ki, bu janr uşaqların mühakimə, diqqət və təxəyyülünün inkişafına kömək edir, onları düşündürür. Böyük pedaqoq K. D. Uşinski tapmacalara xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı: “Mən tapmacalara əşyanın bədii təsvir lövhəsi kimi baxıram”. Pedaqoqlar da məktəbdə tapmacaların tədrisinə böyük əhəmiyyət verirlər. Professor A. Rıbnikova uşaqlara tapmaca verib onları düşündürməyi məqsədə uyğun hesab edir. Məhz bu xüsusiyyətlər tapmacanı uşaq poeziyasında da bir janr kimi yaşadır. Lakin Azərbaycan uşaq şeirinə keçən tapmacalar öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla məhdudlaşmır, həm də yazılı ədəbiyyatda onlar yeni keyfiyyətlər qazanırlar.

Tapmacanın bir sıra xüsusiyyətləri uşaq şeirinə keçmiş, ona yeni məziyyətlər gətirmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirmək faydalı olar. Tapmacada hər hansı bir əşyanın xarakterik cəhətləri sayılır, bu xüsusiyyətlərə görə onun cavabı axtarılır. Deməli, tapmacanı dinləyən adam hansı sualınsa cavabını axtarmalı, necə deyərlər, “baş sındırmalıdır”. Bu proses cavab

axtaran adamın ağına, düşüncəsinə müsbət təsir göstərir, onu yeni şeyləri öyrənməyə gətirib çıxarır.

Uşaq poeziyasının da qarşısında duran vəzifələrdən biri uşağa obrazlı düşünməyi öyrətməkdən, ona maddi aləm haqqında yeni biliklər verməkdən, dünyagörüşünə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Deməli, həm tapmaca, həm də uşaq poeziyası öz oxucusunun fikrinə, dünyagörüşünə təsir göstərmək, onu təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə tanış etmək istədikdə vahid məqsədə xidmət edirlər. Bəs bu zaman uşaq poeziyası tapmacanın hansı keyfiyyətlərini və ənənələrini qoruyub saxlayır?

Tapmacanın mühüm keyfiyyətlərindən biri predmetin və hadisənin poetik tərəflərini təsvir etməsidir. Tapmaca quru, rəsmi hadisələrin tərənnümündən qaçır, varlığın şeirlə dolu tərəflərini bizə göstərir. Doğrudur, biz folklorun bütün janrlarında bu xüsusiyyəti görürük. Lakin heç bir folklor janrı insanda poetik hiss və duyğu aşılamaq, ona yüksək mənada estetik zövq vermək məqsədini qarşıya xüsusi olaraq qoymur. Lakin hadisənin və ümumiyyətlə gerçəkliyin poeziyasını açmaq tapmacanın başlıca xüsusiyyətidir.

Tapmacaların ruhunda sözün həqiqi mənasında poeziya yaşayır. Başqa sözlə desək tapmaca ən prozaik şeylərin və predmetlərin poetik cəhətlərini görməyə adamı məcbur edir. Bu fikri rus folklorşünası B. P. Anikin aşağıdakı şəkildə təsdiq edir: “Tapmacanın əsas funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki, o, prozaik təsir bağışlayan əşyanın və predmetin poetik tərəflərini bizə göstərir.

Uşaq şeiri həyatın poetik tərəflərini tərənnüm edir. Axı, hər bir predmet və ya hadisə şeir üçün mövzu ola bilməz. Şair yalnız insanların ürəyinə təsir edən hadisəni poetik fikrin mərkəzinə çəkir. Ə. Sabirin, A. Səhhətin, A. Şaiqin, M. Müşfiqin və başqalarının uşaqlar üçün yazdıqları şeirlər məhz həmin keyfiyyətlərə malik olduqları üçün bu gün də sevilə - sevilə oxunur.

Uşaqların ağına, düşüncəsinə, bilik dairəsinə təsir göstərən şeirlər içərisində T. Elçin tapmacaları diqqəti cəlb edir. Şair məsələn, Qaldırıcı kranı obrazlı bir dillə elə təsvir edir ki, həm oxucu kranın xarici görkəmini bütün təfəsilatı ilə təsəvvür edir, həm də əsərdən estetik zövq alır. T. Elçin oxucunu sadəcə olaraq sorğu – sula çəkməklə kifayətlənmir, həm də tam bir lövhəni onun xəyalında canlandırır. Predmetin quruluşu haqqında ona aydın təsəvvür verir:

*Neçə fili
Xortumuna ala bilər.
Mürğüləsə, göydən yerə sala bilər.
Ağıllıdır.
Kömək edir
Bənnalara.
Boyu çatır
Uca – uca binalara.
Çox işləkdir,
Fillər tək.
Yükləyirsən,
Bilmir çəki,
Qaldırır tez.
Fildən böyük
Pəhləvandır.
Nə insandır,
Nə heyvandır!*

Tapmacaların məziyyətlərindən biri də onun yumoristik təbiətə malik olmasıdır. Çox vaxt tapmaca dinləyicidə gülüş doğurur, onu əyləndirir. Bizcə tapmacalarda bu xüsusiyyət ona görə zəruridir ki, xalq folklorun bu janrını yaradarkən öz dinləyicisini imtahana çəkmək, bərkə-boşa salmaq fikrindən daha çox əyləndirmək məqsədini güdür. Axı, ciddi, qaraqabaq sualbazları heç kəs sevmir. Buna görə də xalq tapmacaları yaradarkən məzəliliyi, nikbinliyi yaddan çıxarmamışdır.

Qeyd etdik ki, tapmaca hər hansı bir əşyanın əlamətlərini sayır. Bu əlamətlər quru, rəsmi sözlərlə ifadə olunsaydı heç kəs ona

qulaq asmaz. Bu isə tapmacanın yumoristik təbiətə malik olmasını tələb edən ikinci səbəbdir. Rus folklorşünası İ. M. Kolesnitskaya “Xalq tapmacaları” məqsədində bu məsələyə toxunaraq yazır: Tapmacalar əsasən sual – cavab formasında olur ki, bunların da əksəriyyəti məzəli xarakter daşıyır”. Şübhəsiz ki, folklorşünas “məzəli” deyərkən tapmacaların yumoristik təbiətini nəzərdə tutur.

Hadisələri yumorla, məzəli ifadələrlə, gülməli şəkildə oxucuya çatdırmaq uşaq şeirinin xüsusiyyətlərindən biridir. Uşaq poeziyası müsbət nümunələr əsasında tərbiyə edir, onu hər cür pessimizmdən uzaq, ruhən nikbin bir vəziyyətdə formalaşmasına xidmət göstərir. Bu vəzifəni qarşısına qoyan bədii əsər oxucunun ürəyinə tez yol tapır.

Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların xüsusiyyətlərindən biri də onun sual – cavab şəklində olmasıdır. Yəni tapmacanın özü sual, onun tapılması isə cavabdır. Sual verib, cavab almaq isə uşaqla daha yaxşı danışmağa imkan verir.

Şairlər sual – cavab formasından istifadə edərək şeirin mərkəzinə qoyduqları fikri oxucuya daha tez çatdırmağa çalışırlar.

Fikrimizin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, xalqımızın yaratdığı tapmacalar Azərbaycan uşaq şeirinə ciddi təsir etmişdir. Lakin bir həqiqəti də bilmək lazımdır ki, tapmacalar ümumiyyətlə bədii ədəbiyyata təsir göstərmişdir. Bütün dövrlərin bədii ədəbiyyatında tapmacalardan istifadə edilmiş, onlar iri həcmli əsərlərə səpələnmişdir. Hətta bəzi əsərlərin kompozisiyaları tapmacalara uyğun qurulmuşdur. Antik dövrün müəlliflərindən olan Siseron və Vergilinin bir sıra əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Yazılı ədəbiyyatın müəyyən inkişaf mərhələsində tapmacalar ədəbi moda halını almışdır. Məsələn, XVII əsr fransız ədəbiyyatında belə olmuşdur. Fenelon və Qualonun əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Tapmacalardan Russo, Şiller, Qebbel rus yazıçılarından Jukovski, Sergey Yesenin də istifadə etmişdir.

Xalq ədəbiyyatındakı sənətkarlıq cəhətlərinin hamısı yazılı ədəbiyyatı keçə bilməyib. Folklorda bəzən qafiyə misranın sonunda

deyil, əvvəlində işlənir. Doğrudur, buna tam qafiyə də demək olmaz. Predmetin adından ona qafiyə (*uyğunlaşan*) söz yaradılır.

Yumru yumru qayalar

Yumruğudur çobanın

Yastı – yastı qayalar

Yastığıdır çobanın.

Bu forma uşaq ədəbiyyatını keçmədi. Ən yaxşı halda kitab tərtibçiləri, dərslik yarananlar folklorun özünü kitablarına daxil etdilər. Görünür bunun səbəbi formanın mürəkkəbliyindədir. “Yumru – yumru qayalar” bənzətməsi təkcə orijinallığına görə deyil, məzmununa görə də mürəkkəbdir.

Uşaq 10 – 11 yaşlarına çatanda onun qarşısında əsasən “böyüklər üçün” yaranan folklor nümunələrindən ibarət zəngin bir aləm açılır, həmin aləmin ən etibarlı bələdçisi *aşıqdır*. Aşıq ədəbiyyatı uşaq ədəbiyyatımızın mənşəyini araşdırmaqda misilsiz əhəmiyyət kəsb edir. Çünki bu sinkretik cəhətdə uşağın estetik tərbiyəsi üçün mühüm qaynaqlar mövcuddur.

Xalq ədəbiyyatının, xüsusən dastanların və nağılların yaşamasında aşığın xüsusi rolu var. Aşıq həm bəstəkar, həm müğənni, həm aktyor, həm də rəqqasdır. O, çalır, oxuyur, rəqs edir, avazla şeir deyir, qarəvəlli və ya lətifə danışır, şeir qoşur. Qədim zamanlarda ona varsaq, sonra ozan, yansa, nəhayət aşıq demişlər. Aşıqlar iki yerə bölünür: ustad aşıqlar və ifaçı aşıqlar. Ustad aşıqlara dədə aşıq da deyirlər. Dədə Yediyar (XVI əsr), Turab Dədə (XVII), Dədə Qasım (XVIII), Aşıq Ələsgər (XIX – XX) Dədə Şəmşir (sovet dövrü) kimi sənətkarlar xalq arasında həqiqi xalq şairi qədər şöhrət qazanmış ustad sənətkarlardır.

Aşıq sənətinin inkişafında mühüm rol oynayan cəhət improvizədir. Hər bir aşıq improvizatordur. Aşıq ifa etdiyi zaman yəni versiyalar, variantlar yaradır. Buna görə də onun sənəti daim təkmilləşir, dəyişir, inkişaf edir.

Uşaqlar üçün ən yaxşı tamaşalar aşıqların dəyişməsidir. Dəyişmələr cürbəcürdür. Ən əsası iki aşığın qabaq–qabağa dayanıb bir–birinə bağlama deməsidir. Belə dəyişmələrin müxtəlif səbəbləri olur. Bəzən elə - belə, məclisi əyləndirmək

üçün dəyişirlər. Belə hallarda onların proqramları bir – birinə bəlli olur. Kim hansı bağlamı deyəcək, kim hansı cavabı verəcək! Amma keçmişdə bu cür dəyişmələr elə belə tamaşa xarakteri daşıyırdı. İki aşiq bir–birinə daha hazırcavab, geniş dünyagörüşə malik olduğunu, bir sözlə “ustad” olduğunu sübut etmək üçün dəyişirdi. Bu yarışlarda əvvəl bir kəndin, sonra bir obanın, nəhayət böyük bir ərazinin ən qüvvətli aşığı aşkar olardı. Qalib aşiq məğlub aşığın sazını əlindən almaq ixtiyarına malik idi. Qalib “ustad” adlanardı. Ustad aşığın icazəsi olmadan o birisinin əlinə saz almağa ixtiyarı yox idi. Belə dəyişmə gecələrinə böyükrlə birlikdə uşaqlar da gələrdilər. Aşıqlar öz bilik səviyyələrinə uyğun yerin altından – üstündən danışar, bir – birinə çətin bağlamalar deyərdilər. Belə bağlamalar əsasən astronomiya, təbabət, bitki və heyvanat aləmi ilə bağlı olardı. Deməli yaxşı aşiq olmaq üçün məlahətli səsin, gözəl saz çalmaq və danışmaq qabiliyyəti olmaq kifayət deyildir. Aşiq gərək eşitdiyini, gördüyünü hafizəsində saxlayaydı. Alimlərin məclisində onların söhbətlərinə diqqətlə qulaq asaydı. Bir sözlə, ustad aşiq olmaq üçün hərtərəfli biliyə malik olmaq tələb olunurdu. Bu cəhətlər şübhəsiz uşaqlara hisslər vasitəsilə təsir edir, bir növ onları ayılırdı.

Aşiq şeirindəki qafiyə bolluğu uşaqlara təsir edən ikinci cəhətdir. Uşağa qafiyə də ritm qədər güclü təsir edir, onun qəlbində musiqiyə bənzər duyğular oyadır. Təcnislərdə isə cinas qafiyələr olduğuna görə belə şeirlərin təsiri daha artıq olur.

Xalq ədəbiyyatının–xüsusən nağılların və dastanların geniş yayılmasında, təbliğ olunmasında, nəhayət yaddaşlarda yaşamasında aşığın rolu misilsizdir.

Uşaq ədəbiyyatının başlıca məqsədi olan tərbiyə məsələləri yazılı ədəbiyyat yaranmamışdan əvvəl folklorlarda əks olunmuşdur. Alimlər haqlı olaraq belə bir fikri əsas götürürlər ki, xalq pedaqogikası ulu babaların təcrübəsində yaranmış və öz ifadəsini xalqın şifahi ədəbiyyatında tapmışdır. Folklor bir növ xalq pedaqogikasının tarixi salnaməsi hesab oluna bilər. Müxtəlif folklor janrlarında xalqın fəlsəfi düşüncəsi, həyata baxışı, tərbiyə

məsələlərində mövqeyi parlaq şəkildə əks olunur. Xalq öz nağıl və dastanlarında, atalar sözü və məsələlərində dəfələrlə belə bir fikri ifadə edir ki, insan ən çətin anlarda öz əlinin zəhmətinə, öz ağıl və bacarığına arxalanmalıdır. Xalq pedaqogikası həmişə zəhmətkeş kütlənin tərəfində dayanmış, insan əməyini yüksək qiymətləndirmişdir. Bu baxımdan xalq nağılları xüsusilə ibrətamizdir.

Azərbaycan nağılları da başqa xalqların nağılları kimi gəzərgi xarakter daşıyır. Onun da izləri dünyanın başqa – başqa xalqlarının nağıl və əfsanələrində bəzən də yazılı ədəbiyyatında görünür. Bu elə janrdır ki, onun təkcə bir xalqa mənsub olduğunu söyləmək çox çətinidir. Azərbaycanda çox geniş yayılmış “Şəngülüm, Şüngülüm və Məngülüm” nağıllarının eynilə məzmununu təkrar edən başqa xalqlarda çoxlu nağıllara rast gəlirik. İlk baxışda sırf “Azərbaycan nağılı” hesab olunan “Göyçək Fatma”, “Tülkü və dəyirmançı Xəlil” nağılına Şarl Perronun müraciət etdiyini görürük. Aydın məsələdir ki, Perro “Çəkməli pişik” və “Billur başmaq” əsərlərini yaradarkən həmin nağıllardan istifadə edib. Lakin bu nağılları o, fransız folklorundanmı, ya Azərbaycan şifahi ədəbiyyatındanmı götürüb, bunu demək çətinidir. Çünki o zaman Azərbaycan nağılları çap olunmamışdı, hələ şifahi həyatını yaşayırdı.

Bu bu qəbildən olan faktlar belə bir fikri deməyə haqq qazandırır ki, bir xalqın yaratdığı nağıl tezliklə bütün dünyanın ola bilər. Buna görə də “bu nağıl mənimdir, o biri sənindir” bölgüsü folklorun bu janrı üçün az xarakterlidir. Lakin Azərbaycan nağıllarını fərqləndirən elə cəhətlər də var ki, həmin cəhətlərə əsasən onların məhz bizim nağıl olduğunu demək mümkündür. Bizim nağıllarda elə təsvir vasitələri, belə demək mümkünsə nağıl terminləri var ki, yəqin başqa xalqlarda olmaz. Azərbaycan nağılları belə ifadələrlə başlayır: Biri var idi, biri yox idi, allahdan başqa heç kəs yox idi. Bu cümlə ilə nağılcı dünyanın tamam boş olduğu, lap uzaq keçmişdən, dünyanın yarandığı ilk gündən söhbət açacağını hiss etdirir. Sonra nağıl başlayır. Diqqətlə fikir verilsə bu cümlədə bir yumor var. Çünki nağılı dinləyən uşaq başa düşər ki,

əgər allahdan başqa heç nə yox idisə, bəs nağılda haqqında danışılan adamlar və ya başqa surətlər haradan çıxdı?! Belə hallarda nağılçı nağıl yaraşıqlarından istifadə edib dinləyicini güldürür.

Məsələn deyir ki:

Xoruz mindim, Kür keçdim. Yabayla dovğa içdim, çox şılaşı yemişəm, belə yalan deməmişdim.

Və yaxud:

*Biri var imiş, biri yox imiş,
Yalan gerçəkdən çox imiş.
Hartdandı, hurtdandı,
Yaxası qarpız qabığı.
Düymələri turpdandı.*

Bundan sona nağılın özü başlayır. Adətən bu cür məzəli proloqdan sonra yumoristik nağıl qəhrəmanı Keçəldən söhbət düşür. Keçəl bic və kələkbazdır. Onu aldatmaq mümkün deyil. Əksinə keçəl hər addımda xanımları, xanları və bəyləri aldadır, onların başına oyun açır. Keçəlin bu cür hiyləgərliyi uşaqların xoşuna gəldiyi üçün uşaqlar ona sataşır, keçələ cürbəcür mahnılar qoşurlar ki, bu barədə ayrıca danışacağıq.

Belə yumoristik nağıl qəhrəmanlarından biri də tülküdür. Azərbaycan dilində “Tülkü” sözü “bic”, “hiyləgər”, “kələkbaz” sözlərinin sinonimi kimi işlənir. Buna görə də bütün bicliklər Tülkünün ayağına yazılır və onun haqqında çoxlu nağıllar uydurulur. “Tülkü, tülkü, tünbəki”. “Tülkü baba və Hacıleylək”, “Tülkü və canavar”, Tülkü və ilan”, “Tülkünün kələyi və s. kimi nağılları misal göstərmək olar. Bu nağılların baş qəhrəmanı olan Tülkü gah molla kimi başına əmmamə qoyub həccə ziyarətə gedir və and içir ki, bir də toyuq – cücəyə toxunmayacaq. Gah çubuq qırıb səbət toxuyur, gah çarıq tikir. Bütün bu işlərin hamısı isə bircə məqsəd üçündür. Tülkü yeni bir hiylə ilə özünə yem tapır. Maraqlıdır ki, Tülkü nə qədər bic olsa da onun qarşılaşdığı heyvanlar o qədər sadələvhüdür. Amma ən axırda yenə də

sadələvhələr qalib gəlir. Çünki xalq belə istəyir. Xalq tülkü kimi həyatını biclik üstündə quranların xoşbəxt olmasını heç zaman istəmir. Keçəl haqqındakı nağıllarda Keçəl fiziki cəhətcə gözəl təsvir olunmur. Onun əsas igidliyi ağıl ilə bağlıdır. Keçəldə güclü yumor hissi var. Keçəl haqqındakı nağılların birində acgöz tacir Keçəlin tapdığı xəzinəni onun əlindən almaq məqsədilə deyir:

- Gəl hərəməz bir yalan söz danışaq. Kimin yalanı böyük olsa o biri ona yüz tümən pul versin.

Keçəl razı olur. Tacir deyir:

- Mənim babamın bir uzun yabısı varmış. O qədər yekəymiş ki, bu dünyada onu qoymağa tövlə yox imiş. Bircə yeddinci göydə bir tövlə varmış ki, babam yabanı ora qoyurmuş.

Keçəl deyir:

- Elə bu... Mənim babam tısbağaya minib yeddinci göyə çıxıb orada bir qarışqanın belində elə böyük bir tövlə tikmiş ki, bütün dünyadakı yekə yabaları da orada saxlayırmış. Rəhmətlik sənə baban da öz yabasını elə orada saxlamış. İndi sən bax gör mənim babamın tövləsi nə yekəlikdə imiş ki, elə yabaların yüzünü tuturmuş.

Azərbaycan nağıllarında xalqın adət - ənənələri, milli xüsusiyyətləri, azadlıq arzuları bədii əksini tapmışdır. Bizim sehirli nağılların bir ucu Orta Asiya, İran və Azərbaycan xalqlarının müştərək yaratdıqları “Avesta” toplusuna gedib çıxır. Eramızdan əvvəl birinci minilliyin birinci yarısında yaranan “Avesta”, dini kitablar külliyyatıdır. “Avesta” ya görə dünya iki hissəyə ayrılır. Baş allah Ahuza Mazda (Hörmüzd) – xeyrixahdır. Anhra Manyu (Əhriman) isə şər qüvvələrin rəmzidir. Həyat bu iki qüvvənin mübarizəsinə əsaslanır. Azərbaycan nağıllarının xeyli hissəsində, xüsusilə sehirli nağıllarda “Avesta”nın bu ənənəsi görünməkdədir.

Qədim insan təbiətdə baş verən hadisələrin mənasını dərk edə bilmədiyi üçün çox zaman onu şər qüvvələrlə bağlayırdı. İldırımın çaxmasını, meşə yağınlarını, daşqınlarını, div, əjdaha kimi təsvir edir, onu şər qüvvələrlə əlaqələndirirdi. Çox güman ki, sehirli nağıllar məhz bu təbiət xaosundan baş çıxartmayan insanın arzularının ifadəsi idi. Qədim insanın materialist dünyagörüşünün

azlığı, təcrübəsizliyi, lakin böyük arzuları bu nağılları fantastik etmişdir. Xalq çətinə düşən qəhrəmanını ordan çıxartmaq üçün yollar tapa bilmədiyinə görə əfsanəvi qüvvələri köməyə çağırır. “Məlikməmməd”, “Qaraqış”, “Şəms və Qəmə”, “Şahzadə Mütəlib”, “Şehirli üzük” kimi nağıllarda sehr, cadu, əfsun, əfsanəvi köməkçilər qəhrəmanların dadına çatır.

Xalqın məqsədi xeyrin şə, ədalətin haqsızlıq üzərindəki qələbəsinə göstərməkdir. Bunun üçün Simurq quşları, göyərçinlər, uçan xalçalar, şehirli üzükler uydurulur. Bu əfsanəvi qüvvələr yuxarıda adını çəkdiyimiz “Avesta” da Hörmüzdün köməkçiləri, Əhrimanın köməkçiləri, Əhrimanın köməkçiləri olan divlərlə, əjdahalarla döyüşdə qalib gəlir, əsas qəhrəmana qələbə qazandırır.

Şehirli nağıllarda səma cisimləri haqqında xalqın ibtidai təsəvvürləri də əks olunur.

XX əsrin əvvəllərində uşaq nağıllarından istifadə az qala ədəbi moda halına düşmüşdü. S. M. Qənizadə “Tülkü və Çaqçaq bəy” əsərində “Tülkü və dəyirmançı Xəlil” nağılının süjetindən istifadə etmişdir. (*Bu əsərlə Ş. Perronun “Çəkməli pişik” nağılının süjeti təxminən eynidir.*) M. Müşfiq “Kəndli və ilan” poemasında isə folklordan daha yaradıcı istifadə etmişdir.

Xalq nağıllarında deyilir ki, Çolpan adlı kəndli hər gün bir ilana süd verir. İlan da əvəzində kəndliyə bir qızıl bağışlayır. Günlərin birində kəndlinin oğlu ilanı öldürüb bütün xəzinəyə sahib olmaq istəyir. İlan hücum edib yalnız onun quyruğunu yaralaya bilir. İlan daha çevik tərpənib oğlanı öldürür. Səhərisi kəndli ilana deyir ki, sənün ürəyindən quyruq yarası, mənimkindən oğul yarası getməz. Beləliklə onların dostluğu pozulur. Bu nağıl dostluq hisslərinə, onun müqəddəsliyinə həsr olunub. Lakin M. Müşfiq İlanı xəzinə üstündə yalan padşah, kəndlini isə əzilən sinfin nümayəndəsi kimi təsvir edir. Əsərin sonunda kəndlilər ilanının yaşadığı qayanı yıxıb ağ günə çıxmaq üçün mübarizə aparırlar. “İlan” sözü məcazi mənə kəsb edir. Burada nağıldan istifadə sahəsində Nizami Gəncəvi ənənələrini görmək çətin deyil. Müşfiq xalq nağılındakı hadisəni eynilə saxlamış, lakin onun ideyasında

dəyişiklik etmişdir. Bu əsər otuzuncu illərdə yaranmışdır. Bu dövrdə yaranan əsərlərdə keçmiş, sinifli cəmiyyətin ziddiyyətlərini göstərmək bir ənənə halını aldığı üçün M. Müşfiq də həmin nağılın ideya istiqamətini bu cür dəyişdirmişdir.

Nağıllardan istifadə sahəsində ciddi qüsurlar da görünür. Bəzi hallarda nağılın məzmunu eynilə nəzmə çəkilir ki, bunun da belə bir əhəmiyyəti yoxdur.

Azərbaycanda uşaqların böyük məhəbbətlə mütaliə etdikləri janrlardan biri dastandır.

Dastan aşiq ədəbiyyatının ən çox yayılmış janrıdır. Bu janrın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, dastanda şeirlə nəsr növbələşir. Dastanda verilən müəyyən bir əhval – ruhiyyəni daha da gücləndirmək üçün şeirdən istifadə olunur.

Dastan həcm etbarilə folklor janrıdır. O, müəyyən dərəcədə nağıla oxşayır. Amma nağılda dastanın fərqli cəhətləri çoxdur. Dastan olmuş bir hadisə, tarixi həqiqət təsiri bağışlayır. Dinləyici onun həqiqət olduğuna inanır. Nağıl isə yalan, uydurma, quraşdırma təsiri buraxır. Əlbəttə, hər iki janrın ən dərin əsasını həyat həqiqətləri təşkil edir. Lakin dastana nisbətən nağılda “uydurma” daha çox görünür.

“Dədə Qorqud” dastanlarının motivləri əsasında yaranmış Anarın eyni adlı povesti, M. Rzaquluzadənin “Ana ürəyi, dağ çiçəyi” hekayəsində diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri dastandakı xalq müdrikliyinin yazılı ədəbiyyata keçməsi faktıdır. “Dədə Qorqud” Azərbaycan xalqının milli formalaşma dövrünün təfəkkürünü, xalq pedaqogikasının qəhrəmanlıq barədəki ilkin təsəvvürünü əks etdirdiyi üçün maraqlıdır. X. Koroğlunun, Anarın, V. M. Jirmunskinin qeyd etdikləri kimi Oğuzların dastanı olan “Dədə Qorqud”un izinə düşüb Azərbaycan xalqının mənşəyi, yaşayış tərzini barədə tarixə xidmət göstərə biləcək konkret mülahizələr söyləmək mümkündür. Təəssüf ki, uşaqlar üçün bu mövzuya yuxarıda adları çəkilən nəsr nümunələrindən başqa hələlik əsər yaranmayıb. Halbuki, uşaq yazıçısına “Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” dastanlarımız tükənməz mövzu mənbəyidir.

Dastanı danışan aşiq inanır ki, olmuş əhvalat nəql edir. Buna görə də dastanda baş verən əhvalatların yeri, zamanı az qala tarixi dəqiqliklə danışılır. Məsələn, Gəncə aşıqları “Əsli və Kərəm” dastanını danışanda Kərəmin hansı döngədən, nə zaman yola düşdüyünü, dost tanışla necə görüşdüyünü çox canlı təsvir edirlər. Koroğlunun adı, igidliyi ilə bağlı olan əhvalatları aşıqlar elə yerli yerində danışır ki, onun bədii surət olduğuna inanmaq istəmirsən. Buna görə də təkcə Azərbaycanda Koroğlunun, Qaçaq Nəbinin adı ilə bağlı çoxlu qala, dəyirman, qüllə, səfəli guşələr vardır.

Uşaq ədəbiyyatının qəhrəmanlıq motivləri başlıca keyfiyyətdir və həmin cəhətlər “Koroğlu” dastanında xüsusi yer tutur. Uşaqların arasında geniş yayılan dastanlardan biri “Koroğlu” da əsasən XVI – XVII əsrlərin hadisələri öz əksini tapır.

Bu əsrlərdə Türkiyə və İran işğalçıları tez – tez Azərbaycana basqınlar edirdilər. Xüsusilə Şah Abbas hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın təbii sərvətlərini ələ keçirmək meyilləri güclənmişdi. Türkiyə və İran işğalçılarının feodal müharibələrinə məruz qalan Azərbaycanın müxtəlif yerlərində kəndli üsyanları baş verirdi. Marağa, Ərdəbil, Şirvan, Təbriz kimi rayonlarında xalq həyəcanları artır, qəsbkarlara qarşı mübarizə güclənirdi. Xalq öz sərvətini qılınc gücünə qorumaq üçün ölüm – dirim mübarizəsinə girişirdi. Bax bu vuruşmalarda şücaət göstərən igidlərin ümumiləşmiş surəti kimi Koroğlu yarandı. “Koroğlu” dastanı bu hərəkətin məhsulu kimi meydana çıxsada bu xalq eposunda əvvəlki əsrlərin qəhrəmanlıq izlərini də görmək çətin deyil. Beləliklə, Koroğlu mübarizələrin ümumiləşmiş bir surəti kimi meydana çıxdı. Dastanın əsas iştirakçıları xalq kütlələridir. Onlar paşalara, xanlara, sultanlara qarşı mübarizə aparırlar. Koroğlunun əsl adı Rövşəndir. Rövşən sözünün mənası *ışıq* deməkdir. Atasının gözləri Həsən xan tərəfindən kor edildiyi üçün ona Koroğlu deyirlər. Beləliklə, xalq Koroğlu – işığa həsrət qalan kişinin oğlu olan Rövşəni – işığın özü ilə birləşdirir. Xalq sanki demək istəyir ki, xanlar zəhmətkeş Ali kişinin gözlərini töküb onu

dünya işığına həsrət qoysa da onun oğlu Rövşən xalqa azadlıq işığı gətirmək üçün vuruşacaq. Koroğlunun qılıncının adı Misri qılıncıdır. Misri qılınc – ədalət naminə çalınan qılınc mənasını daşıyır. Koroğlunun adı Qıratdır. Professor M. H. Təhmasibin fikrincə bu sözün mənası od at deməkdir. Deməli, Rövşən – işıq od ata minib, ədalət qılıncı ilə paşalara, xanlara, bəylərə qarşı mübarizə aparır.

Koroğlu ilə xalqın arasında möhkəm əlaqə var. O, həmişə xalqla məsləhətləşir. Ömründə bircə dəfə dəlilərin sözündən çıxdığı üçün Keçəl Həmzə onun Qıratını qaçıdır. Xalq bu epizodla demək istəyir ki, Koroğlunun gücü xalqla bağlılığındadır. Xalqa arxalananda o basılmaz olur.

“Koroğlu” dastanı möhkəm kompozisiyaya və süjetə malik bir xalq eposudur. Azərbaycanda onun 22 qolu məlumdur. Hər qol müstəqil bir dastan təsiri bağışlasa da Koroğlu bütün qolların əsas qəhrəmanı olduğu üçün bu qolları böyük eposun ayrı – ayrı fəsiləri hesab etmək olar. Hər qolda Koroğlunun qəhrəmanlığının bircə cəhəti açılır. Koroğlu təkcə qılınc vuran güclü bir adam deyil, o, eyni zamanda gözəl aşiq, qayğıkeş yoldaş, vəfalı ər, təmiz ürəkli, incə qəlbli bir insandır. Azərbaycan uşaqlarının sevgi – sevgi oxuduğu “Koroğlu” dastanı dünya xalqlarının yaratdığı “İlliada”, “Odissiya”, “İqor polku dastanı”, “Canqar”, “Nart”, “Sasonlu David”, “Manas”, “Amirani” kimi sənət inciləri ilə bir sırada dayanır. Təəssüf ki, bu dastanın ayrı – ayrı qolları əsasında hələlik gözəl əsərlərimiz yaranmayıb. Uşaqların özləri dastana böyük maraq göstərsələr də, uşaq ədəbiyyatımız ona bağışlanılmaz bir laqeydlilik nümayiş etdirir. Halbuki dastanın qəhrəmanlıq motivləri uşaq ədəbiyyatımızı çox zənginləşdirə bilər.

“Yaşasın yüksək xəyallar və fantaziyalar” deyərəkən S. Vurğun xalq əfsanələrinin uşaq ədəbiyyatını zənginləşdirə bilmək imkanlarını nəzərdə tuturdu. Azərbaycan əfsanələrinin dəqiq tarixini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da belə təxmini bir mülahizə söyləyə bilərik ki, xalq səma cisimlərinin, təbiət hadisələrinin həqiqi mahiyyətini dərk etməyə başladığı vaxtlarda əfsanələr uydurmuşdur. Tarixi hadisə və faktları yozmanın bir yolu

da əfsanədir. Buna görə də xalq bir sır tarixi hadisələrin əsil mahiyyətini tam bilmədiyi halda onun əsas istiqamətini hiss etmiş və müəyyən tarixi hadisələr və şəxsiyyətlər haqqında əfsanələr yaratmışdır.

Dünya ağılığı niyyətinə düşən Makedoniyalı İskəndər haqqında Azərbaycan dilində bir neçə əfsanə var. Bunlardan birinin məzmunu budur ki, İskəndərin buynuzu varmış. Bu barədə o, heç kəsə bir söz demirmiş. Təkcə onun dəlləyi bu sirri bilirmiş. Bir gün dəllək bu sirri ürəyində saxlaya bilmir, onu dərin bir quyuya söyləyir. Quyunun suyundan qamışlar bitir. Həmin qamışdan bir çoban tütək düzəldib çalanda görür ki, tütək deyir:

İsgəndərin buynuzu var buynuzu

Sonra bu sirr didən – dilə düşür, onu hamı bilir.

Azərbaycanda hiyləgər, başqasına tor qurub ev yıxmaqla məşğul olan adamlar haqqında deyirlər: Filankəsin qarnında buynuzu var. Xalqın məcazi şəkildə işlətdiyi bu buynuzun İsgəndərin başında bitməsinin səbəbi də yəqin ki, bu fəthin adamlara qan uddurmasıdır. Maralılı burasıdır ki, Azərbaycanın Şirvan zonasında, xüsusilə Şamaxıda bir neçə dəfə güclü zəlzələ olub. Ara – sıra indi də kiçik təkanlar olur. Xalq bu zəlzələnin səbəbini İskəndərin həmin buynuzu ilə əlaqələndirir. Guya İskəndər o zaman Azərbaycana gələndə qəhrəman bir qız onunla güləşir və başından dəbilqəsini vurub salır. Məlum olur ki, İskəndərin dəz başının ortasında bir buynuz var. Qız onu tutub necə dardısıa buynuz qırılır. İskəndərin də bütün gücü bu buynuzda imiş. O, məğlub olub vətəninə qayıdır. Amma adamların yadından çıxıb buynuzun qırığı torpağın altında qalır. Deyirlər ki, Şamaxı zəlzələlərinin yaradan həmin o buynuzun qırığıdır.

Azərbaycan əfsanələrinin müəyyən qismi quşlar haqqındadır. Bu əfsanələr uşaqlar üçün xüsusilə maralıdır. Şanapipiyin başında niyə kəkili var? Bayquşlar nə üçün daha çox xərabəlik sevir?

Təxminən buna bənzər suallara Azərbaycan əfsanələrində cavab tapmaq mümkündür.

Şanapipik haqqında əfsanədə deyilir ki, Yusif və Nəşib adlı iki qardaş, onların da bir bacısı varmış. Bir gün qardaşlar ova gedir, bacılarına da tapşırırlar ki, yemək hazırlasın. Bacı çox gözləyir, amma qardaşlar gəlib çıxmır. Onda qız allaha yalvarır ki, onu quşa çevirsin, gedib qardaşlarını tapsın. Guya allah onu doğrudan da quşa çevirir. O, havaya qalxıb qardaşlarını axtarır. Təsədüfən quşa çevriləndə onun başında darağı varmış. Daraq kəkilə çevrilir. Quş tez – tez bup – bup deyir. Bu o deməkdir ki, Yu – şif, Nə – sib, gəl, tap!

Əfsanələrin bir qrupu yer, qalalar, dağlar, qayalar barədədir. Əlbəttə bu əfsanələr təkcə uşaq ədəbiyyatı üçün yox, toponimiya ilə məşğul olan alimlər üçün də maralı ola bilər.

Uşaqlara tarixi şəxsiyyətləri sevdirmək işində də əfsanələrin rolu böyükdür. Cavanşir, Babək, Cavidan, Qatır Məmməd haqqında bir sıra əfsanələr var ki, onlarsız Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını təsəvvür etmək mümkün deyil.

Uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçıları belə bir mühüm cəhəti ön plana çəkirlər ki, bu sənəti yumorsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki, yumor uşağı cəlb edir. Ən ciddi mətləbləri zarafat yoluyla oxucuya təqdim etmək mümkündür və zəruridir. Uşaq gərək tərbiyə olunduğunu duymasın. Buna görə də ən ciddi məsələləri zarafat təzi ilə demək lazım gəlir. Bu sahədə lətifə janrının ənənələri uşaq ədəbiyyatı üçün ən yaxşı amil olur.

“Molla Nəşirəddin” lətifələri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı üçün ən yaxşı mənşə rolunu oynayır. Molla Nəşirəddin adı ilə bağlı olan və az qala bütün dünyada məşhurlaşan lətifələrin əsasını gülüş, satira və sarkazm təşkil edir. Bu lətifələrin Azərbaycan uşaqları arasında geniş yayılmasının birinci səbəbi onun yumoristik təbiətidirsə, ikinci səbəbi həmin lətifələrdə kəskin zəkanın, yüksək ağılı, həm də tərbiyəvi əhvalatların olmasıdır. Lətifələrin baş qəhrəmanı Molla Nəşirəddin uşaq qədər sadələvh, alim qədər bilici, qəhrəman qədər cəsarətlidir. Bəzən onun hərəkətlərindəki sadələvhlik gülüş hədəfi olur ki, bunun da tərbiyə işində böyük əhəmiyyəti var. Styopa dayını rus və dünya uşaqları ilə onun

sadələvhlüyünə görə sevirmi? Əslində Molla Nəsrəddin obrazı xalq tərəfindən uşaqlar üçün yaranmış hərtərəfli dolğun bir surətdir.

Nəsrəddin bütün xalqlarda, lakin müxtəlif adlarda tanınır. Xacə Nəsrəddin, Xoca Nəsrəddin, Molla, Xacə kimi tanınan bu adamın tarixi şəxsiyyət olması haqqında maraqlı mülahizələr var. Alimlər belə təxmin edirlər ki, bu adam XIII əsrdə yaşamışdır. Bir qrup alimlər isə daha cəsarətli mülahizələr irəli sürərək onun görkəmli Azərbaycan şairi və alimi Xacə Nəsrəddin Tusi olduğu gümanına gəlirlər.

Molla Nəsrəddin lətifələri dövrün ictimai eyiblərini cəsarətlə açır, mollaların, qazıların iç üzünü xalqa göstərə bilir. Bu lətifələrin gözəlliyi orasındadır ki, onlarda artıq, lüzumsuz əhvalatlar yoxdur. Şəhərin tükü” lətifəsində oxuyuruq:

«Deyirlər ki, Molla birinci dəfə kənddən şəhərə gələndə başına çox qəribə əhvalatlar gəlir. Bu əhvalatlardan biri də belə olur.

Molla şəhərin qalalarını, bürclərin görüb heyran – heyran baxırmış. Bunu görən məmurlardan biri onu ələ salmaq istəyir, yaxınlaşıb ondan soruşur:

- Nə olub a kişi? Dəvə nalbəndə baxan kimi nə gözünü zilləyib baxırsan?

Molla deyir:

- Vallah mən kənd adamıyam, şəhərə birinci dəfədir ki, gəlirəm. Baxıram ki, evlər, küçələr, bağlar, dükanlar hər şey var. Özləri də çox gözəldir. Amma bax, şəhərin o yan – bu yanında göyə dikələn bu şeylər nədir, başa düşə bilmirəm.

Məmur yaxındakı bürclərdən birini göstərər deyir:

- Niyə başa düşürsən? Bunlar bizim şəhərin başının tükləridir belə dik – dik durublar.

Molla başa düşür ki, məmur onu ələ salır. Bir ona baxır, bir də dönüb bürəcə baxır. Elə bu zaman şəhər hakimi beş – on adamlı bürcün üstünə çıxıb ətrafa baxmağa başlayır. Molla məmura deyir:

- Şəhərinizə sözüm yoxdur. Amma belə ki, mən görürəm, deyəsən, şəhərinizin başını təmiz saxlamırsınız.

Məmur soruşur:

- Niyə?

Molla həkimgili göstərər deyir:

- Bir bax, bir tükün üstünə neçə bit dırmaşır”.

Məmurun üzünə qarşı onun və böyüyünün bit olduğunu söyləmək kiçik cəsarət deyil. Lakin Molla bunu öz sadələvhlüyünün pərdəsi altında dediyi üçün heç bir cəza almır.

Maraqlıdır ki, bütün lətifələrdə Molla Nəsrəddin ifaçıdır, hətta Temurləngin, müxtəlif şahların qanıçən olduğunu, onların ədalətsizliyini üzlərinə eyir, amma cəzalanmır. Çünki onun bu ciddi ittihamları yumor örtüyünə büküldüyü üçün qəhrəman təhlükəsiz qalır.

Molla Nəsrəddin lətifələrində dövrün yalançı və ikiüzlü məhkəmələri, din xadimləri, hətta o dövr üçün toxunulmaz sayılan din qanunları ifşa olunur. İslam dininin geniş hökmranlıq etdiyi bir zamanda bu cür ifşaçı olmaq həqiqi inqilabçılığa bərabərdir.

Mollanın qazılara, onların məhkəmələrinə münasibəti maraqlıdır. Məhkəmə xadimləri çox zaman Mollanı dolaşdırıb məhkəməyə çağırırlar ki, onu azacıq da olsa cərimələsinlər. Heç olmazsa xalq içindəki hörmətinə xələl gətirən bir iş görsünlər. Belə hallarda Mollanın yumor maşını daha dəqiq işləyir. Söz döyüşündə o qazıları pis vəziyyətə salır, onların çirkin simasını ifşa edir. Bəzən Mollanı məhkəmələrə çağırırlar ki, ondan kömək alsınlar. Qazılar bunu çətin anlarda edirlər. Belə vaxtlarda Molla məsələni xalqın xeyrinə həll edir. Əlbəttə ki, yumor hissini bir an belə yaddan çıxartmamaq şərtilə.

Molla Nəsrəddin yumoru 700 ildən artıqdır ki, bütün şərqə dolanır. Xalq ona yeni əlavələr edir.

Molla Nəsrəddin lətifələrində tərbiyə məsələlərinə həsr olunmuşlar da az deyil. Uşağı qabaqcadan şillə ilə vurub sonra iş dalınca göndərən valideynlər, onların tərbiyə üsulu ciddi tənqid olunur. Molla uşaqların dili ilə dövrün ictimai eyblərini ifşa edir. Guya Molla hələ balaca uşaq imiş, meşədə odun yığmış. Bir də görür ki, bir dəstə atlı kəndə gəlir. Diqqətlə baxanda bu atlıların

gözü su içmir. Başa düşür ki, bunlar qarətçi Teymurləngin dəstəsidir. Teymur ona yaxınlaşıb soruşur:

- Ey uşaq, sizin bu kəndin böyükləri kimlərdir?

Uşaq deyir:

- Əkizlər!

- Yox, elə demirəm, kəndə bir qonaq gələndə onları kim qarşılayır?

- İtlər!

Teymurləng başa düşür ki, uşaq onu dolayır. Qılıncını çıxarıb deyir:

- Nə çapardım!

Uşaq əhvalını pozmayıb deyir:

- Çap ki, yoldaşlarından geri qalmayasan.

Son cümlə iki mənalıdır. Birinci mənası budur ki, guya uşaq qonağın at çapmasını deyir. Yəni atını çap ki, yoldaşlarına çatasan. Amma bu cümlənin ikinci, daha dərin mənası var, yəni məni qılıncınla çap ki, özün kimi qaniçən, zülmkar adamlara oxşayasan, qantökmək içində geri qalmayasan.

Molla Nəsrəddin lətifələri bu cür ikiqat mənaya əsaslandığı üçün əsrlərin sınağından çıxıb bu gün də uşaqların üzünə təbəssümlə gülümsəyir. Bu lətifələrin Azərbaycanda neçə dəfə nəşr olunduğunu söyləmək çətinidir. Amma bir həqiqəti demək çox asandır ki, kitab çapdan çıxan kimi evlərə axır və hər bir məktəblinin, təqaüdçünün, fəhlənin stolüstü kitabı olur.

Azərbaycanda Bəhlul Danəndənin adı ilə də xeyli lətifə yayılmışdır. Lakin bu lətifələrdə yumordan çox, ağıl və müdrik kəlam var. Bəhlul Danəndə lətifələri də maraqla oxunur.

Molla Nəsrəddin lətifələrinin dərin yumoru XX əsr uşaq ədəbiyyatımız üçün tükənməz mövzu mənbəyi olmuşdur. M. Sabirin “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Yalançı çoban” əsərlərinin mövzusu məhz bu xalq lətifələrindən götürülmüşdür.

Müasir dramaturqumuz Y. Əzimzadə Molla Nəsrəddin lətifələrinin motivləri əsasında uşaqlar üçün “Nəsrəddin” komediyasını yazmışdır.

Uşaq ədəbiyyatı folklorun təkcə məzmununu mənimsəyir, onun formasını, qəlibini özününkü edir. Çünki folklorun ruhunda uşaq anlayışına və qavrayışına yaxın cəhətlər çoxdur. Buna görə də folklor ədəbiyyatını (dini mahiyyətli miflərdən, qorxulu nağıllardan başqa) bütövlükdə uşaqlara vermək olar. Uşaq ədəbiyyatı yaranmayan xalqlarda folklor həmin rolu oynayır.

1988

KİÇİK FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİ VƏ UŞAQ TƏRBİYƏSİ PROBLEMLƏRİ

Ailənidə xoşbəxt günlər başlayıb. Uşağınız doğulub. Allah ona hərtərəfli inkişaf etmək qabiliyyəti verib. Əgər siz ona kömək etsəniz o, həm ağıllı və əxlaqlı, həm də fiziki cəhətcə güclü bir insan kimi böyüyə bilər. Amma onun tərbiyəsini başlı – başına buraxsanız başqalarının təsiri altında formalaşar. Onda heç kəs zamanət verə bilməz ki, bu gün ailənizin xoşbəxtliyi olan uşaq sabah sizin həyatınıza nələr gətirəcək. Körpənizin tərbiyəsini əlinizdə möhkəm saxlayın. Elə edin ki, bu günlərin səadəti həmişəlik olsun. O, sağlam, ağıllı və hamının bəyəndiyi insana çevrilsin. Uşaq tərbiyəsi ailə adlanan kiçik bir cəmiyyətin ən başlıca vəzifəsidir.

Körpə ana bətnindən dünyaya gələn kimi ciyərləri hava ilə dolur və o qərribə bir səs çıxarır: İnqaaa. Çoxu onu ağlamaq hesab edir. Bəlkə də bu belədir. Lakin o səs daha çox uşağın sevincinin ifadəsinə oxşayır. Körpə qaranlıq bir dünyadan işıqlı aləmə gəlib. O, daha anasının nəfəsi ilə tənəffüs etməyəcək, onun yeməyinə şərik çıxmayacaq. O, artıq çox şeydən azaddır. O azadlıq və müstəqillik onu həyəcana gətirir. Onun çıxardığı sevinc səslərinin sait və samitləri qalın və incələri anlaşılmır. O, sadəcə olaraq çığırır. Bu, təxminən düşmənin mühasirəsini yarıb azadlığa çıxan əsgərlərin şən qışqırıqlarına bənzəyir: “Urree” bu söz kimi “İnqa”nın da heç bir mənası yoxdur. Sadəcə olaraq sevinc qışqığıdır. Ana bətnindən salamat çıxan körpənin qələbə himnidir. Bu quş cikkiltisinə, quzu mələməsinə də bənzəyir. O, gələcək insanın ətrafındakılara demək istədiyi ilk sözdür.

Bəlkə də siz mənim sözlərimi bir şair fantaziyası hesab edib deyəcəksiniz: Uşaq bu dünyaya gəldiyini haradan başa düşür? Axı o, hələ heç nə anlamır!

Məni qınamağa tələsməyin. Tibb elmi çoxdan kəşf edib ki, uşaq bətdə 4 – 5 aylıq olanda ananın keçirdiyi hisslərlə yaşayır,

duygularına şərik çıxır, sevincinə sevinir, kədərinə kədərlənir. Əgər gələcək uşağınızın sağlam doğulmasını istəyirsinizsə, onda balacanı bətnində gəzdirən anaya qayğı göstərin. Onu kədərlənməyə qoymayın, uşağınız onun bətnində sıxılar, hələ doğulmamış xəstəlik tapar. Yadda saxlayın ki, anadangəlmə xəstəliklər müalicə olunmur. Bunu da mən yox, tibb elmi kəşf edib.

Hamılə qadına ən ləziz yeməklər verin, təmiz havaya, gözəl məclislərə aparın. Onun nazını nə qədər çəksəniz, əvəzində uşağınız da sağlam və gözəl doğulacaqdır. Sizin uşağınız “İnqa” deyə sevinc səsləri çıxararaq bu dünyaya gəldi. İndi elə etməlisiniz ki, onun sevinci əbədi olsun. Siz onun xoşbəxtliyini təmin etməyə borclusunuz. Soruşursunuz ki, “Bunu necə edək? Neyləyək ki, uşağımız xoşbəxt olsun?” Bir halda ki, söhbət gəlib bu suala dirəndi, onda gəlin məsələni yavaş–yavaş aydınlaşdırmaq.

Demək uşağınızı tərbiyə etməyi qərara almısınız. Bu, çox mühüm addımdır. Qeyri millətlərdən türk xalqlarını fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri budur ki, biz uşaqlarımızın xoşbəxtliyini özümüzünkə hesab edirik. Özümüzü dünya nemətlərindən məhrum etsək belə, uşağımıza hər şeyin yaxşısını vermək istəyirik.

Bəs uşağı necə tərbiyə edək? Uşaq tərbiyəsini üç əsas cəhəti var: fiziki, intellekt və mənəvi tərbiyə. Siz bu üç tərbiyəni paralel aparmalısınız. Uşağın fiziki tərbiyəsində nail olmaq üçün idmana, intellektə təsir etmək üçün ağıllı oyunlara, idraka təsir edən məşğələlərə diqqət edə bilərsiniz. Bizim söhbətimiz mənəvi tərbiyə haqqındadır.

Mənəvi tərbiyə! İnsanın iç dünyasının zənginləşməsi! İnsan daxilən gözəlləşəndə onun cəmiyyətdəki yeri də diqqətləyiq olur. Unutmayaq ki, tərbiyə kompleksi bərabər aparmaq lazımdır. Körpənizin uşaqılıq yuxusundan tez ayılmasına tələsməyin.

- Odu bax, filankəsin uşağı artıq evə pul gətirir–deyə qeybətcillərin sözü sizə təsir etməsin. Tez ayılan tez pozulur. Təbiət qışdan yaya və yaxud yaydan birbaşa qışa keçsə mizan pozular. Uşağın öz dünyasından ayılmaq vaxtı 16–17 yaşına qədər uzana bilər. Belə uşaqlar yuxudan ayılan kimi o birilərdən daha ağıllı olacaq. Buna əmin ola bilərsiniz.

Görürsən bir məclisdə geyimi, bəzək–düzəyi ilə diqqəti cəlb edən bir cavan əyləşib. Bədən üzvlərinin tənəsübü, yaraşığı da gözəldir. Birdən o, danışmağa başlayır. Ətrafındakılar onun mənəvi kasıblığını–nitqinin bəsitliyini, ifadələrinin səviyyəsizliyini, ətrafındakı insanlara qeyri - səmimi münasibətini görəndə bu adamın geyimi də, xarici gözəlliyi də nəzərdən düşür. Ona qulaq asmaq istəmirsən, tezliklə ondan uzaqlaşmağa çalışırsan. Nadanlığı, əttökənliyi bizi ondan uzaqlaşdırır.

Bəzən əksinə də olur. Geyimi və xarici görünüşü çox da diqqəti cəlb etməyən bir gənc elə gözəl, ağıllı, insanların ruhunu oxşayan sözlər deyir ki, daxilindəki gözəllik üzə çıxır. Onu saatlarla dinləmək istəyirsən. Çünki, onun daxili dünyası, içi gözəldir. Hamı onun nə qədər məlumatlı, zəngin mütəlləli bir insan olduğunu görür. Əvvəlcə heç kəsin diqqətini cəlb etməyən bu adamın xarici görünüşü də bizə xoş gəlməyə başlayır. Onun üzündə çapıq varsa, ayağında və sifətində bir ayrılik mövcuddursa bu da bizə bir gözəllik əlaməti kimi görünür. Bu isə nəticədə onun cəmiyyətdəki mövqeyini müəyyənləşdirir. O danışanda başqaları susur. Hamı onun fikrini öyrənmək istəyir.

Necə edək ki, bu gün tərbiyəsinə başladığımız uşaq da sabah belə bir gənc olsun? Şəxsiyyətə çevrilsin, hamı onunla hesablaşsın? Uşaqılıqdan gəncliyə və qocalığa doğru gedən mənalı ömür bədii ədəbiyyata borcludur. Uşaq vaxtı oxuduğu ilk bədii nümunələr həmin tərbiyənin bünövrə daşlarıdır. Nümunə kimi misal gətirdiyim o gəncin mütəlləsi zəngin olub. İnsan çox şeyi kitablardan xüsusilə bədii ədəbiyyatdan öyrənir. Bədii sözə ədəbi əsərə marağı uşaq qəlbində yaradan ilk insan valideyndir. Məlumat üçün deyim ki, uşaqlarda şeirə maraq anadangəlmə olur. Uşaqlarda həmin qabiliyyət ana bətnində formalaşır.

Yadda saxlayaq: Uşaq məhəbbət meyvəsidir. Ailənin təməli qoyulmağa başlanan sevgi duyğularının ilk dəqiqələrindən uşağın dünyaya gəldiyi günə qədər hər şey təbii bir harmoniyaya əsaslanır, sevgi, nəvaziş duyğularının uyğunlaşması, təbii instiktlərin bir–birini tamamlaması bu harmoniyanı yaradan atributlardır. Uşaq

həmin harmoniyanın nəticəsi kimi dünyaya gəlir. Poeziyanın yaratdığı duyğular həmin harmoniyanın bir hissəsidir. Şeir misralarının ölçüsü, ritmi, musiqililiyi, ürəkdə yaratdığı xoş əhval ailə harmoniyasının ən tərkib hissəsinə çevrilir. Buna görə də uşaq doğularkən şeir anlamağa xüsusi qabiliyyəti olur. Ona qayğı ilə yanaşanda həmin qabiliyyət inkişaf edir. Uşaq böyüyəndə də ömrünün sonuna kimi kitabdan ayrılmır.

Amma körpə vaxtı həmin qabiliyyət məhv olsa, sonralar onu yenidən bərpa etmək çətin olur. Təsəvvür edin ki, təzə ağac əkmisiniz. Sulamasanız o, quruyacaq. Axı, hələ körpədir. Kökürərinə işləməyib. Ağac quruyandan sonra onu sulamağın mənası yoxdur. Bax, uşağın ədəbiyyatı da təzəcə əkilən o tingə verilən suyla müqayisə oluna bilər. Bəs uşaq üçün bədii əsərləri necə seçək? Necə edək ki, yeni əkdiyimiz ağaca verilən təmiz su kimi uşağa təqdim etdiyimiz əsərlər də yaşına uyğun gəlsin, anlamaq səviyyəsinə uyğun gəlsin. Həm də bədii cəhətcə kamil olsun. Bunlar başlıca faktorlardır. Burada səhv etmək olmaz. Sən uşağa elə bir nağıl danışarsan ki, xəyalını küsdürər, ədəbiyyata marağını heç edər. Axı tingə təmiz su əvəzinə çamır versən, yaxud ona zərərli mayələr versən zəhmətin hədəf gedər. Uşaq ədəbiyyatla beşikdə tanış olmağa başlayır. Ana körpənin bütün əzablarına dözə - dözə ona nəğmələr oxuyur. Xalq bu nəğmələrə layla adını verib. Layla formaca bayatıya oxşayır. O, iki hissəyə bölünür:

1) əsas hissə

2) nəqanət

Göründüyü kimi layla həm şeirdi., həm də layla mətnidi. Onun musiqi hissəsini anaların özləri bəstələyir.

Əsas hissə bayatının bütün forma xüsusiyyətlərini saxlayır. Hər bəndi dörd misra, hər misrası yeddi heca olur. Birinci, ikinci və dördüncü misralar qafiyələnir. Üçüncü misra sərbəst buraxılır.

A laylay, balam laylay,

Alınmaz qalam laylay.

Sənə gəc baxanları

Yandırırsın nalam laylay.

Bu əsas hissədən sonra nəqarat gəlir. Onlar azdır:

1) *Laylay beşiyim laylay*
Evim eşiyim laylay

2) *Laylay qızım a laylay*
Körpə quzum a laylay

3) *Laylay hər kəsim laylay*
Sənə nə kəsim laylay

Bu nəqaratlar bəzən başqa bir laylanın ilk iki misrası da olur. Uşaq çox körpədirsə laylanın sözləri də qısa olur.

Lay, lay, lay,
Lay, lay, lay.

Bu sözlər hələ ədəbiyyat deyil. Lakin onun ana tərəfindən oxunması çox vacibdir. Ananın beşik başında müəyyən avazla layla oxuması ailədə sevgi harmoniyasının tərkib hissələrindəndir. Uşaq beşikdə ikən bu nəğmələri dinləyir. Ana ürəyinin ən dərin guşəsində, psixoloqların ifadəsi ilə desək, könül dünyasının qırxıncı otağında hamıdan gizlətdiyi ən ali sözlərini laylaya çevirib uşağına danışır. Körpə anlayır ki, balaca olmağına baxmayaraq o, evin sayılan və çox əziz üzvüdür. Ana nəğmələri körpənin yuxusuna bal qatır, onu ruhən sakitləşdirir. Ona görə də körpə rahat yatır. Ananın xoş avazı ilə körpənin ruhuna nəğmə qədər mülayim bir duyğu seli axır. Uşaq başa düşür ki, onun anası – atası var, arxası var, köməyi var, müdafiə edəni var. Bu nöqtədə çox arzu edirəm ki, siz işlətdiyim “Uşaq başa düşür ki” ifadəsinə tam inanasınız. Əgər siz bu sözü gəldi–gedər, təsadüfi bir ifadə kimi qəbul etsəniz, yəni uşağın lap körpə vaxtından nə isə başa düşdüyünə inanmasanız, bizim tərbiyə işimiz boş söz yığımından ibarət olacaq. Mən qəti əminəm ki, uşaq nəinki körpəliyində, hətta ana bətnində olanda başa düşür. Bunu tibb elmi çoxdan kəşf edib.

Bir həkim–ginekoloq yazır ki, bətnində 4–5 aylıq uşağı olan bir ana məndən xahiş etdi ki, körpəni xaric edim. O, çox şeyləri əsas kimi gətirdi və bunun zəruriliyini isbat etməyə çalışdı. Mən bunun mümkünsüzlüyünü söylədim. Qadın küsüb getdi. Bir neçə aydan sonra məlum oldu ki, uşaq doğulub, amma anasını əmməkdən imtina edir. Belə məlum oldu ki, körpə hələ bətnində ikən ananın onu məhv etmək fikrində olduğunu duymuşdu. Sizi bilmirəm, mən o həkimə də, onun gəldiyi qənaətə də inanıram və ona görə deyirəm: Uşaq hər şeyi duyur. Ona insan kimi, gələcəyin şəxsiyyəti kimi baxın!

Layla deyərkən ana səsini başqa səslərlə, məsələn, radio, televiziya, maqintafon yazıları ilə əvəz etmək olarmı? Xeyr! Həmin səslər ana laylalarının effektini verməyəcək. Uşaq üçün ananın nəğməsi dünyanın ən böyük müğənnilərinin səsndən gözəl və tərəvətlidir. Uşaq öz anasının səsini yüzlərlə səsin içindən asanca seçir.

Laylalarda bəzən ana çəkdiyi əzablardan gileylənir:

Laylay dedim yatınca,
Gözlərim ay batınca
Canım cəzana gəldi
Sən hasilə çatınca.

Amma bu giley ən yaxın adama, dosta, sirdaşa deyildiyinə görə uşağa mənfi təsir etmir. Uşaq hiss edir ki, anası onu çox sevir, bütün əzablara dözür. Hasilə gətirmək üçün çoxlu çətinlik çəkir. Bu sözlərin yaratdığı duyğular bir az böüyəndə uşağın öz evinə, ailəsinə, daha sıx bağlayan hisslərə çevrilir.

Layla vasitəsilə ana uşağına insani keyfiyyətlər aşılayır. Tərbiyə sanki ana südü və nəğmələri ilə qətrə - qətrə onun qəlbinə dolur.

Laylay dedim yatasan,
Qızıl gülə batasan.
Qızıl gülün içində
Şirin yuxu tapasan.

Ana arzu edir ki, uşaq yatanda qızılgülə batsın. Çünki qızıl gül ətirlidir, təmizdir, bütün çirkablardan uzaqdır. Bu sözlər sadə görünsə də böyük gücə malikdir. Uşağı cəmiyyətin təmiz, ləyaqətli bir üzvü kimi böyütmək arzusundan doğur.

Uşaq ədəbiyyatının başlanğıcı olan layla balacalar üçün yaranan söz xəzinəsinin mühüm qaynağıdır. Bu qaynaqdan bəhrələnən Azərbaycan şairləri bir sıra maraqlı nümunələr yaratmışlar. Məsələn, Mirvarid Dilbazinin laylalarında bədii sözün imkanları genişlənir. Şair öz nəğməsində oxucusuna əlavə məlumatlar verir, onun duyğusuna, düşüncəsinə estetik və əqli tərbiyəsinə təsir göstərən lövhələr yaradır. Məsələn:

*Yat ömrümün çiçəyi
Gecə keçdi, ay batdı.
Sən hələ də oyaqsan
Laylam sübhü oyatdı.
Yat canım, gözüüm layla
Qurbanın özüm layla.*

Şair uşaqla ciddi söhbət edir. Yalnız anaların duya bildiyi ziddiyyətlərdən bəhs edir. İlk baxışda bu şeirdə bəhs olunan ziddiyyət nəzərə çarpmır. Çünki ziddiyyətli fikirlər adətən antonim sözlərlə ifadə olunur. Burada isə ziddiyyət omonim sözlərlə təsdiq olunmuşdur.

*Sən hələ də oyaqsan,
Laylam sübhü oyatdı.*

Şair demək istəyir ki, sən yatmalı olduğun halda oyaqsan. Əgər uşaq sübh çağı yuxudan oyansaydı burada heç bir qeyri normalıq yox idi. Əgər uşaq hələ oyaq ikən ananın laylası sübhü oyadırsa bu kontrastdır. Bu cür lövhəni yaradan şair isə laylaların verdiyi poetik imkanlardan səmərəli istifadə etmişdir.

Mədinə Gülgün isə öz “Layla” şeirində xoş həyatımızı, körpələrin xoşbəxtliyini tərənnüm edir.

Yatağım isti, yumşaq,

*Ehtiyac səndən uzaq
Təkcə anandır oyaq
Sənindir yuxusu da
Ən şirin arzusu da.
Arxam, pənahım laylay
Mənim sabahım laylay.*

Şair Teymur Elçinin “Analar və laylalar” əsərində uşaq poeziyasındakı laylay janrı özünün daha yeni bir mərhələsinə gəlib çatmışdır. Teymur Elçin laylalarla nağılların sintezindən istifadə edərək həm balaca oxucuların maraq dairəsinə təsir göstərir, həm də onların biliklərinə daha yeni şeylər əlavə edir. Bir silsilə təşkil edən bu şeirlərin birincisi uşaqlara laylalar haqqında ümumi məlumat verir.

*Gecələri oyaq qalır
Layla çalır
Analar.*

Bundan sonra şair turacın, delfinin, qurbağanın, canavarın, kirpinin və insanın laylasından bəhs edir. Müəllif hər bir heyvanın laylasından bəhs etmədən əvvəl həmin heyvanın xarakterik cəhətləri, xasiyyətləri haqqında oxucuya məlumat verir, bu məlumat kiçik bir süjetdən doğur və hadisə tamamlandıqdan sonra heyvan öz laylasını oxuyur. Bu nəğmənin əsasını onun öz balasına tövsiyyəsi təşkil edir:

*Yat mənim kiçik balam,
Tez böyü kiçik balam.
Qulaqların, gözlərin
Dişlərin iti olsun
Quzunun əti olsun
Yediyin.
Kimi görsən parçala
Böyü canavar bala
Parçala, parçala, parçala
Uu – uu*

Uu – uu...

Göründüyü kimi bu silsilə şeirlərdə layla yalnız formadır, xalq ədəbiyyatından uşaq şeirinə keçən şəkildir. Bu əsərlərində şair kiçik oxucusuna ziddiyyətlər haqqında ilkin məlumat verir. Bu xüsusiyyət göstərir ki, layla janrı Azərbaycan uşaq şeirində xeyli inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə folklorun şəkli xüsusiyyətləri Azərbaycan uşaq şeirinin formasının ilkin əsası olmuş və bu əsas üzərində inkişaf etmişdir.

Kimdən soruşsan ki, uşaq nə vaxtdan danışmağa başlayır? Yəqin ki, belə cavab verəcək, gərək uşağın ən azı bir yaşı olsun ki, yavaş–yavaş sözlər desin. Səhviniz var! Uşaq dünyaya gəldiyi ilk dəqiqədən danışmağa başlayır. Yadınıza salın, uşaq doğulan kimi qışqırır: İnqaaa. Hələ aydın nitq ilə heç bir əlaqəsi olmayan səslər çıxarır: Qığğğ, bığğğ, dığğğ... Bu səslər daha çox təbiəti yamsılayır. Quş ciggiltəsinə, bulaq səsinə, külək zümzüməsinə bənzəyir. Siz ətrafda söhbət edirsiniz. Elə fikirləşirsiniz ki, beşikdə uyuyan körpənin heç nədən xəbəri yoxdur. O, heç nə başa düşmür. Yanılırsınız. Uşaq bir neçə aylıq olanda sait və samit səslərinə bənzəyən səslər çıxarır. Deməli o, ətrafındakı danışmaları dinləyir, özü üçün həmin səslərin intonasiyasını müəyyənləşdirir. 8–9 aylığında səslərin təqlidinə başlayır. Deməli körpənin yanında danışanda, ona laylalar deyəndə sözləri düzgün tələffüz etmək lazımdır. Uşaq danışmağa başlayanda ən asan sözləri demək istəyir. O, bəzi səslərin yerini səhv sala bilər. Məsələn, ən çox işlənən qənd sözünü danq kimi deyə bilər. O, “cücə”yə “cücü” deyə bilər. Uşaq əsasən birhecalı sözləri xüsusilə ana, baba, ata sözünü daha tez deyir. Çünki, bu sözləri gündə bir neçə dəfə eşidir. Deməli, artıq bizim kimi danışmaq istəyir, ona kömək etmək lazımdır.

Əvvəlcə uşağa onu əhatə edən əşyaların adını təkrarlatmaq olar. Əlbəttə bunu zorakı bir üsulla deyil, müəyyən üsulla etmək lazımdır. Məsələn, qaşığı əlinə götürüb guya heç uşağı görmürsən, sadəcə bu mətbəx alətini əzizləyirsən: “Qaşığı! Sən nə gözəl qaşıqsan, ay qaşığı” deyirsiniz. Uşağı əhatə edən əşyaların adlarını

beləcə əzizləmək yolu ilə körpəyə öyrətmək olar. Uşağın təkcə yemək – içmək, yataq alətləri deyil, onların özlərini əzizləyən şeir parçaları da var. Həmin parçalar uşaqların nitqinə xüsusi təsir göstərir. Belə janrlar nazlama və ya oxşama adlanır. Bu janr uşağın ailəyə gətirdiyi səadətə tərənnüm edir. Nazlamalarda ananın arzuları üstünlük təşkil edir. Uşaq bu səslərdən xoş bir aura ilə əhatə olunur. Bu şeirlərdə uşağın sevinci belə ifadə olunur.

*Ağ allər, ağ biləklər
Bağçada qal, küləklər
Eşitsə ata gəlir,
Gah gedər, gah iməklər.*

Oxşamalar eynən uşağın özünə bənzəyir. Uşaq bir qədər böyümüşdür. Divardan, ev əşyalarından tuta – tuta yeriyir, yıxılır, bir də ayağa durur. Onun hərəkətlərində hələ ciddilik yoxdur. Addımlarını qeyri dəqiq atır, hara getdiyini bilmir. Valideynin uşağa oxşaması üçün dediyi şeir parçaları da belədir.

*Balama qurban inəklər,
Balam nə vaxt iməklər?!*

*Balama qurban ilanlar,
Balam haçan dil anlar?!*

*Balama qurban sərcələr
Balam nə vaxt dirçələr?!*

*Balama qurban ağ atlar
Balam nə vaxt çay adlar?!*

*Balama qurban meyvələr
Balam haçan evlənər?!*

*Balama qurban daylaqlar
Balam nə vaxt oynaqalar?!*

Bu beytlərin misraları arasında məntiqi əlaqə azdır. Onları bir – birinə bağlayan yalnız qafiyələrdir.

“İnəklər–iməklər”, ilanlar–dil anlar”, “sərçələr–əl çalar”, ağ atlar – çay adlar”, “meyvələr – evlələr”, “daylaqlar –oynaqlar” kimi qafiyələnən bu sözlərin bir – biri ilə məntiqi bağlılığı yoxdur. Məhz həmin məntiqsizlik hər bir beytin yumoristik olmasını şərtləndirir. Oxşamalar da ana qəlbində başlayan ilkin sevgi duyğularının çox dərin olduğundan xəbər verir. Bu sevgi getdikcə güclənir. İndi ərinə olan məhəbbətin bir hissəsi uşağa verilmişdir. Bu sevgi ananın humanist duyğularını qanadlandırır. Bu xoşbəxtliyi ana hamıya arzu edir. Arzu edir ki, bu xoşbəxtlik göydə uçan quşlara, qarıyıb qalmışlara, ərinin qədrini bilməyib tənha qalan arvadlara nəsib olsun.

*Ay allah bundan beş dənə ver,
Göydə uçan quşlara ver.
Qarıyıb qalmışlara ver,
Həsrətin çəkmişlərə ver.*

*Dağda darılar,
Sünbülü sarılar
Qoca qarılar,
Bu balama qurban.*

*Dağdakı atlar,
Atlar göy otlar.
Ərsiz arvadlar
Bu balama qurban.*

Validənin hiss edir ki, onun uşağı bir qədər də böyümüşdür. Daha oxşama dinləmək vaxtı deyil. İndi uşağa ritm öyrətmək, söz sənətinin başqa sirlərindən onu agah etmək vaxtıdır. İki yaşdan beş yaşa qədər olan uşaq folkloru zəngin bir xəzinənin qapısını onun üzünə açmaq lazımdır. Həmin xəzinədə xüsusi bir ritmə malik olan janr düzgündür. Bəzən folklorşünaslar onu sanama da adlandırır.

Ruslar ona şitalka deyirlər. Adından göründüyü kimi burada sayma, sıralama, düzülmə kimi qaydalar əsas yer tutur.

*Bir, iki, bizimki
Üç, dörd qapını ört.
Beş, altı daşaltı,
Yeddi, səkkiz firəngiz
Doqquz, on qırmızı don.*

Bu misalda rəqəmlərin ardıcıl düzülməsi var.

*Altıda alma
Yeddidə bölmə.
Səkkizdə sərçə
Doqquzda dolça
Onda oraq
On birə qonaq.*

Göründüyü kimi hər rəqəmin ilk hərfinə uyğun bir meyvənin, quşun, əşyanın adı çəkilir. Xalq bu tipli düzgünləuşaqlara hərfləri öyrədir. Eyni səslərin təkrarı onu uşağın yaddaşında möhkəmləndirir.

*Birə, birə
İkiyə iynə.
Üçə üzük.
Dördə döşək,
Beşə beşik.
Altıya alma,
Yeddiyə yemiş.
Səkkizə sərçə,
Doqquza dolça,
Ona oraq,
Biz ona qonaq.*

Maraqlı budur ki, rəqəmlərə əsaslanan və çox zaman sanama hesab olunan düzgünlərdə rəqəmlər 10-u adlamır. Xalq bir pədaoq kimi başa düşür ki, beş yaşına qədər uşağa rəqəmləri on dairəsində öyrətmək kifayətdir. Həm də bu rəqəmlərdən yuxarı keçilsə uşaq beynində hər şey qarışar və heç nə öyrənə bilməz.

Düzgülərin xeyli hissəsi oyundan əvvəl uşaqların söylədiyi şeir parçalarıdır. Həmin şeirlərlə ortada qalan uşağı müəyyənləşdirirlər. Amma həmin şeirlərdə də yuxarıda dediyimiz əlamətlər qorunub saxlanır:

*Biri bizdə
İkisi sizdə
Üçü üzdə
Dördü düzdə
Beşi bəstə
Altısı asta
Yeddisi yüzdə
Səkkizi səsdə
Doqquzu dostə
Onu sonu
Başa vur, çəkil,
Dur burdan əkil.*

Oyun sözlərində həmin prinsipin gözlənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Təsəvvür edin ki, oyunda iştirak edən uşaqlar “qalan” ın kim olacağını həyəcanla gözləyirlər. Ona görə də sözlərə xüsusi diqqət yetirirlər ki, onu söyləyən adam saxtakarlıq etməsin. Bu diqqətin nəticəsi o olur ki, uşaqların hamısı həmin sözləri əzbərləyir və nəticədə təkrar olunan səsləri eşidir, onu düzgün tələffüz edirlər. Misal gətirdiyimiz şeirin sonundakı “Dur burdan əkil” sözləri kimin payına düşürsə həmin uşaq incimir. Çünki onun bəxtinə “yatmamaq” , sıradan çıxmaq düşmüşdür. Əslində həmin misra uşağa sən qalib gəldin sözlərinin təsirini bağışlayır.

Düzgülər yumoristik keyfiyyətinə görə də seçilir. Lakin burada yaranan yumor nizamsız, bir–biri ilə yalnız səslərin eyniliyi ilə bağlanan, əslində isə heç bir məntiqi əlaqəsi olmayan sözlərdən ibarətdir.

*Əl, əl, ənərək
Əldən çıxdı kəpənək
Kəpənəyin yarısı,*

*Yumurtanın sarısı
Yumurtalar hindədi
Əldə durmaz kündədi
Kündə təndir içində
Təndir kəndir içində
Kəndiri ver çərçiyə
Çərçi satsın çəpiyə
Çəpik çalan dardadı
Burda duran qarğadı.*

MOTAL MOTAL

*Motal – motal
Tərsə motal
Yağ atar
Qaymaq tutar*

*Ağ quşum
Ağarşınım.
Göy quşum
Göyərçinim
Qarğa qara
Durna qara
Çilmə çəlik
Bircə ərik.
Qənbər çarığ
Biz də varıq.*

Siz poetik nümunələri oxuyarkən bunları onların oyunlarına daxil edərkən ciddi iş görürsünüz. Amma elə güman etməyin ki, onlarda nəsə təzə bir qabiliyyət yaradırsınız. Şeirin, ritmin, musiqinin yumorunu duymaq qabiliyyəti uşaqlarda anadangəlmə olur.

“Uşaq hər şeyi başa düşmür”, “Körpəni anlatmaq çox çətinidir, Nə qədər deyirəmsə bir şey anlamır” deyən müəllimlər və valideynlər dərin səhv edirlər. Uşağın gözü, burnu, qulaqları və digər orqanları kimi ruhi qida almaq qabiliyyətləri də ana bətnində formalaşır. Lakin həmin qabiliyyətin şəh damlası kimi zərif, gül ləçəyi kimi çox incə olur. Bizim öhdəmizə həmin qabiliyyəti inkişaf etdirmək vəzifəsi düşür. Əgər biz valideynlər, tərbiyəçilər, müəllimlər bunu nəzərə almasaq səhər günəşi çiçəklərin üstünə düşən incə şəh damlalarını buxara çevirdiyi kimi uşaqların həmin qabiliyyəti də quruyub yoxa çıxacaqdır.

Bir şeyi də nəzərə almaq lazımdır ki, uşaqlar gördüklərini daha tez qavrayır və sevir. Onların görmədikləri əşyaların adlarını öyrətməyin. Zəhmətiniz hədəf gedəcək, hətta həmin sözləri zorla əzbərlətsəniz də bu bilik səthi olacaq və həmin sözlər tez unudulacaqdır.

KLASSİK VƏ MÜASİR TƏMSİLLƏR HAQQINDA

Yeni təmsilçiliyin nümayəndələrindən biri Q.B.Zakir (1784-1857). O, gənc nəslin tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq yazdığı təmsillərdə ictimai bəlaları ifşa edir. Zakirin yaradıcılığında təmsil bir janr kimi bitkin şəkildə düşmüşdür.

Zakir təmsillərdə heyvan şəklinə salınmış insanlardan, onların naqis cəhətlərindən bəhs edir. Bu əsərlərdə yaltaqlıq, acgözlük, axmaqlıq inandırıcı əhvalatlarla ifşa olunur, bir qayda olaraq hadisənin sonunda mənfi qüvvələr gülünc hala düşür. Şair xalq müdrikliyindən, çox zaman atalar sözü və məsəllərdən bacarıqla istifadə etmişdir.

Zakirin təmsilləri xalqın məişəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır. Bu əsərlərdə xalqın adət və ənənələri öz əksini tapır.

Firidun bəy Köçərli Qoridən 1911-ci il mayın 26-da Abdulla Şaiqə yazdığı məktubun bir yerində Q.B.Zakirin təmsillərini xarakterizə edərək göstərir ki: «...Ancaq Q.B.Zakir bir neçə gözəl və bəməzə qissələr nəzm ilə yazıbdir. Bu nağıllar pis deyil, məzmunu dəxi öz dolanacağımızdan götürülmüşdür. Eybi ancaq ondadır ki, bəzi məqamlarda mərhum Zakir çox qəliz ibarələr işlədibdir ki, onları türk sözləri ilə dəyişdirmək olardı...

Bununla belə Zakirin yazdığı təmsillərdə çox münasib hal və məqal deyilmiş atalar sözü, məsəllər və sırf türk ifadələri vardır ki, ərbabi nəzərində biri bir qızıla əvəzdir».

Zakir qələmə aldığı mövzunu real şəkildə canlandırmağa çalışır. Hadisələri inandırıcı təsvir edir. Bu mahir təmsilçi daha çox

əxlaqi mahiyyət kəsb edən mövzulara müraciət edir, bununla uşağın tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmək məqsədini qarşıya qoyur. «Dəvə və eşşək» təmsilində lovğalığın gülünc nəticəsi, yersiz hərəkətin acı sonluğu göstərilmişdir. Ümumiyyətlə təmsil janrına xas olan bir xüsusiyyət Zakirin yaradıcılığında da özünü göstərir. O, bu təmsillərinin sonunda ya atalar sözü və məsəllərdən, ya da özünün aforizm səviyyəsinə qaldıra bildiyi nəsihətamiz misralardan istifadə edir.

Zakirin təmsillərində ağıllı, tədbirli heyvanlar öz bacarıqları sayəsində düşmənlərini gülünc vəziyyətdə qoyurlar. «Tısağa, qarğa, kəsəyən və ahu» təmsili maraqlı bir nağıl təsiri bağışlayır. Bu heyvanlar dar ayaqda bir-birinə kömək edir, öz ağıllı hərəkətləri ilə ovçunu aldaraq tora düşmüş ahunu oradan xilas edirlər. «Qurd, çaqqal və şir» təmsilində güclülərin gücsüzlər üzərində hökmranlığı, «Tülkü və qurd»da acgözlük, «İlan, dəvə və tısağa»da yoldaşa xəyanət kimi cəhətlər satira atəsinə tutulur.

«Tülkü və şir» təmsili heyvanların həyatından bəhs edən maraqlı bir nağılı xatırladır. Burada zalım və acgöz şirə qarşı digər heyvanların apardığı mübarizə və onların qələbəsi təsvir olunur. Heyvanlar şirə yalnız öz ağıllı tədbirləri ilə qalib gəlirlər. Burada qalib gələn çoxluq xalqdır. Şiri məğlub edən də xalqın müdrik tədbiridir.

Tülkü xalqın ağıllı nümayəndəsi kimi tərənnüm olunur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan folklorunda və təmsillərdə tülkü çox istifadə olunan obrazdır. Folklorda tülkü ilə bağlı olan istənilən sayda nağıl, rəvayət, şeir vardır. Azərbaycan uşaq poeziyasında isə Nizami, Bakıxanov, Zakir, Şirvani təmsillərində, Şaiqin şeirlərində nə qədər tülkü surəti var. Nizamidə «Meyvəsatanla tülkünün nağılı», Zakirdə «Tülkü və qurd», «Tülkü və şir», Şaiqdə «Tülkü həccə gedir» və s. əsərlərdə tülkü hiyləgər, başqalarından daha tədbirli təsvir olunur.

Qasım bəy Zakirin «Tülkü və şir» təmsilində tülkünün ağıllı, fərasətli, hətta xalq içində məşhur olduğu göstərilir.

Zakirin təmsillərində xalq təfəkkürü, onun kəskin və öldürücü satirası, bəzən isə şən və hazırcavab yumoru bədii şəkildə əks olunur. Xalq gülüşü Zakirin təmsillərinin bütün ruhuna elə keçmişdir ki, bəzən ictimai gülüşlə Zakirin fərdi gülüşünü sərhədləndirmək çətin olur. Zakir öz satiralarında Azərbaycan xalqının bir nümayəndəsi kimi çıxış edir. Özünə qədər xalqın yaratdığı bu bitməz-tükənməz müdrik gülüşə öz səsinə də əlavə edir. Onu yeni məziyyətlərə zənginləşdirir.

Zakirin təmsillərinin bir qismi şifahi xalq ədəbiyyatında mövcud olan nağılların təsiri ilə yaranmışdır. Şair folklorda zülmkar hakimlərə, acgözlərə qarşı çevrilən müdrik gülüşündən istifadə edir, öz təmsillərində onu yeni yüksəkliyə qaldırır.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, görkəmli satirik Q.B.Zakir XIX əsrdə yüksəliş yolunda qədəm qoyan uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün folklordan istifadə yolu ilə gözəl əsərlər yaratmışdır. Zakirin təmsilləri balaca oxuculara həyat haqqında biliklər verir, təbiət və cəmiyyətin ziddiyyətləri barədə onlarda ilkin təsəvvür yaradır. Ana dilinin zənginliyinin uşaqlara öyrədilməsində mühüm rol oynayır. Folklordan qidalanan bu təmsillər indi də öz didaktik və estetik əhəmiyyətini itirməmişdir.

Seyid Əzim Şirvani (1835-1888) yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına daha geniş yer vermişdir. Onun maarifçi şeirləri, öyüd və nəsihətləri, mənzum nağıl və hekayələri uşaq ədəbiyyatımızın xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli əsərlərdir.

Bu böyük sənətkar uşaq mütaliəsi üçün daha gözəl əsərlər yaradaraq öz sələflərindən xeyli irəli getmişdir. Onun uşaq aləmi ilə sıx bağlanması başlıca səbəblərindən biri şairin özünün müəllimlik etməsi, başqa sözlə uşaqlarla gündəlik əlaqəsi olmuşdur. Şairin qısa təmsilləri, öyüdləri, «Köpəyə ehsan», «Xan və dehqan» mənzum hekayələri, «Siçan və pişik dastanı» və digər əsərlər uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən hesab olunur. Bu əsərlərin hamısında şairin xalq ədəbiyyatı ilə qırılmaz əlaqəsi özünü parlaq şəkildə göstərir. «Siçan və pişik dastanı» həm sənətkarlıq, həm də mövzu etibarilə maraqlı əsərdir.

Şair xalq ədəbiyyatında olduğu kimi, maraqlı əhvalatlar qurmuşdur. Əsərin qəhrmanı pişiyin təsvirinə xüsusi diqqət yetirmişdir, hələ hadisələri nəql etməmiş onun xarici portretini yaradır. Pişiyin gözləri kəhraba kimi sarı, bədəni ağ, boynu qutan misaldır. Onun çəngəl kimi iti dırnağı, burğuya bənzəyən bıığı, yekə ağzı, ilan kimi quyruğu var. Tükündən zəhrimar tökülür, dişlərinin hər biri bir neştədir.

Bu təsvirdən sonrakı əhvalatlar istər-istəməz kiçik oxucuda maraq doğurur. Çünki gündə başına kələklər açdığı pişiyin bu cür təsvirinə uşaq birinci dəfədir ki, rast gəlir. Görəsən pişiyi hansı əhvalatlar gözləyir? Bu təbii maraq dastanın arxasını izləməyə oxucunu vadar edir. Şair hadisələrin maraqlı inkişafı üçün kompozisiyanın və süjetin bitkinliyinə, məntiqi ardıcılığına xüsusi fikir vermişdir.

S.Ə.Şirvaninin uşaq əsərlərinin xeyli hissəsini öyüdlər, nəsihətlər və təmsillər təşkil edir. Bu təmsillər Zakirin təmsillərinə nisbətən qısadır. Şirvani təmsillərində hadisələri şəxələnməyə, qol-budaq atmağa qoymur. Bir hadisənin mühüm anını təsvir edir, bundan nəticə çıxarır. Onun təmsillərində satira nisbətən az olsa da bu əsərlərdə xalq ruhu, onun kəskin və yumşaq gülüşü öz əksini tapmış, əxlaqi nəticələr qabarıq şəkildə verilmişdir. «Xoruz və çaqqal», «Dəvə və eşşəyin yol getməsi», «Qaz və durna» əsərlərində xalqın hazırcavab yumorundan istifadə edilmişdir.

XIX əsrin əvvəllərində fəaliyyətə başlayan rus-azərbaycan məktəblərinin açılmasını görən şair oğluna nəsihət edərək deyirdi ki, rus dilinə ehtiyacımız çoxdur, bu dili hökmən bilməliyik. Rus ədəbiyyatına maraq göstərən şairin əsərlərində xalqların dostluğu təbliğ olunur. Onun təmsillərində xüsusilə «dostluq olan yerdə yalnız səadət ola bilər» ideyası qabarıq şəkildə verilir. «Aslan və iki öküz» təmsilində təsvir olunur ki, iki öküz dost olub meşədə qorxusuz yaşayırmış. Aslan isə onları parçalaya bilmirmiş. Çünki çətinə düşəndə öküzlər arxa-arxaya verib düşməndən asanlıqla qoruna bilirmiş. Bir dəfə Aslan onların arasına nifaq sala bilir. Onları bir-birindən aralayır və asanlıqla hər ikisini parçalayır.

«Eşşək və arılar», «Ayı və siçan», «Siçan və pişik», «İtin pişiyə cavabı», «Dəvə və balası» təmsilləri uşaqlara düzlük, ədalət, dostluqda möhkəmlik, çətinə düşəndə ağıllı hərəkət etmək kimi sifətlər aşılayır.

S.Ə.Şirvani Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində görkəmli bir satirik şair kimi şöhrət qazanmışdır. Onun satiralarında dövrün bir sıra ciddi məsələləri tənqid olunsada bu əsərlər uşaqlar üçün daha maraqlıdır. Çünki həmin əsərlərdə tənqid olunan hədəf müəyyən süjet vasitəsi ilə verilir. Çox zaman Şirvani satiralarının süjet xətti ya folklordan götürülür, ya da bu əhvalatlar o qədər məzəli olur ki, onun xalq ədəbiyyatı nümunəsi olduğunu güman edirsən.

Məsələn, «Dəli şeytan» hekayəsində təsvir olunur ki, bir molla çobana rast gəlir. Çoban deyir: Dəli şeytan deyir ki, bu mollanın başına bir dəyənək ilişdir. Molla deyir ki, adam dəli şeytanın sözünə qulaq asmaz. Çoban sözünü dəyişib deyir: Dəli şeytan buyurur ki, bu qoyundan ikisini mollaya bağışla. Molla tez dillənir: Adam hərdən dəli şeytanın sözünə qulaq asar. Beləliklə, sadə və gözəl süjetlə mollanın ikiüzlülüynü verir. «Köpəyə ehsan» satirasında da mollanın simasızlığı tənqid hədəfinə çevrilir. Ölmüş köpəyini qəbristanlıqda basdıran varlı adamı ifşa etmək istəyən molla həmin adamdan eşidir ki, onun iti öləndə vəsiyyəət edib ki, mollaya beş qoyun verilsin. Molla o saat fikrini dəyişib deyir ki, bu cür ölümlər çox müqəddəsdir və belələrinə bizim canımız da qurbandır.

S.Ə.Şirvani satiralarında xalq lətifələrinin güclü təsiri özünü göstərir. Doğrudur, onun əsərlərinin məzmununu təşkil edən əhvalatlar şairin öz təxəyyülünün məhsuludur. Lakin bu əhvalatlarda hazırcavab yumor, iti bir zəka, sərrast, satirik atəş var və bu cəhətlər onları xalq lətifələrinə yaxınlaşdırır. «Qadın hiyləsi» satirasında xalqı «allah yolu»na çağıran müctəhid hiylə ilə başqasının arvadına sahib olmaq istəyir və qadın hiyləsinə düşüb rüsvay olur. Bu satiraların tənqid obyektləri din xadimləri, qazılar və başqa adamlar olsa da S.Ə.Şirvani satiralarının ən dərin əsasında avam xalqın vəziyyəti dayanır. Xalqın avamlığı onun bütün

yaradıcılığından qırmızı bir xətt kimi keçir və şair cəmiyyətdəki bu yaramazlıqların əsasını xalqın avamlığında görür. «Allaha rüşvət» satirası avam xalqın başı üstündə oxunan acı bir nəğməyə bənzəyir. Kəndlilər yağışın yağmamasının səbəbini allahda görürlər və pul yığıb allaha rüşvət göndərirlər. Onlar rüşvəti çöldə ov edən bir məmura verirlər. İş elə gətirir ki, səhəri lap bərk yağış yağır. Bu yağış xeyirdən çox zərər gətirir. Avam camaat belə güman edir ki, yəqin pul çox olduğu üçün yağış da belə çox yağıb. Bu satiradakı gülüş acı göz yaşlarına qarışan gülüşdür.

Şirvani uşaq əsərlərinin məziyyətlərini, onun folklorla bağlılığında görürdü. Əsərin bədii dəyəri də onun xalq hikməti ilə nə dərəcədə əlaqəsindən asılıdır. Şair bu nəzəri baxışlarını təmsillərində, öyüd və nəsihətlərində məharətlə həyata keçirmiş, bütün əsərlərində öz tərəvətini, əhəmiyyətini itirməyəcək əsərlər yaratmışdır.

Təmsil janrı bu gün də inkişaf etməkdədir. Müasir təmsilçiliyin ən böyük ustadı **Hikmət Ziyadır**. Hikmət Ziya uşaqlar üçün yazdığı bir sıra şeirlərdə və təmsillərdə xalq gülüşündən məharətlə istifadə edir. Şair yumorun uşaq ədəbiyyatındakı yerini qiymətləndirərək göstərir ki, uşaq aləmini gülüşsüz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Dünyaya təzəcə göz açmış körpənin böyüklərdən aldığı ilk mənəvi hədiyyə təbəssüm olur. Körpə boy atıb uşaqlıq dövrünün yuxarı pillələrinə qədəm qoyduqca bu təbəssümün kəsb etdiyi mənalar da artıb dərinləşir. Artıq o adi əyləncədən, beyni düşündürən, yaxşı ilə pisi bir-birindən ayıran eyham, rişxənd, istehza kimi çalarları olan bir meyara çevrilir. Şair şifahi xalq ədəbiyyatını—nağılları, tapmacaları, yanılmacları xatırladaraq göstərir ki, onların hər birinin mayası gülüşlə, yumorla yoxrulub.

H.Ziya uşaqlardakı nöqsanları, həyatda rast gəldiyi qüsurları özünəməxsus bir həssaslıqla duyur, onları bədii gülüşün hədəfinə çevirir. Hikmət Ziyanın təmsillərini iki qrupa ayırmaq olar: uşaqlar üçün yazılan təmsillər, böyüklər üçün yazılan təmsillər.

Uşaqlar üçün yazılan təmsillərin əsas əlamətləri bundan ibarətdir ki, şair əsərlərdə daha sadə süjetlə, balacalar üçün anlaşılqı olan mətləblərdən söhbət açır. Bu əsərlərdə şairin nəyə güldüyü də aydın şəkildə, əlavə izahata ehtiyacı olmadan özünü göstərir. Şair tənqid etdiyi heyvanın əsas əlamətini üzə çıxarır, tipikləşdirir, gülüş doğuran anı, vəziyyəti oxucuya çatdırır. Şair bəzən yumoristik əhvalata heç bir əlavə etmir, yeri gələndə isə özünün yumoristik tendensiyasını gizli saxlamır, nöqsanları lağa qoyur.

Tülkü, çaqqal görüşdü

Qucaqlaşdı, öpüşdü.

Tülkü and içdi: - Daha

Toyuq, xoruz boğmağa

Getmərim əsla kəndə

Çaqqal uladı: - Mən də!

Həmin gün tülkü lələ

Xəlvəti bir yol ilə

Yollandı hinə sarı

Boğmağa toyuqları.

Dedi: - Fərə atından

Bir çıxırtma yeyim mən

Çaqqal da yavaş-yavaş

Hinə üz tutdu bir baş

Düşündü: - Ay can, ay can

Yeyəcəyəm doyunca.

Artıq bu gündən belə

Özüm sahibəm hinə.

Bir hində rastlaşdılar

Onlar yaman çaşdılar.

Şair bu təmsildə hiyləgərliyi, yalançılığı və onun acı nəticəsini ustalıqla göstərə bilmişdir.

H.Ziyanın təmsilləri getdikcə yeni keyfiyyətlər qazanır. Onun 1963-cü ildə «Şeirlər və təmsillər» kitabında toplanan təmsillərlə 1971-ci ildə çıxan «Qısqanc qarışqa» kitabındakı təmsilləri müqayisə etdikdə yaradıcılığında nə qədər yeni cəhətlərin yarandığını aydın şəkildə görmək olar. İlk təmsillərində geniş

əhvalatlar, uzun dialoglar olurdusa, şairin son əsərlərində sözə çox böyük qənaət görürük. İndi H.Ziyanın təmsillərinin əksəriyyəti cəmi dörd, bəzən də iki misradan ibarət olur. Lakin az sözlə təmsilçi böyük mətləbləri oxucusuna çatdırı bilir.

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏŞƏKKÜLÜ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını müstəqil inkişaf etdirmək zərurəti qarşıda durur. Bunun bir sıra səbəbləri vardı: Bir tərəfdən maarifçilik ideyalarının geniş yayılması, məktəblərin çoxalması, milli dərslərlərin yaranması idisə, ikinci tərəfdən millətə xidmət etmək, gələcək nəslin həqiqi qayğıkeşi olmaq arzuları idi.

Uşaq ədəbiyyatını yaratmaq üçün müxtəlif təkliflər, əməli fəaliyyətlər dirçəlirdi. Bir sıra sənətkarlar rus uşaq ədəbiyyatının nümunələrini tərcümə etməyə, beləliklə, uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirməyə təşəbbüs göstərirdilər. Bunun nəticəsində Puşkinin «Balıqçı və balıq» nağılı, Krilovun, Tolstoyun, Tütçevin bir sıra hekayə, şeir və təmsilləri Azərbaycan dilinə çevrildi ki, bu da müəyyən əhəmiyyətə malik idi.

Milli uşaq ədəbiyyatını yaratmaq uğrunda mübarizə aparanların demək olar ki, əksəriyyəti folklardan istifadə yolu ilə əsərlər yaratmağı təklif edir, əməli fəaliyyət göstərirdilər. Doğrudur, müxtəlif yazıçılar folklardan istifadənin müxtəlif yollarını təklif edirdilər. Bu yollar bir-birindən nə qədər fərqlənsə də folklorla uşaq ədəbiyyatının qarşılıqlı əlaqəsinə misilsiz təsir göstərmiş, uşaq ədəbiyyatımızın müstəqil bir sənət sahəsinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Həmin ziyalılardan bir qismi folklor nümunələrini tapıb çap etdirməyi daha əhəmiyyətli hesab edirdilər. F.Köçərlinin «Balalara hədiyyə» kitabı məhz bu istəyin nəticəsidir. Bu kitabda uşaq folkloru nümunələri, kiçik nağıllar, yanıltmaclar, düzgülər və s. toplanmışdır. Həmin kitab uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül dövrü üçün çox əhəmiyyətlidir.

Yazıçı və şairlərimizin başqa bir qismi xalq nağıllarını işləyib yeni əsərlər yaratmağı müvafiq sayırdılar. S.M.Qənizadə, M.T.Sidqi belə yazıçılardan idi.

Azərbaycan xalqının müdrik zəkasını, ictimai şüurunu, milli xüsusiyyətlərini özündə yaşadan nağıllar klassik uşaq poeziyasına güclü təsir göstərmişdir. Nağıllardan istifadə edərək şairin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr dayanır. Gərək şair oxucuya nağılların ahəngini, fikrini, aparıcı ideyasını versin, öz əsərində nağılların təsvir vasitələrini, canlı xalq dilinin zənginliyini, xalqın milli xüsusiyyətlərini saxlasın. Xalq nağıllarından istifadə mürəkkəb yaradıcılıq işidir. Gərək şair xalq nağılını nəzmə çəkərək onun kompozisiyasına, süjetinə, dilinə böyük dəqiqlik və həssaslıqla yanaşsın, nağılın ən yaxşı xüsusiyyətlərini seçin və oxucuya çatdırsın. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün şair xalqın şifahi poetik mədəniyyəti, onun tarixi inkişaf prosesi və etnoqrafiyası ilə yaxından tanış olmalıdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixində folklorla yaxından məşğul olan, nağılların tərbiyəvi gücündən məharətlə istifadə edən, xalq nağıllarını ilk dəfə nəzmə çəkməyə təşəbbüs göstərən görkəmli yazıçı, jurnalist – publisist – şair **S.M.Qənizadədir** (1866-1937).

O, Sidqiyyə göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: «...təlim-tədris işlərində millət nağıllarının faydalarını dərk etdiyimdən laməhalə bir neçəsinin qələmə düşməsinə çox arzu edirəm». Şairin xalq nağılı əsasında 1893-cü ildə qələmə aldığı «Tülkü və Çaqçaq bəy» əsəri bu arzunun nəticəsi idi. Müəllif xalq nağıllarının mühüm tərbiyəvi xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamış, Çaqçaq bəyin (Xəlilin) nalayiq hərəkətlərini təsvir etməklə vəfasızlığı, görməmişliyi, qudurğanlığı ciddi tənqid etmişdir. Şair xalq dilinin zənginliyindən, nağılların dolğun məzmunundan, yüksək və əvəzsiz fantaziyasından bacarıqla istifadə etmişdir.

«Tülkü və Çaqçaq bəy» əsərində ağıllı, bacarıqlı Tülkü ilə dəyirmançı Xəlilin başına gələn maraqlı əhvalatlar təsvir olunur. Tülkü Xəlilin xoşbəxt olması üçün əlindən gələni edir. Nəhayət, məqsədinə nail olur. Xəlil padşahın qızı ilə evlənir, var-dövlət sahibi olur. Lakin o, vəfasızlıq edir. Tülkünün hörməti müqabilində öz yoldaşının vəsiyyətini yerinə yetirmir, onu ölmüş bilib çölə atılmasını əmr edir. Tülkü isə Xəlilin bu pisliyi qarşısında ona yenə

yaxşılıq edir, arvadı ilə onu barışdırır. Onun xoşbəxtliyi üçün axıra qədər çalışır.

S.M.Qənizadə xalq hikmətindən, nağılların optimist ruhundan qidalanan bu əsərində balaca oxucularına sədaqətli, çətin anda mərd və mübariz olmağı aşılayır. Nağılların təsiri ilə yazılan bu əsər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının sonrakı inkişafına xeyli təsir göstərmişdir.

«Tülkü və Çaqçaq bəy» nağıl-mənzuməsinin məzmunu Ş.Perronun «Çəkməli pişik» əsərinin məzmununa çox yaxşıdır. Lakin Perro var-dövlət sahibi olan adamları adamyeyən adlandıraraq dövrü üçün əhəmiyyətli olan ciddi bir mətləbə toxunur. S.M.Qənizadə isə həmin süjetdən başqa məqsəd üçün istifadə edir. Burada əsasən dostluqda sədaqətli olmaq kimi məsələlər əks olunur.

Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatının müstəqil inkişaf yoluna düşməsində maarifpərvər yazıçıların, pedaqoqların xüsusi əməyi olmuşdur. Yeni tipli dərsliklərin yaranması uşaq əsərlərinin meydana gəlməsini tələb edirdi. Bu dövrdə R.B.Əfəndiyev «Bəsirətül-ətfal», M.Mahmudbəyov «Türk əlifbası», A.Səhhət və M.Mahmudbəyov «Yeni məktəb», A.Şaiq «Uşaq gözlüyü», «Gülzar» kimi ibtidai məktəblər üçün oxu kitabları yaratdılar. Bu kitablara tərcümə ədəbiyyatı ilə yanaşı o dövrün şair və yazıçılarına uşaq əsərləri yazdırırdılar.

Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq uğrunda elmi fikrin narahatlığı çox sonralar başladı.

1876-cı ildə 6 noyabr tarixli nömrəsində «Əkinçi» qəzeti yazırdı: «Ey uşağı olan və onları təlim edən, rəhm edin ol biçarələrə ki, onlar sizin düşmənləriniz deyillər, onlar ilə adam kimi rəftar edin ki, adam olsunlar».

... İndi kitab və müəllimlərdən bir neçə kəlmə danışaq. Bizim məktəbxanada oxunan «Leyli və Məcnun», Hafiz və qeyriləri uşaq kitabı deyil. Onlar ki, böyük oxuyanda şurə gəlir, uşaq başına nə kül töksün onları oxuyub eşqbaz, cürətkəş olmasın və bir də bizi oxuyanda məhz oxuyub yazmağı öyrədirlər və dəxi səy edən yoxdur ki, bir xeyri olan şey də öyrətsin. Məsələn,

Məcnunun elədiyi qələti oxuduqca elmi coğrafiya kitabı oxusaq həm yazıb oxumağı öyrənirik, həm dünya üzündə olan vilayətlərdən xəbərdar olarıq («Nəcəf»).

Gürcüstanın Qori şəhərində açılan müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin fəaliyyətə başlaması (1878) bu işə xüsusi təkan verdi. Həmin seminariyada çalışan müəllimlər yeni dərslilər yazır, uşaqları seminariyaya cəlb edirdilər. Müxtəlif millətlərdən olan uşaqların bir yerdə oxuması, yataqxanada bir yerdə qalması Azərbaycan uşaqlarının rus və Avropa xalqlarının ədəbiyyatı ilə tanışlığına səbəb oldu. Bu seminariyada oxuyanların əksəriyyəti sonralar yazıçı oldu və Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrini demək olar ki, həmin yazıçılar yaratdı.

1905-ci il inqilabından sonra mətbuata verilən müəyyən imkandan istifadə edən ziyalılar uşaqlar üçün maraqlı jurnallar yaratmağa başladılar. «Dəbistan», «Rəhbər» və «Məktəb» jurnallarının nəşrə başlaması Azərbaycan uşaqları üçün ən gözəl töhfə olmaqla yanaşı, uşaq ədəbiyyatının dirçəlişinə əhəmiyyətli təsir etdi.

Klassik ədəbiyyatımızda uşaqlar üçün maraqlı nümunələrin olmasına, M.Füzulinin «Söhbətül-əsmar» kimi gözəl uşaq poeması yaratmasına baxmayaraq uşaq ədəbiyyatımız XIX əsrin axırı, XX əsrin əvvəllərində söz sənətinin müstəqil bir sahəsinə çevrildi və az vaxtda onun çox görkəmli nümayəndələri yarandı. Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev kimi yazıçı və şairlər uşaq ədəbiyyatına öləri bir həvəs kimi deyil, ciddi bir iş, hazırkı cəmiyyəti narahat edən ictimai bir problem kimi baxdılar.

Ana bətnində öz inkişafını keçirən və doğulmağa hazırlaşan uşaq ədəbiyyatımızın bir sıra daxili və xarici düşmənləri ona ciddi maneələr törədirdilər. Bir tərəfdən Ş.Aleksandrın hakimiyyət başına gəldikdən sonra ümumiyyətlə mütərəqqi mədəniyyətin qarşısını almaq siyasəti, çar maarif naziri Delyanovun İslam dininə mənsub olanların pedaqoji işdən mümkün qədər uzaqlaşdırmaq tədbirləri, mütərəqqi Azərbaycan yazıçılarının mübarizə meydanından

çəkilərək hətta inqilabi ideyaların qurbanı olan adamları nəzərdə tutub «dara çəkildi düşmənləri şahın» kimi zərərli əsərlər yaratması, digər tərəfdən «Ziya» (Ziyayi-Qafqaziyyə) (1879-1884) qəzetinin nəşiri Səid Ünsüzadənin dini ideologiyayı yaymaq yolu ilə gəncliyi həqiqi ədəbiyyatdan, dünyəvi elmlərdən uzaqlaşdırmaq meylləri, Sədinin dini ideologiyanın təəssübünü çəkən «Gülüstən» və «Bustan» kitablarının hələ də məktəblərdə hakimi mütləq olması dünyaya təzəcə göz açmaq istəyən mütərəqqi uşaq ədəbiyyatımızın qarşısında duran ciddi maneələr idi.

Bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının varlığını inkar edən saysız-hesabsız elm adamlarına, yazıçılara ilkin cavab verənlərdən biri görkəmli maarif fədaisi M.Mahmudbəyov olmuşdur. O, «Rəhbər» jurnalının 1906-cı il birinci nömrəsində yazırdı. «Doğrudur ki, Azərbaycan türklərinin Sədisi, Hafizi, Şekspiri... yoxdur. Amma Vaqif, Vidadi, Nəbati, Seyid Şirvani və çox-çox bunlar kimi şairlərimiz var ki, hər bir millət olur-olsun onlarla fəxr edə bilər».

F.Köçərlidən bu jurnala Azərbaycan xalqının ədəbiyyatı barədə məqalələr yazmağı xahiş edən M.Mahmudbəyov bu dövrdəki əsərlərdən yaranan, təşəkkül prosesini keçirən uşaq ədəbiyyatını da nəzərdə tuturdu. Çünki Seyid Şirvani artıq «Rəbiətül-ətfal» dərsliyini yaratmışdır. Nisbətən irəliyə doğru bir addım hesab olunan S.Ə.Şirvaninin 1882-ci ildə çapa təqdim etdiyi «Rəbiül-ətfal» kitabındakı 101 şeirdən yalnız onunun tam azərbaycan dilində olmasını tədqiqatçılarımız mütərəqqi uşaq ədəbiyyatımızın özünü mürtəcə təqiblərdən qorumaq və varlığını mühafizə etmək kimi səciyyələndirir. «Demokratik qüvvələrin geri çəkilməsi» ümumən ədəbiyyatımızın, o cümlədən uşaq ədəbiyyatının mövcud nailiyyətlərinin qorunub saxlanmasına xidmət kimi qiymətləndirir. Hələ 1860-70-ci illərdə Həsənəli Qaradağı məhz dərslük yaratmaq məqsədini güdən sadə azərbaycan dilində əsərlər yaratmağa başlaması da bir az sonra A.O.Çernyayevskinin bu azərbaycanlı müəllimin əsərlərini «Vətən dili» dərsliyinə daxil etməsi də mürtəcə qüvvələrə qarşı mübarizə idi. Milli uşaq ədəbiyyatımız qarşısızalmaz bir qüvvə ilə yaranırdı.

Bu ədəbiyyatın yaranması milli özünüdərkən parlaq bir nümunəsi kimi görünürdü.

Buradan belə bir nəticə çıxartmaq olur ki, uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül dövrünə xas olan mübarizələrdən biri ərəb-fars dilli ədəbiyyatdan imtina edib sadə əsərlər yaratmaq meylinin güclənməsi idi. Həmçinin yeni tipli ziyalılarımız artıq dirçəliş yolunda inamla addımlayan Avropa ədəbiyyatına daha çox istinad etməyə başlamışdır. Bu dövrdə rus ədəbiyyatından tərcümələrin də xüsusi bir vüsət aldığını görmək mümkündür. Dərslik yaratmaq işində ərəb və fars klassiklərinin əsərlərindən imtina etmək meyli aydınca görünür. Puşkinin, Tolstoyun, Tutçevin, Krilovun, Uşinskinin, Koltsovun əsərlərinin tərcüməsi coşğun bir yaradıcılıq işi təsiri bağışlayır.

Mübarizələrin daha dərin xarakter almasının əsl səbəblərindən biri bu idi. Ərəb və fars ədəbiyyatı ilə tərbiyələnməmiş ziyalılar rus və Avropa ədəbiyyatını lazımcına qiymətləndirmirdilər. Hətta ilk dərsliklərimizdən biri olan R.B.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası» kitabında Azərbaycan dili ilə uyuşmayan, ərəb məxrəci ilə tələffüz olunan səkkiz ərəb hərfini əlifbadan çıxarıb atmışdı.

«Ziya» qəzeti 1879-cu il 15 fevral tarixli nömrəsində «Uşaqlarımıza təlim və tərbiyə vermək barəsində» məqaləsində mədəni tərəqqidən, oxumağın əhəmiyyətindən bəhs edirdi. İlk baxışda son dərəcə mütərəqqi görünən bu fikirlər qəzetin fəaliyyətində onun əksinə yönəlirdi. Gəncləri mövcud dünyadan ayırmaq meylləri Səid Ünsüzadənin fəaliyyətində diqqəti cəlb edən əsas cəhət idi. Qəzetdə daha çox islamın tarixi, ərəblərin apardığı işğalçılıq muharibələri humanizm donuna geydirilirdi. Ötən günləri idaeallaşdırmaq yolunda bu qəzetin canfəşanlığı cavanları cəmiyyətdə baş verən dirçəlişdən, yeni yaranan mütərəqqi ideologiyadan uzaqlaşdırmaq məqsədini güdürdü.

Lakin elə həmin illərdə ictimai həyatda tarixin zəruriyyəti üzündən baş verən digər hadisələr uşaq ədəbiyyatının təşəkkülünə sürətləndirirdi. 1879-cu ildə Zaqafqaziya müəllimlər

seminariyasında tatar (Azərbaycan) şöbəsinin təşkili, 80-ci illərdən etibarən Tiflisdəki Aleksandrovski müəllimlər institutunda və İrəvan seminariyasında azərbaycanlı müəllim kadrlarının hazırlanması, 1880-ci ildə Qoridə, 1881-ci ildə Zaqafqaziyanın azərbaycanlılara məxsus qəzalarının əksəriyyətində zemstvo ibtidai məktəblərinin açılması, Bakıda Rus-Müsəlman (1887), Ordubadda (1892), Gəncədə (1893), Naxçıvanda (1894), Şəkidə (1894) və s. «üsuli-cədid» məktəblərinin yaradılması, ana dilinin tədris planlarına salınması maarif hərəkatını canlandırdı. Bu siyahıya Həsənəli Qaradağının 1873-cü ildə Şuşada açdığı məktəbi də əlavə etmək olar. Yeni tipli məktəbləri açan S.Ə.Şirvani, Məmmədağa Sidqi, Rəşid Bəy Əfəndiyev və başqalarının olduğunu yadımıza salsaq, maarifçilik hərəkatı ilə uşaq ədəbiyyatı yaratmaq mübarizələrinin eyni məqsəd olduğunu görürük. Maarifçilik hərəkatı anlayışı ilə uşaq ədəbiyyatı yaratmaq hərəkatının şərikli cəhətləri çoxdur.

Bu hərəkatın canlanması birinci növbədə yeni tipli ana dili dərsliklərinin yaranması ilə səciyyələnirdi. Bu dərsliklərin yaranması uğrunda gedən mübarizələrin tarixi bir qədər əvvəllərdən başlasa da yeni məktəblərin açılması onun geniş bir şəkil almasına gətirib çıxardı. Bu dövrdə ana dili dərsliklərinin böyük əhəmiyyətini əsaslandıran rus pedaqoqlarının fikirləri də onun uğrunda aparılan mübarizələrə az təsir göstərmirdi. «Uşaq ana dilini öyrənərkən yalnız şərti səsləri öyrənmir, o, eyni zamanda ana dilinin doğma döşündən mənəvi həyat və qüvvət içir. Ana dili, təbiəti ona heç bir təbiətçinin izah edə bilmədiyi bir şəkildə izah edir, o, uşağı onu əhatə edən adamların xarakteri ilə, içərisində yaşadığı cəmiyyətlə, onun tarixi ilə, istəkləri ilə heç bir tarixçinin izah edə bilməyəcəyi bir tərzdə tanış edir, o, uşağı xalq etiqadına, xalq poeziyasına heç bir bədiyyatçının edə bilməyəcəyi bir tərzdə daxil edir, nəhayət, o elə məntiqi anlayışlar və fəlsəfi görüşlər verir ki, əlbəttə, bunu heç bir filosof uşağa verə bilməz».

İlk «Əlifba» dərsliyinin müəllifinin M.F.Axundov olması barədə ehtimalları nəzərə alsaq dərslik yaratmaq tariximizin xeyli əvvəldən başladığı fikrini söyləməliyik. Lakin bu iş əsrin

ortalarında geniş vüsət aldı və uşaq ədəbiyyatı yaratmaq zərurətini də bu hərəkət doğurdu. M.F.Axundovdan sonra ilk «Əlifba» dərsliyini A.O.Çernyayevski (1840-1897) yaratdı və bununla da böyük bir hərəkətin banisi oldu. O, 1879-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının Azərbaycan (tatar) şöbəsinə müdir təyin olundu. Qısa müddətdə ərəb əlifbasını öyrənib azərbaycanlı uşaqlarına dərs deyən A.O.Çernyayevski az vaxtda «Vətən dili» dərsliyini yaratdı və həmin kitabın ərsəyə çatmasında uşaq ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin də xidmətləri oldu. Gözəl xəttə malik olan R.B.Əfəndiyevin həmin dərsliyin üzünü köçürüb (əlbəttə səhvlərini düzəldə-düzəldə) 1882-ci ildə daş basmaxanasında çap etdilər. Həmin dərsliyin ikinci hissəsi Səfəralibəy Vəlibəyovla birlikdə işlənilib altı il sonra Tiflisdə çap olundu. Bundan bircə il sonra 1889-cu ildə R.B.Əfəndiyevin «Uşaq bağçası», 1901-ci ildə isə «Bəsirətül-ətfal» dərsliyi yarandı.

A.O.Çernyayevskinin «Vətən dili» dərsliyinə daxil olan şeirləri H.Qaradaği öhdəsinə götürmüşdür. Həyatının 30-cu baharına daxil olmuş H.Qaradaği Şuşada məktəb təcrübəsi keçmiş, uşaqların psixologiyasına dərinlən bələd olmuşdu. Hələ Şuşada ikən yazdığı şeir və hekayələri uşaqlara öyrədirdi. Böyük rus təmsilçisi İ.A.Krıllovun altmışa qədər təmsilini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı təşəkkülünün ilk dövründən ərəb-fars tərkibli ədəbiyyata xas olan ifadə tərzindən imtina edərək sadə xalq dilində yaranmağa güclü meyl göstərirdi. Bu sahədə rus ədəbiyyatının yaratdığı əsərlər azərbaycanlı müəlliflər üçün nümunə rolunu oynayır. Yeni tipli dərsliklərimizin sələfi sayılan «Vətən dili» kitabının ikinci nəşrində çap olunan şeirlərdə təbiət hadisələri sadə dillə verilir. Bu əsərlərin müəllifi müəllim Həsənəli Qaradaği dərsliyin tələblərindən doğan vəzifələrin öhdəsindən gəlməyə çalışır, uşaqlara ilkin anlayışları vermək məqsədini güdürdü. Professional şair olmasa da, obrazlı təfəkkürə əsaslanmayan şeirlərlə bərabər, bəzən onun qələmindən son dərəcə

sərrast, obrazlı əsərlər də çıxırdı. Məsələn, qışa həsr olunmuş şeirlərinin birində belə misralar var:

*Qış fəsli varlılar yaxşı dolanır,
Qəm oduna ancaq fağırlar yanır.
Bir yandan çörəyi, libası olmur,
Bir yandan bucağı, çuvalı dolmur.
Qışda yoxsul ahı oba yandırır,
Varlılar kef edib soba yandırır.*

Son iki misranın nə qədər obrazlı düşüncənin məhsulu olduğu bir yana qalsın, təxminən əsrimizin 70-ci illərində yaranan bu nümunənin uşaq dərsliyinə düşməsi faktı maraqlıdır. Deməli, ziyalılarımız bir həqiqəti də dərk etməyə başlamışlar ki, uşağa tək-cə gülün-çiçəyin gözəlliyindən danışmaq azdır, ona cəmiyyətin ziddiyyətləri barədə də məlumat vermək lazımdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülündə mühüm rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri F.B.Köçərlidir. Onun 1912-ci ildə tərtib etdiyi «Balalara hədiyyə» dərsliyi 102 səhifədən ibarət idi. 42 tərbiyəvi mətn, 33 məzmun parça və onların ruhuna uyğun atalar sözləri, tapmacalar verilmişdir. Xalq ədəbiyyatının uşaq psixologiyasının uyğun parçalar toplusu olan bu kitab uşaq ədəbiyyatımızı doğru yola istiqamətləndirirdi. Mahmudbəy Mahmudbəyov «Türk əlifbası və ilk qiraət», «İkinci il», «Üçüncü il», «Türk ədəbiyyatına ilk qədəm», «Yeni türk əlifbası» kimi dərsliklərin yaranmasında fəal iştirak etmiş, «Rəhbər» jurnalını yaratmışdır.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranması XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Yarandığı ilk vaxtlardan yüksək sənətkarlığa meyl göstərən bu ədəbiyyatın az vaxtda Ə.Sabir, A.Səhhət, S.S.Axundov, R.B.Əfəndiyev, A.Şaiq və s. kimi görkəmli sənətkarları yetişir.

M.Ə.SABIRIN UŞAQ ƏSƏRLƏRİ

Azərbaycan klassik uşaq poeziyasının «qələm təcrübəsi» dövrü çox qısa oldu. Dərslik yaratmaq sahəsindəki yaradıcılıq axtarışları uşaq ədəbiyyatımızın özünüdərk dövrü kimi səciyyələyə bilər və XX əsrin əvvəllərində Sabir, Səhhət, Şaiq, S.M.Qənizadə, R.B.Əfəndiyev tərəfindən yaranan uşaq poeziyası obrazlı dillə desək, meydana at belində, yaraqlı-yaraqlı çıxdı. Onun bu ilk nümunələrində folklorumuzun yaradıcılıq təcrübəsi davam və inkişaf etdirilirdi.

*Gəl-gəl a yaz günləri,
İlin əziz günləri.*

*Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.*

*Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.*

*Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək.*

Sabir bu əsərlə şeirimizi zəngin təcrübə keçmiş uşaq ədəbiyyatlarının səviyyəsinə qaldırdı. XX əsrin əvvəllərində sənət meydanına atılan şairlərimiz belə bir cəhəti kəşf etdilər ki, cansızları və ya canlıları (adamdan başqa) insan yerinə qoymaqla uşaq ədəbiyyatında obrazlılığı təmin etmək olar. Yaz günlərindəki «Gəl, gəl a yaz günləri, ilin əziz günləri, dağda ərit qarları, bağda ərit qarları» müraciəti folklordakı

*Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx*

ənənəsinin davamı idi.

Klassik uşaq poeziyamızı yaradanlar qeyri millətlərin ədəbi təcrübəsini öyrənməzdən qabaq öz xalqlarının şifahi ədəbiyyatının zəngin ənənələrini davam və inkişaf yolunu tutdular.

Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq sahəsində bizə ən çox təsir edən sənət rus uşaq ədəbiyyatı oldu. Bu tezis ətrafı şərhə birinci fəsilə verildiyinə görə yenidən o məsələnin üstünə qayıtmaq lazım bilmirik. Rus ədəbiyyatının qazandığı təcrübədən istifadə isə tərcümə işindən başladı. Keçən əsrin axırlarında dilimizə çevrilmiş Puşkinin, Tolstoyun, Tutçevin, Koltsovun, Krilovun, Lermontovun əsərlərindəki sənətkarlıq cəhətləri uşaq ədəbiyyatımıza bir qədər sonra təsir etdi və həmin tərcümələr yeni keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb oldu.

Uşaq ədəbiyyatımızın ilk nümayəndələri təbiətə tez-tez müraciət edirdi. Bunun nə qədər həqiqi yol olduğuna inanmaq üçün fransız utopik sosialisti, görkəmli pedaqoq Russonun bir fikrini yadımıza salmaq kifayətdir. Russo yazırdı ki, uşaq gərək təbiətlə təmasda böyüsün ki, tərbiyəsi də təbii olsun. O, yazırdı: «Təbiət balacanı yekəlməmişdən əvvəl uşaq etmək istəyir». Tərbiyənin əsas ünsürlərindən biri olan təbiət lövhələri yaratmaq sahəsində Sabir, Səhhət, Şaiq və R.B.Əfəndiyev poeziyasının ədəbi təcrübəsi öyrənilməyə layiqdir.

Ədəbiyyatımızdakı ilk poeziya nümunələri Russonun fikirləri ilə həmahəng səslənir. Bu nümunələri təbiətə açılan ilk pəncərələr də adlandırmaq olar. Sabirin «Yaz günləri», Səhhətin «Yay səhəri», Şaiqin «Xoruz», «Keçi», «Uşaq və dovşan»,

R.B.Əfəndiyevin «Durna» və çox-çox başqa nümunələr təbiət lirikamızın həm ilk, həm də bədii cəhətcə mükəmməl nümunələri idi. Bu şeirlərin içərisində «Yay səhəri» xüsusi qeyd olunmağa layiqdir:

*Od tutub qırmızı atəşlə yenə yandı üfük,
Şəfəqin qırmızı rəngilə işıqlandı üfük,
Bir qədər çaydan uzaq, od qalamış dağda çoban,
Oyadır öz sürüsün otlaya yaylaqda çoban.*

«Peyzaj lirikasının gözəl nümunələrindən olan bu parçada heç bir süni, xəyali, qondarma fikir və duyğu yoxdur... Burada oxucu sanki yay səhərinin qoxusunu, şəhin rütubətini, səhər nəsiminin ətrini və nəfəsini duyur. Şair təbiəti insanla, ictimai həyatla qovuşmuş şəkildə canlandırır, bu iki aləmin vahid ahəngini tərənnüm edir». Səhər üfüyünün qırmızı atəşi altında, çaydan bir az aralıda tonqal qalayan çobanın portretində zəngin bir həyat sevinci var. Səhər mehi onun saçlarını, şəhli ot ayaqlarını oxşayır. Bir az aralıda dağlardan duman qalxır, kəndlilər yuxudan durur, mal-qaranın səsi ucalır. Bu təsvirin hər sözündən, hər ifadə və poetik rəngində güclü həyat əlaməti var. Şeirnin özü həyatın bir anı kimi təsir bağışlayır.

Təbiətin bir hissəsində insanın sevinc və iztirablarını vermək bu dövrün poeziyasında ən xarakterik sənətkarlıq cəhətidir.

*Ay havada uçan durna,
Bizi qoyub qaçan durna,
Get xoş gəldin, səfa gəldin,
Gələcəksən haçan durna?!*

Poeziyamızın ilk nümunələrindən biri olan bu şeirdə «quşu incitməyin, təbiəti sevin!» kimi nidaların əvəzinə «get xoş gəldin, səfa gəldin» kimi yalnız insana müraciətlə deyilə biləcək misralar var. Belə sözü biz sevdiyimiz, bir də geri qayıtmağını səbirsizliklə gözlədiyimiz insana deyirik. R.B.Əfəndiyevin qələm yoldaşları Sabir, Səhhət, Şaiq ənənələrini qoruyub saxlayır, şair təbiətə

müraciət edəndə elə bil adamla danışır, ən səmimi sözlər və ifadələr tapırdı.

A.Şaiqin «Xoruz» şeiri də eyni bir ruhun ifadəsi idi.

*Ay pipiyi qan xoruz,
Gözləri mərcan xoruz.
Sən nə tezdən durursan,
Qışqırıb banlayırsan?!
Qoymayırsan yatmağa,
Ay canım məstan xoruz.*

Uşaq poeziyamızın ilk nümunələrindən çəkilən bu təbiət lövhələri ilk yaradıcılıq ənənələrimizdən birinin əsası idi.

Uşaq poeziyamızın ilk yaradıcılarının içində ən böyük sənətkarımız **Ələkbər Sabirdir.**

Ələkbər Sabir sənət meydanına atılanda tənqidi realizm qəzəl-qəsidə ədəbiyyatının üzərində parlaq qələbə çalmışdı. Cəmiyyətin qüsurları Vaqif, Zakir, M.F.Axundov tərəfindən ciddi tənqid olunur, yeni tipli bir ədəbiyyatın meydanı genişləndir. «Yaşadığı zamanənin güzgüsü olan» Sabir bu ədəbiyyatın zirvəsinə qalxdı. Onun satirası həvcçilikdən, konkret adamların tənqidindən çıxıb ictimai mənə qazandı.

Tipi öz dilində danışdıraraq ifşa etmək, onun daxili çürüklüyünü göstərmək, ironiya ilə həyat həqiqətlərini açmaq, mənfi qəhrmanın xarici portreti ilə onun daxili aləmi arasındakı vəhdəti əks etdirmək Sabir satirasının əsas xüsusiyyətlərindəndir.

Sabirin uşaq əsərləri əsasən 1905-ci ildən sonra yarandı. «Dəbistan» jurnalının redaktoru Ə.Cəfərzadə yazır ki, 1906-cı ildə Sabir bizim redaksiyaya gəlmişdi. Mətbuat orqanlarının artmasından, uşaqların tərbiyə və təlimdən xeyli söhbət etdik. Arada gileyləndi ki, bizim böyük sənətkarlarımız nədənsə uşaqlar üçün yazmırlar. Bu söz Sabirə çox ciddi təsir etdi və elə oradaca stolun üstündən bir vərəq götürüb «Məktəb şərqi» şeirini yazdı. Biz də həmin şeiri elə o gün mətbəyə göndərdik və jurnalın növbəti 17-ci nömrəsində dərc etdik.

«Məktəb şərqisi» şeiri Sabirin uşaq əsərlərinin ən yaxşısı deyil. Bu şeiri şairin uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki ilk qələm təcrübəsi hesab etmək olar. Lakin bu şeirin xidməti ondan ibarətdi ki, Sabirin yaradıcılığında yeni bir qol yarandı: Uşaq ədəbiyyatı qolu! Həmin şeir həm də Sabirin yeni mövzulara keçməsi üçün bir səbəb oldu. Doğrudur, məktəblə, uşaqların təlim və tərbiyəsi ilə əlaqədar olaraq bundan əvvəl də şair bir sıra əsərlər yaratmışdı. Lakin bundan sonra həmin mövzu Sabirin daha çox diqqət yetirdiyi sahə oldu.

Sabir poeziyasındakı pedaqoji fikirlər zamanə ilə, dövrün tələbləri ilə sıx əlaqəli şəkildə verilir. «Ol gun ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad» şeirində cahil müsəlmanların tərbiyə üsulu lağa qoyulur. Şair ironiya ilə deyir ki, uşağın anadan olanda onu bir cindara göstər ki, qoy uşağı pis nəzərlərdən qorumaq üçün əlac eləsin. Əgər, işdi xəstələnsə, yenə də cindara göstər, həkim-i-zadı vecinə alma. Birdən uşaq ağlasa onun dərini soruşmaq lazım deyil, anasını söymək kifayətdir. Uşağı məktəbə göndərmək isə tamamilə ağılsızlıqdı. Ona bir-iki pis əməllər öyrətsən bəsidi. Qalanını özü öyrənəcək. Dünyada rahat ömür sürməyin nə ləzzəti var? Kişi gərək qumar oynaya, qeyli-qalda ola. İşdi onu həbs eləsələr var-yoxunu satıb uşağı gərək xilas edəsən. Sabir bu ironik fikirlərini «Bilməm nə görübdür bizim övlad oxumaqda» şeirində bir az da inkişaf etdirir. Bu şeir təkcə maarifə pis gözlə baxanların tənqidinə həsr olunmayıb. Sabir gizli eyhamla adamları mətbuat oxumaqdan uzaqlaşdıranları, beləliklə, xalqın müsəlman ətəlatindən ayrılıb inqilabi yola gəlməyindən qorxanları ifşa edir. Şeirin satirik qəhrəmanı gileylənərək deyir ki, bilmirəm bizim bu uşaq oxumaqda nə görüb. Qəzet və jurnallara yazılan hədyanları oxumaqdan yazığın boğazı incəlib. Qaraya baxmaqdan ağı başından çıxıb, gərək ona bir dua yazdıraq. Mən istəyirdim ki, oğlum da özümə oxşayaydı.

Güclü qolları ilə qarətlə məşğul olub dövlət qazanaydı. Bu naxələf isə quldurluq yolunu qoyub elm yolunu seçib, oxumaqdan rəngi saralıb, yarı canı qalıb.

Bu cür tiplərin ifşasına həsr olunan həmin şeirlərdən sonra şairin qələmi daha qəzəbli olur. Sabir 1905-ci il inqilabının təsirindən sonra da ayılmayan adamları qamçılayır. «Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma» satirasında qəflət yuxusunda «ölü kimi» uyuyan adamlara laylay çalır.

Tərpənmə, amandır, bala, qəflətdən ayılma

Açma gözünü xabi-cəhalətdən ayılma!

Laylay bala laylay

Yat qal dala laylay!

Qəflət içində yatan müsəlmana yalvarır ki, amanın bir günüdür yuxudan ayılıb eləmə. Çünki ayılıb milləti qəmli görəcəksən. Heyf deyil qəflət yuxusunda mürğü döyəsən?! Əgər sağ tərəfin ağrısı sol böyrünə çevril bir də yat. Çünki yuxu gözün nurudu. Onu gözdən kənar eləmək olmaz.

«Təhsili-ülüm» şeiri Füzulinin məşhur qəzəllərindən birinin motivləri əsasında yazılıb. Vaxtilə Füzuli məhəbbəti «afətican» (canın düşməni) adlandırırdı. Həmin vəzndə və həmin ölçüdə Sabir yazır ki, elm oxuma, çünki o «afəti-can»dı. Elmin afəti can olduğu bütün dünyaya məlumdur. Sabir bununla bir tərəfdən elm oxumayan, onun əhəmiyyətini başa düşməyənləri ayılmaq istəyirsə, digər tərəfdən klassik ədəbiyyatımızın əbədi mövzusu olan məhəbbətdən söhbət açır və sanki müasirlərinə güldən, bülböldən, eşqdən yazan şairlərə üzünü tutub demək istəyir ki, əsr sevgi, məhəbbət əsri deyil, indi cavanların oxuyub savadlı adam olmaları, aşıq olmalarından daha vacibdir. «Ata nəsihəti» şeiri də yuxarıda haqqında danışdığımız mövzuların davamı və inkişafıdır. Ata öz oğluna məsləhət görür ki, boş yerə elmin dalına düşməsin. Şəhərdə oxuyan adam çoxdu və onların hamısı divanədi. Çünki elm oxumağın bir sıra zərəri var. Əvvəla məktəbdə adamın keyfi pozulur, gözlərinin nuru gedir. Tutaq ki, gedib universitetində oxudun. Elə bilirsən kefin kökələcək? Sən də başqaları kimi «sosializm», «demokratiya» kimi sözlər söyləyəcəksən. Bu sözləri danışan bir neçə bədzad xalqın evini yıxdı, hər gədə oxuyub adam olub, çoban çoluqlar gəlib özlərini bəylərlə müqayisə edirlər. Bu

oxumuşların başı o qədər xarab olur ki, gah şaha, gah da vəzirə tənə vurur, gah ocağa, gah da pırə şəkk eləyirlər. Sabir yenə də əvvəlki şeirlərindəki nəticəyə gəlir. Ata övladına məsləhət görür ki, bir də məktəb adını tutmaqdan əvvəl yol kəsən olsun, xalqın var-yoxunu talayıb bu dünyada bir gün görsün.

Sabir və məktəb problemi şairin yaradıcılığında geniş yer tutan ən mühüm problemlərindəndir. Şair məktəblə bağlı əsərlərini bir tərəfdən məktəbin, təlim tərbiyənin əhəmiyyətini başa düşməyən nadan gənclərə yazırsa, digər tərəfdən məktəblə bağlı ümumi pedaqoji məsələlərdən söhbət açır. Bu məsələlər bütövlükdə «Molla Nəsrəddin» ədəbi məktəbinin tutduğu mövqe, apardığı mübarizələrlə çox əlaqədardır. Əslində həm Cəlil Məmmədquluzadənin, həm də digər Molla Nəsrəddinçilərin apardığı mübarizəni bir canlı orqanizm hesab etsək, Sabirin məktəblə bağlı satirik şeirləri həmin orqanizmin ən mühüm hissələridir. Məsələn, «Həyatın gop-gopuna cavab» şeirini o dövrün hadisələri ilə əlaqədar şəkildə nəzərdən keçirsək Sabir satiralarının dərinliyi, cəmiyyətin ictimai həyatı ilə qırılmaz bağlılığı o saat görünər.

Sabirin məktəblə, uşaqların təlim tərbiyəsi ilə bağlı əsərlərinin bu qədər çox olmasının səbəblərindən biri də onun müəllim olmasıdır. Sabir Bakının Balaxanı qəsəbəsində müəllim işləmişdir. Lakin Sabir sözün geniş mənasında müəllim idi və məktəblə bağlı əsərlərinin bu qədər tutarlı olmasının səbəblərini də burada axtarmaq lazımdır. Sabir əsərlərində uşaqların taleyi, məktəb həyatı, ailə pedaqogiqası və s. məsələlər çox geniş şəkildə əks olunmuşdur. Bu əsərləri birləşdirən ümumi bir xətt var. Hər bir əsərdə tənqid olunan valideyn köhnə fikirli adamdır. O, uşağa öz şəxsi əmlakı kimi baxır. Uşağının gələcək inkişafını pis əməllərdə: oğurluqda, yolkəsənlikdə görür. Gənc nəsə olan vicdansız münasibət, uşağın adam yerinə qoyulmaması tənqid obyektinə çevrilir. «Sərhesab» şeirində yeni tipli məktəblərə gedən uşaqları görüb qorxuya düşən köhnə fikirli adam deyir ki, qoymayın millət ayılıb, uşaqlar məktəbə gedir. Camaat qəzet yazanlara uyub.

Cavanların isə zərrəcə qanları yoxdu, onları adam yerinə qoymayın. Onlar başlarını və üzlərini qırxdırıblar. Belələrinin doğru sözünə də inanmaq lazım deyil.

Lakin bu qışqırıq, 1905-ci il hadisələri, həddindən artıq kor və kar olan adamlara zərrə qədər təsir etmir. Sabir belələrini «ölü» adlandıraraq yazır ki, pəh atonnan nə yaman yatdı bu oğlan, bəlkə ölüb. Heç onun üstündəki yorğan da tərpənmir? Bu qədər qışqırığa bütün qonum-qonşu oyandı, amma o heç tərpənmir. Buna diri yatmağı demək olmaz. Hansı həkimə göstərdimsə dedi ondan əlini üz, bu daha dirilməz.

*Bu qədər qışqırığa durdu qonum, qonşu tamam
Dəbərişməz də, veribdir dəyəsen can, ölübə!*

*Hansı bir doktora arz etdim onun illətini
Dedi: çək bundan əlin, bağla, bu çoxdan ölübə.*

Sabir hətta inqilab dalğalarının oyada bilmədiyi müsəlman dünyasını beləcə ifşa edirdi. Bu cür satirik əhval-ruhiyyə «Dəbistan» jurnalının bağlanması ürək ağrısı ilə xatırlayır. «Dəbistan» 1906-1908-ci illərdə Bakıda uşaqlar üçün çap olunan şəkili jurnal idi. İki həftədən bir çıxırdı. Jurnal əlavə olaraq «Valideynə məxsus vərəqə» də buraxılırdı. Bu vərəqədə əsasən ev tərbiyəsindən bəhs olunurdu. Azərbaycan pedaqoji fikrinin və uşaq ədəbiyyatının inkişafında jurnalın rolu çox böyükdür.

Jurnalın bağlanması şair xəzan küləyinin əsib gülüstanı tar-mar etməsi kimi qiymətləndirir. Sabir yazır ki, qoy köhnə fikirli adamların daş ürəyi gül kimi açılsın, onların arzuları yerinə yetdi. Sabirin bəhri-təvil adlanan janrdə də müəyyən təcrübəsi var idi. Bu janrdə yazılan əsərlərin müəyyən hissəsi uşaqların tərbiyəsinə həsr olunmuşdur. Həmin janrın xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, nəsr kimi yazılsa da sözlər həm qafiyyə olur. Məsələn, bəzən bir-birinin ardınca gələn 6-7 söz və ya söz birləşməsi qafiyyəyə uyğunlaşdırılır. Bu janrdə ritm üstünlük təşkil edir. Əsəri oxuyanda elə bil nağaranın ifasında ritmik bir musiqiyə qulaq asırsan. «Ey fələk zülmün əyanıdır» adlanan bəhri-təvil Sabirin gənclər üçün yazdığı şeirlərdə qoyduğu

ideyanı bir daha inkişaf etdirir. Şair «Ey əzizim, xələfim» bəhri-təvilində deyir ki, uşağın tərbiyəsi, onun taleyini, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirir. Bu əsərdə tərbiyə məfhumunu tərsinə başa düşən və başa düşdüyü kimi icra edən müsəlman ailə başçısının nəsihətləri verilir. Ailə başçısı olan ata uşağa məsləhət görür ki, sənət öyrənmək qətiyyən lazım deyil. Yeyib içib bu dünyanın şirinliyinə dalmaq daha faydalıdır. Elə ki, böyüdün, qaçaqçılığa qurşanarsan. Mal-qara oğurlayar, ilxı qaçırdarsan. Xalqı çapıb talamaqdan böyük igidlik ola bilməz. İşdi, əgər tutulsan qətiyyən vecinə alma. Əvvəl bir az sakitcə gözlə. İmkan düşsə dustaqxanadan qaçarsan.

Yox qaça bilməsən yenə də qəm çəkmə. Elə oralar da heç pis deyil. Bir təhər ömrünü başa vurarsan. Lap vəziyyətin gərgin olsa dilini də dəyişərsən.

Müsəlman dünyasının acı həqiqətlərini belə parlaq obrazlarla canlandıran şair müsəlmanı oxşatmağa bir obyekt axtarır. Sanki şair müsəlmanın yırtıcılığını, cahilliyini bənzətməyə bir şey tapmır. Onun fikrincə müsəlman həyatda bizim tanıdığımız bütün canlılardan daha qorxulusu və dəhşətlisidir. «Qorxuram» şeirində gənclərə fikrini çatdırmaq üçün maraqlı bir piryomdan istifadə edir. Yazır ki, biyabanda dəhşətli vəhşi heyvanlardan, dağlar uçuran tufanlardan qorxmuram. Dağlardakı vulkanları, aslan sürülərini, qəbristanlıqdakı xortdanları görəndə də vecimə almıram. Amma bir cür qorxmaz olan bir adam harda müsəlman görürsə qorxur. Çünki bu yox olmuşların fikri qan, niyyətləri mərdiməzarlıqdır.

Belə bir təşbehdən sonra şairin daxilində coşub çağlayan nifrətin dərəcəsi aydınlaşır. Sabirin əsərləri bomba kimi müsəlman dünyasını lərzəyə salırdı. Müsəlman cəhaləti ilə inqilabi yüksəliş arasındakı təzadı, burjuaziya ilə fəhlə sinifinin arasındakı antaqonist zidiyyəti göstərdiyinə görə burjua jurnalistləri və yazıçıları Sabirin gününü qara etmişdilər. Onlar mətbuatda açıq-aşkar hücumlar etməklə yanaşı anonim məktublarla onu hədələyir, şairi öldürəcəkləri ilə qorxudurdular. Burjua mühərriri Həşimbəy Vəzirov həm gizli, həm də açıq məktubları ilə demək olar ki, hər

gün şairə hücumlar edirdi. Lakin nə bu hücumlar, nə mollaların təhqirləri, nə də müsəlmanların cahilliyi şairi qorxutmurdu. Sabir demək olar ki, bütün yaradıcılığını gənclərin və uşaqların tərbiyəsinə həsr etmiş, yeni tipli məktəbləri alqışlamış, bu məktəblərin mahiyyətini başa düşməyənləri ciddi satira atəsinə tutmuşdu. «Oxutmuram, əl çəkin» şeirində burnundan uzağı görməyən müsəlmanın yeni tipli məktəblərə münasibəti təsvir olunur.

Həm forması, həm də məzmunu köhnə olan müsəlman uşağını məktəbə qoymaq istəmir. Uşaq mənimdisə oxutmuram – deyə qəzəblənir. Deyir ki, düzdü uşağın oxumağa həvəsi var, amma bütün bunlar mənasız şeylərdir. Oxumaq dinə zərərdir. Axı uşaq hələ çox şeyi başa düşmür. O, anlamır ki, elm əbəsdir bir şeydi. Gözlərindən axan yaşa baxmaram. Əgər o şüurlu uşaqdysa, qoy özündən böyük qoçu qardaşına baxsın. Uşağımı məktəbə verib bədbəxt edə bilmərəm. Ona öz tərbiyəmi verib xoşbəxt edəcəyəm. Dünən bu oxumaq sözünü bir alimdən soruşdum, dedi ki, kişi, ağılı başına yıg, oxumaqdan pis şey yoxdu. Mən uşağı qəbrə göndərməyə razıyam, amma məktəbə yox. Sizin kimi nadanlara qulaq asıb uşağımı bədbəxt edə bilmərəm.

Maraqlıdır ki, Sabir nəticə çıxartmır. Bütün satirik şeirlərində olduğu kimi, burada da nəticə çıxartmağı oxucusunu öhdəsinə buraxır.

Uşağını oxutmayan həmin müsəlmanlardan biri fəxrli arvadına deyir ki, Ay Xansənəm, biz xoşbəxtik. Dünən küçədə dayanmışam, görürəm bizim Feyzi sərxoş vəziyyətlə gəlir. Birdən qabağına qoca bir dilənçi çıxdı. Feyzi ona necə ilişdirdisə qoca yıxıldı, ağzından qan açıldı. Uşaq qoy hələ bir az böyüsün, yaşı on beşə çatsın, bir qoçu olacaq ki, aləmə qan udduracaq. Yaxşı ki, vaxtında bunu məktəbə göndərmədim. Məktəbə getsəydi dəngəsər olacaqdı.

Kiçik yaşlı uşaqlar üçün yazdığı şeirlərdə Sabir məktəbi cənnətlə müqayisə edir. Şair yazır ki, hər kəs elm oxusa, bəxtiyar olar. Milləti elm ilə tanımaq mümkündür. Müsəlmanları bədbəxt edən, onların yalançı iddialarıdır. Hər yerdə təzə məktəblər açmaq

və uşaqları həmin məktəblərdə oxutmaq lazımdır. «Məktəbə çağırış» şeirində şair yeni tipli məktəbləri alqışlayır, uşaqların məktəbə göndərilməsini istəyir. Yatmış uşağını məktəbə göndərmək istəyən ananın övladına dediyi sözlər yuxarıdakı tiplərin sözlərindən tamam fərqlənir. Bu ana yeni məktəblərin açılmasından sevinən adamdır. Bu şeirin özündə bir işıq var. Yeni tipli məktəblərin iri pəncərələrindən düşüb sinif otaqlarını işıqlandıran həmin o işıq bax bu şeirdə də var.

*Mənim bağım, baharım,
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi
Dur ey vəfalı oğlum.
Ey gözüüm, ey canım
Get məktəbə, cavanım.*

*Gün çıxdı, sübh açıldı
Qaranlıqlar saçıldı.
Pəncərədən gün düşdü,
Otaqlara saçıldı.*

*Ey gönlüm, ey canım,
Get məktəbə cavanım.*

Sabirin məktəb şeirləri böyük bir silsilədir. Həmin silsiləyə daxil olan əsərlər sanki bütövlükdə belə bir sualın cavabını verir: burjuaziya və onun ayrı-ayrı nümayəndələri məktəbə nə üçün əhəmiyyət vermirlər? Əslində bu sual Sabirin özünü düşündürən əsas məsələlərdən biridir.

Diqqətlə fikir verəndə görürük ki, Sabir məktəbi xoşlamayan müsəlmanları tənqid edərkən daim bir mətləbi izləyir. Məktəbdən danışan bütün müsəlmanlar onun dinə zərərindən bəhs edirlər. Çünki islam dini müsəlman kişiləri üçün çox əlverişlidir. O, qadını başı çadralı saxlayır, evin bir əşyasına çevirir. Bundan istifadə edən müsəlman kişisi gündə bir qadınla kef edir. Buna görə də Sabir hər dəfə din söhbətini ortaya atır. Eyhamla başa salır ki, müsəlman öz oğlunun gələcəkdə onun kimi kefdən məhrum

olacağından qorxdığı üçün onu oxutmaq istəmir. «Dinə zərərdir» deyərək fikrini üstüörtülü ifadə edir. Bax, müsəlman cəhalətinə gedən cığır buradan başlayır. Hər şey müsəlman kişinin istəyinə uyğun olmalıdır. Körpə qızların qoca kişilərə verilməsinin də səbəbi budur. Müsəlman buna adi hal kimi baxır. «Qoyma gəldi» şeirindən körpə yaşından ərə gedən qızcıgaz ərinin qocalığını görəndə dəhşətə gəlir. Yengəsini çağırır dəhşətlə bildirir ki, deyəsən onun otağına girən adam deyil, qabandı, ya da qəbirdən təzəcə xortdayıb. Qızcıgaz göz yaşı içində deyir ki, nişanlayanda aldatdınız ki, ərin oğlandı, mən də inandım. Amma qarşımda dayanan bu qocanın yaşı babamınkından çox olar. Şair «təzə bəy»in xarici portretini belə yaradır:

*Dudkeş kimi bir papaq başında,
Ağ tükləri bəllidir qaşında,
Gərçi qocadır babam yaşında.*

Bu qoca o qədər qəlyan çəkib ki, ağzından qətran iyisi gəlir. Beləliklə, Sabir cəhalət dünyasının içinə girir, onun faciələrini göz yaşı ilə təsvir edir. Sabir vaxtilə qəzet və jurnallarda şeirlərini gizli imzalarla çap etdirirdi. Əsasən «Hop-hop» imzası ilə çıxış etsə də hərdən şeirlərinin altında «Ağlar güləyən» imzasına da rast gəlmək olur. Adətən bu imza ilə müsəlman dünyasının faciələrini təsvir edən şeirlərə qoyurdu. Şair xalqın faciəsini gülə-gülə təsvir etsə də bu əsərlərin ən dərin qatlarında göz yaşlarının gizləndiyini görmək çətin deyil.

Müsəlman bu cür cahil olsa da şəxsi hesabını əla bilir. Sabir işin bu cəhətinə də fikir verir. Uşaq əsərlərində sadə, həm də son dərəcə anlaşıqlı bir dillə müsəlmanın bu keyfiyyətini də açır. «Camışçı və sel», «Həkim və xəstə», «Tacir və oğlu» kimi əsərlərdə xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə yumoristik əhvalatlar danışır. «Tacir və oğlu» şeirində belə bir fikri əsas götürür ki, valideyn uşaq üçün nümunədir. Ata-ana öz şəxsi nümunələri ilə uşaqlarını tərbiyə edə bilirlər. Əgər valideyn özü oğru və ya dələduz olsa uşağına nə qədər ədalət dərsi versə də bunun əhəmiyyəti yoxdur. «Tacir və oğlu» şeirində təsvir edir ki, bir nəfər tacir alıb satanda camaatı aldadırdı. Oğlu da bu işlərdə atasına

kömək edirdi. Bir gün dükanı oğluna tapşırıb vacib bir iş üçün gedəndə oğlu dükanı soyur, bütün pulları oğurlayır. Tacir əhvalatı belə görüb oğluna bir şillə vurur. Bunu görən qoca bir kişi tacirə deyir ki, nahaq uşağı döymə:

Saleh ol, saleh olsun övladın

Taleh ol, taleh olsun övladın.

Uşaqları müsbət nümunələr əsasında tərbiyə etmək işinə Sabir xüsusi diqqət yetirirdi. Sözçülük və ritorikadan uzaqlaşmaq məqsədi ilə şair süjetdən istifadə edirdi. Hətta lirik uşaq əsərlərinin özündə də daxili məzmun görünməkdədir. «Qarınca» şeirində özündən böyük bir yük daşıyan balaca qarışqadan söhbət gedir. Adamlar onun bu qədər ağır bir yük daşımağına heyrlənərək qarışqanın çox güclü olduğunu söyləyirlər. O isə deyir ki, mən bu yükü gücüm ilə yox, zəhmətsevərliyimlə, daxili bir qüvvəmlə aparıram. Sonra müəllif adi qarışqa əhvalatından ciddi məsələlərə keçir. Oğluna müraciətlə deyir ki, bax, həmin o qarışqadan ibrət dərsi götürmək lazımdır. İnsan gərək dağı dağ üstünə qoysun. İnsan vətənə, xalqa yalnız zəhmət çəkməklə xidmət edə bilər. Bu yolda ölsən də şərəfdir:

Ey oğul, burdan götür ibrət,

Get ağır işdə işlə qeyrət ilə.

İş apar, baş gedirsə, qoy getsin

Ad qalır, bəs deyilmi, millət ilə?!

Deməli, insanın yaşayışı deyil, şərəfi üstündür. Balaca qarışqadan başlayan bu söhbət fəlsəfi nəticə ilə yekunlaşır.

Bu cür fəlsəfi sonluq şairin başqa əsərlərini də bəzəyir. «Qoca bağban» şeirində göstərilir ki, yaşı ötmüş bir kişi ağac əkir. Uşaqlar hesablayıb görürlər ki, bu ağaclar böyüyüb bar gətirənə qədər kişinin ömrü qurtaracaq. Buna görə də ona mənasız zəhmət çəkdiyini xatırladırlar. Qoca isə cavab verir ki, mən bu ağacları

özüm üçün əkmirəm. Vaxtilə əkilmiş ağacların barını biz yeyirik. İndi gərək biz də əkək ki, gələcək nəsillər faydalansınlar.

Beləliklə, nəsillər dəyişməsində humanizm keyfiyyətləri axtarmaq, adamların fərdi hisslərini deyil, cəmiyyəti tərənnüm etmək bu şeirin əsas qayəsidir.

Sabirin uşaq əsərlərindəki yumor xüsusi bir söhbətin mövzudur. Şair yumordan demək olar ki, bütün əsərlərində istifadə edir.

Deyirlər, Makedoniyalı İskəndər ölkələr fəth edə-edə dünya ağalığı niyyətinə düşəndə Şərq xalqları onun haqqında aşağıdakı rəvayəti uydurublar: Biri var imiş, biri yox imiş, İskəndər adında bir şah var imiş. İskəndərin başının ortasında dümağ xiyara oxşayan təkə bir buynuz varmış. İskəndər buynuzunu hamıdan gizlədərmiş. Bu sirri təkə onun dəlləyi bilirmiş. İskəndər ona tapşırıbmış ki, əgər bu sirri başqa bir adam da bilsə onun başını vurduracaq. Yazıq dəlləyin sirr ürəyini dağıdırmış. Həyatda elə bir adam tapa bilmir ki, dərini açsın. Axırda gedib bu sirri bir quyuya deyir. Quyunun suyundan qamış bitir. Bir çoban həmin qamışdan tütək düzəldib çalanda səs eşidir:

İskəndərin buynuzu var, buynuzu.

Bu söz dildən-dilə düşür. Axırda hamı bilir ki, şah İskəndərin buynuzu varmış.

Xalq fiziki cəhətdən gücü çatmadığı şah İskəndərdən öz intiqamını belə alır. Onun başında buynuz bitirir. Deməli xalqın ən çətin anlarında onun köməyinə yumor gəlir, xalq optimizmi İskəndər qılıncından daha kəsərli görünür.

Biz bu misalı yumorun böyük gücünü isbat etmək üçün gətirmədik. Yumorun əhəmiyyəti barədə ta qədimdən bəri böyük mütəfəkkirlər dəfələrlə deyiblər və yaqın bundan sonra da həmişə xatırlayacağıq ki, yumorla həyat həqiqətlərini elə vermək mümkündür ki, onu oxuyan oxucu darıxmır, xoş əhval-ruhiyyə keçirir, bu həqiqətləri bütün dərinliyi ilə dərk edir.

Biz bu misalları ona görə gətirdik ki, xalq ədəbiyyatında ən kəskin fikirlər məhz yumorun köməyi ilə açılır və bu, bizim qarşımızda bir ədəbi məktəb rolu oynaya bilər.

Uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdəki müsbət qəhramanları şair bəzən böyük şəxsiyyətlərlə qarşılaşdırır, beləliklə bu sadə adamların yeni keyfiyyətlərini açır, onların hazırcavablığını, daxili zənginliyini göstərir. Sanki şair istəyir ki, insanın insanlığı onun dövlətli və ya kasıb olması ilə ölçülmür. İnsan daxilən zəngin olmalıdır. «İskəndər və fəqir» şeirində adı dillər əzbəri olan şah İskəndərlə adi bir dilənçini qarşılaşdırır. İskəndər yol kənarında əyləşib qəpik-quruş dilənən bu adama özünün böyüklüyünü göstərmək üçün deyir ki, məndən nə ürəyin istəyirsə tələb et, bu saat sən üçün hazır edərəm. Dilənçi yarasına daraşmış milçəkləri göstərib deyir ki, əmr et bu milçəklər məndən uzaqlaşsınlar. İskəndər isə deyir ki, axı bu milçəklər mənim tabeliyimdə deyil, onlar mənim sözümə baxmazlar. İş belə görən dilənçi İskəndərə deyir:

*Yox ikən səndə bir ufaq qüdrət,
Mən nasıl səndən istəyim hacət.*

Beləliklə dilənçi İskəndərə qalib gəlir. Sabir açıqdan açığa kasıbların tərəfində dayanıb onların dövlətlilərdən, qolugüclülərdən qat-qat üstün olduqlarını göstərir.

Sabirin fikrincə əgər uşaq əsəri oxucunun üzünə gülümsəyə bilmirsə, uşaq da onu təbəssümlə qarşılamayacaq. Axı ciddi, qaraqabaq sualbazları kim sevir? Bizim xalq ədəbiyyatında belə bir tapmaca var. Xalq uşağa bacanın quruluşu haqqında, onun təpəsinin dəşik olması barədə və tüstünün həmin bacadan əyri-üyrü çıxması haqqında ilkin məlumat vermək üçün belə bir tapmaca uydurub:

*- Hara gedirsən əyrim-üyrüm?
- Nə deyirsən təpəsi dəşik?*

Hətta uşağa öyrətmək istəyən tapmaca da yumoristik olmağa can atır. Xalq başa düşür ki, belə olmasa onun tapmacaları yayıla bilməz. Ən maraqlısı budur ki, uşaqların özü yumora can atır və biz uşaq kitabını təkcə nəyisə öyrətdiyinə görə ciddi qaraqabaq

bir tərtibatla və belə bir dillə uşağa təqdim etməyə haqqımız yoxdur.

Uşaq əsərlərində yumoru bahar çiçəklərinə də bənzətmək olar. Bahar rəngbərəng çiçəkləri ilə gülümsündüyü kimi, uşaq əsəri də yalnız yumor ilə uşaqların üzündə gülümsünür və onların ürəyinə gedən qapılar asanca açılır. Böyük Vətən müharibəsinin ayaq izlərinə bənzəyən Xirosima və Naqasaki xərabəliklərinin alt qatında balaca bir bahar çiçəyi gözlərini açıb, bütün dünyaya gülümsünürsə, deməli, müharibənin bu yerləri tarmar etməsinə baxmayaraq həyat yenə də ölümə qələbə çalır. Uçmuş daşların arasından günəşə boylanın balaca çiçək ölümə qələbə çalmış həyatın təbəssümüdür.

Sabirin uşaq şeirlərinin çoxunda dərin yumor var. Şair cəmiyyət hadisələrindən baş çıxarmayan adamları kor hesab edir. Şarin fikrincə bu adamları müsəlman cəhaləti beləcə şikəst etmişdir. Məsələn, «Həkim və xəstə» şeirində göstərir ki, həkimin yanına şikayətə gələn xəstə qarın ağrısından şikayət edir. Xəstə deyir ki, o yanmış çörəkdən başqa bir şey yeməyib. Həkim başqa bir söz soruşmayıb xəstənin gözlərini müalicə etməyə başlayır. Çünki gözləri qaydada olsaydı baxıb görərdi ki, yanmış çörəyi yemək olmaz.

Azərbaycanda «Xalq şairi» titulu təxminən otuz il bundan əvvəl verilməyə başlayıb. Lakin xalqın bu qədər böyük klassikləri olmasına baxmayaraq yalnız Sabir təxminən altmış ildən artıqdır ki, xalq şairi adlanır. Ona bu titulu rəsmi dövlət tərəfindən verilməyib. Bu adın Sabirə verilməsinin iki mühüm səbəbi var. Birincisi odur ki, Sabirin dili xalqın danışdığı dildir. Onun şeirlərini oxuyanda başa düşürsən ki, danışan şairdir, yoxsa bir kəndli və ya tacirdi. Sabirdə bədii dil anlayışı xalq dili anlayışı ilə eynidir. Əsrin əvvəllərində yaşayıb yaradan və «Sənət sənət üçündür» deyərək ibarəli sözlərlə yazılarını bəzəyən şairlərin Sabirlə düşmənlərinin birinci səbəbi də bu idi. Onlar şairi çoban-çoluq dilində yazdığı üçün bəyənmirdilər. Halbuki, Sabirin dili Azərbaycan poeziyasında həqiqi inqilab idi. Bu dillə xalqın dərdlərini onun özünə çatdırmaq xeyli asanlaşmışdı.

Sabirin xalq şairi adlanmasının ikinci səbəbi onun folklorla bağlılığıdır. «Sabir folklorla sıx bağlıdır» ifadəsi bəlkə də düz deyil. Çünki Sabir bu folklorun ən gözəl nümunəsini yaradan bir şəxs təsiri bağışlayır. Şair bir tərəfdən gözəl nümunələr yaradır, digər tərəfdən xalqın yaratdıqlarını yenidən işləyir, öz dövrü üçün daha əhəmiyyətli bir şəkə salırdı. Sabiri xəlqi edən onun şair təbiəti idi. Biz bu fikri ona görə demirik ki, onun «Molla Nəsrəddin və oğru», «Molla Nəsrəddinin yorğanı», «Yalançı çoban» kimi əsərlərinin mövzusu xalqdan götürülüb, daha poetik bir şəkə salınıb. Biz bu fikri həm də ona görə demirik ki, «Camışçı və sel», «Tacir və oğlu», «Qoca bağban», «Hörümçək və ipəkqurdu» və s. kimi əsərləri atalar sözləri və məsəllərin məzmununu ifadə edir. Biz bu fikri ona görə deyirik ki, Sabir bütün daxili telləri ilə xalqın mənəvi varlığına, adət və ənənəsinə bağlıdır. Sabirin əsərlərini bəzən xalqınkindan seçmək mümkün olmur. Sabiri xəlqi edən onun poetik təbiətidir.

Sabir müasirlərindən də sadə dil və həyat həqiqətlərinə uyğun bədii təsvir vasitəsilə tələb edirdi. Gözəllərin alnını aya, saçlarını ilana, gözlərini ceyrana bənzədənələri ciddi tənqid edir, onları bu cür köhnə yaradıcılıq üslubundan ayrılmağa çağırırdı. Şair qəsdən onların təsvir etdiyi bir gözəl yaradır, bu gözəlin bədənini ağ gümüşə, yanağını nara bənzədir.

Bu təkcə ayrı-ayrı şairlərə deyil, bütövlükdə köhnə ənənələrdən ayrılma bilməyən şərq poeziyasına inqilab idi. Sabirin inqilabçı şair olduğunu onun təkcə inqilabi ideyalar yayan şeirləri ilə məhdudlaşdırmaq doğru deyil. Sabir ədəbiyyatda böyük inqilabçı idi. O, köhnə ədəbi ənənələrdən sadəcə imtina etmirdi. Həmin ənənələrin köhnəliyini müasir dövr üçün yaramadığını cəsarətlə tənqid edib ondan müasirlərinin də uzaqlaşmağını tələb edirdi. Bu baxımdan Sabir XX əsrdə yetişən tamamilə yeni bir sənətkar idi. Təsədüfi deyil ki, Sabir ədəbi məktəbi tezliklə bütün şərqə öz təsiri altına aldı.

Sabir poeziyasında uşağa təbiətin sirrlərini öyrətmək də xüsusi yer tutan məsələlərdəndir. Lakin şair burada da öz

ənənələrini yaddan çıxarmır, uşağa təkcə təbiətin sirrini öyrətməklə kifayətlənmir, nəse əlavə məlumatlar verir. Məsələn, «Ağacın bəhsi» şeiri alma, palıd və şam ağaclarının mübahisəsinə həsr olunub. Bu ağaclar öz sözləri ilə xarici görünüşləri barədə məlumat verir, kimin nəyə qadir olduqlarını nümayiş etdirirlər. Lakin diqqətlə fikir verilsə bu ağacların danışığından müsəlman xarakterini görmək çətin deyil. Sabir təkcə ağaclar haqqında məlumat vermir, onların obrazını yaradır. Vaxtilə Belinski deyəndə ki, Krilovun təmsillərindəki ayı rus ayısı, tülkü rus tülküsüdür, buna inanmayanlar da olurdu. Sabirin əsərlərində də alma müsəlman alması, palıd müsəlman palıdıdır. Onların xarakterində Azərbaycan xalqının deyil, müsəlman millətinin bir-birinin eybini qabartmağa çalışan və ya bir-birinin xasiyyətindəki cəhətləri eyib kimi qiymətləndirən müsəlman millətinin xarakterini görmək çətin deyil. Məsələn, palıd qamətinin zorba olduğunu, tufanın belə onu əyməyə gücü çatmadığını söyləyəndə alma ona deyir ki, özünü nahaq tərifləmə. Doğrudur, bədən güclüdür, amma sənə gətirdiyin qozaları ancaq donuzlar yeyir. Amma mənə bitən gözəl almalar hamını heyran qoyur. Deməli, başqasının gözəlliyini inkar etmək yolu ilə öz gözəlliyini nəzərə cərpdirmaq yolu ilə gedir. Şam ağacı da həmin üsulla öz ləyaqətini sübut etmək istəyir:

*Boş danışqdan nə çıxar, ay balam,
Qış günü siz çılpaq olursuz tamam.
Leyk mənim qışda dəxi yaz kimi
Yaşıl olur paltarım atlas kimi.*

Beləliklə il boyu yaşıl paltarda olması ilə fəxr edir. Əsərin sonunda şair heç bir nəticə çıxarmır. Əlbəttə bu cür mübahisə əsərin dramatizmini artırmış, onu oxunaqlı etmişdir.

Sabirin əməkçi insanlara münasibəti onun poeziyasında diqqəti cəlb edən xüsusi bir xəttidir. Sabirin zəhmətkeş xalqın şairi olduğu üçün demək olar ki, hər addımda zəhmət adamlarını müdafiəyə qalxır, onun əmək haqqını kəsənləri öldürücü şəkildə ifşa edir. Sabir poeziyasında gülüş həddindən çoxdu. Şair göz yaş tökəndə də gülən adam təsiri bağışlayır.

*Ağladıqca kişi qeyrətsiz olur,
Necə ki, ağladı İran – oldu.*

Sabirin poetik manifesti budur. İnsan ən çətin anda belə ağlamaq yox, vəziyyətə gülməyi bacarmalıdır. Buna görə də əməkçi insanların, fəhlələrin, əməkçilərin düşmənlərini ifşa edərkən satirik gülüş yolunu tutur. Lakin uşaqlar üçün onların zəhmətindən yazanda onun misraları günəşlə, işıqla dolur. Məsələn, uşaqların sevə-sevə oxuduğu «Cütçü» şeirinin hər misrasında günəş şüaları var. Şeirin ilk misrası belədir: «Çıxdı günəş doldu cahan nur ilə!» Niyə? Ona görə ki, bu saat əkinçi tarlaya çıxacaq. Çöllərin bayramı başlayacaq. Cütçünün kotan çəkməsini, atların, öküzlərin güc vurmasını şair xüsusi bir şövqlə deyir. Elə bil nə cütçü, nə də onun köməkçiləri olan atlar, öküzlər işləmir, gözəl bir nəğmə oxuyurlar. Bəs bunun səbəbi nədir? Şair bu suala belə cavab verir ki, cütçü rahatlığın əziyyətdə olduğunu bildiyi üçün belə şövqlə işləyir. O, indi əziyyət çəkir, amma qışda ailəsi isti sobanın qırağında əyləşib ləzzətli çörək yeyəndə bütün ağrılar çıxacaq. Əslində bu şeir həm də işgüzarlığın tərənnümünə həsr olunub. «Məktəb şagirdlərinə töhfə» şeirində uşaqlara üzünü tutan şair «Cütçü» şeirindəki həmin fikrini davam etdirərək deyir ki, kim tənbel olsa onun vaxtı cəhalətdə keçər. Vaxtdan istifadə edib bir sənət öyrənmək zəruridir. Elm öyrənmək və tənbelliyin daşını atmaq lazımdır. Çünki millətin gözü indiki uşaqlardadır. Beləliklə Sabir fiziki zəhmətlə elmi qarşılaşdırır, onların hər ikisinin insan üçün eyni dərəcədə faydalı olduğu fikrini əsaslandırır. «Qoca bağban» və «Qarışqa» şeirlərində bu fikri daha da inkişaf etdirir.

«Hörümçək və ipəkqurdu» şeirində isə şair yuxarıda dediyimiz zəhmət çəkmək məfhumunu bir az da dəqiqləşdirir. Sanki demək istəyir ki, o, zəhmət əhəmiyyətli və lazımdır ki, onun kiməsə xeyri dəysin. Ola bilər ki, bütün günü mənasız işlərlə məşğul olasan, amma onun kimsəyə bir xeyri dəyməyə. Bu fikri uşağa konkret başa salmaq üçün «Hörümçək və ipəkqurdu» şeirini yazır. Bir hörümçək sürətlə torunu qurub qurtardıqdan sonra ipəkqurduna

lağ edib deyir ki, niyə səni ətalət basıb, belə ağır hörürsən? Gəl gör mən necə işləyirəm. İpəkqurdu isə ona baxıb deyir ki, axı sənin bu toxuduğun torun elə bir xeyri yoxdur. Mən ağır-ağır işləsəm də toxuduğum xalqa gərək olur. Beləliklə gərəkli işlər görməyin zəruriliyi bu şeirin əsas qayəsi kimi diqqəti cəlb edir. Təbiətdən yazanda da Sabir kəndlinin güzəranını düşünür. Məsələn, «Yaz günləri» kimi gözəl şeirin əsasında təbiətin yaz fəslinin tərənnümü dayansa da şair kəndlini yaddan çıxarmır. Uşaq təbiətə müraciətlə yaz günlərinin gəlməsini gözləyir. Deyir ki, qoy yaz gəlsin, buzlar ərisin, ağaclar çiçəklənsin. Lakin şair xüsusi bir vurğu ilə deyir ki, qoy yaz gəlsin, taxıllar tel-tel olsun. Əgər yaz təkcə gözəllik timsalı olsa bəlkə də o bu qədər əziz olmazdı. Şairin fikrincə onun gəlişi ilə ağaclar çiçəkləyib bol məhsulun əsasını qoyduğu və sünbüllərin tel-tel olub bol taxıldan xəbər verdiyi üçün yaz camaat üçün bu qədər qiymətlidir. «Uşaq və buz» şeirinin də mərkəzində belə nikbin bir əhval-ruhiyyə var. Dərsə gedən bir uşaq buzun üstünə çıxır və üzünü üstə yerə yıxılır. Uşaq ağlamaq əvəzinə durub buza deyir ki, ey buz, sənin də ömrünə çox qalmayıb. Bir gün yaz gələr əriyib suya dönərsən, çaylar səni axıdar.

Uşaq ədəbiyyatımızın ilk nümunələri olmasına baxmayaraq Sabir poeziyası onun ən yüksək mərhələlərindən birini təşkil edir. Bu gün ibtidai və orta məktəblərin az qala bütün siniflərində Sabir irsinin öyrənilməsinin də əsas səbəbi budur.

SABİRİ ŞAGİRDlərƏ SEVDİRMƏLİ

İbtidai məktəb proqramında geniş yer tutan Sabirin uşaq şerlərini dərinəndən öyrənmək, dərindənəndən oxu zamanı geniş təbliğ etmək çox zəruridir. Sabirin uşaq şerlərində maarifə, məktəbə rəğbət başlıca ideyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. Böyük şair əsərlərində gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə geniş yer verir, onların qəlbində elmə, təhsilə məhəbbət yaratmağa çağırır. «Məktəb şərqişi», «Məktəbə təğrib, elmə təğrib» və başqa şerlərində bu ideya qabarıq şəkildə özünü göstərir.

«Məktəb şərqişi» şerində şair məktəbi cənnətə bənzədir. O göstərir ki, insanların fikri, nitqi, dili məktəbdir. Böyük şair bir ata kimi gənc nəslin oxumasını, kamala yetməsinə əsil xoşbəxtlik hesab edir. Sabir məktəbi gənc nəsle sevdirmək üçün şerdə poetik lövhələr vermişdir:

*Mənim bağım, baharım,
Fikri ziyalı oğlum.
Məktəb zamanı gəldi,
Dur ey vəfalı oğlum.*

Şair göstərir ki, oğluna müraciət edən ata dövrün qabaqcıl fikirli bir adamıdır. O bilir ki, elmsizlik böyük bəladır. Elmin sirlərinə bələd olmadan heç bir məqsədə çatmaq mümkün deyil. Elmin yolunda insan öz canından belə keçməlidir.

XX əsrin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Sabir yaxşı bilirdi ki, uşaqların qəlbində elmə həvəs oyatmaq günün zəruri məsələlərindəndir. Buna görə də şair elmi təbliğ etmiş, onun böyük mahiyyətini balaca oxuculara çatdıran digər əsərlərlə yanaşı bu məsələyə həsr olunan «Elmə təqrib» adlı şerini yazmışdır. Şair göstərmişdir ki, elmin insana gətirdiyi şöhrət bir anlıq olmur. O, həmişə yaşayır, adamın ömür yoldaşına çevrilir. Elmə, kamala

yətlənlər həyatda bəxtiyar olur, cahillərin isə bədbəxtliyi orasındadır ki, onlar «nikbəti canışkar olur».

Sabir göstərmişdir ki, xalqın xoşbəxtliyi onun birliyindədir. Birlik isə elmlə qazanılır. Böyük şair uşaqlara müraciətlə deyirdi ki, əgər biz öz elmimizlə, mədəniyyətimizlə, kamalımızla başı uca olmasaq, heç nəyimizlə fəxr edə bilmərik. Şair öz şerlərində zəhməti tərənnüm etmiş, uşaqlarda əməyə məhəbbət oyatmışdır. Məsələn, «Cütcü» şerində müəllif təsvir edir ki, cütcü tarlanı şumlayır, sonra ora toxum səpir. O, qan-tər içindədir. Lakin bu əziyyət onu qorxutmur, çünki bilir ki, əsil rahatlıq gərgin zəhmətdən sonra edilən istirahətdədir. Cütcü bu gün işləyir, sabah isə öz zəhmətinin bəhrəsini görəcək, ailəsini çörəklə təmin edəcəkdir. Göründüyü kimi, bu gözəl təsvirin arxasında şairin nəcib məqsədi dayanır. O, zəhmətsevən cütcünü təsvir etməklə, əməyi tərənnüm edir və uşaqlara sevdilir.

«Məktəb şagirdlərinə töhfə» şerində şair elmin üstünlüyündən bəhs etməklə yanaşı, uşaqların qəlbində həm də əməyə məhəbbət çırağı yandırmağa səy göstərir. Sabir tənbelliyin böyük bəla olduğunu, insanı səfalətə yürüklədiyini qayğıkeş ata, sevimli bir müəllim kimi göstərir. Şair zəhmətin yüksək insani duyğularla vəhdətini «Qoca bağban» əsərində məharətlə ifadə edir. Burada müəllif ağac əkən qoca bir bağbanı təsvir edir. Yol kənarından keçən bir dəstə uşaq qocaya deyir ki, bu ağaclar bəhər verənə qədər sən dünyadan köçəcəksən. Nahaq yerə özünü əziyyətə salırsan. Uşaqlara cavabında qoca:

*Dedi: əkmışlər, almışız, yemişiz,
Xeyirlə yad edib, dua demişik.
Əkərik bir daha yeyənlər üçün
Əhli xeyrə dua edənlər üçün.*

Aydındır ki, qoca bağban sabahkı nəslə düşündür. Bu şer nəsilər arasında ünsiyyət, hörmət və məhəbbət yaratmağa xidmət göstərir.

Sabir uşaqların əxlaq tərbiyəsinə də təsir göstərən əsərlər yaratmışdır. Müəllifin bu səpkidə olan şerləri balacaları yüksək

insani keyfiyyətlərə, mənəvi saflığa, kamilliyə, ailəyə, böyüyə hörmətə səsləyir. «Məktəb uşaqlarına töhfə» şerinin əsas qayəsi məhz bundadır. Şair təsvir edir ki, insan ata ocağında doğulur, ana qucağında böyüyür, ata hər gün işləyir, zəhmət çəkir, övladının səadəti üçün çalışır. Ana isə bütün həyatını uşağının yolunda verir, əgər körpəsi yatmasa onun da gözünə yuxu getməz.

Sabir bu həqiqətləri öz şerində ona görə qələmə almışdır ki, hələ həyatın ümumi ahəngindən baş çıxarmayan uşaq ata-ananın övlad üzərindəki zəhmətini görsün, öz valideynlərinə hörmət etməyi unutmasın.

V.Q.Belinski yazır ki, öz xalqına mənsub olmayan bəşəriyyətə də mənsub ola bilməz. Həmin fikri şair şerində belə ifadə edir:

*Ataya hörmət etməyən cocuğun,
Anaya xidmət etməyən cocuğun
Nə olur kəndi nəfsinə xeyri,
Nə də ondan vəfa görər qeyri.*

Böyük şair uşaqlarda meşşanlığa, özgəsinin hesabına yaşayanlara nifrəti də tərbiyə edir. «Uşaq və pul» şerində göstərir ki, bir uşaq küçədən içi dolu pul kisəsi tapır, anasının yanına yüyürür, kisəni ona verir. Anası bu pulun necə tapıldığını xəbər alır. Pulun qoca bir kişinin cibindən düşdüyünü və uşağın xəlvətcə onu götürüb gəldiyini eşidəndə hirsələnir. Ana uşağına başa salır ki, başqasının pulunu götürmək cinayətdir, namussuzluq və şərəfsizlikdir. İnsan öz əməyinin məhsulunu yeməli, başqasının dövlətinə göz dikməməlidir.

Şair öz şerlərində belə insani keyfiyyətləri yüksək hərarətlə qələmə alır. Onun arzusu böyüməkdə olan gənc nəslə bütün keyfiyyətlərə malik, hər sahədə yetkin görməkdir.

Əlbəttə, şairin bu nəcib hisslərini uşaqlara aşılamaq müəllimlərimizin əsas məqsədi olmalıdır.

LIRIK ŞEİRİMİZİN ABBAS SƏHHƏTİ

Abbas Səhhətin ədəbiyyat meydanına atılması 1905-ci il hadisələri ilə bir vaxta düşür. Bu hadisələr ədəbiyyatda da ciddi hərəkət yaratmışdı. Fransız dilini bilən ədib bu dil vasitəsilə Avropa ədəbiyyatını mütaliə edir, yeni yaranan ədəbiyyatın əsas nümayəndələrindən birinə çevrilirdi.

Abbas Səhhət romantik ədəbiyyatın nümayəndəsidir. Onun romantikası uşaqları və gəncləri gələcəyə səsləyən, nikbin bir romantikadır. Uşaq əsərlərində isə Abbas Səhhət həqiqi bir müəllim, uşaq aləminin duyan bir pedaqoq təsiri bağışlayır.

Dövrün ciddi, ictimai əhəmiyyət kəsb edən ideyalarını şeirlərində sönük, bayağı, quru nəsihətçilik şəklində vermirdi. O, sənətkarlıq cəhətcə bitkin əsərlər yazır, ciddi forma və mövzu axtarırları edirdi. Şairin yüksək sənətkarlıqla yazılmış əsərlərinin əksəriyyətində folklorun güclü təsiri özünü göstərir. Abbas Səhhət xalq ədəbiyyatının məftunedici gücünü, uşaq qəlbini tez ələ alan qüdrətini, insanlara şairi daha yaxın edə bilmək keyfiyyətini dərinədən dərk edirdi. Şair yaxşı başa düşürdü ki, ən ciddi təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında balaca oxuculara məlumat vermək vacibdir. Lakin, bu zaman ciddi, rəsmi şeirlər deyil, duzlu və məzəli əsərlər yaratmaq lazımdır. Uşaq mücərrəd ifadələri sevmir, onu qaşqabaqlı deyil, təbəssümlə dindirmək lazımdır. Abbas Səhhətin təbəssümü onun əsərlərinə ulduz kimi səpələnmişdir. Uşağa xoş gələn də bu açıqqabaqlıq, bu xoş təbəssümdür. Şairin «Qarı və qulluqçuları», «İt və kölgəsi», «Ulaq və aslan», «İki dana», «Aşpaz və pişik» və digər şeirlərini oxuyanda bu cəlbedici xalq yumorunun şahidi olursan. Abdulla Şaiq məqalələrinin birində yazırdı: «Onun (Abbas Səhhətin- Z.X.) sudan arı, çaydan duru olan şair qəlbi daim nikbinliyə meyl

idi. O, gələcəyə inandığı üçün, gənc nəsli sevdiyi üçündür ki, yaradıcılığının ən gözəl qismini balalarımıza həsr etmişdir.

Abbas Səhhət balaca oxucularını tərbiyələndirmək üçün ciddi səy göstərirdi. Lakin bu mühüm pedaqoji borcu yerinə yetirərkən şair rəsmi nəsihətçilik yolunu tutmurdu. O, ciddi mətləbləri oxucularına çatdırmaq üçün məzəli əhvalatlar uydururdu.

Kamal Talıbzadə A.Səhhətin yaradıcılığından bəhs edərək yazır: «Bu şeir nümunələri ədəbiyyata yeni, orijinal bir istedadın, özü ilə sənətə tərəvətli məzmun və forma xüsusiyyətləri gətirməyə can atan bir şairin gəldiyini xəbər verirdi». Abbas Səhhət atalar sözləri və ya məsəllərdən yaradıcılıqla istifadə edir, onların əsasında geniş süjetlər qururdu. «Aşpaz və pişik» şeirində maraqlı bir hadisə nəql olunur. Təsvir olunur ki, padşahın bir aşpazı var imiş. Aşpazın bişirdiyi çörəkləri pişiklər yeyər və qaçıb dağılarmışlar. Aşpaz gecə-gündüz fikirləşir ki, pişiklərdən hayfını necə çıxsın.

Sonra təsvir edir ki, yaxınlıqdakı ormanda çoxlu meymun yaşayır. Meymunların ağsaqqalı aşpazla pişiklərin ədavətini eşidib buradan qaçmağı təklif edir. Lakin meymunlar onun sözünə baxmırlar. Qoca meymun özü oranı tərk edir.

Bir gün yenə pişiklər xərəklərə hücum çəkəndə aşpaz gizləndiyi yerdən çıxır. Aşpaz odlu kösövlərlə pişikləri qovur. Kösövlərdən padşahın ilxı damına od düşür. Tövlələr və atlar yanır. Padşah əmr edir ki, atlara dərman edilsin. Başbilənlər deyir ki, atın yanıq yerinə meymun yağı sürtmək lazımdır. Padşahın adamları yaxındakı ormanı mühasirə edib bütün meymunları qırırlar. Bircə meymun qaçıb canını qurtarır. O, qoca meymunun yanına gəlib əhvalatı danışır. Əsərin sonunda «Ulu sözünə baxmayan ulaya- ulaya qalar» atalar sözü yada düşür.

Deməli şeir də bu atalar sözünün təsiri ilə yaranmışdır. Müəllif hiss edir ki, atalar sözü öz adi halında böyüklər üçün

ibrətamiz olsa da, uşaq dünyasına yol tapa bilmir. Atalar sözləri də nəsihət kimi mücərrəd görünür. Lakin bu xalq hikməti real səhnələrdən, canlı, dramatik və komik təsvirlərdən sonra uşaq üçün son dərəcə anlaşıqlı olur.

A.Səhhətin məktəbəqədər uşaqlar üçün yazdığı əsərlərində tərbiyəvi məsələlər əsasdır. Müəllim ruhlu şair hər şeirində balaca oxucularına məlumat, bilik verməyə, müxtəlif həyat, təbiət hadisələri ilə onların təsəvvürünü genişləndirməyə çalışır.

Şairin lirik şeirləri də oxucunun qəlbində xoş təsir oyadır. Bu şeirdə ifadələr obrazlı, dil sadə və anlaşıqlıdır. Abbas Səhhət təsvir etdiyi obyekt quru ifadələrlə deyil, lirik boyalarla verir. O, bədii sözün bütün cazibədar gözəlliyindən məharətlə bəhrələnirdi. Bədii söz uşaq qəlbinə o qədər yaxındır ki, balaca oxucular yüksək bədii keyfiyyətə malik olan əsərləri böyük məhəbbətlə qarşılayır, onu sevə-sevə oxuyurlar. Bədii sözün ruhunda xalq hikməti varsa bu, artıq uşaq qəlbinin bütün guşələrinə hakim olur. Bu iki xüsusiyyəti birləşdirmək böyük sənətkarlıq tələb edir. Abbas Səhhət uşaqlar üçün yazarkən yüksək istedadlı bir sənətkar olduğunu sübut edirdi. O, misraların ahənginə, sözlərin düzümünə, bədii təsir gücünə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

Abbas Səhhət uşaq şeirlərinin süjetli yazmağa çox meyl göstərirdi. Buna şair uşağın mənəvi tələbatı kimi baxırdı. Şeirnin süjetli olmasının əhəmiyyətini A.Səhhət həm də xalq ədəbiyyatını dərinədən öyrəndiyi zaman başa düşürdü. Müəllif hadisələrlə zəngin olan folklor janrının ürəkləri fəth etmək qüdrətinə malik olduğunu görürdü.

«İt və kölgəsi», «Ulaq və aslan», «İki dana», «Qarı və qulluqçuları» süjetli şeir və təmsillərdəki əhvalatlar «qəhrəmanların» məğlubiyyəti ilə bitir. Açıq göz it tikəsini itirir, ağılsız ulaq məhv olur, yoldaşının sözünə baxmayan dana qurdlar tərəfindən parçalanır, xoruzunu öldürən qulluqçuları qarı əvvəlkindən daha tez oyatmağa başlayır. Lakin hadisələrin belə sonluğu oxucunu kədərləndirmir, əksinə balaca oxucu bu «faciələrdən» ləzzət alır. Bu əyləncə isə boş və mənasız gülüşün deyil, dərin yumorun nəticəsidir.

ABDULLA ŞAIQIN UŞAQ POEZİYASI

V.Q.Belinski yazırdı: «Yox, əxlaqi nəsihətlər öz-özlüyündə nəinki iyrənc və faydasızdır, hətta, bunlar uşaqlar üçün yazılmış gözəl və həyatla dolu əsərlərə də soxulduqda onları korlayıb xarab edirlər. Siz uşaqlara bir nağıl və ya hekayə söylədikdə özünüz onun arxasında gizləninib gözə görünməyiniz, qoy hekayədəki hadisələr bilavasitə təsir ilə özləri öz barəsində söz söyləsinlər. Sizin əxlaqi fikriniz var, - çox gözəl. Bunu uşaqlara açıqdan-açığa söyləməyin, qoy özləri hiss etsinlər, hekayənin sonunda onu bir nəticə kimi çıxarmayın, qoy bu nəticəni uşaqlar özləri çıxarsınlar. Əgər hekayə onların xoşuna gəlibsə, ya onlar bunu böyük maraq və ləzzətlə oxuyurlarsa deməli siz də öz işinizi görmüşsünüz».

Böyük tənqidçinin bu dahiyənə nəzəri vəsiyyətləri uşaq ədəbiyyatının bütün inkişaf mərhələləri üçün xarakterikdir. Sabir, Səhhət, Şaiq kimi istedadlı sənətkarlar tərəfindən yüksək mərhələyə çatdırılan Azərbaycan uşaq poeziyası getdikcə zənginləşirdi. Rus və Avropa ədəbiyyatının təsiri ilə təzə keyfiyyətlər qazanan bu ədəbiyyat folklordan əvvəlki sədaqətlə öyrənməkdə davam edirdi. Azərbaycan uşaq poeziyasının əsas yaradıcılarından biri olan A.Şaiq yazırdı:

«Ədəbi fəaliyyətə başladığım ilk illərdə mənə ən çox məşğul edən sahələrdən biri xalq ədəbiyyatı idi». Folklora hələ uşaq ikən məndə ilk dəfə maraq oyadan Yusif əmi olmuşdur. Borçalı qəzasının mərkəzi olan Sarban kəndindən gəlmiş bu kimsəsiz, yoxsul qocanı bir ata kimi sevirdi və ona çox hörmət edirdik. O, bizim evdə ancaq bazar işlərini görürdü. Yusif əmi hər gecə bizə şirin-şirin nağıllar danışır, çox qərribə tapmacalar söyləyirdi. Onun danışmalarını böyük həvəslə dinlərdim. Ancaq çox kiçik olduğumdan söylədiyi nağılları lazımınca öyrənə bilmədim.

Sonralar Məhəmməd əmimdən və qulluqçumuz Məşədi Pəridən öyrəndiyim nağıllar məndə folklora olan marağı daha da qüvvətləndirdi. Bakıya köçdükdən sonra xalq ədəbiyyatını daha da ətraflı öyrənməyə başladım, bildiyim nağılları, tapmacaları, bayatıları və atalar sözlərini bir böyük dəftərə yazdım. Yay tətili zamanı müxtəlif qəzalardan gəlmiş tələbələr evlərinə qayıdarkən onların hər birinə bir dəftər verib xalq nağılları, atalar sözləri və tapmacalar yazıb gətirmələrini tapşırıdım. Bununla da kifayətlənməyib Cənubi Azərbaycan folklorunu toplamaq məqsədi ilə divar dıblərində oturub özlərini günə verən bir neçə qoca hamballar ilə tanış oldum. Xörək bişirtdirib onları bir neçə dəfə evə apardım, onların söylədiklərini dəftərə köçürtdüm».

Xalqın yaratdığı bu misilsiz sərvət zaman keçdikcə Şaiqin əsərlərinin ruhuna hopur, onu daha oxunaqlı və tərəvətli edirdi.

Abdulla Şaiq uşaqlar üçün həm kiçik lirik şeirlər yazır, həm də iri həcmli epik əsərlər yaradırdı.

Abdulla Şaiqin yumoru dövrün ictimai hadisələrinə, cəmiyyətin vacib sahələrinə toxunur, geriliyi, dinin, ətələtin bütün mahiyyətini işıqlandırır. Şair öz təbəssümü ilə pisi yaxşıdan, ayrını düzdən, ağır qaradan seçmək üçün balaca oxucuya yol göstərirdi. Abdulla Şaiqin yumoru hiyləgər Tülkünün («Tülkü həccə gedir»), özündən razı Dozanqurdunun («Tıq-tıq xanım»), əclaf Məmişin («Tapdıq dədə») daxili aləmlərindəki mənfi xüsusiyyətləri açıb bu nöqsanları balaca oxuculara göstərmək işində zərərbin rolunu oynayır.

Mikayıl Rzaquluzadə Şaiqin əsərləri haqqında məqalələrindən birində yazır: «Hər dəfə bu əsərlərdən ləzzət ala-ala, əylənə-əylənə, özümüzün də xəbəri olmadan yalançılığa, riyakarlığa, acgözlüyə, axmaqlığa, yaltaqlığa, zalımlığa nifrət, xeyirxahlığa, bir-birinə köməyə, yaxşılığa rəğbət və məhhəbət kimi nəcib və hər zaman insan cəmiyyəti üçün vacib və zəruri olan yüksək insani sifət və keyfiyyətləri mənimsəmişik». Abdulla Şaiqin ən kiçik həcmli şeirlərindən tutmuş iri mənzumələrinə qədər hamısında yumor bu və ya digər cəmiyyətdə mövcuddur. Şair

boş gülüşlə deyil, dərin və sağlam yumorla öz oxucusunu güldürür və düşündürür.

Abdulla Şaiq yumoristik əsərlərini yazarkən bu vəzifələri yaradıcılığına tələbkar bir şair kimi qarşısına qoymuş və bir sıra əsərlərində gözəl nəticələr əldə etmişdir. Şair uşaq ədəbiyyatı üçün qorxulu və gərəksiz bir yol olan nəsihətçilikdən deyil, canlı lakonik tənqiddən, xoş yumordan bacarıqla istifadə etmişdir.

Cəmi 8 misradan ibarət olan «Uşaq və dovşan» şeiri uşaq ilə dovşan arasında məzəli dialoqdan ibarətdir. Uşaq deyir:

- *Dovşan, dovşan, a dovşan*
Qaçma, dayan, a dovşan!
Qaçma səni sevəndən,
Can kimi istəyəndən.

Uşağın bu mehriban, məsum çağırışına dovşan belə cavab verir:

- *Dayanmaram a qardaş,*
Yanında var Alabaş.
Xəbərdaram işindən
Qurtarmaram dişindən.

Dovşanın bu cavabı ona görə yumoristik və inandırıcıdır ki, onun cavabında dovşanın qorxaq və uşaqlara mehriban təbiətə malik olduğu da bu sözlərlə ifadə edilir.

Bu şeir həmçinin dramatik təsir bağışlayan uşaq folklorunun xüsusiyyətlərini əks etdirir. «Mən də, mən də», «Aranla dağın bəhsi», «Yerlə göyün bəhsi» və s. folklor nümunələrindən bu cür canlı danışiq dili, müraciət tərzı vardır.

Şairin «Keçi» şeiri də optimist bir hissin, şən və məsum duyğuların poetik nəticəsidir.

Ala-bula boz keçi
Ay qoşabuynuz keçi.

Bu misralar uşaq psixologiyasına çox yaxındır. Şair ancaq bu sözlərlə sanki keçinin şəklini çəkir. Bu ifadələrin ruhunda uşağın

keçiyə olan məhəbbəti öz ifadəsini tapmışdır. O, keçiyə «Ay qoşabuynuz keçi» deməklə əslində ona qarşı öz məhəbbətini biruzə verir. Çünki keçinin qoşa buynuzu onun yaraşıqlı olmasını şərtləndirir.

Abdulla Şaiqin uşaq əsərlərində xalqın müdrik gülüşü öz ifadəsini tapır. Bu şeirlərdə xalq yumorı sanki yenidən doğulur. Məlumdur ki, folklorda yumor bəzən ayrı-ayrı ifadələrdə, parçalarda deyil, əsərin ümumi ruhunda yaşayır. Bu əsərlərin ən yaxşısı çox zaman şairlərin diqqətindən yayınmır, onlar folklorda olduğu kimi şeirə çəkilir, beləliklə o, yazılı ədəbiyyata keçir, öz «ikinci həyatı»nı yaşamağa başlayır. Xalq ədəbiyyatında çoxdan yaranan və uşaqların sevimlisi olan «Pıspısa xanım və Siçan bəy» nağılı Şaiqin diqqətini cəlb etmişdir. Öz məzəli məzmunu ilə uşaqların çox xoşuna gələn bu əsərdə Pıspısanın (Dozanqurdunun) başına gələn maraqlı əhvalat nəql olunur, əsərin adının «Tıq-tıq xanım» olması təsadüfi deyildir. Şair bu adı «q» səslərinin yaratdığı ahəngdən götürmüşdür. Xalq ədəbiyyatında Pıspısanın ərə getməsi belə təsvir olunur: «Bir gün Pıspısa xanımın könlünə ərə getmək düşdü, geyindi-keçindi, bəzəndi-düzəndi öz evinin qapısına çıxdı». Burada Pıspısa xanımın bəzənib-düzənməsi haqqında yalnız söhbət gedir.

Abdulla Şaiq isə onun bəzənib düzənməsini göstərir, oxucunun gözü qarşısında canlandırır.

Soğan qabıqlarından
bir çadra tikdi,

şıq-şıq.

Fındıq qabıqlarından

Çarıq geyindi tıq-tıq.

Ətir vurdu başına

Bəzək verdi özünə,

Qara yaxdı qaşına,

Sürmə çəkdi gözünə.

Bu canlı təsvirdir. Xalq ədəbiyyatına xas olan ümumi təsviri şair xüsusi cizgilərlə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bu təsvir həm də gülüş doğurmaq keyfiyyətinə malikdir. Çünki soğan qabığından çadra, fındıq qabığından çarıq geyməyə, sonra özünə ər tapmaq üçün səyahətə çıxmaq yalnız gülməlidir. Müəllif bunu qəsdən belə təsvir etmişdir. Bunun səbəbi nədir? Şair başqa cür hərəkət edə bilməzdimi? Bu suallara cavab vermək üçün nağılın məzmununa fikir verdikdə görür ki, burada drammatizm azdır. Nağılda yalnız sonuncu səhnəni nəzərə almasaq hadisələr bəsit inkişaf edir. Süjet süst təsir bağışlayır. Belə vəziyyətdə isə şair başqa vasitələrdən istifadə edir. Abdulla Şaiq «Tıq-tıq xanım» əsərində haqlı olaraq yumorun qüdrətli köməyinə müraciət etmişdir. Şair bir həqiqəti yaxşı dərk etmişdir ki, uşaqlar gülməli, məzəli əsərləri daha şən qarşılayırlar.

Abdulla Şaiq folklordan götürdüyü mövzuda xeyli dəyişiklik etmişdir. Məsələn, folklorda təsvir olunur ki, Pıspısa xanım əvvəlcə odunçuya, sonra kürəkçiyə, axırda Siçansolubbəyə rast gəlir. «Tıq-tıq xanım» əsərində isə Dozanqurdu çobanla, tülküylə, sonra Siçansolubbəylə görüşür. Bu görüşlər zamanı gedən söhbətlər də folklordakından fərqlənir.

«Tıq-tıq xanım»da müəllif daha çox inandırıcı, real səhnələr yaratmağa səy göstərmiş və buna nail olmuşdur. Nağıllara məxsus bəzi parçaların yerli-yerində təkrarı da əsərin məziyyətini artırır. «Tıq-tıq xanım»ın sonluğu da folklordakından fərqlidir. Əsərin sonunda Siçansolubbəyin vəfasızlığı, onun sevgisinin saxtılığı aydın olur. Axı, «sevgilisi» ölən dəqiqədə o yenə noğul yemək üçün xan evinə qayıdır. Bu hadisə balaca oxucuya onların sevgisinin puçluğunu ifadə edir. Demək, müəllif folklordan istifadə edərkən ideyanın daha qabarıq şəkildə verilməsinə çalışmışdır ki, bu da başlıca məsələdir.

Əsərin sonunda gölməçəyə düşən Dozanqurdu sevgilisi Siçansolubbəyi göməyə çağırır. Böyük çətinliklə özünü ona yetirən Siçan bəy əlini uzadıb onu çıxartmaq istəyir. Amma tərs və ədalət Dozanqurdu öz xarakterinin qurbanı olur.

- Əlini mənə, bəstərəcik.

- Yox mən səndən küstərəcik.
- Əlini mənə, bəstərəcik
- Yox mən səndən küstərəcik
- Küstərəcik ha, küstərəcik
Bir daş üstəndən endirəcik.
Daşı vurdu başına
Bir az qəmləndi... yenə
Toy noğulu yeməkçün
qayıtdı xan evinə.

«Tıq-tıq xanımın» bu cür sonluqla qurtarması həm də əsər boyu inkişaf edən yumorun sona yaxın yox olması qorxusunu azaldır. Əsərin sonunda uşaq yenə gülür. Lakin indi onun gülüşünün mahiyyəti dəyişmişdir. O, artıq tıq-tıq xanımın geyiminə, onun yüngül hərəkətlərinə və daxili boşluğunu aşkara çıxaran danışığına deyil, vəfasız və yüngül Siçansolubbəyə gülür. Belə sonluq bütün əsər boyu davam edən xoş ruhu, şən gülüşü məhv olmağa qoymur.

Abdulla Şaiqin uşaq əsərlərində böyükkləri də düşündürə biləcək əhvalatlar nəql olunur. Şair bəzən dövrünün siyasi-ictimai həyatından, mollaların ikiüzlüynə toxunan məsələlərdən söhbət açır, riyakarlığı, «müqəddəslik əbası» altındakı çirkəbləri göstərməyi bacarır. «Tülkü həccə gedir» poemasında uşaqların təbəssümlə qarşıladıkları maraqlı bir əhvalat təsvir olunur. Bütün həyatını oğurluqda keçirən tülkü əlinə təsbeh alır, başına əmmamə qoyur, çiyinə əba atır və elan edir ki, daha bütün oğurluqları yerə qoyub həccə gedir ki, günahları bağışlansın. Tülkünün yeni hiyləsi nə qədər də orijinaldır. Bu hiyləyə aldanan toyuq-cücə onu səhraya qədər ötürməyi özlərinə borc bilirlər. Tülkü də adamlardan uzaq olan bu yerdə onları rahatca boğur. Əhvalatın bu cür maraqlı bir süjetə əsaslanması uşaqlara təsir göstərir. Bir tərəfdən balaca oxucu başa düşür ki, fırıldaqçı adamların təmtəraqlı sözlərinə o saat inanmaq olmaz. Sadəlövhlərin axırı toyuqların aqibətinə oxşaya bilər. İkinci tərəfdən toyuq-cücənin ölümünü istəməyən uşağın qəlbində heyvanlara qarşı rəğbət hissi güclənir. Axı onlar heç kəsə ziyan vurmadan yaşadıkları halda tülkü kimi hiyləgərlərin qurbanı

oldular! Bu əsər uşaqlar üçün yazılsa da dövrünün mollalarının, axund və seydilərinin fırıldaqçı hərəkətlərini ifşa edir.

Abdulla Şaiqin uşaq əsərlərində balacalara ağıl öyrətmək həmişə ön plana çəkilən məsələlərdəndir. Bir sıra əsərlərində müəllif belə bir fikri əsas götürür ki, insan həyatda hər şeyə ağılla nail ola bilər. Bədbəxtlərin, özlərini talesiz adlandıran adamların əsas qüsuru ağılla hərəkət edə bəlməmələrindədir. Buna görə də müəllif oxucularına ağıllı olmağı, onun üçün çoxlu kitab oxumağı, ata-ananın ağıllı məsləhətlərinə qulaq asmağı, həyatı müşahidə edib düzgün nəticələr çıxarmağı məsləhət görür. «Yaxşı arxa» nağıl-poemasının əsas qayəsi budur. Hiyləgər tülkü əlinə mişar götürüb tez-tez başında leylək yuvası olan ağacın altına gəlir. O leyləyi aldadır ki, bu saat ağacı kəsəcək. Leylək isə qorxusundan balasının birini tülküyə verir ki, belə bir iş tutmasın. Beləliklə, hiyləgər tülkü sadələvh leyləyi aldadıb balalarının bir neçəsini yeyir. Qonşu qarğa işi belə görüb leyləyə başa salır ki, nahaq qorxur. Tülkünün tutduğu mişarla ağacı kəsmək mümkün deyil. Belə mişarın gərək iki tərəfindən də tutasan. Bundan sonra leylək daha tülküdən qorxmur, onun hədələrini vecinə almır. Qarğanın ağıllı sözü yaxşı arxa olur. Əslində bu nağıl A.Şaiqin ağıllı olmaq, elmi, təhsili, məktəbi sevmək haqqında yazdığı bir sıra şeirlərinin davamı və inkişafıdır. «Oyan oğlum», «Məktəbdə», «Uşaq bağçası», «Məktəblilər marşı» kimi şeirlərdə qoyduğu məktəbə və elmə çağırış hissləri bu əsərdə konkret süjetlə əks olunmuş, nadanlığın, sadələvhlüyün acı nəticəsi göstərilmişdir.

Vətən sevgisi Abdulla Şaiq poeziyasının ana xəttini təşkil edir. Vətənin çayından, ağacından, çiçəyindən yazanda da bu hiss ön plana çəkilir. A.Şaiqi vətənin tarlaları, bağları, ucsuz-bucaqsız torpaqları ilhama gətirir.

Təbiət lövhələri yaratmaq, uşaqların heyvanlarla və quşlarla dostluğunu təsvir etmək Abdulla Şaiq poeziyasının diqqəti cəlb edən mövzularındandır. Uşaqların heyvanlara münasibətini şair elə belə həyat hadisələrindən kənarda təsvir etmir. Şaiqin fikrincə insan heyvanı sevməklə yanaşı lazım gələndə ona kömək göstərməyi

bacarmalıdır. Heyvanlar da insanların yaxın dostudur və onların köməyindən istifadə edən insan həm də maddi nemətlər bolluğu yarada bilər. Həm də həmin heyvanların daha yaxşı yemlənməsini təmin edə bilər. Maraqlı burasıdır ki, bu cür prozaik təsir bağışlayan problemləri Şaiq poetik bir dillə, maraqlı təşbeh və ifadələrin köməkliyi ilə verir, bir növ poetik lövhə yarada bilir. «Təpəl kəlim» şeirində uşaq kəlin xarici gözəlliyini təsvir edə-edə ona məhəbbət bəslədiyini hiss etdirir. Kələ yaxın dostu və ya qardaşı kimi müraciət edir, onu işləməyə çağırır. Lakin əsərin sonunda məlum olur ki, lirik qəhrəmanın yatmış hesab etdiyi kəl ölübdü. Birdən-birə xoş əhval ruhiyyəli şeir insanı sarsıdan bir mənzuməyə çevrilir. Oxucu belə nəticə çıxarır ki, bu uşağın xoşbəxtliyinin böyük hissəsi həmin bu kəllə bağlı imiş. Beləliklə insanla heyvanın dostluğunun möhkəm əsasları görünür.

Şaiqin təbiət lövhələrinə həsr olunmuş əsərlərinin böyük bir qismi güllər haqqındadır. «Qərənfil», «Bənövşə», «Qızıl gül», «Zanbaq» kimi şeirlərdə həmin güllərin xarici görünüşləri, ətiqləri, bitdikləri fəsillər haqqında ətraflı məlumat verilir. Bu şeirlərdə ritm üstünlük təşkil edir. «Qərənfil» şeirini oxuyanda adama elə gəlir ki, səhər mehi çəməndəki çiçəkləri xəfif-xəfif tərpadir, qərənfilin xoş ətri aləmə yayılır.

Beləliklə klassik uşaq poeziyamızın yaradıcılıq axtarışlarındakı uğurları bir tərəfdən folklor ənənələrinin inkişafı ilə bağlı idisə, digər tərəfdən rus və Avropa şeirinin mütərəqqi cəhətləri ilə əlaqədar idi. A.Səhhətin və A.Şaiqin tərcümə yaradıcılığı onların öz əsərlərinə də təsir edir, sənətkarlıqlarını artırır. Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Şaiq, R.B.Əfəndiyevin simasında yetkin bir şəkllə düşən uşaq poeziyası uşaq ədəbiyyatımızın müstəqil bir sənətə çevrilməsində həlledici rol oynadı.

MIRZƏ CƏLİLİN SAQQALLI UŞAQLARI

Azərbaycan uşaq nəsrinin təşəkkülü XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəllərinə düşür. Onun ilk gözəl nümunələrini C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, R.B.Əfəndiyev kimi sənətkarlar yaratmışlar.

Realist uşaq nəsrinin əsasını qoyan C.Məmmədquluzadənin hekayələri hələ böyükklər üçün yaranan nəsrin ifadə tərzindən, təhkiyə üsulundan tam azad olmasa da bu əsərlərdə uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı cəmiyyəti düşündürən bir sıra problemlər öz əksini tapmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin parlaq yaradıcılığı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının doğulub formalaşmağa başladığı dövrə təsadüf edir. Yazıcının povest və hekayələri uşaq dünyasına yol tapmışdır. Yazıçı müsəlman dünyasının həqiqətlərini uşaq əsərlərində də yaddan çıxarmır, cəmiyyətin nöqsanlarını uşaqlar üçün yazılan əsərlərində də ifşa edir.

«Pirverdinin xoruzu», «Dəllək», «Buz», «İki alma», «Poçt qutusu», «Usta Zeynal» kimi kiçik hekayələrində böyük həqiqətlər açmağa meyl göstərən yazıçı təxminən Andersen, Perro ədəbi ənənələrini yeni şəkildə inkişaf etdirir.

«Pirverdinin xoruzu» hekayəsini təhlil etməzdən əvvəl Azərbaycan dilində işlənən bir ifadənin mahiyyətini bilmək vacibdir. Bu dildə «Xoruzunu qoltuğuna verdilər» ifadəsi var. Çox güman ki, bu ifadə bir zaman xoruz döyüşdürməyin müsəlman aləmində geniş yayıldığı dövrün məhsuludur. Döyüşdə məğlub olan xoruzu sahibinin qoltuğuna verirlər ki, çıxıb getsin. Lakin indi həmin ifadə həyatın hər bir sahəsində məğlub olan adamın obrazını yaratmaq üçün deyilən təsirli bir sözdür. Cəlil Məmmədquluzadə özlüyündə hazır obraz olan «Xoruzunu qoltuğuna verdilər» ifadəsini daha əyani, daha obrazlı şəkildə salmaq üçün «Pirverdinin xoruzu» hekayəsini yazır. Əlbəttə bu hekayə təkcə həmin xalq

ifadəsinin məzmununu açmağa xidmət göstərmir. Balaca Pirverdinin hansı mühitdə yaşadığını, cəhalətin onun atasını kor və kar etdiyini göstərməyə də xidmət edir.

Qasım kişinin arvadı Həlimə ərindən xahiş edir ki, kəndə gedib bacısını gətirsin ki, ona kömək eləsin. Atası getmək istəyəndə Pirverdi də xahiş edir ki, gələndə xalası ona bir döyüşkən xoruz gətirsin. Qasım kişi oğlundan da bu tapşırığı alıb yola düşür. Kənddə Molla Cəfər çıxır onun qabağına və bu istidə kəndə gəlməyinin səbəbini soruşur. Qasım kişi də bir az arvadından gileylənir ki, onu bu istidə kəndə göndərib ki, bacısını gətirsin. Molla kişinin gileyini eşidib deyir ki, gəlsənə səni evləndirim. Qasım kişi də razı olur. Baldızının əvəzinə təzə aldığı arvadı alır eşşəyinin tərkinə, qayıdır kəndə. Qadın başına çadra örtüyü üçün üzü görünmür və Pirverdi elə güman edir ki, gələn xalasıdır, başına qəsdən çadra örtüb ki, onun altında xoruzu gizlətsin. Amma çadranı qaldıranda necə qışqırırsa qonum-qonşu yığılır. Beləliklə, kənd mollası cahil Qasım kişinin «xoruzunu qoltuğuna verir». Qasım kişinin düşdüyü cəhalət onun aqlını əlindən alıb. O əslində müqəvvadır, kəndə baldızını gətirmək üçün getdiyi halda Pərinisə ilə evlənir. Əslində özü də bilmir ki, bu işi niyə tutur.

«Dəllək» hekayəsinin qəhrəmanı Sadıq kişi də Qasım kişi kimi mühitin, müsəlman cəhalətinin qurbanı olan adamlardan biridir. Bu hekayə «Pirverdinin xoruzu» hekayəsi ilə əkiz bacı hesab oluna bilər. Bircə fərqi var ki, bu hekayədə ananın da obrazı var. O da ərindən geri qalmır. Hekayədə oxuyuruq:

Sadıq kişinin on yaşında oğlu Məmmədvəlinin gözləri ağrıyırdı. Bir gün uşaq anasına dedi:

- Axı Kərbalayı Qasımın oğlu Əhməd də gözləri ağrıyırdı. Dünən Əhməd burnu qanadan otnan burnunu qanatdı. Elə burnundan bir az qan axan kimi Əhməd gözləri yaxşı oldu.

- Bala, get, sən də burnunu qanat – anası Məmmədvəliyə dedi.

Bu balaca dialoqda cəhalətin qurbanı olan ananın surəti yaranıb. Uşaq burnunu qanadandan sonra onun qanı kəsmir. Qadın ərinə dəlləyin dalınca göndərir ki, gedib davadan-dərmandan

gətirsin. Lakin kişi dəlləyin yanına gedib üzünü qırxdırır. Günortadan sonra gəlib çıxır və görür ki, uşağın burnunun qanı çoxdan kəsib.

Cəlil Məmmədquluzadə Qasım kişini və Sadıq kişini suyun üzündən axıb gedən çöpə bənzədir. Çay həmin çöpləri istədiyi səmtə apardığı kimi, həyat da bu adamları qabağına qatıb hara gəldi aparır. Doğrudur, bu hekayələrdəki uşaq surətləri başqa surətlərdən zəif görünür, lakin hekayələrin məzəli məzmunu bu əsərlərin uşaqlar tərəfindən sevilməsi üçün əsas olur. Uşaq mütaliəsinə çox geniş daxil olan «Poçt qutusu» hekayəsinin qəhrəmanı Novruzəli işgüzarlığı ilə diqqəti cəlb etsə də avamlığı ilə gülüş obyektinə çevrilir. Bütün danışığı və hərəkətləri ilə cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olduğunu göstərən Novruzəli poçt qutusuna məktub salmaq üçün göndəriləndə suyun üzündə axan saman çöpünə bənzəyir. Onun əlinin zəhməti ilə xan da, qulluqçular da dolanır, amma dünyanın çox işlərindən bu bədbəxt kəndlinin xəbəri yoxdur. O hələ bilmir ki, dünyada poçt qutuları var, adamlar məktublarını ora salıb istədikləri adamlara hər cür xəbərlər yaza bilirlər. Yox Novruzəlinin bunlardan xəbəri yoxdur. Doğrudur o özünü heç də «uşaq» hesab eləmir. Bu dünyada onun da bildiyi şeylər var. «Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnək də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz» - deyir. Bunu deyərkən fiziki qüvvəsinə arxalanan Novruzəli dünyagörüşünün məhdudluğu ilə gülüş hədəfi olur.

Novruzəli ağasının məktubunu poçt qutusuna salandan sonra bilmir qayıdıb getsin, yoxsa oturub məktubun keşiyini çəksin. Bu bir bədii tapıntıdır və «Poçt qutusu» hekayəsinin «bütün dünya ədəbiyyatında istər sənətkarlıq qüvvəsinin dərinliyinə və istərsə ictimai təsirliliyinə görə bu hekayə ilə yanaşı dura biləcək novellalar çox deyildir» qənaətinə gələnlər yəqin ki, əsərdəki belə bədii kəşfləri nəzərdə tutur. Müəllif Novruzəlinin xarakteristikasını vermək üçün bir söz belə işlətmir. Ümumiyyətlə Cəlil Məmmədquluzadə hadisələrə müdaxilə etmir, əhvalatları təsvir etməklə, onları göstərməklə işini bitmiş hesab edir, nəticəni oxucu özü çıxardır.

Bu cəhət imkan verir ki, «Poçt qutusu» əsərini daha geniş oxucu kütləsi oxuya bilsin. Hər kəs Novruzəlidə öz dünyagörüşünə görə nöqsan tapır. Novruzəlinin vəziyyətində olan müsəlman isə onun faciəsini öz faciəsi kimi qəbul edir.

Xanın məktubunun üstündə başı bəlalər çəkən Novruzəli yenə əvvəlki kimi xana yalvararaq deyir ki, onu balalarının başına çevirsin. Poçt qulluqçusunu döyüb məhkəməyə düşən və xanın zəhməti ilə oradan azad olan Novruzəli təqsiri öz məhdud dünyagörüşündə deyil, qəzavü qədərdə görür. Xan isə Novruzəlinin çəkdiyi əziyyətləri bir komediya kimi dinləyir, əhvalatları dönə-dönə danışdırır, bundan ləzzət alır. Beləliklə müsəlman cəhalətinin daxili aləmi açılır. Bu aləmdə kəndlilər üçün faciə kimi görünən poçt əhvalatı, xan üçün komediya rolunu oynayır. Beləliklə sinfi zidiyyətlərin sərhədləri aydınlaşır.

Bəs Sadıq kişini, Qasım kişini, Novruzəlini bu cür karikatur vəziyyətə salan nədir? Yazıçı bu suala «Niyə mən dərsdən qaçdım» felyetonunda belə cavab verir: «Dünyada çox adam dərsdən qaçıb. Özgə millətləri bilmirəm, amma bunu bilirəm ki, yer üzündə bir müsəlman yoxdur ki, dərsdən qaçmamış ola. Əvvəlinci nüsxəmizdə demişdik ki, dərsdən qaçan alim olar və həmin sözü indi də təkrar edirik: müsəlmanların cümləsinin alim olmasının əvvəlinci və axırncı səbəbi dərsdən qaçmaqlarıdır». Deməli Sadıq, Qasım və Novruzəli kimi adamların bu kökə düşməsinin birinci səbəbi onların savadsızlığı, məhdud bir aləmdə yaşayıb qalmalarıdır.

Cəlil Məmmədquluzadə «Xatiratım» adlı əsərinin əvvəlində yazır: «Gözümü ömrümdə birinci dəfə açan kimi dünyanı qaranlıq görmüşəm. Bu qaranlıqda ilk dəfə eşitdiklərim bunlardır: Allahu əkbər, allahu əkbər». Deməli, XX əsrin əvvəllərində dünyaya gələn uşaqlar da bu «Allahu əkbər» sözlərini tez-tez eşidir və babalarından qalan mövhumat və cahillik irsini təbii və qanunauyğun bir proses kimi qəbul edirlər. Mütərəqqi yazıçıların cəhalət əleyhinə mübarizə aparmalarının əsas səbəbi də bu idi, Cəlil Məmmədquluzadənin uşaq hekayələrində cəhalətin karikaturaya çevirdiyi adamların portretinə tez-tez rast gəlirik. «Usta Zeynal»,

«Saqqallı uşaq» kimi hekayələrində Mirzə Cəlil qaranlıq mühitin qurbanları olan adamların parlaq obrazlarını yaradır.

Ədibin ən gözəl hekayələrindən olan «Usta Zeynal» haqqında çox yazılıb. Bu hekayəni təhlil edən alimlərimizin bir qrupu əsərin dramatik olmasını iddia edir və guya onun bədiiliyi də elə dramatik olmasındadır. Amma hekayəyə diqqət edilsə görünər ki, Mirzə Cəlil qəsdən burada heç bir dramatizmdən istifadə etməmişdir. Əksinə, Usta Zeynal da, onun şagirdi də başdan başa süstülüyn, ətalətin timsalıdır. Usta Zeynal təmiz ürəkli bir fəhlədir. Lakin allaha, o dünyaya özünəməxsus bir inam bəsləyən bu adam «allah kərimdir» fəlsəfəsinə inanıb təmir edəcəyi binanı vaxtında qurtarmır və beləliklə pis vəziyyətdə qalır. Əslində yazıçı onu qəsdən dramatik hadisələrlə deyil, süst, ətalətli əhvalatlarla təsvir edir. Bu süstlük dövrün xarakterini açmağa xidmət göstərir. Burada «daxili dramatizm» axtarmaq mənasız cəhddir və bunun Mirzə Cəlilə də xeyri yoxdur. Çünki yazıçı həmin o «dramatizm»dən bilərəkdən imtina etmişdir. Qonçarovun «Oblomovunu» xatırlamaq kifayətdir. Məgər XIX əsr rus ətalətini vermək üçün Oblomovun süst həyatını təsvir etmək kifayət deyilmi?

Kasıb və yoxsul həyatını başqalarından üstün tutan Usta Zeynal təmiz adamdır. Amma dini cəhalət onu müqəvvəyə çevirib, bu təmiz və layəqətli adamın ürəyində dini təəssübkeşliyi, yalançı milli hissləri qüvvətləndirdiyi üçün fanatizmin qurbanı olub. Əsərin sonunda şagirdi ev sahibi erməni xozeyinin qabında su gətirdiyi üçün Usta Zeynal hər yerin murdarlandığını söyləyir, işi yarımçıq qoyub qaçır.

«Qismətdən artıq yemək olmaz» fəlsəfəsi, yəni Usta Zeynal kimi adamları diri-diri ölümə məhkum etmişdir. Bu cür adamların fikrincə insan allahın yanında heç çöp də deyil, insanın əlində əslində heç nə yoxdur, allah nə bilirsə onu da edir. Müsəlman ətalətinin təsvirini bundan daha parlaq vermək, yəqin ki, mümkün deyil.

Mollalar müsəlmana öyrədir ki, hər kəsin qisməti əvvəlcədən allah tərəfindən müəyyənləşir, insanın ciddi-cəhd eləməyinə ehtiyac yoxdur. İnsan yalnız allaha dua eləməlidir. Beləliklə insanın demokratik və inqilabi hisslərini boğan bu cəhətləri göstərməklə yazıçı oxucularını ayıq salmaq istəyir, cəhalətin iç üzünü açır. Usta Zeynal bir şeyi bilir ki, dünyada murdarlar və təmizlər var. Təmizlər müsəlmanlar, murdarlar qeyri millətlərdir. Müsəlmanların çirkli əlləri ilə plov yeməkləri, çirkli paltarlar geyinmələri onların təmizliyinə xələl gətirmir. Amma qeyri millətlər nə qədər təmiz qablarda xörək yesələr də, təmiz paltarlar geyinsələr də, müsəlmandan fərqli olaraq hər həftə hamama getsələr də murdardırlar. Usta Zeynal burasını qətiyyənlə düşünür ki, axı onun xozeyni niyə murdardır? Usta Zeynal bircə şey bilir ki, allaha layiqincə etiqad etdiyinə görə özü əsil təmiz adamdır və allah onu heç zaman darda qoymaz. Allah kömək olsa hətta o, əlini ağdan qaraya vürməyə belə yenə də evin təmirini vaxtında qurtaracaqdır. Beləliklə xozeyinin murdarlığına gülmək istəyən Usta Zeynal bu cür düşüncələrlə gülünc vəziyyətə düşür.

Cəlil Məmmədquluzadənin yaratdığı tipləri iki qrupa bölmək olar. İslam dininin, Cəhalətin, savadsızlığın qurbanı olan yazıq və bədbəxt adamlar (Novruzəli, Məmmədhəsən əmi, Usta Zeynal, Sadıq kişi və s.), xalqın avamlığından istifadə edib ağalıq edən yalançı, riyakar adamlar (Qurbanəlibəy, Xudayar bəy və s.). Cəlil Məmmədquluzadə bu adamların təsvirini verərkən onların xarakterlərinə uyğun üslublardan istifadə edir. Yazıq və bədbəxt adamların təsvirində daxili bir yangı, göz yaşlarına qarışan gülüş görünürsə, ikinci qrup adamların təsviri zamanı yalnız yumor və satiradan istifadə edir.

C. Məmmədquluzadənin uşaq mütaliəsinə daxil olan əsərlərdən biri də «Danabaş kəndinin əhvalatları» povestidir.

Əsərin əsas qəhrəmanlarından olan Məmmədhəsən əmi uşağının boğazından kəsib qəpik-qəpik yığdığı pulla bir eşşək alır və məqsədi də budur ki, Kərbəla ziyarətinə getsin. Lakin Xudayar bəy həmin eşşəyi minib şəhərə gedir, orada eşşəyi satıb iki kəllə

qəndə verir və həmin qəndlə bədbəxt Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirir.

Məmmədhəsən əmi həyatın kor etdiyi Novruzəlilərdən, Usta Zeynallardan biridir. Həyat onu həm də lal etmişdir. Görün iş hansı məqama çatır ki, Məmmədhəsən əmi şəhərə gedib guya şikayət etmək istəyir. Naçalnikə deyir ki, onun eşşəyini şəhərə minib gəlirlər, amma eşşək hələ qayıtmayıb. Məmmədhəsən əmi qorxusundan şikayətini də əməlli edə bilmir. O, Xudayar bəyin adını belə dilinə gətirə bilmir. Çünki Xudayar bəyin şallağının dadını yaxşı bilir. İllər keçəndən sonra təsadüfən küçədən keçən karvanda öz eşşəyini tanıyır. Xudayar bəyin çomağının gücü ilə eşşəyi alıb tövləsinə qatır, amma eşşəyin bu karvana necə düşdüyünün fərqi yoxdur. Çünki həyat onu beləcə şikəst etmiş, ağlını, huşunu əlindən almışdır.

Dilimizdə qanmaz və nadan adamlara «danabaş» deyirlər. Bu təxminən «Yekəbaş» sözünün sinonimi kimi işlənir. Povestin adının belə mənalı olmasının xarakterlərin səciyyəsinə xüsusi rolu var. Əsərin əsas qəhrəmanı Xudayar bəydir. Xudayar bəy həm yekəbaş, həm də nadandır. Müəllif əvvəl onun xarici portretini yaradır. Xoruz pipiyinə oxşayan əyri və yöndəmsiz burnu onun kobud görkəmi haqqında təsəvvür verirsə, daim çəkməsinin başında gözdirdiyi şallağı onun heyvanlığını, nadanlığını, bir sözlə, danabaşlığını tamamlayır. Məmmədhəsən əmi ilə görüşü canavarla quzunun qarşılaşmasına oxşayır. Xudayar vəhşi, Məmmədhəsən əmi fağır və gücsüz adamdır. Onların hər ikisi dinə inanır. Amma özünü «Əli şiaşi» adlandıran Xudayar bəy xeyri gələndə dininin bütün ehkamlarını tapdalayır, o, Kərbəla ziyarətinə bir əyləncə kimi baxır. Xudayar bəy bir həqiqəti başa düşür ki, pulla dini öz xeyrinə «döndərə» bilər. Buna görə də Kərbəla ziyarəti üçün alınmış eşşəyi satarkən heç tükü də tərpənmir. Əksinə eşşəyin pulunu alıb din xadiminə verir ki, dul Zeynəbin kəbinini ona kəssin. Beləliklə dini ehkamlara əhəmiyyət verməyən Xudayar bəy öz qolunun gücünə daha çox arxalanır və bir həqiqəti də dərk edir ki, pul olan yerdə qalan ehkamlar öz əhəmiyyətini itirir. Xudayar bəyin dərk etdiyi bu

adi həqiqətlər onu daha da vəhşiləşdirir. Zeynəbin kəbinini rüşvət yolu ilə özünə kəsdirəndən sonra hökumətin əli ilə «öz qanuni arvadını» evə gətizdirir. Beləliklə bir tərəfdən Məmmədhəsən əminin, başqa tərəfdən Zeynəbin evində şivən qopur. Xudayar bəy qızını Zeynəbin oğlu Vəliquluya verəcəyini vəd edir və Vəliqulunu qapısında nökr kimi işlədir. Hadisələrin ən gərgin anında Cəlil Məmmədquluzadə təbəssümü əsərin dərin qatlarından baş qaldırır. Əsərdə oxuyuruq: «İnsafla desək, Xudayar bəyin burada heç bir günahı yoxdur. Çünki o, Zeynəbə evlənmək istəyir, evlənmək də şəriətdə məqbul bir işdir». Ümumiyyətlə sonrakı nəsr əsərlərindən fərqli olaraq bu povestdə müəllif surətlərin səciyyəsinə də verir. Məsələn, Xudayar bəyin surətini bir az da dərinləşdirmək, əsərin ironik mahiyyətini artırmaq üçün yazır: «İndi söz yox ki, kənardan baxan Xudayar bəyi məzəmmət eləyər, amma xeyir, burada əsla qəti məzəmmət yeri yoxdur. Əyər duraq insafın danışaq, gərək heç Xudayar bəyi günahkar tutmayaq. Doğrudu bu qılı-qalın hamısına bais Xudayar bəydi. Amma, Xudayar bəyin məqsədi heç də o deyil ki, xalqın evinə mərəkə salsın. Xudayar bəyin tək bir cə məqsədi var. Onun məqsədi məhz Zeynəbi almaqdı».

«Danabaş kəndinin əhvalatları» povestində bir qrup uşaq surəti vardır ki, hələlik bizim elmi ədəbiyyatımızda həmin uşaq surətləri əhatəli təhlil olmayıb. Belə surətlərdən biri Məmmədhəsən əminin səkkiz yaşlı oğlu Əhməddir. Biz Əhmədlə əsərin əvvəllərində Xudayar bəyin gəlib eşşəyi apardığı səhnədən tanış oluruq. Məmmədhəsən əmi eşşəyi damdan çıxarıb Xudayar bəyə verəndə Əhməd haradansa özünü yetirib eşşəyin quyruğundan yapışır və qışqırır:

- Hara qoyuram eşşəyimi getsin? Vallah qoymayacağam u...u...u...

Xudayar bəy isə bu balacaya da öz çomağının gücünü göstərir:

«Köpək oğlu, köpək!» “Hara aparırsan eşşəyi!” gözlərin kordu? Görmürsən mənə burada? Vallahi gönünü soyaram».

Əhməd son sözünü «u...u...u...» deyər bitirir. Bu o deməkdir ki, uşaq özünün də, atasının da acizliyini dərk edir. Gücü gözlərinin

yaşına çatır. Belə güman edir ki, Xudayar bəy onun göz yaşlarına baxıb sevimli eşşəyini onun əlindən almaz. Amma Xudayar bəy də öz xarakterini göstərir, iti canavar dişlərini qıcır. Atasının yanında uşağı təhqir edir, kürəyinə bir ağac ilişdirir.

Povestdə təsvir olunan uşaqlardan biri Zeynəbin oğlu Vəliquludur. Vəliqulu üzüyola bir uşaqdır.

Zeynəbin qızları Fizzə və Ziba da eyni ilə fağır uşaqlardır. Sakit həyat sürən bu uşaqlar körpə cücələr qədər məsumdur. Lakin Xudayar bəyin «fəaliyyəti» bu uşaqların sakit həyatını pozur, onların xasiyyətini dəyişir. Məsələn, Vəliqulu Xudayar bəyin hiyləgər tədbirləri nəticəsində anasına qarşı çevrilir. O Xudayar bəyin fitvasına uyub anasını məcbur edir ki, kəndxudaya ərə getsin.

Xudayar bəy öz uşaqlarına qarşı eyni cür cəlladlıq edir. Qızı Gülsümü, oğlanları Heydərqulu və Muradqulunu adam yerinə qoyur. Zeynəbin oğlu Vəliqulunu qapısında nökr kimi işlədir. Hər addımda arvadını təhqir edir. Diqqətlə fikir verilsə oğlan uşaqlarının üçünün adının ikinci hissəsi “qulu”du: Heydərqulu, Muradqulu, Vəliqulu. Adlar bizə gizli bir eyhamla bildirir ki, Xudayar bəy də onun müasirləri də uşağa – xüsusən oğlan uşağına qul kimi baxır, onu iş görə bilən qüvvə kimi qiymətləndirirlər. Buna görə də bu uşaqların zəngin daxili aləmlərinin əvəzinə povestdə onların göz yaşlarını görürük. Uşaqlar hər addımda ağlayır və müəllif dövrü haqqında bizdə bitkin bir təəssürat yaradır. Pedaqoji prinsiplərin, uşaq tərbiyəsinin, valideyn qayğısının olmadığı bir mühitdə uşaqların böyüməsi və bu cür yaşayışın onların sonrakı inkişafındakı rolu təsəvvür olunur. Belə şəraitdə böyüyən uşaq axırda ya Məmməd həsən əmi olacaq, ya da Xudayar bəy. Bu isə cəmiyyətin faciəsidir.

Povestdə iştirak edən uşaqlar hərəsi bir cür öz dövrünün qurbanıdır. Vəliqulu Xudayar bəyin saxta sözlərinə inanıb atası ilə siğə qardaş olduğunu nəzərdə tutur və onun bu qardaşlığının qurbanı olur. Vəliqulun fikrincə kişi gərək kişi olsun və arvadların sözünə o qədər də qulaq asmasın. Əlbəttə, onu Xudayar bəyə bağlayan hələ anadan olduğu gecə siğələndiyi Gülsümdür.

Xudayar bəyin qızı ilə Vəliqulu bir gecədə anadan olublar və elə həmin gecə də ataları onları bir-birinə siğə etdiriblər. Vəliqulun atası öldəndən sonra isə onun anasını almaq fikrinə düşən Xudayar bəy Vəliqulunu ələ gətirmək üçün bu siğədən istifadə edir. Onu əlində saxlayır və bədbəxt Zeynəbin gününü qara etmək üçün Vəliquludan bir silah kimi istifadə edir.

Xudayar bəyin uşaqları da ona görə dövrün qurbanlarıdır ki, onlar belə bir atanın evində doğulublar. Bu ata isə vəhşi ehtiraslarını həyata keçirmək üçün uşağından necə gəldi istifadə edir. Gecənin zülmət qaranlığında balaca Heydərqulunu Qasıməlinin dalınca göndərir. Uşaq qaranlıq olduğunu söyləyəndə onu döyür. Məhəmməd həsən əminin oğlu Əhməd isə fağır olduğu üçün dövrünün qurbanıdır. Xudayar bəyin zorla apardığı eşşəklərini gedib şəhərdə axtaran, axırda tapa bilməyib əldən düşən bu uşağın gücü gözlərinin yaşına çatır. O, hərdən «Mənim eşşəyimi!» deyə qışqırır. Amma bu nidaya cavab vermək üçün atasında qüdrət görmür, daha bərk hönkürür, öz faciəsini dərk edir. Povestin uşaq qəhrəmanlarının faciəsi onların gücsüzlüyündə və tənhalığındadır.

Lakin Cəlil Məmməd quluzadənin əsərlərində uşaqların faciəsindən daha çox «saqqalı uşaq»ların faciəsinə tez-tez rast gəlirik. Bu adamlar hərəkətlərinin sadələvhlüyünə, primitivliklərinə, dünyagörüşlərinin məhdudluğuna görə sadələvh uşaqlardan qətiyyətlə fərqlənmirlər. Təsədüfi deyil ki, Cəlil Məmməd quluzadə də eyni adlı əsərində onları «Saqqalı uşaq» adlandırır. «Saqqalı uşaq» hekayəsinin qəhrəmanı Kəblə Əzim savadsız olduğu üçün haqq-hesablarını divarlara çəkdiyi xətlərlə aparır. Ev sahibi isə divarların uşaqlar tərəfindən yazıldığını güman edib həyəcan keçirir. Hekayənin sonunda Kəblə Əzimin divarları yazıb haqq-hesab apardığı müəyyənləşəndə o, heç buna təəccüb də etmir. Sən demə elə bütün müştərilərinə süd, yağ və yumurta satıb borclarını hesablayanda həmişə beləcə edirmiş. Beləliklə Cəlil Məmməd quluzadə tərbiyə məsələləri ilə bağlı söhbətini ustalıqla geriliyin, savadsızlığın ifşasına yönəldir.

Bəzən yazıçı ağlagəlməz əhvalatlar uydursa da realizmin gücü ilə həmin əhvalatlara oxucusunu inandırır. «Oğru inək»

hekayəsində bütün gecəni oğurluqla keçirib gündüzlər yatan bir inəkdən söhbət gedir. Bu inək oğru insanlar kimi hiyləgər və ehtiyatlıdır. Onun oğurluğu gecələr pambıq tarlalarında qarnını doyuzdurub evə qayıtmaqdan ibarətdir. Lakin inək o qədər ehtiyatlı və hiyləgərdir ki, onu kimsə oğurluqda təqsirləndirə bilmir. Nəhayət müəllif inəyin bu cür keyfiyyətlərə malik olmasının səbəblərini araşdırır. Məlum olur ki, inəyin köhnə sahibi məşhur oğru imiş və oğurluğa gedəndə onu həmişə özü ilə aparırmış. Beləliklə hekayə «Atı atın yanında bağlasan həmrəng olmasa da həmxasiyyət olar» atalar sözünün məzmununu əks etdirir.

«Saqqalı uşaq», «Oğru inək», «İki alma» kimi hekayələrində Cəlil Məmmədquluzadənin tərbiyəyə dair fikirləri də vardır. «Saqqalı uşaq» hekayəsində Kəblə Əzimin divar yazması əhvalatını bəhanə edib yazıçı pedaqoji fikirlərini kiçik epizodlarda əks etdirir. Bu epizodlarda uşağa tərbiyə verən valideynlərin zor işlətmək, inandırmaq və nəsihət etmək kimi üç prinsipi yada salır. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, zor işlətmək və öyüd-nəsihət vermək tərbiyə işində az əhəmiyyəti olan üsuldur. Uşaq valideynin şəxsi nümunəsini görməli, tutduğu işin pis və ya yaxşı olduğuna özü inanmalıdır.

«İki alma» hekayəsində öz dövrünün yalançı tərbiyə üsulunu pisləyir. Filosofların «başqalarına əl tutmaq olmaz», «dilənçiyə pay vermək olmaz» kimi müddəalarını ifşa edir. Ata uşağına aldığı iki almadan birini başqa uşağa vermək istəmir, sonra onun peşimançılığını çəkir. Lakin məlum olur ki, ata düşünüb daşınana qədər uşaq öz almasını yaşadı ilə bölmüşdür.

Ə.HAQVERDİYEVİN «BOMBA»SI

XX əsr ədəbiyyatında tənqid hədəfi olan saqqallı uşaqlar təkcə bisavad adamlar deyil, onların içində hətta hökumət qulluqçuları da var. Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin «Bomba» hekayəsinin qəhrmanı Kərbəlayı Zal hökumət adamıdır. Bu sadələvh qaradovoy «mühüm xidmət» göstərmək üçün fürsət axtarır və nəhayət belə bir «fırsət» onun əlinə düşür. Qarpız tayları yüklənmiş ulağı görəndə belə güman edir ki, tayların içindəki yumru şeylər bombadır. Bütün polisi hadisə yerinə toplayan bu saqqallı uşaq pis vəziyyətdə qalır və nəhayət onu vəzifədən qovurlar. Bomba əslində Kərbəlayı Zalin taleyində partlayır, təltif əvəzinə vəzifəsini də itirir.

Yazıçı həm də hökumət qulluqçularının səksəkədə olduğuna eyham vurur. Onlar Kərbəlayı Zalin «bomba»sına ona görə tez inanırlar ki, xalq kütləsinin dövlətdən narazı olduğunu bilirlər. Beləliklə yazıçı çox ustalıqla inqilab toxumunun cücərməyə başladığı fikrini söyləyir.

Cəlil Məmmədquluzadə ilə başlayan dərin satirik psixoloji hekayəçilik yolunu Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev məharətlə davam və inkişaf etdirir. «Ovçu Qasımın hekayələri» adlı hekayələr silsiləsi uşaq ədəbiyyatımızın tarixində özünəməxsus yer tutur. Ovçu Qasım daxilən təmiz bir adamdır. Uşaq kimi sadələvhdür. Amma yalançı fantazyordur. Onun yalanları o qədər maraqlıdır ki, axırda özü də bu yalanlara inanır.

«Ovçu Qasımın hekayələri» silsiləsindən yazılan əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın tarixində mühüm addımdır. Cəmi bir neçə epizodu birləşdirən bu əsərin yazılması göstərir ki, artıq Azərbaycanda sözün həqiqi mənasında realist uşaq nəsr təşəkkül tapmışdır. Ovçu Qasımın söylədikləri əhvalatların demək olar ki, hamısı yumoristik bir yalandır. Amma bu yalanların arxasında uşaqların tərbiyəsinə güclü təsir edə bilən pedaqoji fikirlər dayanıb. Sərçə ilə bağlı epizodda təsvir olunur ki, ovçu Qasım bir arının harasa darı daşdığını görüb və gedib görür ki, kolların arasında kor

bir sərçə əyləşib. Arı səsi eşidən kimi sərçə dimdiklərini aralayır və arı da gətirdiyi darını onun ağzına qoyur. Bu yalan həqiqət qədər gözəldir. Uşaqların qəlbində humanist keyfiyyətləri hərəkətə gətirmək üçün bundan gözəl əhvalat danışmaq çətindir.

Hekayələr silsiləsində yazıcının parlaq sənətkarlığı, psixoloji dərinlik özünü göstərir. Ovçu Qasım bir yalan danışmağa başlayanda iti Gümüşü şahid göstərir. Gümüş də hər dəfə onun adı çəkildə «ham» edir. Yazıçı ustalıqla itin «ham» etməsini mənalandıraraq yazır: «Gümüşün nə demək istəməsini bir sahibi bildi, bir də özü». Bundan sonra gələn hissələrdə müəllif onun «ham» eləməsini ovçunun sözlərini təsdiq etməsi kimi desə də əsərin əvvəlində verilən bu eyhamlı cümlə uşağa deyir ki, ayıq ol, sözün altında söz var. Yazıçı sözaltı mənalarından istifadə edir, ehtiyatı əldən vermə. Beləliklə yazıçı, balaca oxucusunu sözaltı mənalarla zəngin olan ədəbiyyata hazırlayır. Bundan sonra onun sözünün altındakı mənanı görmək balaca oxucuda vərdişə çevrilir. «Şeyx Şaban» hekayəsində yazıçı deyəndə ki, «Kənd yatmışdı... Qəflətən kəndin ayağında bir xoruz banladı. O saat fikrinə gəldi ki, yəqin sabah bu xoruzun bivaxt banlamasına görə başı cəllad əlində gedəcək: əlbəttə bir yerdə ki, camaat hamısı yuxuya məşğuldu, küy qalxızıb səs salanın başı gərək kəsilsin». Uşaq o saat başa düşür ki, gecə yarısı başlayan bu xoruz əhvalatının arxasında daha dərin məna dayanır. Yazıçı öz zamanəsindən eyhamla gileylənir, yeni söz deyənlərin, təzə fikir söyləyənlərin taleyinin bu xoruzun taleyinə oxşadığı fikrini deyir.

Ə.Haqverdiyevin hekayələrində uşaqlar üçün nəsihətdən daha çox canlı nümunələr təqdim edilir. Müəllif ata-ananın nümunəsinin uşaq üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir. «Mirzə Səfər» hekayəsində sınavi bir idarə işçisi olan Mirzə Səfərin şəxsi nümunəsini göstərir. Mirzə Səfər cəmiyyətin «kiçik» adamıdır. Bunu onun işlədiyi idarənin başçısı Həsən ağa da yaxşı bilir və elə buna görə də Mirzə Səfərə üstədən aşağı baxır. Mirzə Səfər isə cəmiyyətdə «kiçik» adam olsa da öz qururunu qoruyan adamdır. Həsən ağanın bu özündən razılığı hər addımbaşı öz

«böyüklüyünü» göstərməsi daxilən onu qəzəbləndirir. O, nəinki gedib Həsən ağaya yalvarmaq istəmir. Hələ üstəlik cürbəcür xahişlə Həsən ağanın adından gələn adamları ələ salır, daxilən onların rəzilliyinə gülür. «Həsən ağanın qohumuyam» deyərək onun yanına gələn bir adamdan soruşur ki, mən ölüm, doğrudan Həsən ağanın qohumusan? Həmin adam isə and-aman edib Həsən ağanın qohumu olduğunu söyləyir və tez yola salınmağını tələb edir. Mirzə Səfər:

- Əgər doğrudan da Həsən ağanın qohumusansa onda gəl otur boynumda–deyərək Həsən ağaya olan qəzəbini bu adamın üstünə tökür. Mirzə Səfərin «dikbaşlığı» yoldaşlarının xoşuna gəlmir. Onu Həsən ağanın yanına göndərmək istəyirlər. Mirzə Səfər isə onlara deyir: «Mən acından ölməyə razı olaram, oğlanlarımın ikisinin də başını kəsərəm, amma gedib Həsən ağa kimi adama yalvarmam!» Mirzə Səfər realist ədəbiyyatımız üçün tamamilə təzə obrazdır. Mirzə Səfər–Cəlil Məmmədquluzadənin, Haqverdiyevin və başqa yazıçıların təsvir etdiyi müsəlman cəhalətinin içində bitən çiçək kimi təzə və tərəvətlidir. O, son nəfəsində oğlanlarına üzünü tutub deyir: «Balalarım, dünyada mən çox ömrə etmişəm. Sizin yolunuzda nə qədər çalışıb məramimə çatmışam. Xatircəm, qeydsiz dünyadan gedirəm. Cəmi ömrümü işimdə təmiz olmuşam. Bir adama yaltaqlıq eləməmişəm. Sizə mənim vəsiyyətim: ac qalsanız da Həsən ağa kimi adamlara gedib yalvarmayın. Siz təmiz, namuslu dolanırsınızsa, həmişə müvəffəqiyyət sizi tapar».

Həyatın «balaca» adamı olan Mirzə Səfər böyük işlərlə məşğul olmasa da təmiz və ləyaqətlidir. Nümunəvi atadır və Ə.Haqverdiyev valideyn nümunəsinin uşaq üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu beləcə məharətlə göstərmişdir.

Ə.Haqverdiyevin uşaq hekayələri başdan ayağa yumoristik bir dillə yazıldığı üçün uşaqların dərin rəğbətini qazanmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə və Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin bu kiçik hekayələri və povestləri realist uşaq nəsrimizin əsası oldu və bundan sonra bir-birinin ardınca gözəl əsərlər yarandı.

S.S.AXUNDOV VƏ R.ƏFƏNDİYEVİN «UŞAQ HEKAYƏLƏRİ»

Realist uşaq nəsrimizin ən görkəmli nümayəndələrindən biri Süleyman Sani Axundovdur (1875-1939). Yazıçı Şuşa şəhərində anadan olmuş, Qori müəllimlər seminariyasını bitirmiş və müəllimlik etmişdir. XIX əsr rus və Avropa ədəbiyyatının ən mütərəqqi ənənələrindən bəhrələnərək gözəl uşaq əsərləri yaradan S.S.Axundov Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixində həqiqi bir dönüş nöqtəsi idi. «Məktəb», «Dəbistan», «Rəhbər» kimi jurnallarda dərc olunan saysız-hesabsız uşaq hekayələrinin içərisində dərin psixoloji xüsusiyyətlərinə, lakonizminə görə seçilən S.S.Axundov hekayələri yüksək sənət nümunəsi kimi indi də ədəbi prosesə təsir edir. Ədibin «Qorxulu nağıllar» silsiləsinə daxil etdiyi «Qaraca qız» hekayəsi öz əsrinin tərbiyə üsuluna qarşı üsyan edən gözəl pedaqoji poema təsiri bağışlayır. Müəllif adları, tutduqları mövqeləri bir-birinin əksi olan adamları qarşılaşdırır. Bir tərəfdə kasıb, kimsəsiz, lakin diribaş, insanlara meydan oxuyan Qaraca qız, onun zirək, qorxmaz iti qara köpək, mülayim təbiətli, adı ilə xasiyyəti eyni olan Piri baba, başqalarının yolunda həyatını qurban verməyə hazır olan qaraçı Yasəmən, o biri tərəfdə zalım Yusif, Pəricahan, Xədicə, Ağca, Hüseynqulu xan və s. kimi adamlar durur.

Müəllif qara taleli Qaraca qızla var-dövlət içində üzən Ağcanı qarşılaşdırır. Onların adları kimi həyatdakı mövqeləri də bir-birinin əksinədir. Qaraca qız təbiətin qoynunda azad gəzən diribaş bir uşaqdır. Ağca pambıq içində bəslənən, müəyyən çərçivədə böyüyən, xüsusi dayədən tərbiyə alan ölüvay bir qızıdır. Ağca Qaracanın bu azadlığına qibtə edir, öz zəngin ev-eşiklərinə nifrət bəsləyir. Dayəsindən aldığı tərbiyə onun oynaq uşaq təbiətinə xoş gəlir.

Hüseynqulu ağanın evində hər gün qonaqlıq, eyş-işrət olmasına baxmayaraq bu ev başdan-başa faciə içindədir. Evin xanımı Pəricahan öz tərbiyəsi ilə qızını – Ağcanı bədbəxt edir, onu təbiətin qoynundan, azadlıqdan məhrum edir. Pəricahanın

tərbiyə üsulu uşağın azad və oynaq psixologiyasını nəzərə almır. Buna görə də yazıq uşaq çəpərin yanında duranda ilanı görmür, görsə də onunla necə rəftar etməyi bacarmır və ilan onu çalır. Pəricahanın yalvarışlarına baxmayaraq Ağcanın yarasından ilan zəhərini sormağa nökrələr cürət etmir. Qaraca qız isə heç kəsə baxmadan özünü dostunun üstünə atıb onun zəhərini sorur. Ağca ölümdən xilas olsa da Qaraca qız dostunun yolunda ölür. Qaraca qızın bu hərəkəti son dərəcə təbiidir. Axı onun özünü də hələ bircə il əvvəl coşğun selin əlindən Yasəmən beləcə xilas etmişdi. Əri Yusifin etirazlarına baxmayaraq Qaraca qızı öz yanında saxlayan bu qaraçı qızı ölüm ayağında öz həyatını düşünməyib selin qucağına atılmışdır. O, Qaraca qızı xilas etsə də özü daşlara dəyib əzilmiş və cəmi bircə gündən sonra ölmüşdür. Yasəmən son nəfəsində qəddar əri Yusifə vəsiyyət edib Qaraca qızı ona tapşırılmışdır. Bax, Qaraca qızı düşünmədən ölümün qoynuna atılaraq dostu Ağcanı ölümün ağzından xilas etməyə təhrik edən budur. Doğrudur yazıçı bu epizodları bir-birindən xeyli aralı vermiş, bizim dediyimiz bu fikirləri də əsərinin dərin qatlarında gizləmişdir. Lakin dərin qatlarda gizlənən pedaqoji fikir bundan ibarətdir ki, insan üçün ən mühüm tərbiyə adamların şəxsi nümunəsidir. Heç kəs Qaraca qızı ölümə təhrik etməz. Yasəmənin şəxsi nümunəsi onun üçün həyat dərsi olmuşdu.

Beləliklə yazıçı mühüm qənaətlərə gəlir. Var-dövlət içində harın bir həyat keçirən, insanlara qara qul kimi baxan Pəricahan xanımın evində nə qədər dayə və tərbiyəçi olsa da onun ailəsinin şəxsi nümunəsi hər şeyi alt-üst edir. Beləliklə qolçomaq əxlaqı onun tərbiyəsinin əsası olur. Müəllifin gəldiyi qənaət budur. «Qorxulu nağıllar» silsiləsinə yazıçı dörd hekayə daxil etmişdir: «Əhməd və Məleykə», «Abbas və Zeynəb», «Nurrədin» və «Qaraca qız» hekayələri xalq nağılları formasında yazılmışdır. Bu hekayələrin hamısında kasıb uşaqlar, onların çətin və məşəqqətli həyatı təsvir olunur. Bu mənada həmin uşaqların taleyi bir-birinə oxşasa da müəllif epizodlarda, bir-birindən gözəl və orijinal süjet xəttində təsvir edir.

«Əhməd və Məleykə» həcm etibarı ilə balaca hekayədir. Lakin bu uşaqların atalarının acınacaqlı həyatı, kasıblığı ucundan başqa şəhərə işə getməsi və ölümü ailəsini sarsıdır. Bir qarın çörəyə həsrət qalan ailə indi dilənçi kökünə düşür. Ac yata bilməyən uşaqlara anaları fantasik mələklərdən söhbət açır. Təsadüfən bu söhbətləri eşidən səyyah Cəmaləddin bacadan uşaqlara yemək və pul atır.

Müəllif bir tərəfdən aclıq və məhrumiyyətlərə düşər olmuş balaca uşaqların, onların anası Xədicənin ağır həyatını göstərsə, digər tərəfdən səyyah Cəmaləddinin nə qədər xeyirxah bir insan olduğunu verir. Onun xeyirxah hərəkəti ehtiyac və aclıq içində yaşayan uşaqlara dövlətli adamların yardım etməsini təbliğ edir. Doğrudur müəllif səyyahı bizə göstərmir, sadəcə məktubunu oxuyuruq (onun özü görünsəydi daha gözəl olardı – X.Z.), lakin bu insanın nə qədər nəcib və humanist olduğunu duyuruq.

«Abbas və Zeynəb hekayəsi isə quldurluğun ictimai bir bəla olmasından, bu bəladan adamların nə qədər müsibətlərə düşər olmasından danışır.

Abbas və Zeynəb iki kimsəsiz uşaqdır. Səfər adlı bir quldurun kənddən qaçaq düşməsində bu məsum bacı qardaşın heç bir təqsiri yoxdur. Lakin quldur öldürülmüş qardaşının intiqamını bütün kənddən almağı qərara alır və buna görə də bu uşaqları kasıblıq etmək üçün meşəyə odun yığmağa kəndə öldürür. Müəllif uşaqların ölüm prosesini o qədər realist təsvirlə verir ki, hekayəni oxuyan hər kəs bu faciəyə göz yaşı tökür. Nəticədə bu göz yaşı savadsızlığa, nadanlığa qarşı çevrilən qəzəbin nəticəsi kimi görünür. Axı Səfəri quldurluğa sürüklənən də, onun qardaşının öldürülməsinin də əsil səbəbi savadsızlıq və nadanlıqdır.

S.S.Axundov hekayələrinin hamısında bədbəxt uşaqların faciəsini verir. Lakin bu faciələr «Nurəddin» hekayəsində əsərin əsas qəhrəmanının qələbəsi ilə qurtarır. «Nurəddin» həcm etibarı ilə iri hekayədir. «Qaraca qız» kimi o da povestə çox yaxındır. Hadisələr «Yaxşılığa yaxşılıq hər kəsin işidir, yamanlığa yaxşılıq nə kəsin işidir» xalq məsələnin mahiyyətini ifadə edir. Nurəddin

ögey anası Gülpəridən olmazın müsibətlər görür. Gülpəri onu öldürmək üçün hiylələrə əl atır, lakin diribaş və ağıllı Nurəddin bu maneələri cəsarətlə keçir, qorxulu meşələrdən, yollardan keçib qaça bilir. Yazıçı Gülpərinin sonrakı taleyini təsvir edərkən göstərir ki, qadın özü dilənçi olur, Nurəddinin atasından qalan var-dövləti əldən verir və küçələrə düşür. Nurəddin analığının belə vəziyyətə düşməyinə kədərlənir, onu evə gətirir, hər cür hörmət edir. Beləliklə yazıçı Gülpərinin pisliliyinə qarşı Nurəddinin etdiyi yaxşılığı yüksək qiymətləndirir, yaxşılığın əvəzini vermək hər adamın işi olduğu halda pisliliyə qarşı yaxşılıq etməyi bacarmaq yalnız yüksək tərbiyəli və humanist adamların işi olduğu fikrini söyləyir.

Nurəddin də Qaraca qız kimi zirək və qorxmaz uşaqdır. Doğrudur, yazıçı onun meşədə gecələdiyi vaxtlar hətta qarğalardan da qorxdığını deyir. Lakin elə bu təsirin arxasında da biz uşaq Nurəddinin cəsarətini görürük. O, ən çətin anda özünü itirmir. Həyatda qələbə çalmasının da əsil səbəbi budur. Gülpəri əri ilə Nurəddinin arxasına düşüb onu axtaranda dilənçi paltarı geyinib qoca dilənçiyə qoşulan Nurəddin qətiyyətlə çəşmir, papağını gözünün üstünə basıb özünü gizlədə bilir.

Yazıcının «Uşaqlıq həyatımdan xatirələr» adlandırdığı əsərlərində S.S.Axundovun bir sıra yeni keyfiyyətləri özünü göstərir. Bu hekayələr silsiləsində əsas ana xətt quşlar və heyvanlarla uşaqların dostluğudur. Yazıçı quşların bir-biri ilə danışdığından tutmuş onların yaşayış tərzinə kimi bütün xasiyyətləri haqqında oxucuya məlumat verir. Bu məlumat canlı əhvalatlarla, məzəli dialoqlarla verildiyi üçün heyvanlar haqqında yazılmış realist əsərlər qədər təsirlidir. Bu əsərlər **E.Seton-Tomsonun** hekayələri ilə səsləşir. Doğrudur bu əsərlər qısa, yazıcının müşahidələri ardıcıl deyil, lakin bu əhvalatlar uydurma da deyil, konkret müşahidələrin nəticəsidir. «Məmmədağının alacəhrəsi» adlanan hekayədə alacəhrə quşunun insanlara mehr salması, «Tağı əminin tərənəzi» hekayəsində bu yırtıcı quşun qırmızı paltara hərisliyi onun yaşayış tərzinin əsas səciyyəvi cəhətləri göstərilir.

Heyvanların yaşayış tərzini haqqında yazan E.Seton-Tomsonun Prişvinin hekayələrindən ilham alan S.S.Axundov əsası A.Şaiqin «Köç» hekayəsi ilə qoyulan ədəbi ənənələri davam və inkişaf etdirir, heyvanat aləminin maraqlı etüdlərini təsvir edirdi.

Yeni realist uşaq hekayələrinin yaranmasında və inkişafında Rəşid bəy Əfəndiyevin rolu qeyd olunmalıdır. Bu yazıçının uşaqlar üçün yazdığı hekayələr həm həcmnin qısa olması etibarını ilə, həm də təhkiyə üslubunun sadəliyinə görə əsil uşaq hekayələri idi. Yazıçı uzun müddət pedaqoji işlərlə məşğul olduğu üçün hekayələrində də bu cəhət qabarıq görünür.

Doğrudur bir sıra hekayələrində şərq ədəbiyyatının köhnə ənənələrinə rast gəlmək olur. Müəllif oxucusuna təlqin etmək istədiyi fikri birbaşa nəsihətçilik şəklində deyir. «Yüz yaşında bağban», «Quşların mənfəəti», «Uşaqların meşədəki əhvalatı» və s. hekayələrində nəsihətçilik əhvalatları üstələyir. Bu ilk hekayələrində müəllif bir ibrətamiz əhvalat danışır və oxucunu inandırmağa çalışır ki, bu əhvalat mənfəətli xasiyyətli uşağa təsir etdi və o tərbiyələndi. Bu hekayələrin əksəriyyətini müəllif 1901-ci ildə yazmışdır. Lakin cəmi bir neçə ildən sonra yazdığı hekayələrində biz həqiqi uşaq ədəbiyyatına xas olan gözəl məziyyətlər görürük. Görünür müəllif həm təcrübə toplamış, həm də dünya uşaq ədəbiyyatının təcrübəsini öyrəndikdən sonra maraqlı əsərlər yaratmışdır. Məsələn, «Tahir və Nəbi» hekayəsində müsbət xarakterli Nəbi ilə mənfəətli xasiyyətli Tahir qarşılaşdırılır. Nəbi ədalətli gənclərdir. Yoxsullara əl tutur, adamların göz yaşına dözmür. Tahir isə hiyləgərdir. Özünü xəstəliyə vurub yol kənarında oturur. Nəbi onu öz sevimli atına mindirib evinə aparmaq istəyəndə Tahir atı çapır və kənarda durub deyir ki, o xəstə-zad deyil, bu atı öldürmək üçün özünü xəstəliyə vurmuşdu. Nəbi isə heç əhvalını pozmayıb ona deyir ki, amma yadında saxla ki, bu əhvalatı eşidən olsa daha heç kəs yolda qalan xəstələrə və köməkçilərə əl tutmayacaq. Çünki hamı elə biləcək ki, özünü xəstəliyə vuran bu adam bir hiyləgərdir. Hekayənin gözəl məzmunu var. Deməli adamların bir-birinə kələk kəlməsi cəmiyyətin mizanını poza bilər.

Beləliklə müəllif kələkbazlığın, hiyləgərliyin pis xüsusiyyət olduğu haqqında bir söz demir, təsvir etdiyi əhvalat oxucuya hər şeyi göstərmiş olur.

Rəşid bəy Əfəndiyevin uşaq hekayələrinin həcmi çox qısadır. Cəmi bir vərəqdən ibarət olan bu hekayələr Uşinskinin hekayələrinə çox oxşayır. Müəllif bu hekayədə bir pedaqoji fikir qoyur və onu əsaslandırır. Bu hekayələrin çoxunda ağıllı adamlar qolugüclü və vəzifəli axmaqlara qalib gəlir. «İki qurd və tülkü» hekayəsində azgınlaşan qurdlara tülkü öz ağılı ilə qalib gəlir. Onları bir-biri ilə vuruşdurur və məqsədinə çatır. «Molla, Seyid və dərviş» hekayəsində qoca bağbanın ağılı və fərasəti təsvir olunur. Bağa girib oğurluq edən bu üç nəfərə qalib gəlmək üçün bağban əvvəlcə onların arasına nifaq salır, özlərinin köməyi ilə onları bir-bir ağaca sarıyır və axırda hamısını məğlub edir. Müəllif uşaqlara belə bir fikri aşılayır ki, ağıllı olmaqla böyük işlər görmək olar. İnsan ağıllı olsa hətta ən güclü düşməninə də asanca qalib gələ bilər.

Realist Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, R.B.Əfəndiyev, S.S.Axundov, A.Şaiq, S.M.Qənizadə, A.Divanbəyov kimi sənətkarlara birlikdə M.Möhsünzadə, H.Abbasov, Ə.Qasımov, Ə.Mustafayev, Ş.Əfəndiyeva, M.Balaqardaş, B.Talıbov, A.İsrafilbəyov kimi maarif və mətbuat işçilərinin də müəyyən rolu olmuşdur. Onlar uşaq əsərlərini əsasən «Dəbistan», «Məktəb» və «Rəhbər» jurnallarında çap etdirir, uşaqların tərbiyəsinə ciddi təsir etməyə çalışırdılar. Əlbəttə onların əsərlərində o dövrün tələblərindən irəli gələn nəsihətçilik üstünlük təşkil edirdi. Yazıçılardan fərqli olaraq maarif cəbhəsinin adamları nəsihətçiliyə daha çox yer verirdi. Bu hekayələr nəsrimizin tarixində böyük yer tutmasa da həmin müəlliflərin fəaliyyəti xoş bir amal kimi mətbuatımızın tarixində yaşayır və yeri gəldikcə yada salınır.

ABDULLA ŞAIQIN NƏSRİ HAQQINDA

Azərbaycan uşaq nəsrinin inkişafında A.Şaiqin rolu çoxdur. Nəsr sahəsində zəngin bir təcrübə keçən müəllif roman, povest, hekayə, nağıl və nəsrə təmsillər yaratmışdır.

İnqilabdan əvvəlki fəhlə sinfinin həyatını əks etdirən əsərləri içərsində ən təsirli «Məktub yetişmədi» hekayəsidir. Bu balaca hekayədə fəhlə Qurban kişinin faciəsi o qədər real və inandırıcı təsvir olunmuşdur ki, onu oxuyan uşaq Qurban kişinin acınacaqlı həyatını bütün aydınlığı ilə görür. İrəndən gəlib Bakıdakı neft mədənlərində bir qarın çörək qazanmaq üçün çalışan Qurban kişi bütün çətinliklərə dözür. Çünki onun yoluna dikilən gözlər var. Bu gözlər atalarından çörək uman uşaq gözləridir. Onun ən böyük arzusu uşaqlarına güllü paltar alıb göndərməkdir. Buna görə də uşaqlarına məktub yazıb onları arxayın edir ki, nigaran olmasınlar. Lakin sahibkar Hacı Qulunu isə başqa şey düşündürür. Nəyin bahasına olursa-olsun quyusunun fantan vurmasına çalışan bu nainsaf adam Qurban kişiye olduqca az əmək haqqı verir, onu fantan vurmaq təhlükəsi olan quyuya düşməyə məcbur edir. Quyu fantan vurur. Qurban kişi boğulub ölür. Onun cibindən çıxan məktub uşaqlarına yetişməmiş məhv olur.

Beləliklə, Qurban kişinin ölümü onun yollarına baxan körpə uşaqlarının ümidinin məhv olması kimi qiymətləndirilir. Uşaqlarına yetişməyən məktub hamını kədərləndirsə də sahibkara adi bir kağız parçası təsiri bağışlayır. Yazıçı insani keyfiyyətlər haqqında insani qiymətləndirmək barədə uzun-uzadı moizə əvəzinə belə gözəl bir səhnə yaradır.

Abdulla Şaiqin uşaqlar üçün yazdığı hekayələri mövzu etibarilə bir neçə yerə bölmək mümkündür. Yazıçı gah müsbət uşaq obrazları yaradır, gah mənfi obrazlar vasitəsilə uşaqların tərbiyəsinə təsir göstərir, gah da təbiət lövhələri çəkir, xalqın adət və ənənələri, yaşayış xüsusiyyətləri haqqında əhvalatlar danışır. Lakin bu

mövzuların arxasında bir amal dayanır. Şaiq bütün əsərlərində müəllim olduğunu bir an belə unutmur. Öyrətmək! Uşağa bilmədiklərini, başqa xalqların həyatında baş verən əhvalatlar vasitəsilə öyrətməyi vacib sayır. «Şələquyruq» hekayəsində Səfər və Əkbər adlı uşaqların pis hərəkətlərini, toyuğun yuvasını dağıtdıqlarını və nəhayət peşiman olduqlarını təsvir edərək «sırf uşaq hekayəsi» yaratdığı halda «Usta Bəxtiyar» əsərində fəlsəfi məsələlərə müraciət edir. Xoşbəxtlik anlayışının fəlsəfi mahiyyətindən söhbət açır və inanır ki, balaca oxucusu onu başa düşəcəkdir.

Azərbaycanın təbii lövhələri, bu xalqın adət və ənənələri, yaşayış tərzii A.Şaiqin əsərlərində xüsusi yer tutur. «Köç» hekayələr silsiləsi isə əsasən köçəri həyat keçirən, yayda yaylağa, qışda qışlağa köçən xalqın bir sıra adətlərini əks etdirir. Keçmişdə azərbaycanlılar yay aylarında yaylağa çıxar və yalnız payızda geri qayıdarmışlar. Təbiətdə baş verən bir sıra maraqlı əhvalatlar, köçərilik həyatının romantikası bu silsilənin diqqəti cəlb edən cəhətləridir. Hekayələrdə əhvalatlar nisbətən azdır, müəllif daha çox mənzərələr yaratmağa meyl göstərir, yaylaq həyatı haqqında oxucuda bütöv təsəvvür yaradır. Səhərdən axşamacan mal-qara ilə, ev-eşiklə, təsərrüfatla məşğul olan bu adamlar çox işgüzar və xoşbəxt adamlardır. Onların işi nə qədər çox olsa da bu adamlar təmiz bir ürəyə malikdirlər və onların xoşbəxtliyi də burasındadır. Ümumiyyətlə, zəhmətkeş adamın xoşbəxt olmasını Şaiq demək olar ki, əsərlərinin çoxunda təsdiq edir. Onun fikrincə xoşbəxtlik insanın öz əlindədir. Əgər o tənəblə deyilsə, öz ev-eşiyi üçün çalışarsa süfrədə azuqəsi çox olmasa belə xoşbəxttir.

«Usta Bəxtiyar» hekayəsində gündə yarım girvənkə ötlə ailəsini dolandıran usta Bəxtiyarın padşahdan qat-qat xoşbəxt olduğunu söyləyən yazıçı «Köç» hekayələr silsiləsində həmin fikri yenidən müdafiə edir. Kərim baba, Ayrımlar qızı, Oruc dünyanın ən xoşbəxt adamlarıdır. Ona görə ki, Kərim baba zəhmətlə o qədər məşğul olub ki, ürəyinin təmizliyi üzünə vurub. Ayrımlar qızı səhərdən axşamacan nehrə çalxayır, yağ-pendir tutur, inək sağır və buna görə də gümrəh və xoşbəxttir. Çoban Oruc tütəklə sürünü

idarə edir, itlərin də «dilini» bilir, qoyunların da. Deməli bu adamların xoşbəxtliyi onların əməlləri ilə bağlıdır. Bu əməllər böyük olmasa da insanlığa, cəmiyyətə xeyirli əməllərdir.

Abdulla Şaiq incə ştrixlərlə fikrini ifadə edən maraqlı yazıçıdır. «Timsah oxu» hekayəsində incə bir təsvirlə Nil çayı sahilində yaşayıb timsah ovu ilə güzəran keçirən Səid kişinin və onun ailəsinin ağır həyatını təsvir edir. Timsah ovunun çətinliyi ilə yanaşı onun maraqlı olduğunu, bu ovla yalnız şücaətli adamların məşğul olduğunu göstərir. Timsahların yaşayış tərzini, onların ətinin, qanının, dərisinin əhəmiyyəti haqqında elmi məlumatları əsərinin dərin qatlarında gizlədir. Hekayəni oxuyan uşaq timsah haqqında çox ətraflı məlumat ala bilər. Əlbəttə, yazıçı həmçinin yeri gəldikcə Hindistan yarımadasındakı işğalçıları da yada salır, ictimai məsələlərə toxunur. Lakin bu problemlər o qədər ustalıq və həssaslıqla bədii fikrin mərkəzinə çəkilir ki, oxucu həmin söhbətlərin təbiiliyinə inanır və Səid kişinin ailəsinin belə ağır kökə düşməsində işğalçıların nə qədər günahkar olduqlarını dərk edir...

Abdulla Şaiq nəslrlə yazdığı təmsillərində folklordan daha geniş istifadə edir. Atalar sözü və məsəllərin məzmununu ifadə edən belə təmsillərin gözəlliyi burasındadır ki, bu əsərlərdə artıq təhkiyə və təsvir olmur. Bütün əhvalat müəllifin əsas fikrinə tabe etdirilir. Bu təmsillərdə ənənəvi hazır obrazlardan istifadə olunur. Tülkü – bic, kələkbaz, arı – işgüzar, kəpənək – veyil-veyil gəzib qanadlarını nümayiş etdirən tənbel, dovşan – qorxaq və s. Bu hazır obrazlar uşağa bir tərəfdən xalq nağıllarından tanışdırsa, başqa bir tərəfdən «Kəlib və Dimnə» ədəbi abidəsindən məlumdur. Şaiq obrazların xarakterinə təzə bir şey əlavə etmir, əksinə onların bu köhnə qalibdə təzə fikirlər ifadə etməyə tabe etdirir. Bu təmsillərin bir gözəlliyi də onların yumoristik təibətə malik olmalarıdır. «Tülkü və Xoruz» təmsilində köçdən ayrı düşüb bir yerdə yaşayan xoruzla it təsvir olunur, hardansa tülkü gəlib çıxır, xoruzu yemək istəyir. Xoruz tülküyə deyir ki, bu yerlər mənim babamdan qalıb və istəsən sənə də bu düzdə bir yer verərəm. Tülkü xoruzu aldatmaq üçün razı

olur. Xoruz deyir ki, ölçmək işinə mənim mühəndisim baxır. Tülkü «mühəndisi» – iti görəndə qaçır və qaça-qaça xoruza deyir:

— Bu boz mühəndis sənə yaxşı kənd abad edə bilər!

Bu təmsillərin bədii ləyaqəti onların fəlsəfi məzmununa malik olmalarıdır. XX əsrin əvvəllərindəki başlı-başınalığ, zorakılıq bu lakonik əsərlərdə heyratəmiz bir yığcamlıqla verilir. «Tülkü və dovşan» təmsilində təsvir olunur ki, bir tülkü qaçıb meşənin dərinliyində gizlənməyə çalışır. Onu görən dovşan bunun səbəbini soruşur. Tülkü deyir ki, bütün dəvələri işləməyə aparırlar. Dovşan təəccüblənib soruşur ki, axı sən dəvə deyilsən, nə üçün qaçırsan? Tülkü dayanmadan cavab verir ki, mən dəvə olmadığımı sübut edəne qədər dərimi boğazımdan çıxardarlar.

Bu əsərlərdə müəllif zəhmətkeş olmağı tərənnüm etməklə yanaşı tənbelləri və qanmazları da tənqid atəsinə tutur. Arı işgüzar olduğu üçün müəllifin rəğbətini qazanan surətdir və hər yerdə biz onun tərənnümünü görürük. Eşşək qanmaz olduğu üçün arı onu danlayır, çiçəkləri əzməməsini ondan xahiş edir. «Arı və eşşək» təmsilində bu kiçik əhvalat gözlənilmədən fəlsəfi məzmunla malik olan bir əsərə çevrilir. Arı eşşəyə deyir ki, qanmazlar öz hərəkətləri ilə həm özləri, həm də başqalarına zərər verirlər.

Ümumən şərq ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında təmsil janrının qədim bir tarixi var. Azərbaycanda yazılı ədəbiyyat meydana gəldikdən sonra təmsil onun ilk janrlarından biri olmuşdur. Ümumiyyətlə, heyvanların dili ilə danışmaq obrazlı ifadənin ilk nümunəsidir və Nizamidən müasir ədəbiyyata qədər ondan geniş istifadə olunmuşdur. Lakin təmsil yazan sənətkarlar bu janra fərqi yanaşmış, hər kəs öz əlavəsini etmişdir. Nizaminin əsərində heyvanların söhbətinin fəlsəfi məzmunu yalnız insanların iştirakı ilə açılır. Bu təmsillərdə heyvanlarla yanaşı insanlar da iştirak edir. Sonra gələn təmsilçilər də bu janra öz tələbləri baxımından yanaşmışlar. Abdulla Şaiqin təmsillərinin birinci fərqi orasındadır ki, o, təmsillərini nəslrlə yazmışdır. Həcm etibarilə çox kiçik olan bu təmsillərin çoxu fəlsəfi məzmunla malikdir.

UŞAQ DRAMATURGIYASININ MƏNŞƏYİ VƏ İLK NÜMUNƏLƏRİ

Maraqlı bir yol keçən Azərbaycan uşaq dramaturgiyası öz rişələri ilə xalq ədəbiyyatına bağlıdır. Mütərəqqi ideyalar xalqın folklorunda əks olunmuş və uşaqların tərbiyəsinə müsbət təsir göstərmişdir. Əsasını həyat həqiqətləri təşkil edən bu ədəbiyyat balacaların ağılına, şüuruna, fantaziyasına nüfuz edən, yazılı ədəbiyyatın inkişafında misilsiz rol oynayan bir mənbədir. Belə bir yaradıcılıq çeşməsi olmasaydı xalqın arzu və istəklərini sadə uşaq dilinə çevirib körpələrin tərbiyəsi ilə məşğul olan dramaturqlarımız da yetişməzdi. Müdrik xalq pedaqogikası tarixin sınaqlarından çıxmış, ən etibarlı tərbiyə vasitəsi olmuşdur.

Xalqın yaratdığı zəngin ədəbiyyatda uşaq dramaturgiyasının ünsürlərini tapmaq, xalq uşaq dramalarının məna və əhəmiyyətini araşdırmaq elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Uşaq az-çox səsləri, zümzümələri ayırd etdiyi vaxtdan başlayaraq xalqın pedaqoji fikrindən qida alan nəğmələr, kiçik həcmli nağıllar, barmaqla ifa olunan «dram»lar, onun tərbiyəsinə xidmət etməyə başlayır.

Əhvalatları canlı təsvir etmək üçün əl hərəkətləri, mimika ilə daha təbii göstərmək meyli bizim xalqın xüsusiyyətlərindədir. Nağılçılar, deyişmə şəklində olan şeirləri ifa edən aşığılar əsərdə iştirak edən personajların dili ilə danışmağa səy göstərir. Onların vəziyyətlərinə uyğun hərəkət edirlər. Beləliklə, bəzi dastanların və nağılların ifası kiçik bir teatra bənzəyir. «Uşaqlarımızın şirin xatirələrindən biri olan «Pıspısa xanım və Siçan Solubbəy» nağılı nənələr tərəfindən həmişə səhnələşdirilmişdir. Nənələr Pıspısa xanımın sözlərini naznazı qadınlara məxsus bir əda ilə, Siçan

Solubbəyin cavablarını kişiyyə məxsus bir vüqarla, səslərini dəyişdirərək verərkən, bu qısa, maraqlı nağılı kiçik bir oyun səhnəsi kimi ifa etmişlər».

Nəsillər tərəfindən yaradılan bu gözəl ənənələr bəllurlaşma-bəllurlaşma bu günə qədər gəlib çıxmış, xalq pedaqogikasının zəngin və çoxcəhətli xüsusiyyətləri uşaq dramaturgiyasının səciyyəvi cəhətlərinə çevrilmişdir.

Uşaqlar çox körpə olduqları zaman analarından və ya nənələrindən eşitdikləri ilk folklor nümunələrindən biri barmaqlar haqqında hekayətdir. Bunu «barmaq teatri» adlandırmaq da olar. Belə teatrlardan ikisini nəzərdən keçirək.

Əldə beş barmaq var. Sən demə onların köməkliyi ilə lap körpəlikdən öyrənilməsi zəruri olan sirrləri uşaqlar üçün əyani şəkildə göstərmək mümkünmüş. Uşaqlara oğurluğun pis şey olduğunu necə başa salmalı? Hələ adi həyat hadisələrindən baş çıxarmayan uşağa onu necə öyrətməli? Nəsihət və atalar sözləri burada kara gəlməz. Bunun üçün xalq «barmaq teatri»ni uydurmuş, balacaların qarşısında ilk tamaşalarını vermişdir.

Beş qardaş – beş barmaq – yemək axtarırlar. Çeçələ barmaq deyir: - Gəlin çörək yeyək. Onun yanındakı barmaq sual verir: - Çörəyi hardan alağ yeyək? Orta barmaq deyir: - İşləyək, yeyək. Şəhadət barmaq deyir: - İşləməsək nə yeyək? Baş barmaq deyir: - Gəlin gedək oğurluğa! Bu, barmaq teatrının birinci pərdəsidir. Sonra bu əsərin finalı gəlir. Barmaqlar birləşib oğurluq təklif edən barmağın başını kəsirlər. Ona görə də o, bütün barmaqlardan gödəkdir. Balaca tamaşaçının qarşısında həyatın bir səhnəsi canlanır. Oğurluğun, özgə hesabına yaşamağın pis şey olduğunu uşaq o saat anlayır. Bu fikir didaktika, nəsihət yolu ilə deyil, əyani, həyatı surətlərlə uşağa çatdırılır. İştirakçıların sayı az, əhvalat sadə, fikir aydın. Bu folklor nümunəsində həyat həqiqəti elə əyani şəkildə uşağa çatdırılır ki, yəqin ki, bu işi görmək üçün hər hansı bir mütəxəssis saatlarla vaxt itirməli olardı.

«Barmaq teatri»nin eləsi var ki, bədii cəhətcə daha kamildir. Məsələn, belə folklor nümunələrindən biri öz ilk «pərdəsində»

iştirakçıları tamaşaçılarla tanış edir. Özü də personajların təqdimi zamanı bədiilik, obrazlılıq ön plana çəkilir.

*Baş barmaq,
Başala barmaq,
Uzun hacı,
Qıl turacı,
Xırdaca bacı.*

İkinci «pərdədə» isə barmaqlar öz «rollarını» ifa etməyə başlayırlar.

*Bu vurdu,
Bu tutdu,
Bu bişirdi,
Bu yedi,
Vay... bəbəyə qalmadı.*

«Xırdaca bacı»ya heç nə qalmır. Buna görə də o, arıq və balacadır. Bu əhvalat uşaqlarda özlərindən kiçik qardaş və bacılarına məhəbbət yaradır. Axı, çeçələ barmağa böyük qardaş və bacıları yemək vermədikləri üçün o, belə xırda qalmışdır. «Barmaq teatri»na dair nümunələr çox olmasa da bu az saylı nümunələr göstərir ki, xalq uşaqların teatra olan marağını və teatrın uşaq tərbiyəsinə misilsiz təsirini əla duymuşdur.

Uşaq folkloru içərisində xalq teatrının xüsusiyyətlərini yaşadan nümunələr çoxdur. Belə nümunələrdən biri iki uşağın qarşı-qarşıya deyişməsidir. Bu deyişmədə birinci uşağın məqsədi ikinci uşağı çaşdırmaq, onu gülünc vəziyyətə salmaqdır. İkinci uşaq bütün diqqətini toplayıb qulaq asmalı və elə cavablar verməlidir ki, gülünc vəziyyətə düşməsin.

*- Gəl gedək bağa
- Mən də, mən də
- Çıxaq budağa
- Mən də, mən də*

*- Şaftalı yığaq
- Mən də, mən də
- Bağban gəlsin
- Mən də, mən də
- İti qısqirtsın
- Mən də, mən də.*

Diqqətlə fikir verdikdə burada kiçik bir süjeti də görmək çətin deyil. Birinci uşaq ağılına gələn təsadüfi sözləri demir, müəyyən əhvalat quraşdırır. Bu isə həmin dialoqun, həm yumoristik, həm də məzmunlu çıxmasını şərtləndirir.

Folklordakı «Buz üstə» lətifəsində də dramatik ünsürlər üstünlük təşkil edir. Burada iştirak edən uşaq, buz, gün, bulud, yağış, ot, heyvan, günəş, siçan, pişik surətləri öz təbii xüsusiyyətlərindən danışır, beləliklə dinləyicilərinə həyat həqiqətlərini çatdırırlar. Burada qalib pişik olur:

*Mən güclüyəm, duraram
Bığlarımı buraram
Yük üstü yaylağımdı,
Yük dibi oylağımdı,
Təndir üstü qışlağımdı.*

Bu cür dramatik deyişmələr bir sıra folklor janrında vardır. Məsələn, «Yerlə göyün bəhsi», «Aranla dağın bəhsi», «Ana və qız», «Qız və oğlan» və s. onlarla nümunələri misal göstərmək olar ki, orada heç bir təhkiyə yoxdur, yalnız dramın özü, yəni qarşı-qarşıya deyişən adamlar və ya əşyalar var.

Azərbaycan uşaq oyun sözlərində də dramatizmə meyl güclüdür. İki yerə bölünüb oynayan uşaqların bir-birinə dediyi sözlərdə «dram ünsürləri» güclü olduğu üçün uşaqları səfərbər edir, oyunun maraqlı keçməsinə şərtləndirir.

Uşaq dramaturgiyasının yaranmasına bu faktların güclü təsiri çoxdur. Lakin bu yaradıcılıq sahəsinin çox gec – XIX əsrin ikinci yarısında meydana gəlməsinin mühüm səbəblərindən biri xalqın, həmçinin xalq içindən çıxan ziyalıların teatr yaratmaq cəhdlərinin gecikməsi ilə bağlıdır. Avropadan fərqli olaraq Şərqdə

teatrın xalq mədəniyyətinə daxil olması çox sonralar – XIX əsrin ortalarında baş verir. Şərqi böyük mütəfəkkirlərindən biri olan M.F.Axundov ilk dəfə 1850-55-ci illərdə 6 pyes yazır və ümumən şərq ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoyur.

M.F.Axundov bütövlükdə xalqı tərbiyə etməyi, onun həqiqi müəllimi olmağı, xalqın özünü özünə göstərməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoyurdu. O, deyirdi ki, xalqın gözü açılmasa müəyyən qaydalar yaratmağın əhəmiyyəti yoxdur.

Axundova görə puç və mənasız əqidələri, köləlik məfkurəsini adamların beynindən təmizləməkdən ötrü xalqın maarifə, elmə, savada yiyələnməsi lazımdır. Axundovun özü demişkən savadsız bir xalqın heyvan sürüsündən o qədər də fərqi yoxdur.

Axundovun bu fikirləri XIX və XX əsr uşaq dramaturgiyamızın əsas ideyası ilə çox səsleşir. Böyük mütəfəkkirin komediyalarının dilinin və süjetinin sadəliyi, xüsusilə «Hacı Qara» komediyasındakı sadə süjet, obrazlı dil, şən yumor, Hacı Qaranın xəsis təbiəti və bu adamların aqibəti uşaqları cəlb etmişdir. İlk yazılış dövründə yalnız «böyük» üçün nəzərdə tutulsa da indi bu əsəri uşaqlar daha çox oxuyur, xəsis Hacı Qaranın başına gələn maraqlı əhvalatları görməyə uşaqlar daha çox can atırlar.

Dünya ədəbiyyatının gözəl nümunələrindən olan «Don Kixot», «Qarqantua və Pantaquiel», «Üç müşketyor» və çox-çox başqa əsərlər ilk yarananda uşaqlar üçün nəzərdə tutulmayıb. Cəngavərlik mövzularını lağa qoyan «Don Kixot» bu gün uşaq dünyasına elə yol tapıb ki, onun uşaqlar üçün yazılmadığını təsəvvür etmək belə çətindir. Azərbaycan ədəbiyyatında da belə hadisələr baş vermişdir. M.F.Axundovun «Hacı Qara», «Aldanmış Kəvakib», Ə.Haqverdiyevin «Xortdanın cəhənnəm məktubları», C.Məmmədquluzadənin «Danabaş kəndinin əhvalatları» əsərlərini buna misal göstərmək olar.

«Hacı Qara» komediyasında nökr Kərəməlidən başqa gənc obraz yoxdur. Kərəməli isə səhnədə az görünür. Lakin əsərin dərin

qatlarında gizlənən sözaltı mənalar, eyhamlar, məzəli əhvalatlar «Hacı Qara»-nın uşaqların sevimli tamaşasına çevirmişdir.

«Hacı Qara», «Sərgüzəşti vəzir xani Lənkəran», «Molla İbrahimxəlil kimyagər» kimi klassik əsərlərin Azərbaycan uşaqları arasında geniş yayılmasına baxmayaraq uşaq dramaturgiyasının yaranması bir zərurət kimi qarşıda dururdu. M.F.Axundov ənənələrinin ən yaxşı davamçısı N.B.Vəzirov «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» əsəri ilə uşaq dramaturgiyamızın əsasını qoyur. Doğrudur, bu əsər də hələ bu gün başa düşdüyümüz mənada uşaq pyesinin bütün tələblərinə cavab vermir. Dialoglar və monoloqlar, hadisələr böyük üçün yazılan əsərlərdən az fərqlənir. Lakin N.B.Vəzirov uşaqların ailədəki tərbiyəsinə, ata-övlad münasibətlərinə toxunur, uşaqların ünvanına söylənən konkret epizodlarla əsərini zənginləşdirir. Bu pyesin əsas qəhrəmanları uşaqlardır ki, bu bərdə bir azdan ətraflı bəhs edəcəyik.

N.B.Vəzirov (1854-1926) yeni realist ədəbiyyatımızın inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli dramaturqdur. Mühafizəkar rol oynayan köhnə estetik görüşlərə M.F.Axundov güclü zərbə vurmuşdusa da bu yolu davam etdirmək asan məsələ deyildi. N.B.Vəzirov Axundov ədəbi məktəbinin ilk və güclü nümayəndələrindəndir. O, realizm ənənələrini davam etdirmiş, faciə və dram janrının, o cümlədən uşaq dramaturgiyasının əsasını qoymuşdur.

Mülkədarlığın tüfeyli təbiəti, mülkiyyətçilik, nadanlıq və s. eybəcərliklər N.B.Vəzirov qələmində obrazlı şəkllə düşür, bədii əsərə çevrilirdi. Belə əsərlərdən biri yuxarıda adını çəkdiyimiz «Ev tərbiyəsinin bir şəkli»dir.

Bir pərdədən ibarət olan bu pyes 1875-ci ildə yazılmışdır. Əsərin ideyası mülkədarlığın əxlaq və tərbiyəsinin tənqididir. Bu pyes göstərir ki, gənc Vəzirov əsəri yazanda müəyyən həyat təcrübəsinə və müşahidəyə malik bir dramaturq kimi yetişmişdi. Mülkədar ailələrindəki ətalət, süstlük, avaraçılıq, boşboğazlıq, cəmiyyətin inkişafına mane olur. Bu bir pərdəlik pyes həmin rəzil aləmin, kif basmış beynlərin ifşasına həsr olunmuşdur.

Əsərin əsas tənqid hədəfi mülkədar ətaləti, mülkədar ailə tərbiyəsinin yaramazlığıdır. Tənqid obyektı olmaq etibarilə Bayraməlibəy, onun oğlanları Səftərqulu və Rəsul diqqəti cəlb edir. Bu surətləri ayrı-ayrılıqda səciyyələndirməzdən əvvəl onların üçü haqqında xarakterik olan cəhətləri göstərmək lazımdır. Bu adamlar pozğun mülkədar mühitinin xarakterik nümayəndələridir. Bayraməlibəy də, onun oğlanları da ailədə özlərinin mövqeyini bilmir, münasibətlərində həddi aşırırlar. Buna görə də oğlanlar «...belə tərbiyə sahibləridir ki, ağsaqqal ataları gəlir otağa, birisi kor öküz kimi yıxılıb taxtın üstünə, biri də əyləşib xanзадə kimi... heç biri yerindən tərpənmək istəmir, lazım bilmirlər ki, ayağa durub ehtiram eləsinlər. O ki, qaldı oxumağa bu barədə əvəzləri yoxdur...» Bu sözləri deyən ailənin başçısı Bayraməlibəydir. Bəzi ədəbiyyatşünaslar belə hesab edirlər ki, Bayraməlibəy uşaqlarını oxutmaq istəyir, oxumadıqları üçün hər saat onları danlayır, elmin əhəmiyyətindən danışır. Lakin bütün bunlar əhvalatların «görünən» tərəfidir. N.B.Vəzirov Bayraməlibəyin surətini elə məharətlə yaradıb ki, onun ailəyə rəhbərliyindəki qüsurlar şəxsi keyfiyyətlərindəki naqis cəhətlər: pul düşkünlüyü, uşaqlarını oxutmaq səyinin arxasında daha dərin mətləblər dayanır. Bayraməlibəy xəsis olduğu halda gündə «qatıq-çörək, tut qurusu-çörək, bir az kefi kök olanda bozbaş (Əsgər) yediyi halda nə üçün yüz manat verib Rəsulu oxutmaq istəyir? Bu suala Səftərqulu belə cavab verir: «Rəsul, bax, canım sənə qurban, axı sən mənim qardaşımsan, mənə yazığın gəlsin, oxu. Atamızın iki yüz min manatdan artıq varı var. Qardaşım Şahmar bəyi tanıyırsanmı ki, əlimizdən alar, oxu!..»

Bayraməlibəyin fərsiz saydığı, təhsili yarımçıq atan Səftərqulu atasının fikrini əla başa düşür. Bayraməlibəy uşaqlarını ona görə oxutmur ki, o, maarif-mədəniyyət tərəfdarıdır, əlbəttə yox, o, bu işi ona görə etmək istəyir ki, qorxur öləndən sonra var-dövləti əlindən çıxar. Axı o, maarifin getdikcə yayıldığını, savadın bisavadlıq üzərindəki qələbəsinə hiss edir. Başa düşür ki, uşaqlar savadlı olsalar var-dövlətlərini qoruyub saxlaya bilərlər.

Lakin Bayraməlibəyin verdiyi tərbiyə oğlanlarının beyninə girmir. Çünki o, uşaqlara tərbiyə vermək, onları maarifə, mədəniyyətə çağırmaq kimi yaxşı niyyəti o qədər əcaib şəkildə həyata keçirir ki, oğlanlarının və nökr Əsgərin ondan zəhləsi gedir. O, müraciətində kobudluğa, söyüşə o qədər yer verir ki, özünün ədəbsiz, tərbiyəsiz olduğu aşkara çıxır. Bayraməlibəy nahaqdan o qədər deyir ki, donquldanır ki, ətrafındakılar onun əlindən zinhara gəlir. Bəzən Bayraməlibəyin tələbləri o qədər çox olur ki, özü də bilmir uşaqlarından nə istəyir. Məsələn:

«Səfdərqulu: - Vallah başa düşə bilmirəm ki, məndən nə istəyirsiniz.

Bayraməlibəy: - Əlbəttə başa düşə bilməzsən, başda ağıl var ki, başa düşəsən. «Başa düşə bilmirəm». Xa, xa, xa, təzə xəbərdir.

Səfdərqulu: - Aqlım yoxdur, aqlı hardan tapım, buyur görək.

Bayraməlibəy: - Allah hamıya ağıl verib. Sənə də vermişdi. Amma sən aqlını puç elədin. Gözünün içinə baxanda görürəm ki, sən aqlını puç eləmişən.

Səfdərqulu: - Vallah mən bilmirəm sən məndən nə istəyirsən. Qana bilmirəm, nə qədər fikir eləyirəm qana bilmirəm...»

Səfdərqulu atasının ondan nə istədiyini ona görə qana bilmir ki, Bayraməlibəy özü ondan nə istədiyini bilmir. Səfdərqulu da Bayraməlibəy gedən yolla gedir. «Ot öz kökü üstə bitər». Buna görə də Bayraməlibəyin niyyəti acı təhqirə çevrilir. Nəticədə valideynlə övlad arasındakı hörmət puç olub gedir. Oğlu Rəsul onu boğazlayıb yerə yıxır...

Bayraməlibəy tez-tez uşaqlarına rusca «Lejaşii kakaə çastğ reçi?» deyər müraciət edib özünü savadlı kimi göstərsə də tamaşaçı buna inanmır. O, özü də mülkədar ətalətinin qurbanıdır. İctimai həyat onu da oğlanları kimi mənəvi cəhətdən şikəst etmiş, zəhnini, huşunu əlindən almışdır. O, Rəsulu, Səfdərqulunu bir bənd şeiri əzbərləməyə bilmədikləri üçün danladığı vaxt Əsgər üzünü tamaşaçılara tutub deyir: «Camaat, siz öləsüz, bu beş kəlmə sözü qarabağlı bəy bunun özünə üç ayda öyrədə bilmədi».

Akademik F.Qasımzadə göstərir ki, ev tərbiyəsinin belə iyrənc bir şəklini tənqid etməkdə dramaturqun məqsədi uşağa tərbiyə verə bilməyən atalara təsir göstərməkdir. Kobud atanı tənqid etməklə müəllif, bir maarifçi kimi insan şəxsiyyətinin tənqid olunmasına qarşı çıxır.

Bu doğrudur! Həmçinin dramaturq daha başqa mətləblərə də toxunmuşdur ki, bu barədə bəhs etməyi lazım bilir. «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» əslində köhnə dünya ilə, köhnə mədəniyyətlə maarifçilik ideyalarının üz-üzə gəldiyi dövrdən bir şəkildir. Bayraməlibəyin maymaq oğulları Səfərqulu və Rəsul tənbdirdir və mədəniyyətsizdir. Bəs onları bu kökə salan nədir? Rəsulun və Səfərqulun beynini kütləşdirən odur ki, onlar Bayraməlibəyin tərbiyəsini götürüblər. Bu tərbiyə uşaqları ətəlt mənəsinə elə keçirib ki, indi onlar nə qədər çalışsalar da bu aləmdən qopa bilmirlər. Bu acizliyi Rəsulun danışığında daha çox hiss edirik. «Səfərqulu, atam məni tutubdur ki, gərək bir-iki ilə tamam eləyəsən. Mən də bacarmıram. Nə eləyim qabiliyyət yoxdur, allah verməyib, özümü öldürüm? Baş üstə öldürəm». Bu acizlik, ölüvaylıq Səfərqulunu da rəzil halına salmışdır. Onu atasının qarşısında qul edən bir parça çörəkdir. Rəsul: «Mən heç zad bilmirəm, ancaq onu bilirəm ki, yazıq olmuşam, fəqir olmuşam. Kişi məni evdən qovsa bir gün də dolanmağa təqətim yoxdur», deyir. N.B.Vəzirov bütövlükdə bu aləmin mündəricəsini böyük ustalıqla yaratmışdır. Hətta bu evdə özünü ağıllı göstərməyə çalışan Şahmar bəy də öz feodal kökünə möhkəm bağlıdır. O, uşaqların atalarına nalayiq cavablarını görüb deyir ki, «And olsun xudaya bir tulfətüyəndə dərilerin boğazlarından tülkü kimi soyardım, hərəgah mənim uşaqlarımdan birisi mənə belə cavab versəydi».

Bu da özünü ağıllı hesab edən əmi! Beləliklə, bu evdə hamı zorla danışır, əsil tərbiyədən əsər-əlamət yoxdur. Bu isə çürüməkdə olan mülkədar dünyasının sənət dilində ifadə olunmuş bir mənzərəsidir.

Mülkədar ailələrinin bu tərbiyə üsulu gənclərin faciəsi ilə nəticələnir. 1896-cı ildə iki faciə əsərinin yaranmasının əsas səbəbi

də budur. Əslində «Ev tərbiyəsinin bir şəkli» komediyasında bu faciənin əsasları görünürdü. Lakin o zaman gənc Nəcəf bəy Vəzirova mülkədar ailələrinin birində baş verən bu hadisələr yalnız gülməli gəlirdi. Cəmi bir ildən sonra isə yetkinləşmiş sənətkar bu komediyanın arxasındakı faciəni bütün çıpaqlığı ilə görə bildi. Dramaturgiyamızın tarixində ilk faciə əsəri hesab olunan «Müsibəti-Fəxrəddin» və elə həmin il Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev tərəfindən yazılmış «Bəxtsiz cavan» faciələrinin süjet xəttinə, mövzusunda oxşar cəhətlər olmasa da bu əsərləri birləşdirən gənclərin taleyində baş verən faciələrin eyni kökə bağlı olması, başqa sözlə bu faciəni yaranan səbəblərin eyniliyidir.

«Müsibəti-Fəxrəddin» faciəsinin mövzusu mülkədar həyatından götürülmüşdür. Fəxrəddinin atası Heydər bəylə Rüstəm bəy arasında vaxtilə münaqişələr olmuş, Heydər bəy Rüstəm bəyin oğlu Rəşid bəy də həmin münaqişənin qurbanı olmuşdur. İndi bu qan davalarından tamamilə uzaq olan Fəxrəddin Avropada təhsil alıb vətəninə qayıtmışdır. Onun gözəl arzuları var. Məqsədi Rüstəm bəyin qızı Səadət xanımla evlənmək və qan intiqamını aradan götürməkdir. Rüstəm bəy isə bu mütərəqqi gənci görəndə intiqam hissi ilə coşur. Əslində Rüstəm bəyi coşduran oğlu Rəşidin intiqamını almaq hissi deyil, Fəxrəddinin təhsil alıb yeni libasda, yeni fikirlər və arzularla qayıtmasıdır. Əslində qan intiqamı iki ailə arasında yox, yeniliklə köhnəlik arasında gedən kolliziya. Rüstəm bəy öz mülkədar sinfinin oğludur. O, Fəxrəddinin təhsil alıb vətəninə qayıtmasını heç cür qəbul edə bilmir. Çünki onun arzuları ilə mülkədar sinfinin əməlləri arasında antaqonist ziddiyyətlər mövcuddur.

«Müsibəti-Fəxrəddin» faciəsinin əsas iki müsbət qəhrəmanı vardır. Bunların hər ikisi gənclərdir: Fəxrəddin və Rüstəm bəyin qızı Səadət xanım. Onlar bir-birini ürəkdən sevir. Bu sevgi həmin gənclərin həmfikir olmaları ilə bağlıdır. Onların şirin arzuları, gələcək xəyalları yaşadıkları mühitlə daban-dabana ziddir. Bu gənclər mülkədar mühitində açılan bir cüt çiçəyə bənzəyir. Onları əhatə edən adamlar zəhərli küləklər kimi öz isti nəfəsləri ilə gənclərin arzularını bircə anda məhv edirlər. Onlar nə qədər

mübarizə aparsalar da səsləri heç yana çatmır, çünki söylədikləri həqiqətlərin həqiqiliyinə inanan adam yoxdur. Onların faciəsinin əsil səbəbi budur.

XIX əsrin sonlarına doğru yaxınlaşdıqca ziyalı qəhrəmanların sayı da artır. Belə qəhrəmanlardan biri Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin «Bəxtsiz cavan» faciəsinin qəhrəmanı Fərhadır. Fərhad da Fəxrəddin kimi başqa şəhərdə təhsil alır. O, hələ təhsilini qurtarmasa da biz Fərhadın humanist keyfiyyətləri, xalq adamı olmasını, maarifpərvər bir ziyalı olduğunu görürük. Elə onun faciəsi mülkədarlıqla barışmayan bu əxlaqındadır. Fərhadın arzuları böyükdür. Onun arzuları ilə əmisi Hacı Səmədağanın əməlləri arasında bir uçurum var. Hacı Səmədağa ona təhsilini yarımçıq qoymağı və oturub təsərrüfatla məşğul olmağı məsləhət görür. Onu zorla bir qıza nişanlayır ki, qayıdıb oxumağa getməsin.

Beləliklə, XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində yaranmış dram əsərlərimiz mülkədarlığın «tərbiyə» hesab etdiyi zorakılığın faciəvi nəticələrini göstərir.

Bu faciələrdən xeyli sonra qələmə alınmış «Ölülər» komediyasının yeganə müsbət qəhrəmanı İskəndərin faciəsi daha dərinidir. Ümumiyyətlə, Cəlil Məmmədquluzadənin rəngləri daha tündür. İskəndərin ayıqlığını, başqalarına nisbətən həddindən artıq gözüaçıq olmasını dramaturq onun faciəsi kimi qiymətləndirir. İskəndər daim keflidir. Əslində onun həqiqət ifadə edən sözləri ətrafdakı adamlara o qədər qəribə gəlir ki, onu ayıq adamdan çox kefliyə bənzətmək olar. Dramaturq isə qəsdən onun kefli olduğunu, cibində araq şüşəsi gəzdirdiyini göstərir. Bu, bir tərəfdən İskəndərin ətraf mühitin kor olduğuna dözə bilməyib içməsinə göstərsə, digər tərəfdən şərti xarakter daşıyır. Dramaturq pyesin daxili qatlarında dərin bir gülüş gizlədir. Biz ayrı-ayrı sözlərə gülmürük. Buradakı vəziyyət, adamların «ölü»lüyü gülüş yaradır. İskəndər özü əsərin dərin qatlarında gizlənən sarkazmın canlı nümunəsi kimi görünür. Onun balaca qardaşı Cəlalə dediyi sözlərdə müəllifin gizli eyhamlarını görmək çətin deyil: «Cəlal, ay Cəlal! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm, amma And olsun Qaraağac

pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra başlayacaqsan İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa, xa, xa, xa».

Deməli, cavanların faciəsi onların gözlərinin açılması, dünyanı olduğu kimi dərk etməyə başlamaları ilə bağlıdır!

Azərbaycan uşaq dramaturgiyası söz sənətimizin müstəqil bir sahəsi kimi XX əsrin ikinci onilliyində formalaşır. Bu dövrdə A.Şaiqin «Gözəl bahar» (1910), «Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı» (1913), «Çoban» (1913), «Danışan kukla» (1913), A.Səhhətin «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» (1912) və s. əsərlər yaranmışdır ki, bu, artıq sözün həqiqi mənasında uşaq dramaturgiyamızın təşəkkülüdür. Uşaq dramaturgiyamızın təşəkkülündə A.Şaiqin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun dramları folklor motivləri ilə zəngindir. Şaiq xalq ədəbiyyatını dərinlən bilirdi. Onun ilhamını qidalandıran, əsərlərinə rəvnəq verən də xalq ədəbiyyatıdır.

Şaiqin ilk uşaq dramı olan «Gözəl bahar» əsəri də zəngin xalq mahnıları və uşaq folklorundan istifadə yolu ilə yaranmışdır.

«Gözəl bahar» klassik ədəbiyyatımızda yaranan alleqorik səpkili əsərlərin gözəl ənənələrini özündə yaşadan maraqlı pyesdir. Burada ilin fəsilləri, təbiət qüvvələri, həmçinin uşaqlar iştirak edirlər. Dramaturq Qışı, Günəşi, Boranı, Yeri, Küləyi səciyyələndirmək üçün onların özlərini danışdırır. Beləliklə, balaca tamaşaçını təbiətlə qismən tanış edir. Təbiətlə tanışlıq, Qışla-Günəşin düşmənliyi, Qışı müdafiə edən qüvvələrin (Boranın, Küləyin, Buludun) Baharın tərəfinə keçməsi ilə maraqlı əhvalatların arxasında dramaturqun təbliğ etmək istədiyi ictimai ideya dayanır. A.Şaiq «Qış» deyərkən zülm, istismar dünyasını, «Bahar» deyərkən xoş günləri nəzərdə tutur.

Əsər üç pərdədən ibarətdir. Birinci pərdədə Qışla tanış oluruq. O, özündən, qəhrəmanlığından danışır, yoxsulları titrətdiyindən, dondurduğundan dəm vurur.

Qış özündən desə də onun qəlbində bir nisgil var. O, Günəşdən, onun şəffaf və qüdrətli tellərindən qorxur. Baharın gəlişini eşitdikcə Qışın səksəkəsi daha da artır. Boran, Külək,

Bulud ona ürək-dirək verirlər. Lakin Qaranquşun bahardan gətirdiyi məktub Qışın əhvalını daha da pozur. O, «Neylər bir laçına dünyaca qarğa» deyərək döşünə döyürsə də döyüşdə qalib gələcəyinə o qədər də inanmır. Döyüş başlanır. Günəş Qışın qoşununu tar-mar edir. Səhnə arxasından baharı tərənnüm edən şən mahnı oxunur. Qış həyəcan keçirir, dağlara qaçmağa hazırlaşır. Lakin Qışın qoşunları tamam məhv olmayıb. Günəşin üzünü qara buludlar yenidən tutur. Qış öz hökmranlığını bərpa etməyə çalışır. O, öz qoşunlarını Küləyi, Boranı, Buludu səfərbərliyə alırsa da bundan bir şey çıxmır. Bahar öz lətif təbəssümü ilə Qışın sərtliyini yox edir.

İkinci səhnə baharın gəlişini alqışlayan nəğmə ilə başlayır. Bu pərdədə Qışın dayağı hesab olunan Külək və Bulud da baharın tərəfinə keçir, onun həm güclü, həm də ədalətli olduğuna inanır. Burada Qaranquşun, Bülbülün sevinci maraqlı dialoqla verilmişdir.

Baharın gəlişi çöllərdə əsil bayrama çevrilmişdir. Durna, Qırqovul, Turac, Tovuz quşu şənlik edir, gözəl Baharın gəlişini alqışlayırlar.

Üçüncü pərdədə gözəl Baharın özü görünür. O, Alov rəngində atlasdan don geyinmiş, çiçəklərdən çələng qoymuşdur. Alnında bir ulduz şölə saçır. Günəş, Torpaq, Su, Bulud, Külək Gözəl Baharın arxasında gənc qız və oğlanlar şəklində əsgərvəri yeriylər. Dəstə çəməndə dayanır. Göydə qövs-qüzeh, bir yanda meşə bu gözəl mənzərəni daha da rəvnəqləndirir. Məclisi açan Qaranquş əvvəl Bülbülə, sonra Günəşə, Küləyə, Torpağa, Suya söz verir.

Sonra Külək, Su, Torpaq öz ləyaqətlərindən, səciyyəvi xüsusiyyətlərindən, insanlara gərəkli olduqlarından danışirlər. Hamı Gözəl Baharın xilaskar olduğundan, təbiətin imdadına çatdığından bəhs edir.

Dramaturq təbiət qüvvələrini canlı insanlar kimi danışdırır, beləliklə nitqləndirmədən məharətlə istifadə edir. Bu xüsusiyyətlər göstərir ki, Şaiq hadisələri məntiqi ardıcılıqla düzən, hadisələri ustalıqla inkişaf etdirən bir dramaturq olmaqla yanaşı incə zövqə malik gözəl şairdir. F.Köçərli bu pyesi qiymətləndirmiş, Şaiqə

yazmışdır ki, bu əsərdən gözəl bir operetta ola bilər. Bu əsər 1913-cü ildə ilk dəfə realni məktəbin səhnəsində göstərilmişdir.

H.Zərdabının həyat yoldaşı Hənifə xanımın yaxından iştirakı ilə göstərilən pyes mütərəqqi fikirli tamaşaçıların rəğbətində səbəb olsa da bəzi mürtəcə fikirli adamları ciddi təşvişə salmışdı. «İnqilabi ruhda yazılmış belə əsələri oynamağa niyə icazə verirsiniz?» – deyərək ikinci gimnaziyanın müdiri realni məktəbin müdürünə acıqlanmışdı.

Bu əsərdə uşaq folklorundan yeri gəldikcə istifadə olunmuşdur. Pyesdəki Günəşi çağırmaq, baharı tərənnüm edən nəğmələr, əsasən folklordan götürülmüşdür.

«Gözəl Bahar»dan sonra A.Şaiq bir pərdəli «Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı» (1913), «Çoban» (1913), «Danışan kukla» (1913) pyeslərini yazmışdır. «Ürək tikmək, yaxud qurban bayramı» cəmi bir pərdədən ibarətdir. Cəmşid bəyə xidmət edən, lakin ailəsini dolandırma bilməyən Kərimin faciəli həyatından bəhs edir. Zülm və istismar dünyasına nifrət bəsləmək bu pyesin əsas məziyyətidir. Kəsibliğin əsl kökünü izah etmək məqsədilə müəllif balaca Fatı və Aslanın anaları ilə maraqlı söhbətlərini vermişdir. Qurban bayramının yaxınlaşması dövlətlilər üçün şadlıq gətirirsə, Kərimi və onun ailəsini həyəcanlandırır, bəylərə möhtac olmaq qorxusu onları daim izləyir.

Kərimə pis gələn odur ki, onun bazara satmaq üçün çıxardığı palazını da alan olmur. Nazlı isə onu danlayır, iş bacarmadığını, az zəhmət çəkdiyini söyləyir. Lakin əslində belə deyil. Ailənin bu kökə düşməsinin cəmiyyətlə bağlı kökləri var. Bu cəhəti nə Kərim, nə də Nazlı başa düşür.

«Danışan kukla» pyesi həm bədii kamilliyi, həm də süjet quruluşuna görə maraqlı əsərdir.

Burada insanlardan, «aşağı təbəqədən» uzaq gəzən ədəbaz padşah ailəsindəki yaramaz əxlaqın tənqidi verilmişdir. Padşahın sevimli qızı şahzadə xanım tək qaldığı üçün ağlayır, ona danışan kukla alınmasını tələb edir. Ağillı xidmətçi təklif edir ki, yaxında yaşayan fəqir, dul arvadın qəşəng qızlarından birini kukla yerinə Şahzadə xanıma gətirsinlər. Bu təklifə hamı razı olur. Evdə

həmsöhbət görən Şahzadə xanım da sevinir. Lakin bu sevinc uzun sürmür. Danışan kuklanı (İncini) «kasıb qızı» olduğu üçün evdən qovurlar. Dramaturq hələ əsərin əvvəllərində xidmətçinin dili ilə Şahzadə xanımın şıltaqlığını çox mənalı şəkildə xarakterizə edir. «Bunlar hamısı ona verilən tərbiyənin səmərəsidir. Bu «tərbiyə» padşah ailəsinə elə sirayət edib ki, onlar kasıb İnci ilə Şahzadə xanımın dostluğunu heç ağıllarına belə gətirmirlər».

Pyesdə həmçinin kasıblığın cəmiyyətdəki kökləri maraqlı izah olunur. Dul, fəqir arvadın qızı İnci pul qazanmaq üçün «Danışan kukla»ya çevrilir, öz «rolunu» əla oynayır. Lakin bir insan olmaq etibarilə İnci öz heysiyyətini başa düşür, bu hala dözməyib ağlayır. Pul nə qədər şirin olsa da heysiyyəti daha üstündür. Onu heç bir mükafatın əvəzində təhqir etmək olmaz. Dramaturqun gəldiyi nəticə budur. «Çoban» pyesində çoban Dursunun savadsızlığı onu gülünc hala salır. Ətrafdakılar onun hərəkətlərinə gülür, onu dəli hesab edirlər. Çoban Dursun başa düşə bilmir ki, necə olur Pəri xanım adı bir kağızla danışa bilər, amma o kağızı çomağının altına salıb döysə də ondan bir söz belə qopara bilmir. Sehr və cadudan başqa güclü bir qüvvə tanımayan Dursun kağız oxumağı sehr kimi qiymətləndirir və gülünc hala düşür. İnqilabdan əvvəl yazılan bu əsər Azərbaycanda maarifçiliyin yayılması və inkişafı ilə bağlıdır və maarifçilik əsərin əsas ideyasını təşkil edir.

Müəllif yeri gəldikcə inqilabdan əvvəlki gənclərin ağır həyatını, bir tikə çörək qazanmaq üçün onların müsibətlərə düşər olduğunu da göstərir.

Şaiqin dramaturgiyasında sehrli nağıllarımızın güclü təsiri görünür. Bəzən müəllif xalq kütləsinin həlledici qüvvə olduğunu göstərə bilməyəndə sehirli qüvvələrə arxalanır. Kərim bəyin, Səfər bəyin, Salmanın özbaşnalıqlarını, zülmələrini göstərir, amma çıxış yolunu bir xoruzda tapır. Qeyri-adi bir xoruzdan istifadə edən müəllif xalq qəzəbini göstərir və bu xoruzun vasitəsilə bəylərdən intiqam alır. Bir obraz kimi xoruzun sehrkarlığını yumoristik əhvalatlarla verir. Bu əsərdə xoruz xalq kütlələrinin artan

qəzəbinin timsalı kimi görünür. Doğrudur, müəllif səhnəyə inqilabçıları gətirmir, adi bir xoruzdan istifadə edir. Lakin xalq kütlələrinin sevinci, zülmkarların gülünc hala düşməsi müəllifin əsas fikrini açar.

Abbas Səhhətin «Cəhalət səmərəsi, yaxud bir yetimin xoşbəxtliyi» (1912) ilk uşaq dramlarındandır. Əsərin mövzusu məktəb həyatından götürülmüşdür. Dramaturq XX əsr demokratik ədəbiyyatımızın dönə-dönə müraciət etdiyi maarif, məktəb mövzusunda bir də qayıtmış, cəhalət içində inləyən qoca Dadaş kişini, onun oğlu istedadlı şagird Əsədin, həmçinin müəllim Faiq əfəndinin, şagirdlərdən Sadayın və İsmayılın surətini yaratmağa səy göstərmişdir.

Pyesdə xalqın maariflənməsi yolunda bütün qüvvə və bacarığını əsirgəməyən Faiq əfəndinin uşaqlara əsil atalıq qayğısı göstərdiyi, yoxsul tələbələrin əzab-əziyyəti təsvir olunur.

Əsəd və Saday səylə oxuyan, düz danışan şagirdlərdir. İsmayıl isə yalançı və dəcəldir. Müəllim onları əsil ata məhəbbəti ilə tərbiyə edir. Gərgin zəhmətdən sonra Qori seminariyasında bir yer alır. Çalışqan şagirdi Əsədi həmin yerə göndərməyə çalışan müəllim məqsədinə nail ola bilmir. Çünki Əsədin atası Dadaş kişi cəhalət bataqlığında elə batmışdır ki, onu oradan çıxarmağa Faiq Əfəndinin gücü çatmır.

Bu əsərdə çox maraqlı işlənmiş bitkin surət Dadaşdır. O, köhnə dünyanın bir sıra xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən tipik bir sürətdir. Öz əski feodal dünyasından ayrılmağı xəyalına belə gətirməyən Dadaş kişi cəhalət dünyasının məngənəsində sıxılır və nalə edir. Onun danışığında bu nalə bütün aydınlığı ilə görünməkdədir. Dadaş kişi müəllimə deyir: «Molla can sən olasan allah, bu xətanı mənim başımdan rədd et! Bilirəm sizdən bir uşaq istəyiblər, bir yetimdən-zaddan tapınız, göndəriniz. Daha mənim oğlumu-qızımı əlimdən almayınız. Mollacan ver əl-ayağını öpüm. Allah xatirinə məni bu oddan-alovdan qurtar: uşaqcığazı da dərəyə-təpəyə salma. Sən allah mənə yazığın gəlsin».

Öz köhnə dünyası Dadaş kişinin təkcə aqlını əlindən almayıb onu kar və kor etmiş, mənəvi cəhətdən elə miskin kökə

salmışdır ki, o, oğlunun Qori seminariyasına göndərilməsinin əhəmiyyətini başa düşə bilmir. Aşağıdakı parça bu fikri təsdiq etmək üçün kifayətdir:

«Faiq əfəndi: - Qardaş, mənim vaxtım yoxdur ki, səninlə savaşıım, səninlə danışmaq, vaxtı tələf etmək, vaxtı öldürməkdir.

Dadaş: - Necə? Məni öldürmək istəyirsən? Məgər ölkənin yiyəsi sənsən? Güc deyil ki, mən uşağımı vermirəm də...

Faiq əfəndi: - Qardaş, get işinə, səninlə mübahisə eləməyə vaxtım yoxdur.

Dadaş: - Hə, hər ildə üç-dörd dəfə bir-iki vərəq çərəkələrini uşaqlara verib pul alanda vaxtın olar».

Göründüyü kimi, qaranlıq mühiti işıqlandırmaq üçün müəllimlik etmək də çətin işdir. Hələ 1895-ci ildə M.Qorki müəllimlərin bu ağır güzəranından, onların əski dünya ilə toqquşmalarından bəhs edərək yazırdı ki, bizim günlərdə müəllim və müəllimlərin vəziyyətindən hamı xəbərdardır. Bu təvazökar zəhmətkeşlər mədəni aləmdən və onun mənafeələrindən uzaqda, yarıvəhşi bir kütlə ilə əhatə olunmuş halda, cəhalət zülməti içərisində kitabsız qalaraq və zehni düşüncələrin inkişafını izləmək imkanına malik olmadan, az maaş alıb doyunca yeyib içmədən, «kənd qüvvələrinin» təqibinə və istehzalarına məruz qalaraq maarifin gözəl zəmisində... inadla bilik toxumları səpirlər. Onlar işləyir, uzun illər boyu ürəklərinin qanını, əsəblərinin şirəsini sərf edir, zəhmət çəkib taqətdən düşərək ölürlər. Heç kəs tərəfindən tanınmadan, onlara matəm saxlamadan torpağı yenidən cana gətirən böyük əməlləri üçün heç bir mükafat almadan təvazökar yaşadıqları kimi təvazökar olaraq da ölürlər.

M.Qorkinin xarakterizə etdiyi belə müəllimlərdən biri bu pyesin əsas surətlərindən olan Faiq Əfəndidir. O, dalışıqdan sonra müəllimin yanına gələn uşaqların şikayətinə baxanda da, Əsədi Qori seminariyasına göndərmək istəyəndə də, Dadaşla söhbətində də tam obyektiv adamdır. Məktəbdə oxuyan hər bir uşaq onun üçün eyni dərəcədə əzizdir. Onun həm tək danışığında, həm dialoqunda

öz xalqı üçün yanan, «maarifin gözəl zəmisində... inadla bilik toxumu səpən» (M.Qorki) bir müəllim kimi görürük.

Faiq Əfəndi uşaqları Qori seminariyasına göndərmək istəyir. Bu səbəbsiz deyil. O dövrdə rus dilində təhsil alan, həmçinin Qori seminariyasında yetişən ziyalılarımızın nə qədər mütərəqqi fikirlərlə geri qayıtdığını A.Səhhət bir şair incəliyi ilə müşahidə etmişdi. Bu barədə K.Talıbzadənin fikirləri ağlabatandır: «Müəllif öz kiçik qəhrəmanı Sadayı vətənə xeyir vermək üçün İstambula, Tehrana deyil, Qori seminariyasına göndərir.

Əgər biz Cəlil Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyov, N.Nərimanov, Süleyman Sani Axundov, M.Maqomayev, M.Mahmudbəyov kimi qabaqcıl Azərbaycan ziyalılarının Qori seminariyasında yetişdiyini xatırlasaq, Səhhətin bu seçkisinin mənasını başa düşə bilərik».

Müəllim Əsədin yerinə Qori seminariyasına yetim Sadayı göndərmək məcburiyyətində qalır. Müəllif isə bu hadisəni «Bir yetimin xoşbəxtliyi» adlandırır ki, bu da tamamilə təbiidir.

Uşaq dramaturgiyamızın inkişafında müəyyən rolunu oynayan Rəşid bəy Əfəndiyev də M.F.Axundov ənənələrini davam etdirərək komediya daha tez-tez müraciət edir. Dramaturq səhnə əsərlərində cahilliyi tənqid etmək, mənfi nümunələri göstərmək yolu ilə uşaqları tərbiyə etməyi qarşısına bir məqsəd kimi qoyur. «Qan ocağı» komediyasının əsas qayəsi uşaqlarda valideynə hörmət və ehtiram, düzlük, ləyaqətli olmaq kimi cəhətləri tərbiyə etməkdir. Bu məqsədlə dramaturq Kərim və Murtuz kimi surətlər yaratmışdır. Müəllif əsərin girişində yazır: «Hükəmanın birindən sual elədilər ki, ədəbi kimdən öyrəndin? Dedi: ədəbsizdən!

Komediya ədəbsizliyin aynasıdır. Bu gün millətimizin arasında mövcud olan ədəbsizliyi belə bir ayna vasitəsi ilə meydana qoyub komediya yazmaqda məqsədimiz xalqa ədəb öyrətməkdir».

Əsərdə hələ körpə ikən oğurluq və hiyləgərliklə məşğul olan Murtuz surəti diqqəti cəlb edir. Murtuz elə bir mühitdə tərbiyə alıb böyüyür ki, qonşunun toyuq-cücəsini oğurlayıb gətirmək ətrafdakılar üçün çox təbii görünür. Ana bu işlə fəxr edir. Əgər uşaq artıq oğurlamağı öyrənibsə, deməli yaşamağın yolunu tapmışdır.

Dramaturq Murtuzun böyük qardaşı Kərimin daha dəhşətli işlərlə məşğul olduğunu göstərməklə sanki demək istəyir ki, hələ uşaq olan Murtuz böyüyüb Kərim olacaq. Kərim adam öldürür və anası bununla fəxr edir. Ana hər cür əzaba qatlaşmağı özünə rəva görür, ata yalandan Qurana and içir, amma cani Kərimi hökumətə təqdim etmək istəmir. Deməli cinayətin kökü ailədəki tərbiyə üsuluna bağlıdır. Müəllif əsərin adını çox uğurlu seçib: «Qan ocağı». Deməli, bütün cinayətlərin mənbəyi ailədir. Beləliklə, pedaqoq Rəşid bəy Əfəndiyev ailə tərbiyəsini cəmiyyətin əsas tərbiyə mənbəyi olduğu fikrini müdafiə edir.

Müəllif namus və qeyrət anlayışları haqqında fikir yürüdür. Kərim özünü qeyrətli adam hesab edir. Əslində anası Güllü oğlunun qeyrətli olması ilə fəxr edir. Amma bu qeyrətli oğul arvad paltarı geyinib hökumətdən gizlənir. Onun ata-anası prsitavin qarşısında alçalıb təhqir olunanda Kərim yükün üstündə səssizcə dayanıb qorxa-qorxa işin axırını gözləyir. Beləliklə, müəllif onun ən qeyrətsiz bir adam olduğunu söyləyir.

XX əsrin ilk onilliklərində uşaqlar üçün daha bir sıra pyeslər yazılmışdır. Görkəmli dramaturqlarla yanaşı, pedaqoqlar, jurnalistlər, aktyorlar da kiçik həcmli pyeslər yazır, uşaqların tərbiyəsinə təsir göstərməyi bir məqsəd kimi qarşılarına qoyurdu. Həmin pyeslərin müəyyən hissəsi gənc tamaşaçılar teatrında, kukla teatrında, digər səhnələrdə bu gün də tamaşaya qoyulur. Azərbaycan uşaq dramaturgiyası belə bir təməl üzərində yüksəlmişdir.

Mövzu, ideya və süjet axtarışlarında xeyli uğurlar qazanan uşaq poeziyası, nəsr və dramaturgiyası XX əsrin əvvəllərində mükəmməl bir şəkllə düşdü. Bu ədəbiyyatın kamilləşmə dövrü qısa olsa da nailiyyətləri sonrakı illər üçün ədəbi məktəb rolunu oynadı.

UŞAQLAR GÜLMƏK İSTƏYİR...

Xalq ədəbiyyatı zəngin yumor mənbəyidir. «Yumor şifahi xalq ədəbiyyatının xarakterik xüsusiyyətidir».

Bütün xalqların şifahi ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan folkloru da özünün yumoristik təbiəti ilə ürəkləri fəth edir. Bəlkə də xalq öz ədəbiyyatını belə təbiətə malik olduğu üçün sevə-sevə yaşatmışdır. Lətifələr, tapmacalar, yanıltmacılar, məzhəkələr eyhamlı gülüşü, mülayim yumoru ilə əsrləri arxada qoyub bu günə gəlib çıxmışdır. Azərbaycanda daha çox yayılmış Molla Nəsrəddin lətifələri ağıllı məntiqi, şirin yumoru ilə dünyanın bir çox ölkələrində geniş şöhrət tapmışdır. Bu lətifələr Azərbaycanda özünə o qədər geniş mövqe qazanmışdır ki, hətta Şərqi mədəni həyatında ən böyük hadisə sayılan bir jurnal onun adı ilə adlanmışdır. Jurnalın redaktoru C.Məmmədquluzadə özünün «Molla Nəsrəddinin»də öz sələfinin eyhamlı və qüdrətli yumorunu mühafizə etmiş, ona yeni keyfiyyətlər qazandırmışdır. Folklorşünas M.H.Təhməsin Molla Nəsrəddin lətifələrini xarakterizə edərək yazır: «Molla Nəsrəddin lətifələri daha çox yığmacılığı, həlimliyi daha çox ilıq yumoru ilə seçilir...»

Ümumiyyətlə, Molla Nəsrəddin lətifələri ağıllı cavaba, məntiqi mühakiməyə, ən başlıcası isə incə yumora malikdir.

Azərbaycan **uşaq folkloru** da zəngin yumor mənbəyidir. Öz yumoru ilə ürəklərə yol tapan uşaq folkloru janrlarından biri cırıatmalardır. Bu qism nümunələrin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, cırıatmalar məzəli olur. Belə əsərlərin yaranması göstərir ki, uşaqlar yumorun gücünü əla başa düşürlər. Onlar yaxşı dərk edirlər ki, bir adama gülmək onu hər cür təhqir etməkdən də betədrir.

Uşaqlar bu həqiqəti öz gündəlik məişətlərində də görürlər. Bəzən onlar yıxılmaqdan, döyülməkdən, cəzalanmaqdan qorxmadıqları halda gülünc vəziyyətə düşməkdən qorxurlar. Buna görə də onlar xoşlamadıqları adamları gülünc hala salır, onu cıratmağa çalışırlar. Cıratmalar daha çox tənbəllərə müraciətlə deyilir. Məsələn:

*Sınıq qol, ay sınıq qol,
Ev süpürməz sınıq qol,
Paltar yumaz sınıq qol,
Xörək bişirməz sınıq qol,
Qonşudan aş gələndə,
Şəm-şək durar sınıq qol.*

Cıratmaların xeyli hissəsi keçələ və tülküyə həsr olunmuş folklor nümunələridir. Nağıllardakı kələkbaz, bic, dolaşiq hadisələrdən baş çıxaran keçəl uşaqların yaratdığı cıratmaların «baş qəhrəmanıdır».

Lakin bu əsərlərin əksəriyyətində uşaqların keçələ qarşı rəğbəti gizlənilir. Doğrudur, ilk baxışda adama elə gəlir ki, uşaqlar keçəli pis hala salmaq istəyir, onu cıratmağa çalışırlar. Lakin bu təsvirlərin arxasında balacaların keçələ məhəbbəti duyulur. Heç təsadüfi deyildir ki, təlxəklər, yalançı pəhləvanlar uşaqların ən çox sevdikləri adamlardır. Keçəl də həmin adamlardan biridir. Keçəl haqqında bir neçə cıratmaya nəzər salaq:

*Keçəl keçəl baniyə,
Getdi hamamxanaya.
Hamamxana bağlıdır,
Keçəlin başı yağıdır.*

*Keçəl keçəl həziyə
Keçəl mindi təziyə
Sürdü divanxanaya
Divanxana bağlıdır.*

Keçəlin başı yağıdır.

Bu parçalara diqqət yetirdikdə görürük ki, uşaqlar keçəli karikatur vəziyyətə salırlar. Onu gah qulyabaniyə, gah da təziyə mindirməklə gülünc vəziyyətdə təsvir edirlər. Axı, hər iki heyvan minik üçün deyil, onları minmək istər-istəməz gülüş doğurur. Əgər bunun əksinə təsvir olunsaydı ki, keçəl ata, qatıra, eşşəyə və yaxud dəvəyə mindi yumor yox olardı. Keçəlin həmin heyvanlara mindikdən sonra sürdüyü yerlər də maraqlıdır. O, təziyə minir, divanxanaya sürür. Bu isə gülüş doğurur. Çünki uşaqlar keçələ o qədər nəğmələr qoşurlar ki, əslində onu öz tay-tuşları hesab edirlər. İndi onların tay-tuşu olan keçəl təziyə minir və böyükələrin qorxa-qorxa getdikləri divanxanaya girir. Bu güləlidir. Lakin bu vəziyyət adamı həm də düşündürür. Uşaqlar öz qəhrəmanları olan keçəli qorxmaz təsvir edirlər. Keçəl nəinki divanxanadan qorxmur, hətta o, hamının qorxduğu qulyabaniyə minir və Germaniyaya (Almaniyaya) gedir. Bu əsərlərdə bəzən bir-biri ilə bağlı olmayan misralar da nəzərə çarpır. Məsələn:

*Divanxana bağlıdır,
Keçəlin başı yağıdır.*

Göründüyü kimi divanxanın bağlı olması ilə keçəlin başının yağı olmasının heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin ikinci misra cıratmaların çoxunun sonuna artırılır, bu əslində keçəli cıratmaq, ona sataşmaq üçündür.

Bu cıratmalardan bəzən obrazlılıqla yanaşı tutarlı ifadələr nəzərə çarpır.

*Keçəl, keçəl noxudu keçəl
Halva yeyər, buğda seçər.*

Uşaq keçələ «noxudu keçəl» deyir. Yəni keçəlin daz yeri noxud rənginə çalır. Bu ifadə başqa əsərlərdən uşaq folkloruna keçmişdir.

Uşaqlar bəzən yumorun güclənməsi xatirinə keçəli daha qatı boyalarla karikatur vəziyyətə salırlar:

Keçəl haran yaxşıdır?

*Dağdan aran yaxşıdır.
Başın keçəl, gözün kor
Bə sənin haran yaxşıdır?!*

Cıratmaların başqa bir qismi də vardır ki, uşaqlar bir-biri ilə sözləşəndə, dalaşanda onu işlədirlər. Belə cıratmalar adətən bədii cəhətcə zəif olur. Çünki həmin parçalarda poetik ifadələrin, zəngin yumorun yerini qarğış və söyüş tutur:

*Nə deyirsən özünə
Beş barmağım gözüənə.
Göydə uçan quşların
Dırnaqları gözüənə.*

Cıratmaların bir qismini tülküyə həsr olunmuş nümunələr təşkil edir. Bu folklor nümunələrində də keçəl haqqındakı əsərlərdə olduğu kimi uşaqlar kələkbaz tülküyə yumorla müraciət edirlər.

*Tülkü, tülkü, tülkü səni
Öldürərlər bil ki, səni.*

Uşaq folklorundakı «nağıllar yaraşığı» da öz səmimi yumoru ilə seçilir. «Nağıllar yaraşığı» adlanan belə parçalar nağıldan əvvəl söylənilir və sonra nağıl başlanır. Məsələn, «Gün ol gün idi, zaman ol zaman idi, qıl qılinc idi, sərçə pəhləvan idi, yaylıq ağaca dırmaşırdı, kəpənək saz çalırdı, tısbağa daraylı toxuyurdu... biri var idi, biri yox idi, bir xoruz var idi».

Bu parça yumoristik təbiətli nağılı dinləmək üçün uşaqlarda əhval-ruhiyyə yaradır, onları cəlb edir. Belə «nağıl yaraşıqları» uşaqlarda çox mühüm əhəmiyyəti olan yumor hissini, şən əhval-ruhiyyənin oyanmasına və tərbiyəsinə kömək edir. M.Cəfər yazır: «Məlumdur ki, yumor hissi inkişaf etməyən uşaqlar quru, qasqabaqlı, dəyməduşər, qəm-qüssəyə mail olurlar. Belə bir qaraqabaqlıq, tənbellik, fəaliyyətsiz – mərdümgerizlik də gətirir. Əksinə, sağlam yumor hissi şən əhval-ruhiyyəyə, fəaliyyətə, coşğunluğa, ruh yüksəkliyinə səbəb olur. Uşaq şifahi xalq ədəbiyyatını yaradan xalq bu incə nöqtələri də nəzərdə tutmuşdur».

Uşaq folklorunda elə nümunələrə rast gəlirik ki, onlar forma cəhətcə başqa növlərdən fərqlənir. Lakin bu parçaların mahiyyəti onları cıratmalara yaxınlaşdırır. Belə nümunələri uşaqların biri söyləyir, qalanları isə qulaq asır.

*Qarışqa şıllaq atdı
Dəvə palçığa batdı.
Köşək yanında yatdı,
Milçək gəldi çıxartdı.*

Bu parçada təsvir olunan vəziyyət göz qabağındadır. Uşaq qəsdən hər şeyi tərsinə deyir. Sanki yumoru ilə həyat həqiqətlərindən baş çıxartmaq üçün öz dinləyicilərini çətinə salır, onları düşünməyə vadar edir. Bu parçada deyilənlərin əksi həyatda olduğu kimidir. Demək bunun əksini düşünən uşaq yeni şeylər öyrənir. O, dərk edir ki, qarışqanın şıllaq atması ilə dəvə palçığa batmaz. Dəvə böyük heyvandır. Onu milçək çəkib çıxara bilməz. Öz dinləyicilərinə əsil mətləbi başa salmaq üçün həmin parçanı belə yekunlaşdırır:

*Milçək mindik, Kür keçdik,
Yaba ilə dovğa içdik.
Çox şılaşı yemişdik,
Belə yalan deməmişdik*

Hazırcavab yumoru ilə digər janrlardan seçilən cıratmalar forma və məzmun cəhətcə də diqqəti cəlb edir.

Uşaqlar gülməli əsərlərə daha çox meyl göstərirlər. Bunu yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar və pedaqoqlar da təsdiq edir. Görkəmli uşaq şairi A.Barto yazır ki, Şən şeir – Poetik zarafat! Əlbəttə, uşağa nadinc oyunlar lazım olduğu qədər gərəklidir.

Uşaqlar quru təhkiyəni sevmir, onlar yaşlarına uyğun gəlməyən fəlsəfi fikirlərə də qulaq asmaq istəmirlər. Adətən boş nəsihətçiliklə dolu olan kitablar balaca oxucuları darıxdırır, onları bədii əsərlər oxumaqdan çəkindirir. Volter haqlı olaraq demişdir ki, ədəbiyyatın darıxdırıcı olanlardan başqa bütün növləri yaxşıdır.

Müasir rus tənqidçisi V.Leybson göstərir ki, uşaqlar üçün yazılmış darıxdırıcı kitabların hiss olunacaq dərəcədə zərəri var.

Belə əsərlər uşağı mütaliədən soyudur, ədəbiyyatı onun nəzərində nüfuzdan salır.

«Detskaya literatura» jurnalı bir neçə uşaq yazıçısına M.Qorkinin anadan olmasının 100 illik yubileyi münasibəti ilə aşağıdakı iki sualı vermişdir:

1. M.Qorkinin hansı ənənələri bu günkü uşaq ədəbiyyatı üçün səmərəlidir?
2. Onların hansıları sizə yaxındır? Bu ənənələr sizin yaradıcılığınızda necə əks etmişdir?

Həmin anketə cavab verənlərdən biri də Anatoli Aleksindir. O, yazır:

«Mən artıq dəfələrlə təsdiq etmişəm ki, «Şən» və «Qeyri-ciddi» sözlərinin arasında sadəlövhəsinə bərabərlik işarəsi qoyan adamlar çox dərin səhv edirlər. Neçə dəfə təsdiq etmişəm ki, yumor və məzəlilik gənc oxucunun düşüncəsinə çox yaxındır və o ən ciddi problemlərin həllinə kömək edir. Beləliklə, mən yenə də bunu təkrar edirəm. Bunun nə ilə əlaqədar olduğunu bilmək üçün yenə də unudulmaz Aleksey Maksimoviçin – uşaqlar üçün gülməli yazmaq lazımdır – çağırışını xatırlamaq kifayətdir.

Gülməli – bu tamamilə yüngülfikirlilik deyil. Yox, bu maraqlı, süjetli, şən yazmaqdır...

...Qorki əla başa dülərdü ki, darıxdırıcı kitablar hər hansı, hətta ən lazımlı və aktual mövzunu hörmətdən sala bilər. Əksinə, təbəssümlə qanadlandırılmış kitab ən mürəkkəb şeyləri aydınlaşdırır. Onu kiçik oxucular üçün anlaşıqlı və cəlbəedici edir.

Qorkinin uşaq ədəbiyyatındakı ənənələri və onun nəzəri vəsiyyətləri uşağın şən, oynaq əsərlərə daimi marağı kimi yaşayacaqdır.

Maraqlıdır ki, böyük ədib M.Qorki bütün ömrü boyu bu fikirdə idi ki, uşaqlar üçün yumorla ətə-qana doyurulmuş əsərlər yazmaq lazımdır. Ədib öz yaradıcılığında da buna xüsusi fikir vermişdir. Hələ 1917-ci ildən kiçik yaşlı uşaqlar üçün bir hekayələr məcmuəsi buraxılması nəzərdə tutulurdu. Bu işə Qorki rəhbərlik edirdi. Həmin məcmuə üçün ədib «Samavar» adlı çox məzəli bir

hekayə də yazmışdı. Bu rus xalq nağıllarında məşhur olan ağılsız İvan haqqında hekayət idi. Maksim Qorki hekayələr məcmuəsinə məzəli bir ad da seçmişdi: «Qarınənənin örkəni!»

Ədib yaxşı başa düşürdü ki, balaca oxucular yumora böyük həvəs göstərdikləri üçün bu məzəli kitabı da maraqla oxuyacaqlar. Kitabça həqiqətən şən və məzəli çıxmışdı. Burada şəkillər də xüsusi sənətkarlıqla işlənmişdi. Yumor kədərli və pis əhval-ruhiyyəni məhv edir. «Qarınənənin örkəni»nin proqramı belə idi. Lakin mətbəənin nöqsanı üzündən kitab xeyli gecikdi. Nəşriyyat onun adını da dəyişib «Yolka» qoydu. Bu Qorkini həddindən artıq əsəbiləşdirirdi. Ona görə ki, incə yumor, şən məzəli əhvalatlar cansız və quru təsir bağışlayan «Yolka» adı altında öz şuxluğunu xeyli itirmişdi.

Qorki həmişə uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan yazıçıları şən yazmağa, uşaqlara bütün əhvalatları təbəssümlə danışmağa səsləyirdi.

Uşaqları maddi aləmlə tanış edən əsərlər sözçülükdən uzaq olmalı, maraqlı əhvalatlar danışmalıdır. «...İlk yaşda olan uşaqlar üçün ən yaxşı kitablar ola bilər ki, bunlar uşaqları dünya ilə, təbiətlə, qismən tarix ilə şən bir surətdə tanış etsin».

Bu fikirlər sonralar görkəmli yazıçılar və alimlər tərəfindən inkişaf etdirilmiş, uşaq ədəbiyyatının yeni üfqlər fəth etməsi üçün yumor sənətkarların əlində bədii əsərin keyfiyyətini yüksəldən amilə çevrilmişdir. S.Y.Marşak uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin yumoristik olmasına ciddi fikir verirdi. O, hətta bununla kifayətlənmirdi. Şair bu əsərlər üçün çəkilən rəsmlərin də gülməli olmasını tələb edirdi. Marşakın uşaq kitablarının çoxuna rəsmlər çəkən M.Mituriç bu barədə yazır: «Son illərdə o pis görürdü. Rəsmləri eynəyinin lap yaxınlığına tutub baxır, elə bil onu sətir-sətir oxuyurdu. «Bax, bu çox gülməlidir» - deyirdi və gülürdü. Çəkdiyim rəsmləri mənə göstərirdi».

Sənətkarlar yumordan istifadə edərkən həmişə nöqsanlardan bəhs etmir, «...bəzən yazıçı insanların mahiyyətindəki yaxşı – məzəli cəhətləri vermək üçün nəinki qəzəblənmir, hətta onlara məhəbbətlə yanaşır və rəğbət bəsləyir, onları dostcasına sancır».

Bax, buna görə də uşaqlar yumoru sevirilər. Onlar öz nöqsanları haqqında da gülə-gülə oxuyur, qəhqəhə çəkə-çəkə qüsurlarından uzaqlaşır. Yumoru əlində ən qüdrətli silaha çevirən görkəmli rus şairi A.Barto son dərəcə gözəl əsərləri ilə rus poeziyasının tarixinə daxil olmuşdur. A.Bartonun yaradıcılığı barədə danışan bütün tənqidçilər təxminən eyni fikirdədirlər: A.Barto yumordan istifadə edərkən yaxşı yazır. Əgər o, zəif şeir yazmışsa, demək yumordan lazımınca bəhrələnmə bilməmişdir. V.İ.Leybson «Aqni Bartonun yumoru» adlı məqaləsinin bir yerində yazır: «Barto gülüş ustasıdır. Şairin təbəssümü məişət oçerklərini də poetikləşdirir».

Son illərdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nümayəndələri yumorun əhəmiyyətini daha çox duyur, onu müdafiə edirlər. Yazıçıların fikrincə uşaq dünyası gülüşlə, təbəssümlə əkidir. Körpə dünyaya göz açır, ata-ana ilk dəfə onun üzünə gülümsəyir, bu uşağa valideynin ilk hədiyyəsi olur. Uşaq özünü və ətrafındakıları dərk etdikcə yumorun kəsb etdiyi mənə də dəyişir, yeni keyfiyyət qazanır. «Artıq o adi əyləncədən beyni düşündürən, yaxşı ilə pisi bir-birindən ayıran, eyham, rişxənd, istehza kimi çalarları olan bir meyara çevrilir».

Satira və yumorun uşaq ədəbiyyatında yeri haqqında mülahizə söyləyən yazıçı Qılman İlkinin fikrincə həmin bu janrlar ona görə lazımdır ki, «...uşaqlarımız öz tənbel, qorxaq, nadinc yoldaşlarının ifşa edilməsini gözləyirlər. Çünki belə uşaqlar məktəbdə dərsin keçilməsinə mane olur, evdə və küçədə məktəbin və pionerlərin şərəfli adına ləkə vururlar». Əlbəttə, təkcə tənbel və pintiləri ifşa etmək məqsədindən çox yumor vasitəsilə daha mühüm həqiqətləri uşaqlara aydınlaşdırmaq lazımdır. Yumor körpələrdə şəhval-ruhiyyənin mənbəyi rolunu oynayır. Uşaq poeziyasını yumorsuz təsəvvür etmək olmaz. Çünki yumor tərbiyəsi həm də zövq tərbiyəsidir. Əgər uşaq pisə gülməyi bacarırsa, demək o, yaxşını pisdən ayırır.

Rus uşaq ədəbiyyatının, Azərbaycan folklorunun gözəl ənənələrini yaşadan Azərbaycan Sovet uşaq şairləri yeri gəldikcə öz əsərlərində xalq gülüşündən bəhrələnməşlər.

Mehdi Seyidzadənin 1937-ci ildə çapdan çıxan «Kim güclüdür» adlı əsəri bu baxımdan maraqlıdır. Bu əsərin mövzusu xalq ədəbiyyatından götürülmüşdür. Burada «Qarı və pişik» xalq nağıllarından istifadə olunmuşdur. Lakin şair tamamilə yeni səslənən bir əsər yaratmışdır. Əsərdə təsvir olunur ki, Gülnaz adlı qız yol gedərkən buz üstə yığılır. O, durub buza deyir ki, sən nə yaman güclüsən. Eyni ilə folklordakı kimi buz cavab verir ki, mən güclü olsam günəş məni əritməzdi. Sonra Gülnaz Günəşə, buluda, yağışa, ota, selə, çaya, elektrik stansiyasına üzünü tutub onların nə yaman güclü olduqlarını soruşur. Lakin nəticədə məlum olur ki, bunların hamısından güclü olanı insandır, onun cismani və mənəvi böyüklüyüdür.

*İnsan dedi: Cürətliyəm,
Mən güclüyəm, qüvvətliyəm.
Əlimdədir yaşıl bağlar
Mənə boyun əyir dağlar.*

Folklorda son nəticədə pişik güclü olduğu halda artıq yeni uşaq ədəbiyyatının xarakterinə uyğun olaraq müəllif insanı qüdrətli təsvir edir. Bu təsvirin arxasında nikbin bir əhval-ruhiyyə dayanır. Oxucu əsərdən xoş təəssürat alır, əsərdə iştirak edənlərin cavablarına səmimi təbəssümlə gülümsəyir. Bu predmeti, hadisələrin mahiyyətini oxucuya sevdiren gülüşdür. Yumor bu əsərin ayrı-ayrı misra və ifadələrində deyil, onun məzmunundadır. Buradakı hadisələrin özü maraqlıdır və uşaq onu təbəssümlə, xoş əhval-ruhiyyə ilə oxuyur, insanın qüdrətinə inanır. Müəllif folklordan yaradıcı şəkildə istifadə edə bilmişdir.

M.Seyidzadə yaradıcılığında yeri gəldikcə xalq gülüşündən bəhrələnməş, şifahi ədəbiyyatdan istifadə yolu ilə maraqlı əsərlər yazmışdır. Şair yaradıcılığa başladığı ilk dövrdən yumoru uşaq poeziyası üçün başlıca məziyyət hesab etmişdir. Onun yaradıcılığının ilk illərində yazdığı «Pinti Həsən» poeması da öz

yumoristik məzmunu, məzəli dialoqları, şən və hazırcavab ifadələri ilə diqqəti cəlb edir.

Azərbaycan xalq ədəbiyyatında müəyyən mövqeyi olan M.Seyidzadənin yaradıcılığı üçün yumor tamamilə xarakterik xüsusiyyət deyildir. Doğrudur şairin yuxarıda təhlil etdiyimiz «Kim güclüdür», «Pinti Həsən», həmçinin son illərdə yaratdığı bir sıra kiçik həcmli əsərlərdə bu cəhət hiss olunur. Lakin ümumiyyətlə M.Seyidzadə yumoristik əsərlər yazmağa az meyl göstərir, daha çox lirik lövhələr yaradır, dramatik əhvalatlar təsvir edir.

N.Rəfibəylinin «Məstanın balaları» poemasında təsvir olunan əhvalat şən və maraqlıdır. Əsərdə sözçülüyə yol verilməmiş, artıq və lüzumsuz əhvalatlar təsvir edilməmişdir. Müəllif həm oxucunu düşündürür, həm də əyləndirir. İlk baxışda adama elə gəlir ki, uşağı güldürməkdən asan şey yoxdur. Əgər uşaq sağlamdırsa, o özü gülmək, oynamaq istəyir. Lakin uşağı söz sənəti ilə güldürmək xeyli çətinidir və bu gülüşün əvvəlki gülüşdən müqayisədilməz dərəcədə fərqi çoxdur. Sözlə, məzəli əhvalatla, poeziyanın bədii gücü ilə uşağı güldürmək, onu öz aləmindən ayıraraq məşğul etmək əsil sənətkarlıq tələb edir. «Məstanın balaları» oxucunun əhval-ruhiyyəsinə xoş təsir göstərir. Bu isə uşaq poeziyasının başlıca vəzifəsidir.

Məstanın quyuya düşməsinə şair məzəli ifadələrlə oxucuya çatdırır. Pişiyin başına gələn bu hadisə oxucunu kədərləndirmir, əksinə onu güldürür. Çünki Məstanın «faciəsi» çox yumoristik planda verilmişdir:

*Gördü düşməni sərçə
Oturubdur budaqda
Suyu çoxdan qurumuş
Bir quyu vardı bağda.
Məstan tez atıldı ki,
Qalxıb sərçəni tutsun
Ağacda cik-cik edən
Sərçəni boğub udsun.*

*Ancaq mayallaq aşdı
Özü quyuya düşdü.*

Sadə dil, təbii hadisə, ən başlıcası isə yumor bu əsərin əsas məziyyətidir. N.Rəfibəylinin bu əsəri «Tülkü, tülkü, tünbəki», «Tülkü və qurd» uşaq nağıllarının əhval-ruhiyyəsini əks etdir.

Bir sözlə uşaqlar gülmək istəyir. Onları güldürmək uşaq uşaq yazıçısının başlıca vəzifəsidir.

1971.

KİÇİK JANRLARIN BÖYÜK İMKANLARI

Uşaqlar sözün birbaşa mənasını daha tez qəbul edirlər. Onların bu təbiəti uşaq poeziyasının böyüklər üçün yazılan şeirlərdən fərqli olaraq metaforlardan və metonimiyalardan ehtiyatla bəhrələnməyi, bəzən isə onlardan ustalıqla imtina etməyi tələb edir.

İnsan beynində biliklər sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Xalq ədəbiyyatında bu xüsusiyyət diqqət mərkəzində dayanmışdır. Folklorda təbiət və heyvanat aləmindən uşağa məlumat verilərkən bu spesifikasiyalar nəzərə alınmışdır. Məsələn:

*Ayı axmaq,
Donuz toxmaq,
Qurd ulavuş
Çaqqal çavuş
İlan qamçı
Tısbığa çanaq
Biz ona qonaq.*

Uşaqlarda hadisələrə məntiqi münasibət çox güclüdür. Şifahi xalq ədəbiyyatında uşağın bu xüsusiyyəti həmişə nəzərə alınır. Gətirdiyimiz misalda məntiqə, lakonikliyə diqqət yetirin. Burada bütün misralar sözün birbaşa mənasını ifadə edir. «Ayı axmaq» misrasında ayının səfehliyi, yekabaşlığı, qanmazlığı uzun-uzadı sadalanmır, sadəcə olaraq «ayı axmaq» deyilir. Xalq «toxmaq» sözünü həmişə «kök», «gombul», «yekəpər» mənasında işlətməmişdir. Uşaq yadında saxlayır ki, donuz kök olur. Uşaq bundan sonra «toxmaq» ifadəsini eşidəndə «o»nun kök olduğunu anlayır. «Qurd ulavuş» misrasında «ulavuş», «ulamaq» sözündəndir. Balaca oxucuya aydın olur ki, qurdda ulamaq, ac qalanda əcayib səs çıxararaq ucadan qışqırmaq xüsusiyyəti var. Şeirin bütün misralarını bu yolla təhlil edərək onun məntiqi əsasla malik olduğunu sübut etmək mümkündür. Şifahi xalq poeziyasından istənilən sayda belə misallar gətirmək olar. Folklorun bu xüsusiyyəti Azərbaycan uşaq şeirinə də keçmiş, onu oxunaqlı və

maraqlı etmişdir. M.Seyidzadənin, M.Dilbəzinin, M.Rzaquluzadənin, Müşfiqin şeirlərindən çoxlu misallar gətirmək mümkündür. Şair M.Seyidzadənin «Bənövşə» şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

*Yazda açırsan,
Ətir saçırısan,
Yerin bağ, meşə
Gözəl bənövşə.*

Misraların məntiqi düzümü konkretlik və məna gözəlliyi şeiri oxunaqlı etmişdir. Şeir hər misrası uşağı bənövşəyə aid olan müəyyən bir cəhətlə tanış edir.

«Yazda açırsan» misrası uşağa bənövşənin bitdiyi fəsil haqqında məlumat verir. Uşaq ikinci misranı oxuyarkən bu çiçəyin ətirli, gözəl olduğunu öyrənir. Üçüncü misrada onun bitdiyi yer haqqında müəyyən təəvvürə malik olur və s.

Yığcamlıq, konkretlik, oynaq, axıcılıq və ən başlıcası məntiqlilik uşaq şeirinin əsas məziyyətlərindəndir. Uşaq hər bir şeiri özlüyündə saf-çürük edir, xoşuna gəlməyənləri oxumur. Xalq şairi S.Vurğun, «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsində yazır: «...Uşaq üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq».

Bu o deməkdir ki, uşaqlar üçün yazarkən qarşımızda güclü məntiqə malik olan bir oxucunun – insanın dayandığını yadda saxlamalıyıq. Kiçik oxucular üçün həyatdan, təbiətdən bəhs edən gözəl əsərlər yaratmalıyıq.

Uşaq şeiri şəkildə mümkün qədər az hecalılıq tələb edir. Bu xüsusiyyət uşaq folklorunda özünü parlaq şəkildə göstərir. Məsələn, düzgünlərin birində oxuyuruq:

*Bir, iki,
Bizimki.*

Üç, dörd,
Qapını ört.
Beş, altı,
Daşaltı
Yeddi, səkkiz,
Firəngiz.
Doqquz, on
Qırmızı don.

Göründüyü kimi bu folklor nümunəsində misralar əsasən üç hecadan ibarətdir. Uşaq belə şeiri tez əzbərləyir, onu sevə-sevə oxuyur, yadda saxlayır. Uşaqlardakı bu xüsusiyyəti elə həyatda da müşahidə etmək çətin deyil. Məsələn, 3 yaşlı Munis adlı bir uşaq M.Ə.Sabirin «Uşaq və buz» şeirinin hər misrasını iki hissəyə bölürdü. İki yerə parçalanması mümkün olmayan misraları isə belə ifa edirdi:

Sən nə yaman+san a buz
Adam yıxan+san a buz.

Belə faktlar sübut edir ki, uşaq şeirləri qısa hecalı olmalıdır. Bu xüsusiyyət Azərbaycan uşaq şeirində öz əksini tapmışdır. Müasir uşaq şeirində bu keyfiyyət özünü bariz şəkildə göstərir. Mikayıl Rzaquluzadənin, İlyas Tapdığın, Xanımana Əlibəylinin, Tofiq Mahmudun şeirlərindən çoxlu misal göstərmək mümkündür. Teymur Elçinin «Pişik və sərçə» şeirindən bir parça fikrimizi təsdiq edir:

Pişik gördü
Körpə quşu,
Getdi başdan
Ağlı, huşu,
Fikirləşdi:
«Yeyəcəyəm
Mən pişiyəm,
Yoxsa nəyəm?»
Bığlarına
Çəkdi tumar

Baxdı quşa
Xumar, xumar...

Uşaq folklorunda ahəngdarlıq da onun yaşamasına, illərin sınağından çıxıb yaddaşlarda qalmasına xidmət edən amillərdəndir. Bu ahəngdarlıqdan məhrum olan şeiri uşaq ya həvəssiz oxuyur və ya heç oxumaq istəmir.

Azərbaycan uşaq folkloru üçün ahəngdarlıq xarakterik cəhətdir.

Gün çıx, gün çıx,
Kəhər atı min çıx!
Oğlun qayadan uçdu,
Qızın təndirə düşdü!

Buradakı ahəng sadəcə axıcılıq deyil, ritmdir. Bu ritm şeirin bədii mündəricəsini müəyyən edən amal kimi təzahür edir.

Azərbaycan uşaq poeziyası bu xüsusiyyətini daim yaşatmış, ona yeni keyfiyyətlər əlavə etmişdir.

Azərbaycan xalqının lirik ədəbiyyatı tarix etibarilə çox qədimdir. Şifahi xalq poeziyasına daxil olan uşaq folkloru – xalqın müdrik pedaqogikası yarandığı gündən gənc nəslin tərbiyəsinə xidmət göstərmişdir. «Keçmişdə bizdə, Azərbaycanda (bir çox başqa xalqlarda olduğu kimi) ailədə uşaqların bədii estetik tərbiyəsinə el ədəbiyyatında, uşaqlara məxsus folklor nümunələri, nağıllar (heyvanlar haqqında nağıllar, fantastik nağıllar, qəhrəmanlıq nağılları, tapmacalar, məsəllər, düyməli sözlər, cıratmalar – Z.X.), mahnılar, şərqlər şeirlə müşayiət edilən oyunlar, müəyyən qism lətifələr, atalar sözləri, qaravəllilər və s. istifadə edilmişdir. Demək olar ki, hələ yazılı milli ədəbiyyatda uşaq ədəbiyyatı yox ikən, xalq uşaqlar üçün zəngin bir şifahi ədəbiyyatı yaratmışdır».

Uşaq folkloruna – əsasən xalq şeirinin bir neçə janrı; laylalar, düzgülər, cıratmalar, yanıltmacılar, çağırmaclar, oyun sözləri və s. janrlar daxildir. Xalq tapmacalarının məişətlə bağlı olan hissəsini də bu siyahıya əlavə etmək mümkündür.

Yuxarıda saydığımız janrlarda yaranan əsərlər atalar sözü, məsəl, dastan və s. kimi yaşlı adamlar arasında geniş yayılmışdır.

Kiçik folkloru uşaqlar yaşadır, nəsildən-nəslə keçirirlər. Bu əsərlərin bir qismini böyüklər öz uşaqları üçün yaratdıqları halda, onun başqa bir qismini uşaqlar özləri «uydurur»lar. Bu «uydurmalar» uşaqlara oyun zamanı lazım olur.

Folklorla qırılmaz surətdə əlaqədar olan və daim bu qarşılıqlı münasibəti möhkəmləndirən Azərbaycan uşaq poeziyası xalq şeirinin bir sıra xüsusiyyətini və janrlarını mənimsəmişdir. «Bütün xalqlarda bu söz sənəti əvvəlcə xalq yaradıcılığı şəklində inkişaf etdiyi kimi, uşaq şifahi ədəbiyyatı da əvvəlcə xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. İndi də bu şifahi uşaq ədəbiyyatından geniş istifadə edilir. Uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan müasir yazıçılarımız da bu xəzinədən az istifadə etmirlər».

Bu janrları müəyyən etmək asan olduğu halda, həmin xüsusiyyətləri açmaq bir o qədər çətindir. Biz həmin xüsusiyyətlərdən bəzilərinə müəyyənləşdirməyə səy göstərəcəkdir, folklorlardan uşaq şeirinə keçən janrlardan bəhs edəcəyik.

Folklor janrlarından biri olan **yanıltmaclar** Azərbaycan uşaq poeziyası ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur. Bu janrın xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada sözlərin düzümlü dili dolaşdırır, onu ifadə edənə çəşndirir. Burada sözlərin ya əvvəlində, ya da ortasında gələn eyni cinsli səslər bir-birini izləyir. Uşaq yanıltmacı deyərkən çalışır ki, səslərin yeri dəyişik düşməsin, onların, sırası pozulmasın – çünki sıra pozulanda sözün ifadə etdiyi mənası da dəyişir. Bu cür diqqətçil olmaq uşağın diqqətinin inkişafına təsir edir. Yanıltmacdakı səslərin ardıcılığı onda poetik ahəng yaradır:

*Qırx
Küp
Qırxı da
Qulpu
Qırıq
Küp.*

Burada «Q» və «K» səsləri sözlərin əvvəlində gələrək bir ahəngin yaranmasına xidmət göstərmişdir. Poeziyada belə səslərin yaratdığı ahəngə allitirasiya deyilir.

Uşaq folklorunda, xüsusilə yanıltmacılarda allitirasiyadan geniş istifadə olunur:

*Boz atın,
Boz torbasın,
Boş as başından.
Apar islat, gətir,
Yaş as başından.*

Burada «B» və «Ş» səsləri həm yanıltmacının əsas məqsədinə: uşaqda düzgün tələffüz üçün diqqətli olmağa, sözləri asta-asta, başa düşə-düşə ifadə etməyə xidmət edir, həm də poetik ritm yaradır. Yanıltmaca xas olan bu xüsusiyyət uşaq şeirində özünə möhkəm yer tutmuşdur. Bəzən şair hadisəni təfərrüatı ilə nəql etməyi məqsədə müvafiq hesab etmir. Həm də bir şeydən ətraflı danışmaq sözçülüyə gətirib çıxarır. Belə vaxtlarda bir anın poeziyasını vermək üçün istifadə olunan ədəbi priyomlardan biri allitirasiyalardır.

İlyas Tapdıq «Bildirçin» şeirində yanıltmacıların bu xüsusiyyətindən məharətlə istifadə etmişdir:

*Bildir uçub,
bağcanı
Meşə bildi
Bildirçin.
Arzu çıxıb çağırıdı:
- Çildir, çildir
Bildirçin.
Dedi: - hamı quyruğun
Mənə bildir,
Bildirçin?!
Bəlkə pişik qoparıb
Neçə ildir, Bildirçin.
Ötdü kolun dibində
Bildir-bildir*

*Bildirçin.
Qurbağalar ağladı
Gildir-gildir Bildiçin!*

Göründüyü kimi «L» səsi yanılmaca xas olan allitastik vəziyyət yaratmışdır.

Tofiq Mütəllibovun «Cücələrım» şeirində isə başqa bir xüsusiyyət nəzərə çarpır:

*Cib-cib cücələrım
Cib-cib, cib-cib cücələrım
Ay mənim cücələrım.*

Bu şeiri dinləyərkən məlum olur ki, uşaq öz sevimli cücələrini dən yeməyə çağırır. Vəssalam! Bəs sonra? Əgər əsər təkcə bunun üçün yazılmışsa onun hansı estetik xüsusiyyətlərindən danışmaq olar? Lakin şeiri təkrar dinlədikdə görürük ki, bu nəğmənin məqsədi təkcə yuxarıda dediyimizlə məhdudlaşmır. Burada «C» səsləri təkrar olunur ki, biz nəğməni dinləyərkən cücələrin səsinin məharətli təqlidini eşidirik. Şair bu səslər haqqında, cücələrin «cib-cibi» barədə uzun-uzadı söhbət açar, körpə cücələrin necə səs çıxarmaları haqqında oxucusuna məlumat verməyə səy göstərirdi. Əlbəttə, bu, səmərəsiz zəhmət olardı. Şair bu yolla getmək əvəzinə «C» səslərinin yaratdığı ahəngdən istifadə etməyi daha münasib saymışdır. Bu səslərin təkrarı şeirin musiqililiyinə də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Təsədüfi deyil ki, bu nəğmə bütün dünyada uşaqların sevimli nəğmələrindən biri kimi şöhrət qazanmışdır.

Şeirin müsbət mənada sərbəstliyi onu yanılmaclara və ümumiyyətlə uşaq folkloruna çox yaxın etmişdir.

Yanıltmac bu keyfiyyətlərini uşaq poeziyasına verməklə yanaşı, o, bir janr kimi də poeziyamızda özünə yer tutmağa başlamışdır. Mühəribədən sonrakı dövrdə uşaq ədəbiyyatına gələn şairlər maraqlı yanılmaclar yazırlar. Şair Teymur Elçinin bu sahədəki fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Onun «Tülkünün kürkü» yanılmacına nəzər salaq:

*Tülkünün kürkü
söküldü,
Tülkünün tükü
töküldü.*

Göründüyü kimi yığcamlıq, ahəngdarlıq, məntiqlilik, bədii ölçü bu şeiri oxunaqlı etmişdir. T.Elçinin yaratdığı yanılmaclar yeni keyfiyyətlərə malikdir. Şairin «Qarğa və qırğı» yanılmacı daha maraqlı və təsirlidir:

*Qarğa qırdı qarğını,
Qırğı gördü qarğanı.
Qırğı tutdu qarğıdan,
Qarğa qaçdı qırğıdan,
Qovdu qırğı,
Sındı qarğı
Uçdu qarğa
Qarr, qarr.*

Bu nümunələr göstərir ki, yanılmaclar Azərbaycan uşaq poeziyasında bir janr kimi formalaşmağa başlamışdır və şübhəsiz ki, şairlər onu daha da inkişaf etdirəcəklər.

Məlumdur ki, təzəcə dil açan körpəyə onun eşitdiyi hər bir söz yenidir, maraqlıdır. Lakin artıq danışmağı bacaran, dinlədiyini başa düşən uşaqlar üçün daha maraqlı sözlər olur. Belə sözlərdən biri də xalq içərisində işlənən, eyni sözün iki dəfə təkrarından yaranan sözlərdir: “Qaçacaq”, “Uçauç”, “Köçəköç” və s. Şair T.Elçin bu cür sözləri uşaqlara öyrətmək üçün maraqlı bir priyom seçmişdir. Hər sözü oxucusuna izah etmək üçün kiçik bir süjet qurur, balaca bir epizoddan sonra uşağa həmin sözün bütün mahiyyəti aydın olur:

*Qonşuluqda,
Təzə bir ev tikdilər.
Köhnəsini sökdülər,
Köçəköç düşdü.*

və ya:

*İlxıya canavar gəldi
Atlar hürküşdü.
Qaçacaq düşdü.*

Şair oxucusuna xalqın mənəvi varlığı ilə daha çox bağlı olan milli ifadələri öyrətməyə çalışır. T.Elçinin əsərləri xalq ədəbiyyatı ilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Şair folklordan – xüsusilə nağıllardan, laylалardan, tapmaca və yanılmaclardan ustalıqla istifadə edir, həmin janrlarda yeni əsərlər yaradır:

*İki bükü kükü yedim,
Yedim iki bükü kükü.*

Bu yanılmacda ardıcılıqla düzülən «K» səsləri həm uşağın düzgün tələffüzü üçün diqqətli olmağa, sözləri asta-asta, başa düşə-düşə ifadə etməyə xidmət edir, həm də poetik ahəng yaradır.

Uşaq təbiətin vurğudur. O, ayaq açanda təbiətin sirlərini öyrənmək istəyir. Çay niyə axır? Dağlar niyə ucadır? Quşların dili varmı? Uşaq hər şeyi bilmək istəyir. Bu maraq uşaq şairlərinin qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Təbiət hadisələrini nəzmə çəkən müəllif (məsələn, əgər quşlar haqqında yazırsa) quşların çıxardığı səsə uyğun ahəng yaratdıqda şeir tez sevilir, bədii mündəricə qazanır. Bunu uşaq folklorunun qazandığı zəngin təcrübə sübut edir. Uşaq folklorunun bir qismini balacalar özləri yaradırlar. Bu, sözün həqiqi mənasında uşaqların öz yaradıcılığıdır. Bu nümunələrin sənətkarlıq baxımından tədqiqi də maraqlıdır. Məsələn, uşaq folklorunun bir qismi yaxşı qafiyələnir. Lakin elə folklor nümunələri də vardır ki, burada qafiyə olmur, misranın son sözündəki səslər elə düzülür ki, onların yaratdığı ahəng qafiyə rolunu oynayır. Uşaqlar «öz əsərlərini» yaradarkən səslərin oxşamasından istifadə edir, misraların sonunda gələn sözləri bir-birinə «uyğunlaşdırmağa» çalışırlar. Bu hal uşaqların öz təbiətindən doğur. Onlar şeirə meyl göstərilər. Belə şeirlərin başlıca məziyyətləri ritmdir, səslərin uyarlılığıdır. Məsələn:

*Ağ quşum,
Ağarçınım.*

*Göy quşum,
Göyərçinim.
Qarğa qara,
Durna qara
Çənbər çarıq
Əmrə qulu,
Vur nağara
Çıx qırağa.*

Əgər «ağarçınım» və «göyərçinim» sözlərini nəzərə almasaq bu parçada qafiyə yoxdur. Axıncı iki misranın son sözləri qafiyəyə oxşayır. Lakin sözlərə diqqətlə nəzər salsaq görərik ki, onlar qafiyə deyil, uşaq onları sadəcə olaraq bir-birinə uyğunlaşdırıb. Çünki, qafiyə sözlər elə sözlərə deyilir ki, onların kökündəki azı son iki hərf eyni olsun. «Nağara» və «qırağa» söz kökləri isə bu tələbə cavab vermir. Belə misalları çox gətirmək olar. Deməli, uşaq folklorunda ahəng, sözlərin uyarlılığı üstünlük təşkil edir. Onun bu xüsusiyyəti Azərbaycan uşaq poeziyasına da keçmişdir. Məmməd Aslanın «Xatirənin bəhanəsi» şeiri xalq poeziyasının ritmini özündə yaşadan əsərlərdən biri kimi fikrimizi təsdiq edir:

*Qızım, qızım, qız ana
Qızım girdi qazana
Qazanı təkərlədim
Qanad taxdım, hərledim
Hava verdim pər üçün
Yol açdım təkər üçün
Uğuldadı qazança
İstədi qazan uşa...*

Şifahi xalq ədəbiyyatında bir janr olan **tapmacalar** Azərbaycan uşaq poeziyasına da keçmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda pedaqoji ideyalar geniş yayılmağa başladığı vaxtlarda hazırlanan dərsliklərdə, uşaq jurnallarında, həm xalq tapmacalarında, həm də şairlər tərəfindən yazılan tapmacalara geniş yer verildirdi. Ədəbiyyatımızın sonrakı inkişafında da uşaq şeirində tapmaca bir janr kimi yaşadı və poeziyamızda vətəndaşlıq hüququ

qazandı. Bu janrın yaşamasının əsas səbəblərindən biri budur ki, şair tapmaca vasitəsi ilə uşaqla canlı müsahibə yarada bilir. Yazılı ədəbiyyatdakı tapmacalar da folklordakı janrın bütün xüsusiyyətlərini yaşadır, ona yeni keyfiyyətlər əlavə edir. Yığcamlıq, konkretlik, predmetin əsas əlamətlərini və ya xarakterik xüsusiyyətlərini saymaq – şairlər tapmacanın bu keyfiyyətlərini yaşatmağa çalışırlar. Bunları nəzərdən keçirmək üçün folklordan və uşaq şeirindən götürdüyümüz nümunələrə nəzər salaq:

GÜNƏBAXAN

*Günəşlə gülər
Axşam mürgülər
(folklorda)*

*Günəş kimi girdədir
Göydə deyil, yerdədir.
Rəngi qızılı, sarı
Baxır günəşə sarı.
(X.Əlibəyli).*

XORUZ

*Gəlirdim kənddən
Səs verdi bərkdən
Ağzı sümükdən
Saqqalı ətdən.
(Folklorda).*

*Saqqalı al rəng olur,
Tükləri qəşəng olur,
Oxuyur neçə dəfə*

Səs düşür hər tərəfə.

Əlbəttə artist deyil.

Ancaq səsi pis deyil. (X.Əlibəyli).

Tapmacanın uşaq ədəbiyyatına keçməsinin ikinci səbəbi odur ki, bu janr uşaqların mühakimə, diqqət və təxəyyüllərinin inkişafına kömək edir, onları düşündürür. Böyük pedaqoq K.D.Uşinski tapmacalara xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı: «Mən tapmacalara əşyanın bədii təsvir lövhəsi kimi baxıram». Pedaqoqlar da məktəbdə tapmacaların tədrisinə böyük əhəmiyyət verirlər. Professor M.A.Rıbnikova uşaqlara tapmaca verib onları düşündürməyi məqsədəuyğun hesab edir. Məhz bu xüsusiyyətlər tapmacanı uşaq poeziyasında da bir janr kimi yaşadır. Lakin Azərbaycan uşaq şeirinə keçən tapmacalar öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla məhdudlaşmır, həm də yazılı ədəbiyyatda onlar yeni keyfiyyət qazanırlar.

Tapmacanın bir sıra xüsusiyyətləri uşaq şeirinə keçmiş, ona yeni məziyyətlər gətirmişdir. Bu xüsusiyyətlərdən bir neçəsini nəzərdən keçirmək faydalı olar. Tapmacada hər hansı bir əşyanın xarakterik cəhətləri sayılır, bu xüsusiyyətlərə görə onun cavabı axtarılır. Deməli, tapmacanı dinləyən adam hansı sualınsa cavabını axtarmalı, necə deyirlər «baş sındırmalıdır». Bu proses cavab axtaran adamın ağılına, düşüncəsinə müsbət təsir göstərir, onu yeni şeyləri öyrənməyə gətirib çıxarır.

Uşaq poeziyasının da qarşısında duran vəzifələrdən biri öz oxucusuna maddi aləm haqqında yeni biliklər verməkdən, onun dünyagörüşünə təsir göstərməkdən ibarətdir.

Deməli, həm tapmaca, həm də uşaq poeziyası öz oxucusunun fikrinə, dünyagörüşünə təsir göstərmək, onu təbiət və cəmiyyət hadisələri ilə tanış etmək istəyəndə vahid məqsədə xidmət edirlər. Bəs bu zaman uşaq poeziyası tapmacanın hansı keyfiyyətlərini və ənənələrini qoruyub saxlayır?

Tapmacanın mühüm keyfiyyətlərindən biri predmetin və hadisənin poetik tərəflərini təsvir etməsidir. Tapmaca predmetin quru, rəsmi tərəflərini bizə göstərmir, onun poetik cəhətlərini açır. Doğrudur, biz folklorun bütün janrlarında bu xüsusiyyəti görürük. Lakin heç bir folklor janrı insanda poetik hiss və duyğu aşılamaq,

ona yüksək mənada estetik zövq vermək məqsədini qarşıya xüsusi olaraq qoymur. Lakin hadisənin və ümumiyyətlə gerçəkliyini poeziyasını açmaq tapmacanın başlıca xüsusiyyətidir.

Tapmacaların ruhunda sözün həqiqi mənasında poeziya yaşayır. Başqa sözlə desək tapmaca ən prozaik şeylərin və predmetlərin poetik cəhətlərini görməyə adamı məcbur edir. Bu fikri rus folklorşünası V.P.Anikin aşağıdakı şəkildə təsdiq edir: «Tapmacanın əsas funksiyalarından biri də ondan ibarətdir ki... o, tərəflərini bizə göstərir».

Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların çoxu ən gözəl şeiri xatırladır. Aşağıdakı tapmacaya nəzər salaq:

*Dağdan gəlir Banu xanım,
Əlləri xınalı xanım.
Dindirsən fors eləyir
Tükləri tehranı xanım.*

Bu tapmacadakı poetik zənginlik, daxili ahəng, fikirlə hissin vəhdəti diqqəti cəlb edir.

Uşaq şeiri (ümumiyyətlə poeziya) həyatın poetik tərəflərini tərənnüm edir. Axı, hər bir predmet və ya hadisə şeir üçün mövzu ola bilməz. Şair yalnız insanları, ürəyinə təsir edən hadisəni poetik fikrin mərkəzinə çəkir. Ə.Sabirin, A.Səhhətin, A.Şaiqin, M.Müşfiqin və başqalarının uşaqlar üçün yazdıqları şeirlər məhz həmin keyfiyyətlərə malik olduqları üçün bu gün də sevilə-sevilə oxunur. Budur ki, Məstan Əliyevin «Güllərim» şeiri. Yüksək estetik zənginliyə malik olan bu şeir poetik hissin nəticəsidir. Burada biz yazın ilıq nəfəsini duyur, onun təbiətə yaraşlıq verən özünəməxsus gözəlliyini hiss edirik:

*Nərgizi bağ istədi,
Nərgizi bağa verdim.
Laləni dağ istədi,
Laləni dağa verdim.
Qızlar gəlib danüzü,
Bənövşəni qopardı.*

*Dəstə-dəstə zanbağı,
Əsən yellər apardı.
Nilufəri, Reyhanı,
Bağışladım çəməni.
Bölüşdürdüm gülləri,
Deyin, nə qaldı mənə?
Çiçəklərin içindən
Nəyi seçdi əllərim?
Uşaqlar, siz olunuz
Mənim qızıl güllərim.*

Sadəlik və gözəllik, fikrin poetik ifadəsi, lirik coşğunluq kimi poeziyaya xas olan keyfiyyətlər bu şeirdə ansambl yaratmışdır.

Yuxarıda dedik ki, həyatın poetik tərəflərini təsvir etmək tapmacanın başlıca keyfiyyətlərindəndir. Azərbaycan uşaq poeziyası onun bu xüsusiyyətini qoruyub saxlamış, onu yeni nailiyyətlərlə zənginləşdirmişdir.

Uşaqların ağına, düşüncələrinə, bilik dairəsinə təsir göstərən şeirlər içərisində T.Elçinin tapmacaları diqqəti cəlb edir. Şair məsələn, qaldırıcı kranı obrazlı bir dillə elə təsvir edir ki, həm oxucu kranın görkəmini bütün təfəsilatı ilə təsəvvür edir, həm də əsərdən estetik zövq alır. T.Elçin oxucusunu sadəcə olaraq sorğusuala çəkməklə kifayətlənmir, həm də tam bir lövhəni onun xəyalında canlandırır. Predmetin quruluşu haqqında ona aydın təsəvvür verir:

*Nəçə fili
Xortumuna ala bilər.
Mürgüləyə göydən yerə sala bilər.
Ağıllıdır.
Kömək edir
Bənnalara
Boyu çatır
Uca-uca binalara.
Çox işləkdir,
Fillər tək.*

*Yükləyirsən
Bilmir çəki.
Qaldırır tez
Fildən böyük
Pəhləvandır.
Nə insandır
Nə heyvandır.*

Tapmacaların məziyyətlərindən biri də onun yumoristik təbiətə malik olmasıdır. Çox vaxt tapmaca dinləyicidə gülüş doğurur, onu əyləndirir. Bizcə tapmacalarda bu xüsusiyyət ona görə zəruridir ki, xalq folklorun bu janrını yaradarkən öz dinləyicisini imtahana çəkmək, bərkə-boşa salmaq fikrindən daha çox onu əyləndirmək məqsədini güdür. Axı ciddi, qaraqabaq sualbazları heç kəs sevmir. Buna görə də xalq tapmacaları yaradarkən məzəliliyi, nikbinliyi yaddan çıxarmamışdır.

Qeyd etdik ki, tapmaca hər hansı bir əşyanın əlamətlərini sayır. Bu əlamətlər quru, rəsmi sözlərlə ifadə olunsaydı heç kəs ona qulaq asmaz. Bu isə tapmacanın yumoristik təbiətə malik olmasını tələb edən ikinci səbəbdir. Rus folklorşünası İ.M.Kolensnitkaya «Xalq tapmacaları» məqaləsində bu məsələyə toxunaraq yazır ki, tapmacalar adətən sual-cavab formasında olur ki, bunların da əksəriyyəti məzəli xarakter daşıyır.

Şübhəsiz ki, folklorşünas «məzəli» deyərkən tapmacaların yumoristik təbiətini nəzərdə tutur.

Hadisələri yumorla, məzəli ifadələrlə, gülməli şəkildə oxucuya çatdırmaq uşaq şeirinin xüsusiyyətlərindən biridir. Uşaq poeziyası müsbət nümunələr əsasında tərbiyə edir, balacaların hər cür pessimizmdən uzaq, ruhən nikbin bir vəziyyətdə formalaşmasına xidmət göstərir. Bu vəzifəni qarşısına qoyan bədii əsər oxucunun ürəyinə tez yol tapır:

*Ay şahənə, şahənə
Söylə nə verim sənə?
Nağılmı istəyirsən?
Noğulmu istəyirsən?*

*Dişlədi barmağını
Fikrə getdi o, bir az,
Nağıldan keçmək olmaz,
Noğuldan keçmək olmaz.
Hansını seçsin indi
Lap çətinə düşdü qız
Dedi: - ata, noğulun
Dadı qaçar nağılsız.*

Bu şeirin ruhunda bir yumor vardır. Biz onu oxuyub gülürük. Lakin müəllif həm güldürür, həm də düşündürür. Bu şeirdə tapmacanın sual verib cavab almaq xüsusiyyətindən və yumoristik təbiətindən səmərəli bəhrələnən müəllif maraqlı əsər yaratmışdır.

Tapmaca öz quruluşu etibarilə Azərbaycan uşaq şeirinə təsir etmiş, onun formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Azərbaycan xalqının yaratdığı tapmacaların xüsusiyyətlərindən biri də onun sual-cavab şəklində olmasıdır. Yəni tapmacanın özü sual, onun tapılması isə cavabdır. Sual verib cavab almaq isə uşaqla daha yaxşı danışmağa imkan verir.

Azərbaycan Sovet uşaq poeziyasının inkişaf yolunu nəzərdən keçirdikdə tapmacanın bu xüsusiyyətinin ona necə təsir göstərdiyinin şahidi oluruq. Şairlər sual-cavab formasından istifadə edərək şeirin mərkəzinə qoyduqları fikri oxucuya daha tez çatdırmağa çalışırlar. Məsələn, M.Rzaquluzadənin «Ən dadlı meyvə» şeiri bu formada yazılmışdır. Şeirin əvvəlində qoca bağban uşaqlara «Ən yaxşı meyvə nədir?» deyərək sual verir. Uşaqlar həmin suala cavab tapmağa çalışırlar.

*Aytək dedi:
- Çiyələk.
Eliş dedi:
- Göy yemiş.
Almaz dedi:
- Ağ gilə.
Gülənar dedi:
- Gilənər.*

Alı dedi:

- *Şaftalı.*

Qulu dedi:

- *Yox, hulu.*

Nərmin dedi:

- *Mandarin.*

Naz-naz dedi:

- *Ananas.*

Göründüyü kimi tapmacanın sual vermək, cavab almaq xüsusiyyəti burada öz əksini tapmışdır.

Fikrimizin nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, xalqımızın yaratdığı tapmacalar Azərbaycan uşaq şeirinə ciddi təsir etmişdir. Lakin bir həqiqəti də göstərmək lazımdır ki, tapmacalar ümumiyyətlə bədii ədəbiyyata təsir göstərmişdir. Bütün dövrlərin bədii ədəbiyyatında tapmacalardan istifadə edilmiş, onlar iri həcmli əsərlərə səpələnmişdir. Hətta bəzi əsərlərin kompozisiyaları tapmacalara uyğun qurulmuşdur. Antik dövrün müəlliflərindən olan Siseron və Vergilinin bir sıra əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Yazılı ədəbiyyatın müəyyən inkişaf mərhələsində tapmacalar ədəbi moda halını almışdır. Məsələn, XVII əsr Fransa ədəbiyyatında belə olmuşdur. Fikrimizi sübut etmək üçün Fenelon və Bualonun əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Tapmacalardan Russo, Şiller, Qebbel, rus yazıçılarından Jukovski son vaxtlar yaşayan, öz lirik əsərləri ilə bütün Rusiyanı heyran qoyan Sergey Yesenin də istifadə etmişdir.

Folklardan Azərbaycan uşaq poeziyasına keçən janrlardan biri də **laylaldır**. Laylalar uşaqları yatırmaq üçün böyükklər tərəfindən yaradılmış folklor janrıdır. Ana beşiği tərpədir, onun ahənginə uyğun olaraq avazla layla deyir. Uşaq hələ çox körpə ikən bu laylaların sözləri də qısa olur:

Lay-lay, lay

Lay-lay, lay və s.

Uşaq bir qədər böyüyəndən sonra ana onun nəsə başa düşdüyünü yəqinləşdirir, bu laylalara yeni parçalar – mənası olan misralar əlavə edir.

Lakin laylalar təkcə uşağı yatırtmağa xidmət etmir. Bu nəğmələrdə xalqın həyatı, sevinci, kədəri öz əksini tapır. Çox zaman ana özü də bilmədən uşağı yatırtmaq üçün zümzümə edərkən həyatından şikayətlənir, düşməyə nifrətini və ya xoş günlərdəki fərəhini ifadə etmiş olur.

Laylalar xalqın lirik nəğmələrinin bir növ sərbəst şəkildir. Burada digər janrlara xas olan məhdudluq yoxdur. Laylalar vasitəsi ilə uşağı yatırtmaq da olar, onu deyən adam öz keçmişindən hekayə də danışa bilər, layla vasitəsilə ana uzaqda olan qohumlarının gəlməsini də arzulayır. Bu xüsusiyyət laylaları mövzu məhdudluğundan xilas edir. Laylaların bir sıra xüsusiyyətləri yazılı ədəbiyyata keçmişdir. İndi o bir janr kimi Azərbaycan uşaq poeziyasında özünə yüksək yer tutmuşdur.

Folklardan qidalanan bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatındaki inkişaf yolunu üç şairin – Mirvarid Dilbazinin, Mədinə Gülgünün, Teymur Elçinin əsərləri nümunəsində aydın şəkildə görmək olar.

Mirvarid Dilbazi layla janrında maraqlı əsərlər yaratmışdır. Onun laylalarında bədii sözün imkanları genişlənir. Şair öz nəğməsində oxucusuna əlavə məlumatlar verir, onun duyğusuna, düşüncəsinə estetik və əqli tərbiyəsinə təsir göstərən lövhələr yaradır. Məsələn:

Yat ömrümün çiçəyi

Gecə keçdi, ay batdı.

Sən hələ də oyaqsan

Laylam sübhü oyatdı.

Yat canım, gözüüm layla

Qurbanın özüm layla.

Şair uşaqla ciddi söhbət edir. Yalnız anaların duya bildiyi ziddiyyətlərdən bəhs edir. İlk baxışda bu şeirdə bəhs olunan ziddiyyət nəzərə çarpmır. Çünki ziddiyyətli fikirlər adətən antonim sözlərlə ifadə olunur. Burada isə ziddiyyət omonim sözlərlə təsdiq olunmuşdur.

*Sən hələ də oyaqsan,
Laylam sübhü oyatdı.*

Şair demək istəyir ki, sən yatmalı olduğun halda oyaqsan. Əgər uşaq sübh çağı yuxudan oyansaydı burada heç bir qeyri normalıq yox idi. Əgər uşaq hələ oyaq ikən ananın laylası sübhü oyadırsa bu kontrastdır. Bu cür lövhəni yaradan şair isə laylaların verdiyi poetik imkanlardan səmərəli istifadə etmişdir.

Mədinə Gülgün isə öz «Layla»larında xoş həyatımızı, körpələrin xoşbəxtliyini tərənnüm edir.

*Yatağın isti, yumşaq,
Ehtiyac səndən uzaq
Təkcə anandır oyaq
Sənindir yuxusu da
Ən şirin arzusu da.
Arxam, pənahım laylay
Mənim sabahım laylay.*

Şair Teymur Elçinin «Analar və laylalar» əsərində uşaq poeziyasındakı laylay janrı özünün daha yeni bir mərhələsinə gəlib çatmışdır. Teymur Elçin laylalarla nağılların sintezindən istifadə edərək həm balaca oxucuların maraq dairəsinə təsir göstərir, həm də onların biliklərinə daha yeni şeylər əlavə edir. Bir silsilə təşkil edən bu şeirlərin birincisi uşaqlara laylalar haqqında ümumi məlumat verir:

*Gecələri oyaq qalır.
Layla çalır
Analar.*

Bundan sonra şair turacın, delfinin, qurbağanın, canavarın, kirpinin və insanın laylasından bəhs edir. Müəllif hər bir heyvanın xarakterik cəhətləri, xüsusiyyətləri haqqında oxucuya məlumat verir, bu məlumat kiçik bir süjetdən doğur və hadisə tamamlandıqdan sonra onun öz balasına tövsiyyəsi təşkil edir:

*Yat mənim kiçük balam
Tez böyü kiçik balam.*

*Qulaqların, gözlərin
Dişlərin iti olsun.
Quzunun əti olsun
Yediyin.
Kimi görsən parçala
Böyü canavar bala
Parçala, parçala, parçala
Uu – uu
Uu – uu...*

Göründüyü kimi bu silsilə şeirlərdə layla yalnız formadır, xalq ədəbiyyatından uşaq şeirinə keçən şəkildir. Bu əsərlərdə şair kiçik oxucuya ziddiyyətlər haqqında ilkin məlumat verir. Bu xüsusiyyət göstərir ki, layla janrı Azərbaycan uşaq şeirində xeyli inkişaf etmişdir.

Ümumiyyətlə folklorun şəkli xüsusiyyətləri Azərbaycan uşaq şeirinin formasının ilkin əsası olmuş və bu əsas üzərində inkişaf etmişdir.

MÜASİR UŞAQ ƏDƏBİYYATININ AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

R.RZANIN UŞAQ POEMALARINDA XALQ RUHU

Xalqın şən və hazırcavab yumoru Rəsul Rzanın uşaqlar üçün yazdığı poemalarda özünü parlaq şəkildə göstərir. Bu əsərlərdə xəfif bir təbəssüm, eyhamlı və mənalı gülüş yaşayır. Bu poemalar başdan-ayağa yumoristik səpgidə yazılmışdır. «Heyvanların yuxusu», «Təranənin oyuncaqları», «Səkil və Çəkil» poemalarının mahiyyətini xalqın şən və hazırcavab yumoru təşkil edir. «Heyvanların yuxusu» əsəri sanki «Ac toyuq yuxusunda darı gөрər» atalar sözünü özü üçün bir leytmotiv etmişdir. Bu müdrik atalar sözünün mahiyyətindəki gülüş poemanın ümumi məzmununa keçmiş, onu oxunaqlı etmişdir. Əsərdə ayının, dovşanın və kəpənəyin yuxusu təsvir olunur. Heyvanların hər üçü arzuladıqları şeyləri öz yuxularında görürlər. Məsələn, ayı yuxuda doyunca armud yeyəndən sonra:

*Nə gördü o, bu zaman,
Yekəcə koğuşundan,
Hündür, qoca palıdın
Yoğun, uca palıdın,
Damcı-damcı bal axır,
Axır dalbadal axır.
Dayandı bala baxdı.
Ağzının suyu axdı.*

Dovşan da yuxusunda arzusunda olduğu şeyləri görür:

*Əsər qalmamışdı köhnə kol-kosdan
Hər yer bağ-bağcadır, hər tərəf bostan.
Bir yanda şırhaşır axır sərin su*

Havanı doldurub kələm qoxusu.

Kəpənəksə yuxusunda gözəl çiçəklər görür: o, arzusuna müvafiq olaraq yuxusunda görür ki, bahardır, hər tərəfi gül ətri bürüyür, quşlar şirin-şirin cəh-cəh vurur. O, da çiçəkdən-çiçəyə qonur, özünü tərifləyir:

*Kəpənəyəm, kəpənək
Xallarım vardır tək-tək
Mən gələndə çiçəklər
Başını əysin gərək.*

Lakin birdən kəpənək Bubbu quşuna rast gəlir. Bubbu quşu deyir ki, ya bir cüt qanadını ver, ya da səni udacam. Kəpənək yalvarır ki, onu öldürməsin. Bubbu quşu şərt qoyur ki, hər çiçəkdən bir yarpaq gətirsə onu azad edər. Kəpənək güllərə, çiçəklərə yalvarır ki, hərəsi ona bir yarpaq versin. Lakin heç kəs bu lovğa kəpənəyin xahişini eşitmir.

Kəpənək öz hərəkətlərindən xəcalət çəkir, ağlayır. Çiçəklər onu bağışlayırlar.

«Təranənin oyuncaqları» əsərində isə yumor ayrı-ayrı parçalarda özünü göstərir. Müəllif oxucusunu gah güldürür, gah düşündürür. Kiçik Təranə şəkillər çəkir. Lakin onun şəkilləri hələ bitkin olmadığından çox gülməli çıxır. Müəllif isə öz qəhrəmanını gülünc hala salmaq fikrində deyil, əksinə onun çəkdiyi şəkillər nöqsanlı olsa da lazımdır. Axı şəkil çəkmək pis iş deyil. Demək şair o qədər ehtiyatlı və məharətli olmalıdır ki, bir-birinə əks olan mətləblər yumoru məhv etməsin, yerinə düşməyən bir söz gülüşü yox edər, gözlənilən nəticənin əksi alınar. Uşaq psixologiyasını yaxşı bilən müəllif demək olar ki, tam müvəffəqiyyət qazanmışdır. Təranənin çəkdiyi şəkilləri belə təsvir edir:

*Bu dəvə şəklini də
Təranə indi çəkib.
Ancaq ki, boz dəvənin,
Çox uzun quyruğu var.
Bu dəvənin şəklinə*

*Baxıb gülür uşaqlar.
Deyirlər dəvə deyil*

*Bu ya atdır, ya qatır
Quyruğuna baxın bir
Az qala yerə çatır.
Heç ata da oxşamır,
Bunun beli haçadır
- Təranə bu şəkildir,
Yoxsa ki, tapmacadır?!*

Mahiyyətini dərin yumor təşkil edən bu səhnə hələlik Təranəni – əsərin qəhrəmanını pis vəziyyətdə qoyur. Təranə bu vəziyyətə dözmür, ağlayır. Bu psixoloji əhval-ruhiyyənin düzgün nəticəsidir. Lakin balaca qəhrəman ruhdan düşür. Buraxdığı səhvləri düzəltməyə çalışır. Həmin gecə Təranə maraqlı bir yuxu görür. Müəllif onun yuxusunu yumoristik bir dillə, maraqlı, bədii boyalarla təsvir edir. Qəhrəmanın yuxusunun təsviri zamanı yumor getdikcə güclənir. Təranə yuxusunda görür ki, şəklini çəkdiyi heyvanlar ondan kəsüblər. Onların hərəsi bir tərəfdən qışqıraraq küsməklərinin səbəbini izah edirlər:

*Biri deyirdi: - Bizi
Şil-küt edib atmısan.
Özün isti, tər-təmiz
Yatağında yatmısan.
Biri deyirdi:- Tez ol
Quyruğumu ver mənə.
O biri qışqırırdı:
- Çılpaq qalıb bədənə!
Bir söz deyirdi ona
Oyuncağın hərəsi
Birdən taxtın altından
Gəldi kuklanın səsi.
Dedi: - Niyə sən mənə*

*Bu bıqları çəkmisən?
Mənim adım Nazlıdır,
Nazlı, axı qızam mən.
Qulac-qulac uzanıb
Sünbül kimi saçlarım
Əynimdə sarı güllü
Çətdən təzə paltarım.
Bıqlarımı görəndə
Gülür mənə kuklalar.
Deyirlər qıza bax, eh
Kişi kimi bıqı var.*

Şəkildə onların hamısı belə məzəli dillə danışır. Təranənin buraxdığı səhvləri ona başa salırlar.

Lakin yüksək sənətkarlıqla yazılan bu əsərin sonuna yaxın yumor yox olur. Artıq yumoristik ifadələri bir qədər ciddi təsir bağışlayan misralar əvəz edir. Müəllif yumoru axıra qədər saxlaya bilmir. Əsərin sonunda təsvir olunur ki, Təranə yaxşı şəkillər çəkir, hamı onu bəyənir.

Rəsul Rzanın «Səkil və Çəkil» poeması da maraqlıdır. Şair bu əsərində də yumordan məharətlə istifadə etmişdir. «Səkil və Çəkil» küçükdür, onlar ev tikmək istəyirlər. Səkil təklif edir ki, evi duzdan tikək. Çəkil tərslik edib deyir ki, yox, evi buzdan tikək:

*O, dedi:
- Duzdan tikək,
Bu dedi:
- Buzdan tikək.
Sözləri düz gəlmədi,
Çəkil bütün gecəni
- Yox, yox, yox – buzdan – deyib,
Bir saat dincəlmədi.*

Səkil duzdan, Çəkil buzdan ev tikirlər. Günəş şəkilin buzdan tikdiyi evciyi əridir. O, gecənin bir vaxtı gedib Səkilə yalvarır ki, onu da içəri buraxsın («Təranənin oyunaqları»ndan fərqli olaraq R.Rza burada yumoru axıra qədər yüksələn bir xətlə inkişaf

etdirmişdir). Səkil və Çəkil bir yerdə yatırlar. Bu əhvalatı eşidən başqa heyvanlar sevinib səs-səsə verirlər:

*Toyuq xoruza dedi,
Xoruz dedi Məstana.
Məstan qazlara dedi,
Qazlar da ördəklərə.
Sağsağan duyuyq düşdü
Xəbər yaydı hər yana.
Yüyürüşüb gəldilər
Min oyun çıxartdılar
Bizim Səkil, Çəkili,
Yuxudan oyatdılar.*

Uşaq kitabdan təbəssümlə ayrılır. Əsər onun üçün məzəli, şən, hazırcavab və ağıllı bir həmsöhbətə çevrilir.

MÜHARİBƏ İLLƏRİNDƏ YARANAN SÜJETLİ ŞEİRLƏR

Xalqımızın həyatında I dünya müharibəsinin buraxdığı dərin iz uşaq ədəbiyyatımıza da öz təsirini göstərmişdir. Müharibə dövrü ədəbiyyatının bir mühüm xüsusiyyəti var idi: Uşaqların və gənclərin qəlbində düşməyə nifrət hissləri oyatmaq, vətənpərvərlik ideyalarını geniş təbliğ etmək! Səməd Vurğun bu dövrdə yazdığı «Balalarımız üçün gözəl əsərlər yaradaq» məqaləsində üzünü uşaq yazıçılarına tutub deyirdi: «İnsan hissləri içərisində ən müqəddəs, əbədi, tərəqqi və inkişafa təkan verən amillərdən biri, bəlkə də ən mühümü vətənpərvərlikdir... şeir və sənət vətəni tərənnüm etdiyi zaman “Vətən” sözünün böyük mənası qarşısında məsuliyyət hiss etməlidir». Müharibə dövrünün poeziyası belə bir tələb qarşısında öz borcunu ödəmək üçün maraqlı axtarışlar aparırdı.

Müharibə dövründə ən gözəl uşaq şeirləri yaradan şairlərimizdən biri, bəlkə də ən birincisi Əhməd Cəmidir. Maraqlıdır ki, bu şairin çoxcəhətli istedadı müharibə illərində parladı və o, səfərbəredici daha çox gurultulu pafosa əsaslanan əsərlər deyil, həqiqi sənət nümunələri yaratdı. Uşaqların bu gün də sevə-sevə oxuduqları «Can nənə bir nağıl de», «Qaçqınlar», «Lay-lay» kimi şeirlər ədəbiyyatımızın qızıl fonduna daxil olan qiymətli əsərlərdir.

«Can nənə bir nağıl de...» şeirində müharibənin dəhşətlərindən xəbərsiz uşağın gecə yatmadan qabaq nağıl istəməsi təsvir olunur. Nağıl istəyən körpənin məsumluğu ilə, ölüm saçan müharibənin arasındakı təzadı məharətlə göstərən şair övlad məhəbbətini tərənnüm edir. Bu məhəbbət təmiz və tərəvətlidir. Çöldə qar yağır. Uşaq atasının müharibədə olduğunu nəzərə alıb nənəsindən səngərdəkiləri bu soyuğun üşüdüb üşütmədiyini

soruşur. Nənə araya başqa söz salır. Evdə hamının yatdığını söyləyir və uşağı yatırmaq istəyir. Şeirdə uşaq psixologiyasının maraqlı cəhətləri açılır. Uşaq gözlərini tavana zilləyib atasının gəlməsini arzulayır. Bu zaman uşağa elə gəlir ki, pəncərənin şüşəsini döyürlər. Bu psixoloji bir andır. Uşaq bu saat atasının qapıdan girməsini arzulayır və ona elə gəlir ki, pəncərəsini döyən var. Lakin pəncərəni döyən küləkdir, qarı sovrur. Uşaq pəncərəni döyənün külək olduğunu eşidəndə üşüyür.

- Bəs ay nənə atam indi haradadır görəsən?! – deyən nənəsindən soruşur. Nənə obrazı təzə səpgidə işlənən maraqlı surətdir. Müəllif, oğlu müharibəyə getdiyi üçün ah-nalə edən bir qarının deyil, mərd sifətli bir ananın surətini yaratmışdır. Uşağın sadələvh sualları nəinki nənəni kövrəltmir, əksinə nənə dözümlüdür, nəvəsini ovutmaq, onu yatırtmaq üçün özündən cürbəcür sözlər uydurur. Deyir ki, atan məktublarında bu tərəflərdə havaların xoş keçdiyini yazır. Nənə həm də xəyalpərvər bir qadındır. Onun gözəl arzuları var. O istəyir ki, tezliklə bizimkilər qələbə çalıb geri qayıtsın, bahar gəlsin, ata müharibədən qayıtsın, onda ağ toğlunu qurban kəsərik. Onda baba da saz götürüb gözəl havalar çalacaq, ata da əsgərlikdən, davadan körpəsinə çoxlu nağıllar deyəcək. Sonra uşaq saz səsi eşidir. Hardansa quşlar uçub gəlir, ərik və alça ağacları çiçəkləyir. Bir azdan körpə şirin bir yuxuya gedir.

«Can nənə bir nağıl de...» şeiri süjetli lirikamızın gözəl nümunəsi kimi şöhrət tapıb. Müəllif müharibənin dəhşətlərini balaca bir epizodda verə bilir. Ananın böyüklüyü və əzəməti, gələcəyə nikbin baxışı, ümumiyyətlə optimizm, bu şeirin cəvəhərini təşkil edir. Dilin sadəliliyi və obrazlılığı, dialoqların təbiiliyi, diqqəti cəlb edən əsas cəhətlərdəndir. Bu şeirdə poetik yükü olmayan demək olar ki, bir söz də yoxdur.

Psixoloji dərinlik, faşist əsgərlərinin özbaşınalığı şairin «Qaçqınlar» adlı başqa süjetli şeirində də parlaq şəkildə verilmişdir. Şeirin əvvəlində taxt üstündə oturub qəm-qüssəyə batan ana ilə qızı təsvir olunur. Təbiətin nəqqası onları bir-birinin eyni yaradıb. Lakin ana qəmli payıza, qızı gülər üzlü bahara oxşayır. Qəm-qüssə

qızçıqazın üzündə bir iz belə qoya bilməyib. Qaçıb bu şəhərdə daldalanan ana bu gün qızına təzə paltarlar geyindirib. Uşaq buna görə də daha şaddır. Lakin uşaq şadlandığıca ana qüssəyə batır. Uşaq anasından gəzməyəmi gedəcəklərini soruşur. Ana isə daha da kədərlənir və qülbət eldə getməyə yerləri olmadığını söyləyir. Uşaq sadələvh sualları ilə vəziyyəti daha da gərginləşdirir. Uşaq soruşur ki, axı cici paltarımı geyindirəndə mənə gəzməyə aparırdın. Onda bu paltarı niyə geyindirmisən? Ananın ürəyindəki qorxu və təlaş hissləri bir az da artır. Ürəyinə damanı az qala dilinə gətirərək demək istəyir ki, bu paltarda son dəfə sənə doyuncə baxmaq istəyirəm. Elə bu zaman iki faşist içəri girir. Sən demə bu faşistlər ananı axtarırlarmış. Onlar gəlinin qaş-daşı ilə maraqlanır və sonra əmr edirlər ki, qızı götürüb onlarla getsin. Bax bu zaman ana ürəyinə damanın həqiqət olduğunu başa düşür. Anlayır ki, onları öldürməyə aparırlar. Heç olmazsa körpənin sağ qalması üçün bu yalanı uydurur. «Özgülərin uşağıdır» - deyə ana uşağı evdə qoyub faşistlərin qabağına düşür. Şeirən ən psixoloji gərginliyi məhz bu andır. Uşaq anasından ayrılmaq üçün dil tökür, onun sözə baxan, ağıllı qız olduğunu yadına salır və bu uşaq sadələvhlüyü əsərin təsirli çıxması üçün əsas olur. Faşistlər uşağın qışqırıqlarına məhəl qoymayıb ananı aparırlar. Şeirən finalında məlum olur ki, qoca bir qarı balaca körpəni öz balası kimi saxlayıb. Bu əhvalatı da şairə elə həmin qarı danışır. Uşaq şairin əsgər şinelinin düyməsindən yapışır və qəmli hekayəti dinləyir və birdən şairin ağladığını görüb onun qucağından düşüb peşiman-peşiman qaçır. Bu zaman yağış yağır və şair yağışın yağdığını təbiətin də bu qəmli hadisəyə ağlaması kimi mənalandırır.

Azərbaycan ədəbi tənqidi bu süjetli şeirin verdiyi emosianın həcmi, bir poemanın verdiyi emosiya ilə müqayisə etmiş və bu gözəl şeiri müharibə dövrünün ən qiymətli əsərlərindən biri saymışdır.

Hər iki şeirdəki ana obrazına diqqət edin. Onların ikisi də müharibənin əzici keyfiyyətlərindən gileylənmək əvəzinə mərdliklə bu ağırlara sinə gərirlər. Bu cəhət müharibə dövrünün uşaq

ədəbiyyatında diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyətdir. Ana ürəyinin böyüklüyü və əzəməti, sevgisi və nifrəti Süleyman Rüstəmin «Ana və poçtalyon» şeirində eyni hərarət və səmimiyyətlə qələmə alınmışdır.

Adi bir əhvalatın üzərində qurulan bu şeirdə ana qəlbinin böyüklüyü və əzəməti açılır. Dörd aydan çox oğlundan məktub almayan ana poçtalyona acıqlı sözlər deyir. Məktub olmasa bir də buralara gəlməməsini tapşırır. Poçtalyon da həssas və qayğıkeş adamdır. Ananın iztirablarını görüb onun gözüne görünməməyə çalışır. Lakin poçtalyonun birdən-birə yoxa çıxması ananı ikiqat kədərləndirir. Oğlunun dərdlərini unudub poçtalyon haqqında düşünür. Bəlkə xəstədi, baxanı yoxdu – deyə ana həyəcan keçirir. Ana qəlbinin ən dərin guşələrində gizlənən həssas duyğular bu adi əhvalat ilə açılır. Ana poçtalyonun ünvanını bilmədiyi üçün özünü danlayır. Heç olmazsa gedib ağır günlərində ona kömək əlini uzatmaq istəyir. Şair poçtalyonun daxili gözəlliyini təkcə ananın gözüne görünməməyi ilə vermir. Bir dəfə camaat küçə qapısının çox bərk açıldığını və poçtalyonun həmişəkindən fərqli addımlarını görür. Poçtalyon əlində ovunu tutan qartala oxşayır. Sən demə ananın oğlundan məktub gəldiyi üçün poçtalyon belə həyəcanlıdır. Beləliklə, ağır müharibə illərində insanların bir-birinə mənəvi cəhətdən dayaq durduqları verilir. Sən demə ağır müharibə nəinki adamların insanlığını əlindən almamış, əksinə onları bir-birinə doğma və yaxın etmişdir. Poçtalyon məktubu anaya verəndə sevinən təkcə ana olmur. Bu əhvalatı eşidən hər kəs öz doğma balasından gələn şad xəbər kimi qarşılayır və ananın sevincinə şərik olur. Beləliklə, əsərin dərin qatlarında gizlənən yüksək humanizm üzə çıxır.

1973.

M.RZAQULUZADƏNİN «OVÇU ELİŞLƏ QOÇAQ AYTƏKİNİN NAĞILLARINA BİR NƏZƏR

«Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları» silsiləsindən yazılmış dörd nağıl M.Rzaquluzadənin yaradıcılığında bir mərhələ təşkil edir.

«Arılarla ayılar» - «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları» silsiləsinin birinci nağılıdır. Bu nağılların ayrı-ayrılıqda təhlilinə keçməzdən əvvəl onların hamısına xas olan ümumi bir cəhəti qeyd etmək faydalıdır.

Bu əsər göstərir ki, şair xalq nağıllarının bədii-estetik mahiyyətini, onun tərbiyəvi xüsusiyyətini diqqətlə izləmiş və mənimsəmişdir. Xalq nağıllarına xas olan bir sıra ümumi cəhət; heyvanlarla insanların söhbəti, mənfi qüvvələrə nifrət, xeyir qüvvələrin şər qüvvələr üzərində qələbəsi, optimizm və s. keyfiyyətlər bu nağılların məziyyətini təşkil edir.

Bu nağıllar bir əsərin ayrı-ayrı fəslini təşkil etsə də onların hər birini müstəqil bir nağıl hesab etmək olar. Süjet bitkinliyi, təsvir olunan hadisələrin tam bir fikri ifadə etməsi bu nəticəyə gəlməyə imkan verir. Şair xalq nağıllarının bir sıra xüsusiyyətini saxlasa da öz nağıllarında bu janra xas olmayan, lakin nəticə etibarilə yaxşı təsir bağışlayan bir sıra əlavələr etmişdir. Məsələn, «Arılarla ayılar» - yaz nağılı, «Tayqulaq dovşanla acgöz canavar» - yay nağılı, «Boz bülbülün nəğmələri» - payız nağılı, «Ovçu Eliş ovda» - qış nağılı adlanır. Hər nağıl öz fəslinə uyğun təsvirlə başlanır.

«Arılarla ayılar» bir növ «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» əsərinə giriş təsiri bağışlayır. Sanki müəllif gələcək nağıllarda meşənin ecazkar qoynunda, heyvanat aləmində baş verən maraqlı əhvalatlardan bəhs edəcəyini vəd edir. Nağıl birdən-birə

oxucunun gözləmədiyi bir təsvirlə, necə deyərlər «konflikt»lə başlayır:

*Vay... nə oldu
Birdən – birə
Hamı susdu, kəsildi səs?!
Ötüşmələr, mələşmələr.
Nə oldu bəs?*

Bayaqdan bəri xoş ahəngdə davam edən meşə həyatı alt-üst olur, quşlar dünyasının nizamı dağılır, sahmanı pozulur. «Uzunquyruq bir qırqovul fişəng kimi göyə qalxır», «düşmənlər gəlir qaç-ha, qaç-ha» deyər sağsağanlar ağacların təpəsi ilə uçur, sığırçınlar «susun, susun» deyir:

*Qaçan qaçdı, susan susdu
Nə bir səs var, nə bir nəfəs.*

Nəhayət «ağacları qıra-qıra, çiçəkləri əzə-əzə, sərxoş kimi gəzə-gəzə, topal ayı, yeqaqarın yekə ayı» görünür. Ayı özünə yem axtarır. Lakin bütün heyvanlar qaçıb dağılmışlar. Birdən onun qulağının dibindən bir arı keçir. O, arının arxasına düşür, nəhayət ayı arıların pətəyini tapır. Ayı öz balalarını da köməyə çağırır. Ovçu Elişlə qoçaq Aytək də arıların köməyinə gəlirlər. Eliş yekə ayını vurur, balalarını isə tutub aparır. O gündən həmişə arılar Elişlə Aytəkin görüşünə gəlib onlara bal gətirirlər. Nağıl bitir.

Məzmununu qısaca qeyd etdiyimiz nağılda həm sənətkarlıq cəhətcə, həm də təbiəti öyrənmək baxımından maraqlı yerlər çoxdur.

Şair (xalq nağıllarında olduğu kimi) Ovçu Elişlə qoçaq Aytək bizə həqiqət tərəfində duran, sakit, heç kəsə dəyib dolaşmayanların mənafeyini müdafiə edən cəsur qəhrəmanlar kimi təqdim edir. Ovçu Eliş qırqovulu almaq istəyərkən Aytək ona mane olaraq deyir:

*Yazda quşu vurarlarmı?
Balalara dən gətirən
Quşu vurmaq heç olarmı?*

Buna həm ovçuluq qanunları, həm də insani duyğular yol vermir. Yaz vaxtı hələ balalarını pərvazlandırıb uçurmamış quşlara güllə atmaq olmaz. Müsbət qüvvələrin tərəfində dayanan Aytək qardaşına deyir:

*Vur çaqqalı, vur quzğunu,
Onlar yuva dağıdandır.
Balaları yeyir onlar,
Açgözləri, quldurları
Yaz-qış hər vaxt vurmaq olar.*

Şər qüvvələrə qarşı mübarizə, müsbət qüvvələrin təntənəsini sürətləndirmək deməkdir. Aytəkin tutduğu mövqe əsərin əvvəllərində oxucuya məlum olur və onu hərtərəfli müsbət qəhrəman kimi tanıtdırır.

Əsərin əvvəlində hiss olunur ki, ayı mənfə surətdir. Mübarizənin ikinci tərəfində dayanan qüvvələr isə arılardır. Şair arıların dava sevməyən, dinc bir heyvan olduğunu ovçu Elişlə Aytəkini köməyə çağırmağa gələn bir arının dili ilə xarakterizə edir:

*Ay ovçular, ay ovçular,
Qulaq asın bir sözüm var.
Mənə toxunan olmasa,
Mən heç bir kəsi sanamaram.
Mənim adam incitməklə
Yoxdur aram.*

Beləliklə, üz-üzə mübarizə edən hər iki tərəfin xarakteri oxucuya məlum olur. Əsərin qəhrəmanları olan Elişlə Aytəkin arıların tərəfini saxlaması onların surətinə yeni keyfiyyət əlavə edir, onları oxucuya sevdirdir.

«Arılarla ayılar»da xalq nağıllarına xas olan təsvir formaları vardır. Məsələn, xalq nağıllarında «bunlar burda vuruşmaqda olsunlar, sənə kimdən deyim...» kimi ifadələr olur. Burada da həmin formadan yeri gəldikcə istifadə olunur:

Bunlar burda vuruşsunlar

İndi sizə kimdən deyim.

Elsevərlə Aytəkindən.

və ya

*Arı ucsun, onlar qaçsın
İndi sizə xəbər hardan,
Arılarla ayılardan.*

Mikayıl Rzaquluzadə xalq nağıllarına xas olan ümumi təsvirçiliyi bəzən çox ustalıqla zənginləşdirir, ümumiçilikdən çıxarır, konkret vəziyyət və anları təsvir edir. Bu cəhət uşaq ədəbiyyatı üçün çox lazımdır. Uşaq bəzən, məsələn, «ayı arılardan qorxub qaçdı» ifadəsi ilə razılaşmır, o, ayının necə qaçdığını, onu qaçmağa məcbur edən səbəbi, bu geri çəkilmənin tərzini hərəkətinin düzgün təsvirini tələb edir. Uşaq hər addımbaşı «niyə?» deyər sual verir. Gərək əsərdə uşaq «niyəsinə» yer qalmasın. Uşaq ədəbiyyatının bu xüsusiyyətini nəzərdə tutan Belinski vaxtilə yazırdı: «Bəli, uşaq yazıçısının yaranması üçün çox, olduqca çox şərtlər vardır: nəcib, sevən, rıqqətli, sakit, körpəcə, sadədil bir qəlb, yüksək məlumatlı bir ağıl, həm də canlı təsəvvür etməyə qabil bir xəyal lazımdır».

M.Rzaquluzadə bunu nəzərə alaraq öz təsvirlərində portretlər çəkir, hadisələrin gedişini bir növ əyaniləşdirir. Məsələn, arılarla döyüşdə məğlub olan ayı balalarının geri çəkildiyini şair belə təsvir edir:

*Pəncəsini
Təpəsinə çırpı-çırpı
Onlar qaçır, zingildəyir...*

Təsəvvür edin ki, kök və gombul ayı balaları kiçik arılarla mübarizədə qaçmağa məcbur olur və üz-gözünə yapışmış düşmənlərini qovmaq üçün pəncəsini təpəsinə çırpır. Bu vəziyyət həm də yumoristikdir və uşağa da elə, həm mənfə qüvvələrin məğlubiyyəti, həm də onların belə gülünc hala düşməsi lazımdır. Bu, artıq xalq nağıllarına şairin özünəməxsus əlavəsidir. Əlbəttə, bu

nöqtədə bizə etiraz edənlər də tapılar və deyər ki, xalq yaradıcılığına da əlavə etmək olarmı? Bizim fikrimizcə xalq ədəbiyyatını fetişləşdirmək, ona heç bir şey əlavə etməyin, yeni bir xüsusiyyət gətirməyin mümkün olmadığını söyləmək əslində ədəbiyyatın ümumi inkişafını ləngitmək deməkdir. Hər bir yazıçı bu zəngin ədəbiyyatın misilsiz nailiyyətlərini əxz etməklə yanaşı, ona yeni bir şey əlavə etməlidir. Görkəmli yazıçı Leonid Soloviyov Xoca Nəsrəddinin həyatından yazdığı romanın yaranma prosesini xatırlayaraq göstərir ki, ilk günlər işim yaxşı getmirdi. Qarşımda çoxlu yazıya köçürülmüş folklor nümunələri var idi və onlar mənim əl-ayağımı bağlamışdı. Bu vəziyyət ikinci həlledici addıma qədər davam etdi: Bütün materialları yıxdım və yeşiyə tulladım. Nəhayət özümü azad hiss etdim. Mən folklor motivlərini dəyişdim. Bütün tədqiqatıma xam material kimi baxdım. Bəzi ədəbiyyatçılar dedi: «Sən nə edirsən? Sən xalqın bədii yaradıcılığına əl qaldırırsan, sən xalqa düzəliş edirsən?» Mən öz-özümə fikirləşdim: «Bəs mən? Mən xalqımın oğlu deyiləmmi? Mən xalqdan ayırıyammı? Axı, materialı sadəcə olaraq işlətmirəm, ona xalq ruhunda nə isə bir şey əlavə edirəm».

Fikrimizcə hər bir sənət abidəsi toxunulmaz olsaydı, ədəbiyyatın bugünkü inkişafı da mümkün olmazdı. Axı xalq nağıllarını, dastan və əfsanələri yazılı ədəbiyyatdakı epik əsərlərin babası adlandırmaq olar. Roman, povest, hekayə, poema və s. janrlar xalqın epik ədəbiyyatından doğulmuş, sonra inkişaf edib müxtəlif janrlar kimi formalaşmışdır.

Mikayıl Rzaquluzadənin nağılları da xalq nağılları ruhunda qələmə alınsa da bəzən onda poemaların və yazılı ədəbiyyatın digər janrlarının xüsusiyyətlərini görürük. Bu xüsusiyyət «Tayqulaq dovşanla acgöz canavar nağılı»nda daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Əsərdə bir dovşan təsvir olunur. Onun balaları analarından qarpız gətirməsini tələb edirlər. Ana isə bostana getməkdən qorxur. Çünki keçən il elə həmin bostanda qarovulçunun iti onun qulağının birini qoparmışdır. Ona görə də dovşanın adı

Tayqulaq qalmışdır. Uşaqların yalvarıcı səsi Tayqulağa təsir edir, o, bostana gedir.

Dovşan gedəndən sonra yola çıxan xırdaca balaları bir qurd diri-diri udur. Xeyli keçəndən sonra balalarının yanına qayıdan Tayqulaq onları tapmır. Meşə heyvanları ona baş vermiş əhvalatı danışirlar. Tayqulaq ovçu Elişlə qoçaq Aytəki tapır, onları köməyə çağırır. Ovçu Eliş canavarı öldürür, onun qarnından dovşanın balalarını çıxarır, hamı sevinir. Nağılın qısa məzmunu belədir. Bu nağıla Azərbaycan xalq nağılı «Şəngülüm, Şüngülüm və Süpürgəgülüm» nağılının güclü təsiri hiss olunur. Əvvəla xalq nağılında olduğu kimi M.Rzaquluzadənin əsərində də dovşan balalarının adları bir-birinə çox oxşayır. Yumaq, Yumşaq, Dumaq. Onu da qeyd edək ki, adların bu cür bir-birinə oxşaması əvvəlinci nağılda da vardır. Birinci nağıldakı ayı balaları: Ballı, Xallı və Yallıdır.

Adların belə bənzədilməsi uşaqları daha diqqətli olmağa məcbur edir. Çünki adlar bir-birinə çox oxşayır və bu adları düzgün tələffüz etmək üçün uşaq onları ayıran hərflərə daha diqqətlə yanaşmağa çalışır. «Şəngülüm, Şüngülüm və Süpürgəgülüm» xalq nağılının bu əsərə təsir etdiyini göstərən ikinci dəlil budur ki, həm xalqda, həm də Mikayıl Rzaquluzadənin əsərində canavar körpə balaları diri-diri udur, nəticədə düşmənlər həlak olur, balalar onun qarnından sağ çıxırlar.

Mikayıl Rzaquluzadə xalq nağıllarındakı «Az getdilər, üz getdilər, dərə-təpə düz getdilər» ifadəsini bəzən eynilə saxlayır, bəzən isə onu iki misranı üç dəfə təkrar etməklə əvəz edir. Məsələn:

*Arı uçdu,
Onlar qaçdı.
Arı uçdu
Onlar qaçdı.
Arı uçdu
Onlar qaçdı.*

və ya

*Köpək qovdu,
Dovşan qaçdı.*

*Köpək qovdu,
Dovşan qaçdı.
Köpək qovdu,
Dovşan qaçdı.*

Şair eyni misraları təkrar etməklə qovanın və qaçanın uzaq yol getdiyini uşaq üçün bir növ əyaniləşdirir. Balaca oxucuya məlum olur ki, məsələn, köpək dovşanı bir anlığa qovmur, uzun müddət onun arxasına düşür, tutub parçalamaq istəyir. İlk baxışda təkrar kimi görünən bu misralar fikrin qabarıq ifadəsi üçün vasitəyə çevrilir.

Azərbaycan xalq nağıllarında çətinə düşən qəhrəmana heyvanların yardım etməsi xarakterik xüsusiyyətdir. Məlikməmmədi qaranlıq dünyadan işıqlı aləmə Zümrüd quşu çıxarır. Gözləri kor olan İbrahimə dərmanı göyərçinlər söyləyir və s. M.Rzaquluzadə xalq nağıllarının bu xüsusiyyətindən istifadə etmişdir. Onun əsərlərindən heyvanlarla insanların bir-birinə yardımını qarşılıqlıdır. Nağılların dördündə də ovçu Elişlə qoçaq Aytək sakit heyvanları vəhşilərdən qoruyub onların dar gündə dayağı olurlar. Bütün bunlar isə əsərin humanist ideyalarını gücləndirir. Oxucunun qəlbində həyata, müsbət qüvvələrin qələbəsinə böyük inam yaradır.

M.Rzaquluzadə bu nağıllarda bəzən şeirin ümumi texniki qaydalarını pozur, əsərinin dilini xalq nağıllarının dilinə yaxınlaşdırır. Məsələn:

*- Balalarım, Yumaq, Dümaq,
Yumşaq,
Gəlin, haradasınız?
Balalarım, bir dincəlin!*

Şair «Tayqulaq dovşanla acgöz canavar» nağılında təsvir etdiyi heyvanların özünəməxsus görkəmlərini – bir növ xarici portretlərini yaradır, uşağa, həm də həmin heyvanı tanıdır:

Yekəqulaq,

*əyri buynuz,
çilingayaq.*

(Cüyür).

Bədən yekə, kəllə yekə

Buynuzları budaq kimi.

(Maral).

*Boyu bircə qarış olar
İki qarış quyruğu var.*

(Dələ).

Bu heyvanlar tayqulağın balalarının yeyilməsinə ürəkdən heyfəsilənirlər. Dələ ovçu Elişə müraciət etməyi dovşana məsləhət görür.

Nağılların dördündə də iki qüvvə – xeyirlə şər daim bir-birinə qarşı mübarizə aparır. Şər qüvvələr həmişə məğlub olur. Lakin təsvir olunan bu hadisə əsərdən əsərə daha kəskin şəkil alır, yaz nağılında arılar ayılara sadəcə qalib gəlir. Canavar dovşanın balalarını yeyir. Payız nağılında isə bu xətt daha da inkişaf edir, faciəvi yüksəkliyə qalxır.

Payız nağılı «Boz bülbülün nəğmələri» adlanır. Boz bülbül leyin əlindən xilas edən Elişlə Aytək onu evə gətirir, qəfəsə salır, sağaldırırlar. Bülbül isə başına gələn əhvalatı danışır. O, deyir ki, uzaq bir şəhərə uçmuşduq. Bu şəhərin padşahı bütün bülbülləri tutdurur, onlardan kabab çəkirdirdi.

*Bu gün bülbül kababını
Yeyin, görün nə dadı var.
Bülbül əti yeyilməyib
Məclisində heç bir kəsin.-
deyir.*

Boz bülbül isə oradan bir təhər canını qurtarır. Əsər bəzən o qədər hüznüldür ki, adam sanki boz bülbül haqqında nağıl deyil, ölümə qələbə çalmış bir qəhrəman haqqında nəğmə dinləyir. Bülbül ətindən kabab bişirmək – haqqında danışdığımız hər iki nağılda təsvir olunan vəhşiliyin təsviri arxasında yüksək insani keyfiyyətləri təsdiq edir. İnsanın humanist təbiətini açmağa çalışır. Müəllif oxucusunun qəlbində zərifliyə, gözəlliyə, nəğməyə məhəbbət yaratmağa, həyatı yalnız yemək-ichmək kimi başa düşən, bülbül ətindən kabab çəkənləri ürək yangısı ilə, yana-yana təsvir edir.

Nağılda yüksək bəşəri duyğulara, humanist keyfiyyətlərə malik olan insanlar da vardır. Bu insanlarla bülbül əti yeyənlər arasında ölüm-dirim mübarizəsini duyuruq, hiss edirik. Məsələn, padşah və onun adamları evlərində bülbül kababı yediyi vaxt öz kasıb komasında ac yaşayan qızcığaz yaralı boz bülbülü sağaltmağa çalışır.

*Aylanda,
Gördüm uçuq bir daxmacıq,
Lap azca qalır sabaha.
Bir kiçik qız basıb məni
Sevə-sevə öz bəğrına.
Mən döşümdən yaralıyam
Qızın əli batıb qana...
Mən tərpəndim, qız sevindi
Dedi: - Ana diridir bax,
Mənim quşum sağ qalacaq.*

Bu müxtəlif siniflərə mənsub olan insanlar keyfiyyətə də bir-birinin əksidir. Bu əks qüvvələrin təsviri cəmiyyətdə gözəgörünməz mübarizələrin ifadəsi kimi meydana çıxır.

«Ovçu Eliş ovda» nağılında isə mənfi və müsbət qüvvələr tarazlaşır. Əgər əvvəlki nağıllarda ovçu Eliş çətin anda hamının köməyinə gəlsə «Qış nağılı»nda özü ölüm təhlükəsində qalır. Uşaqlardan gizli ova gedir. Güclü tufana düşür, canavarla döyüşdə vəfalı iti yaralanır.

Əvvəlki üç nağılda Eliş köməyə çağıran heyvanlar indi ona köməyə gəlir. Tayqulaq dovşan Elişin yoldaşlarına yol göstərirlər. Marallar onun xizəyinə qoşulurlar. Bu nağıl epiloq təsiri bağışlayır, hadisələri yekunlaşdırır.

«Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkin nağılları» göstərir ki, M.Rzaquluzadə xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə istifadə etməyin ustasıdır.

ELÇİNİN UŞAQ ƏSƏRLƏRİ

Realist həyatımızın mənzərəsini əks etdirmək, müasir yeniyetmələrin duyğu və düşüncəsini, kənddə yaşayan cavanların poetik dünyasını vermək Elçinin hekayə və povestlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Elçinin hekayələrində müasirlik anlayışı kəndin xarici görünüşündə, yeni tikililərin, mədəniyyət ocaqlarının çoxluğunda deyil. Bəzən yazıçı ümumiyyətlə kəndi təsvir etmir, adamların daxili dünyasını, fikir və qayəsini, həyata baxışını elə realist və aydın cizgilərlə verir ki, yazıçının platforması son dərəcə parlaq şəkildə görünür. «Bu dünyada qatarlar gedər» hekayəsinin qəhrəmanı Əbilidir. Müəllif bizi nə bu kəndin özü, nə də adamları ilə tanış etmir. Əbilidən başqa bu kənddə yaşayanların ancaq adını eşidir, haqqında bir iki ifadəyə rast gəlirik. Amma Əbilinin məhdud dünyagörüşü, yoldan ötüb keçən qatarlara onun heyvətli baxışının arxasında bu uşağın şair ürəyini görürük. Əbili təbiətin qoynunda böyüyən və kəndlərdən keçən qatarlara, bu qatarların içində gedən Qırmızı, Yaşıl, Çəhrayı uşaqlara həsrətlə baxan romantik bir uşaqdır. Əbili bir şeyi yaxşı başa düşür ki, həmin qatarlarda gedən rəngbərəng uşaqlarla onun arasında çox fərq var. Həmin uşaqlardan bir az dəlləxana, bir az pryanik iyi gəlir. Bir sözlə, bu uşaqların qoxusu böyük-böyük şəhərlərin qoxusudu və həmin o qoxu Əbilidən gəlir.

Əbili bu uşaqların xarici görünüşündə ümumi bir şey kəşf edir. Bu uşaqlar rəngbərəngdi. Yazıçı həmin rənglərin poeziyasını vermək üçün konkret rənglərlə adamları təsvir edir. Bir dəfə Əbiligilin kəndinin yanında dayanan qatardan Çəhrayı rəngli bir qız yada düşür. Yazıçı onun konkret xarici görünüşünü vermir, daha ümumi və fəlsəfi məna daşıyan rənglə bu qızı təqdim edir. Çəhrayı rəngli qız Əbilinin adına gülür. Sonra onu Qırmızı, Yaşıl qızlara göstərib onları da güldürür. Amma Əbili Çəhrayı rəngli qızdan incimir. Çünki Əbilinin böyük və təmiz ürəyi var. Yazıçı bizə onun təmiz ürəyi haqqında bir söz demir. Bircə dəfə Çəhrayı qızın şokolad qutusunu ayağının altına atıb “sinif-sinif” oynadığını təsvir

edəndə Əbilinin qızdan incidiyini deyir və əlavə edir ki, Əbili belə Əbili idi. «Əbili belə Əbili idi» cümləsinin arxasında Əbili belə ləyaqətli Əbili idi, Əbili belə gözəl insan idi və s. kimi mənalara gizlənir. Həm də bu sözün arxasında şəhər uşaqlarının yuxarıdan baxdığı Əbilinin məzəli görkəmi və qəribəliyi də gizlənir. Əbili şəhər qoxusu gələn bu uşaqların heç nəyindən inciməzdi, axı bu uşaqların ona bir pislili keçməmişdi. Təkcə Çəhrayı qızdan ona görə inciyr ki, o şokolad qutusunu ayaqlarının altında oynadır, sonra da gərəksiz bir şey kimi saymazıyana yerə tullayıb qaçır. Əbili həmin o şokolad qutusunun təmiz olduğunu görür. Ürəyi şokolad istəsə də onu yeməyi nəinki özünə, hətta yetim Səfərə də rəva görmür. Çünki Əbili elə buradaca kəşf edir ki, yetim Səfərin heç nəyi Çəhrayı qızdan əskik deyil. Müəllif şərti olaraq Çəhrayı adlandırdığı həmin qızın bütöv surətini yaratmaq üçün başqa bir əhvalatı da hekayəyə əlavə edir. Bir dəfə Əbili başqa bir qatardan tullanmış kitabı əlinə götürür. Bu kitab zir-zibilə bulaşsa da Əbili üçün maraqlıdır. Çünki kitabın üstünə S.Yesenin sözləri yazılıb. Əbili rus şairi S.Yeseninin xatirinə kitabı götürür. Sən demə bu kitabı pəncərədən atan həmin qıza Rüşad adında bir oğlan bağışlayıbmiş. Əbili bir vaxt ayağının altına şokolad qutusunu atıb “sinif-sinif” oynayan həmin Çəhrayı qızı xatırlayır. Körpə vaxtı şokolad qutusuna laqeydlik göstərən həmin o Çəhrayı qız indi də bir oğlanın ürək sözləri olan kitabı beləcə qatarın pəncərəsindən çölə ata bilər – Əbili beləcə fikirləşir və əti ürpəşir. Müəllif onun ətinin ürpəşdiyini təsadüfən demir. Axı, Əbili bu çiskinli-dumanlı balaca kənddə böyüsə də təmiz bir ürək sahibidir. Bu kənddə şübhəsiz hamı Əbili kimi deyil. Bu kəndin də Çəhrayı qızları və Çəhrayı oğlanları var. Onlar bircə dəfə təsadüfən bu kənddə qatarın bir neçə saat ləngidiyini görüb alverə başlayıblar və bağçalardakı ərildən tutmuş alçaya qədər hər şeyi gətirib qatardakılara satıblar. Beləliklə, yazıçı mücərrəd Çəhrayı obrazını konkretləşdirir, onun mənfi çalarlarını açır və Əbili surətini həmin Çəhrayı uşaqlarla müqayisədə daha da zəngin göstərir.

İstedadlı tənqidçi Q.Yaşar yazır ki, Elçin «gözəllik uzaqda deyil, həyatımızda, məişətimizdədir» - prinsipi ilə hərəkət edərək

adi adamların daxilən gizlədib xəlvətdə saxladığı mənəvi keyfiyyətləri hamımız üçün estetik sərvətə çevirir». Bu ədalətli qiymətə belə bir fikir də əlavə etmək olar ki, yazıçı bu adi adamların heç birinin tərəfində dayanmır, onların həyatını, mübarizəsini təsvir etdikcə bu adamların daxilində gizlənən və qətrə-qətrə üzə çıxan bütövlükdə; - İnsan gözəldir! Təbiətin yaratdığı ən gözəl varlıq insandır! – fəlsəfəsinin ifadəsinə çevrilir. «Baladadaşın ilk məhəbbəti» hekayəsində başına «aerodrom» kepka qoyub süst bir həyat keçirən və gözlənilmədən eşqə düşən Baladadaşın qərribə sevgisi verilir. Səhərdən axşamacan çöldə oturub şumaqədər yonan və ətrafda baş verən hadisələrə tam biganə olan Baladadaş Çexovun qəhrəmanlarını xatırlatsa da orijinal tipdir. Çünki onun süst həyatı, arabir özünə məlum olmayan cəsarəti ilə ürəyinin lap dərinliyində qoruyub saxladığı poetik aləm arasında bir təzad var. Sevdidi qızı görmək üçün hıqqana-hıqqana su gətirməyi özünə rəva bilir, amma qızın nişanlısı ona həmin suyun müqabilində dəmir birmanatlığı uzadanda özünü təhqir olunmuş hesab edir. Həmin oğlanın qırmızı «Moskviç»inə minib bir neçə kilometr getdiyi üçün cibində olub qalan üç abbasını oturacağın üstünə atır və oğlanın nə dediyinin fərqi nə varmadan dənizə tərəf gedir. Baladadaşın gülməli məhəbbəti, onun key təbiəti və təmiz, ləyaqətli cavan qəlbi gözümüzün qarşısında canlanır. Baladadaş bir tərəfdən uşaqdır, axşamacan parusin şalvarının arxasını çırpı-çırpı gəzir, uşaqlarla oturub durur, bir tərəfdən böyükdür, əsgərlikdə olan dostu barədə düşünür. Dostuna xəbər göndərir ki, hökmən o da Amur vilayətinə gəlib orada kursa girecək. Beləliklə, müəllif uşaqlıqla gəncliyin sərhəddində olan Baladadaşın tam surətini yaradır.

Uşaqlıqla gəncliyin sərhəddində uşaqların qəlbində baş qaldıran hissləri ifadə etmək üçün müəllif yenə də rənglərdən istifadə edir. Rənglər hisslərin obrazı kimi özünü göstərir və əsərin daha canlı olmasını şərtləndirir. «Gümüşü, narıncı, məxməri» hekayəsinin qəhrəmanı Allahverdi uşaqlıqla gəncliyin sərhəddində özünə də məlum olmayan hisslər keçirir. Çox sonralar ona məlum

olur ki, bu hisslər Sədəf adlı qızı sevməsi ilə bağlıdır. Lakin müəllif bu hissləri mürəkkəb, yarıyuxulu uşaqlıq dünyasının qurtarması kimi verir və onun rəng çalarlarını tapır. Allahverdi ilk eşqə düşən gündən rəngli yuxular görür. Bu yuxular gümüşü, məxməri və narıncı rənglərlə doludur.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dəfə Rəsul Rza rənglərin beləcə obrazını yaratmışdı və şair «Rənglər» silsiləsinə daxil olan əsərləri ilə hər rəngin poetik tutumunu, onun sevinc və ya kədər çalarını məharətlə verə bilmişdi. Bu poetik obraz sonralar nəsrə də keçdi və həmin rəng obrazları Elçinin realist-romantik hekayələrində xüsusi bir xətt kimi nəzəri cəlb etdi. Elçin hər rəngin ifadə etdiyi hissi vermək üçün məlum yolla getmir, özü yeni yollar axtarır və hər dəfə məqsədinə uyğun şəkildə ondan istifadə edir. Məsələn, «Bu dünyadan qatarlar keçər» hekayəsində sevinc hisslərini əks edən çəhrayı rənglə mənfi obraz yaradanda biz görürük ki, yazıçı rənglərin ifadə etdiyi təbii hisslərdən asılı qalmır, özü rənglərə təzə məna verir və bizi həmin mənaya inandıra bilir. «Gümüşü, məxməri, narıncı» hekayəsində də rənglərin ifadə etdiyi təbii hisslər yazıçı üçün əsas olmur. Müəllif Allahverdinin qəlbində bir-birinə qarışan sevgi, qürrə, xudbinlik kimi hisslərin hamısını rənglər şəklində görə bilir.

Elçinin hekayələrində ilk baxışda əhəmiyyəti olmayan detallar həlledici rol oynaya bilir, qəhrəmanın özünə məlum olmayan hisslərinin ifadəçisinə çevrilə bilər. «Gümüşü, narıncı, məxməri» hekayəsinin qəhrəmanı Allahverdi yuxusunda kəndlərinə film çəkməyə gələn operatorun qərribə papağını başına qoyur və hamı Allahverdiyə qibtə ilə baxır. Sevinc və heyranlıq bildirən səslərin arasında Allahverdi atası Qəşəm kişinin zəhmli səsinə eşidir:

- O nədi ə, qoymusan başına?

Həmin psixoloji hissənin davamı kimi müəllif bu zaman isti yataqda ləzzətli yuxu görən Allahverdinin atasının həqiqətən onu çağırdığını təsvir edir. Səhərin gözü açılar-açılmaz atası onu səsləyir:

- Ə, Allahverdi, gün günortanı keçdi, dursana!

Deməli, yuxuda olsa da Allahverdi sövqi təbii hiss edir ki, şəhər açılıb və atası indicə onu yuxudan durğuzmalıdır. Buna görə də yuxuda başına qoyduğu kinooperatorun papağına atasının etirazı təbii və psixoloji hissin nəticəsi kimi görünür.

Allahverdi uşaqlıq həyatının yuxulu günlərini keçirdir. Hətta sinif yoldaşı Sədəfin sevgi məktubu da Allahverdinin mürgülü hisslərini oyada bilməyib. Müəllif burada belə bir fikir söyləyir ki, gəncliyin ilk oyanış çağlarında onun mürgülü həyatını pozmaq üçün bir təkan olmalıdır. Bəli, Allahverdi Sədəfin ona yazdığı sevgi məktubunu qətiyyənlə qiymətləndirə bilmir. Lakin kinooperatorun Sədəfi kinoya çəkmək istəməsi, bu barədə kənddə gedən söz-söhbətlər Allahverdinin yuxulu uşaqlıq günlərindən ayırır. Bu təkan onu uşaqlıqdan gəncliyə keçməsinə kömək edir. Allahverdi Sədəfə yenidən baxa bilir və qızı sevdini yalnız bu hadisədən sonra özü üçün aydınlaşdırır.

Elçin psixoloji hekayələrin ustasıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu hekayələr həqiqi novator bir sənət nümunəsi kimi səslənir. Bu psixoloji hekayələrin ən dərin qatlarında müəllifin humanist fikirləri dayanır. İlk baxışda Elçin qəhrəmanlarının heç birinə öz rəğbətini bildirmir, onları ancaq təsvir edir. Lakin hadisələrin məntiqi inkişafı yazıçının sadə adamların tərəfində dayandığını, onları ürəkdən sevdini göstərir. «Baladadaşın toy səfəri» adlanan, SSRİ Yazıçılar İttifaqının və həftəlik «Nedelya» qəzetinin 1982-ci ildə ən yaxşı hekayə mükafatını almış əsəri «Baladadaşın ilk məhəbbəti» hekayəsinin davamıdır. Ümumiyyətlə, Elçin qəhrəmanlarından ayrılmır, müxtəlif hekayələrində əvvəllər yazdığı hekayələrindəki qəhrəmanların yeni cəhətlərini təsvir edir, onların xarakterindəki dəyişikliyi yazıçı məntiqi ilə izah edir. «Baladadaşın toy hamamı» adlanan bu hekayədə əsgərlikdən qayıtmış dəliqanlı Baladadaşın toy hamamı təsvir olunur. Baladadaş söz altında qalan oğlan deyil. Necə deyirlər, kənddə beş sayılan cavandan biridir. Lakin günlərin birində Gümüş Malik adlı yüngül yolla pul qazanıb kef çəkənin birisi onu çayxanada təhqir edir. Gümüş Malik Baladadaşa camaatın içində bir iyirmibəşlik

təklif edir və deyir ki, maşını xodlayıb bir şəhərə sürsün, Gümüş Malikin nəvələrinə balıq aparsın.

Hələ «Baladadaşın ilk məhəbbəti» hekayəsindən tanıdığımız vüqarlı Baladadaş indi bir az da böyüyüb, əsgərlikdən gəlib və necə deyirlər, padşahla plov yemir ki, bıqı yağa batar. Gümüş Malikin bu ədalət tapşırığı Baladadaşı lap hövsələdən çıxardır və Baladadaş çayxanada Gümüş Malikin cavabını verib gedir.

Lakin bu epizod Baladadaşın sinəsinin altında gizlənən və onu əhatə edən adamların heç birinə məlum olmayan poetik hissləri vermək üçün yazıçının işlətdiyi bir priyomdur. Əsil məqsəd başqadır və yazıçı ustalıqla həmin məqsədini vermək üçün belə bir əhvalat da söyləyir ki, kənd hamamının müdiri Ələkbər Gümüş Malikin yaxın qohumudur və həmin o Ələkbər istədiyi zaman hamamı açır, istəməyəndə bağlayır. Aydın məsələdir ki, Ələkbər Gümüş Malikin intiqamını almaq üçün Baladadaşın toy günü hamamı bağlayacaq və bir bəhanə ilə ya Baladadaşı öz ayağına gətirib yalvardacaq, ya da ondan yaxşı bir hədiyyə qoparıb hamamı açacaq. Bax, bütün mətləblər bu əhvalatla bağlıdır və kəndin cavanları belə qərara gəlir ki, Baladadaşın toy hamamı günü hökmən ortalığa qan düşəcək. Çünki Baladadaş da Baladadaşdı.

Kəndin dəliqanlı cavanları da Baladadaşın tərəfindədi, çünki harın həyat keçirən Gümüş Malikdən demək olar ki, hamının zəhləsi gedir. Buna görə də cavanlar qəzəblənib Gümüş Malikin qohumu hamamçı Ələkbərin bağırsaqlarını yerə tökəcəkləri ilə hədələyirlər. Bax, bu zaman Baladadaşın əsil siması üzə çıxır. Tüfəngi götürüb cavanları qabağına qatır. Hamı Baladadaşın əlindən xata çıxacağını güman edir. Lakin Baladadaş dəliqanlı olmaqla yanaşı həm də şairanə oğlandı. Doğrudur onun təbiətindəki bu qəribə şairanəlik Baladadaşın qəlbinin çox dərin qatlarındadır. Biz bu şairanəliyi əvvəlki hekayədə də görürük. «Baladadaşın ilk məhəbbəti» hekayəsində kiçik ştrixlərlə olsa da bu oğlanın daxili gözəlliyi görünür.

Baladadaşın bu poetik təbiətinin üzə çıxması üçün onun həyatında ciddi təkanlar olmalıdır. Yoxsa adi halında o da ətrafındakılardan heç nə ilə seçilmir. Baladadaş əlindəki tüfənglə

cavanları qorxuda-qorxuda onları düz dənizə gətirir. Özü hamıdan əvvəl soyunub suya tullanır və cavanlar bir anda Baladadaşın fikrini başa düşürlər. Onlar suda atılıb düşə-düşə hamamçının adını çəkib qışqırırlar. Beləliklə, Baladadaşın şairanəliyi həm əhvalatların gərginliyini azaldır. Hekayənin nikbin sonluğu, yenə də cavanların qələbəsi ilə qurtarır. Lakin bu qələbə cavanların mənəvi qələbəsidir. Gümüş Malik də, Ələkbər də həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən cavanlardan cılız görünürlər.

1987

GƏNCLİYİN SEVİMLİSİ ƏKRƏM ƏYLİSLİ

Uşaqlar və gənclər üçün gözəl əsərlər yaradan istedadlı nasirlərdən biri Əkrəm Əylislidir.

Azərbaycan uşaq və gənclər ədəbiyyatının tarixində Əkrəm Əylisli ilk dəfə olaraq cəmiyyət həyatında baş verən ən ciddi məsələləri uşaq təsəvvürünün ekranında göstərməyə təşəbbüs göstərmiş və maraqlı əsərlər yaratmışdır. «Adamlar və ağaclar» adı ilə oxuculara təqdim olunan ilk gənclik romanı üç povestdən ibarətdir. Bir-birinin davamı olaraq yazılan, nəticədə bitkin bir romana çevrilən bu əsərin ön sözündə müəllif belə bir cümlə işlədir: «Mən kəndə, uşaqlıq çağlarıma bilə-bilə qayıtmıram. O çağlar özü məni çağırır, o çağlar ki, dağlar gülümsərdilər, o çağlar ki, dünyada saysız-hesabsız rənglər vardı...» Müəllif sevimli qəhrəmanı balaca Sadıqın doğulub böyüdüüyü o kəndi romantik bir adaya bənzədir. O adada bir çeşmə təsvir edir və göstərir ki, həmin çeşmənin qırağında bir ağappaq qız kölgəsi donub qalıb. Həmin bu ağappaq qız kölgəsi balaca Sadıqın uşaq təsəvvürü ilə sevdiyi balaca Xalidənin kölgəsidir. Həmin o Xalidə müharibə zamanı Sadıqın başa düşmədiyi səbəbdən, bizim isə yaxşı başa düşdüyümüz kimi acından ölüb.

Romantik qəhrəman olan Sadıqın xəyalında dağlar da işıq saçır. İnsanlar böyüyəndə doğma dağlarına ona görə tez-tez baş çəkirlər ki, ondan bir az işıq alsınlar. Sən demə insan böyüyəndə onun ürəyinin işığı azalmış.

«Mənim nəğməkar bibim» povesti Böyük Vətən müharibəsinin ağır illərini əks etdirir.

Bu povestlərin ifadə ədasında daha çox böyükklər üçün yaranan ədəbiyyatın xüsusiyyətləri görünür. Və şübhəsiz ki, müəllif uşaq əsəri yaratmaq deyil, böyükklər üçün uşaq təsəvvüründən keçən əhvalatlar danışmaq istəmişdir. Lakin nəticədə gözəl bir uşaq romanı yaradır. Şübhəsiz ki, vaxtilə cəngavərlik mövzularına gülmək məqsədilə yazılan «Don Kixot» romanı da beləcə çevrilib uşaq əsəri olmuşdur. Əlbəttə bu əsərlərin «çevrilmə» prosesində

eyniyyət görünür. «Don Kixot»un uşaq əsərinə «çevrilməsi» böyük bir vaxt tələb etdiyi halda Əkrəm Əylislinin əsərinin prosesi sürətlə, müəllifin qətiyyənlə gözləmədiyi halda baş vermişdir. Əsərin dili romantik nəsrin ifadə xüsusiyyətlərindən qidalanan aydın və sərrast bir dildir. Sadıqın faciələri müəllifin təhkiyəsində də aydın görünür. Müəllif bəzən sanki təhkiyəsinin nə qədər güclü olduğunu nümayiş etdirir, vəziyyəti göstərmək üçün əhvalatları gözümüzün qarşısında canlandırmaqdan daha, onun müəyyən fraqmentlərini verir. Məsələn, Sadıqın atasının müharibəyə getməyə hazırlaşdığını, bibisinin əri Müküşü çağıraraq ona nəsə qəzəbli sözlər dediyini vermək üçün atanın çəkmələrini təsvir edir. Bu çəkmələr əsəbi şəkildə müxtəlif hərəkətlər edir, yerə tullanmış siqaret kötüyünü əzib torpağa qarışdırır. Müəllif bu lövhə ilə bizə Sadıqın atası ilə Müküşün arasında baş verən söhbətin təxminən ciddi, lakin qanqaraldan bir söhbət olduğunu hiss etdirir. Əlbəttə, sonralar əsərdəki əhvalatlar inkişaf etdikcə bu söhbətin məzmunu bizə məlum olur. Məlum olur ki, Müküş Sadıqın bibisinin həyat yoldaşıdır. zü də pis adamdır. Bu pis adamı Sadıqın Mədinə bibisi qətiyyənlə sevmir. Bizə məlum olur ki, çəkmələrin hərəkəti zamanı ata Müküşün başına ağıl qoyurmuş. Bacısının onun ucbatından bədbəxt olduğunu söyləyirmiş. Bu ağır müharibə illərində bacısını ona tapşırırmış. Bütün bunlar haqqında müəllif heç nə demir, amma biz bunları əhvalatların «içindən» oxuyuruq, əsərin ümumi ahəngindən sezirik.

Balaca Sadıqın yaddaş ekranında belə bir lövhə var ki, atası bibisi ilə heç zaman kəlmə kəsib danışmırlar. Ata deyir, bibi cavab vermir. Bunun da səbəbi sonralar aydınlaşır. Sən demə Mədinənin Müküş kimi pis ərə getməsinin səbəbi Sadıqın atasıdır. O, bacısını məcbur edib, zorla sevmədiyi adama ərə verir. Deməli, Mədinə feodal ailə münasibətlərinin qurbanıdır. Bu ciddi mətləbi də yazıçı ustalıqla, ştrixlərlə, həm də uşaq təsəvvürləri ilə verə bilir.

Əkrəm Əylislinin bu povestini oxuyanda Pikassonun rəsm əsərləri xəyalda canlanır. Pikasso da məsələn öküzün bütün

hissələrini çəkməkdənsə onun əsas bir neçə cizgisini çəkib tam təsəvvür yarada bilirdi.

Buna görə də Əkrəm Əylislinin yaradıcılıq sirrlərini əks etdirən həmin ştrixləri şərti olaraq «Pikasso cizgiləri» adlandırmaq olar. Və yəqin ki, bundan sonra biz «Pikasso cizgiləri» deyəndə hörmətli oxucu həmin ştrixləri nəzərdə tutduğumuzu başa düşəcək.

Yeri gəlmişkən deyim ki, bu Pikasso cizgisi bizim ədəbiyyatımızda tamamilə yenidir və Əkrəm Əylislinin sənətkarlığının əsas sirrlərindən biridir.

Əkrəm obrazın xarici görünüşünü yaradarkən təkcə Pikasso cizgilərindən istifadə etmir, klassik ənənələrdən, məlum portret yaratmaq priyomlarından da bəhrələnir. Lakin bu zaman sözdən böyük xəsisliklə istifadə edir, cəmi bir və ya iki əlamətlə obrazın xarici görünüşünü tam yarada bilir. Məsələn, məktəb direktoru Nuftalı müəllimin xarici görünüşünü belə yaradır: «Nuftalı müəllim sarı zolaqlı köynək geyirdi və olduqca nazik boynuna, olduqca yoğun bir qalstuk bağlayırdı». Yaxud kənd sovetinin sədri Abutalıb dayının portreti: «Abutalıb dayının ən çox nəzərə çarpan cəhəti onun uzun dimdikli ağ kepkası və kepkanın təzyiqindən əyilmiş iri qırmızı qulaqları idi». Lakin bu ənənəvi portret yaratmaq üsulunu yazıçı Pikasso cizgiləri ilə zənginləşdirir. Məsələn, «həmişə İmaməli kişi sözünü qurtaranda Murtuz dayı ayağa durub sağ ol» - deyirdi. Sovet sədri başını tərpətib kepkasının dimdiyi ilə bu «sağ ol»u təsdiq eləyirdi.

Sadıq təbiəti etibarı ilə şairanə uşaqdır. O, hadisələri dəqiq müşahidə edir. Onun xəyal ekranında əks olunan lövhələr əsil vəziyyəti çox doğru əks etdirir: «Mən onun evdə olmağını istəmirdim, çünki Müküş evdə olanda bibim qasqabaqlı olurdu. Müküş evdə olanda bibim sobanın üstündə mənim üçün qarğıdalı partlatmırdı. Müküş evdə olanda bibim mənim üçün kağızdan naxışlı güllər kəsmirdi. Onun nə danışmağı gəlirdi, nə də nağıl deməyi...»

Sadıqın uşaq müşahidələri sadəcə seyrçilik deyil. Müəllif bu müşahidələrin arxasında ciddi məsələlərdən, xeyirxah qüvvələrlə daxili düşmənlər arasında gedən mübarizəni verə bilir. Povestdə

müsbət qüvvələr çoxdur. Sadıqı əhatə edən adamların Müküşdən başqa hamısı müsbət insanlardır. Müküşün bu müsbət insanlarla mübarizəsi isə demək olar ki, görünür. Sadəcə olaraq Müküş kolxoz bağında uzanıb göyə baxanda müəllif eyhamla hiss etdirir ki, bu bağ onun atasının olub, Sovet hakimiyyəti qələbə çalandan sonra bağ kolxozla veriblər. Lakin Müküş hələ də kolxoz bağını atasının hesab edir və orada uzanıb göyə baxmağı, gələcəyin şirin xəyallarına dalmağı sevir. Müküş fikirləşir ki, faşistlər Moskvanı alsalar onun ata bağını da özünə qaytaracaqlar. Müəllif bütün bunlar haqqında bir söz demir, onu bizə hiss etdirmək üçün Müküşün tapıb gətirdiyi qəzetlərdən söhbət açır. Bu qəzetləri Sadıq höccələyə-höccələyə oxuyur və Müküş bütün diqqətini toplayıb «Moskva» və «alman ordusu» sözlərindən həmin o istədiyi mənanı çıxarmağa çalışır. Müküş təkcə cəmiyyət üçün yara deyil, Mədinənin də gününü qara edən bir kabusdur. Doğrudur, hamının xarici portretini yaratmağa xüsusi maraq göstərən müəllif Müküşə gələndə xəsislik edir, təkcə axşamlar çəkdiyi papirosun qırmızı işığını onun gözü kimi mənalandırır, Müküşün çılpaq ayaqlarının qara tüklərini, arvadı Mədinəni hər gecə zorladığını verir, amma Müküşün xarici görünüşü barədə az danışır. Lakin Müküşün daxilində qıvrılıb yatan ilanı görürük, o, əsgərliyə getməmək üçün özünü xəstəliyə vurur, hiyləgərlik edir, lakin əsgərliyə gedəndən sonra məlum olur ki, onun zirzəmisində çoxlu ərzaq var. Müküş öz qolçomaq atasının yolu ilə gedir, tağlarda xiyarı sapsarı saraldır, onu eşşəyin qabağına, bəzən də zibilliyə tökür, amma qonşu uşaqlarına birini də vermir.

Pikasso cizgisi yazıçıya imkan verir ki, hətta əsərdə üzünü görmədiyimiz, haqqında cəmi bir-iki söz eşitdiyimiz adamların da bütöv surətini yarada bilsin. Məsələn, müharibə cəbhəsindən bir əsgər arvadına yazır ki, oğlu «Azər Taras Şevçenkonun «Katerina» adlı əsərini kitabxanadan alıb oxusun və anası qulaq assın».

Bu əsgərin şairanə portreti həyat yoldaşını mərd və namuslu görmək ehtirası həmin əsgərin obrazını şərtləndirən əsas amildir.

Həmin əsgər arvadına uzun-uzadı nəsihət və ya yalançı vədlər vermir, biz onun parlaq daxili dünyasını görə bilirik.

Bir obraz kimi Sadıq mübariz deyil. O, şəra, əyriliyə, ədalətsizliyə qarşı ürəyində üsyan edir, Mədinə bibisinin və ümumən onu əhatə edən yaxşı adamların düşmənlərini görmək istəmir. Lakin onun bütün çırpıntıları daxilində gedir. Epizodik surət kimi verilən Azər ondan daha cəsarətli və üsyankardır. Mərcan xalaya hamı təhqiramiz sözlər deyəndə Azər ilk dəfə onu müdafiəyə qalxır və Mərcana deyilən «qəhbə» sözünü onun üzərindən götürə bilir. Azər anasından da razı deyil. Atasının böyük bir məhəbbətlə Taras Şevçenkonun «Katerina» əsərini dinləməyi xahiş etməsinə baxmayaraq, Azərin anası başqasına ərə gedir. Azər buna dözmür. O, nəse bir çıxış yolu axtarır. Əlbəttə, onun axtardığı çıxış yolu düşüncəli, böyük adamların axtarışlarına oxşamır, əsil uşaq axtarışlarıdır.

«...Azər evlərinə getmək istəmirdi.

- Gəl bu kənddən qaçaq – deyirdi.

- Hara qaçaq?

O, mənə dağları göstərirdi:

- Bəs qurdlar? – Mən qurdlardan qorxduğumu gizlətmirdim.

Azər dəmir lomu qaldırıb qurdları hədələyirdi.

- Bəs orada biz nə yeyəcəyik, - deyirdim.

- Ov əti, ceyran əti, - deyirdi.

- Biz ceyranı tutammarıq.

- Nə olar, ac qalarıq. Mən bir ay ac qalaram, inanmırsan mərc edək!

Mən inanmırdım. Biz mərcləşirdik. Sonra o özü də inanmırdı. Azər başını qaldırıb qəmli-qəmli soruşurdu:

- Bəs onda neyləyək?”

Azərin dediyi «Bəs onda neyləyək» cümləsi mövcud vəziyyətlə barışmayan, lakin düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu görməyən mübariz bir uşağın qəlb fəryadıdır.

Lakin Sadıqda bu cəhətlər yoxdur. Müəllif onun obrazını yaratmaqdan daha çox onun müşahidələri vasitəsilə böyük yaşlı adamların obrazlar silsiləsini yaradır.

UŞAQLARIN FİKRƏT SADIĞI

Söz sənətinə yüksək tələbkarlıqla yanaşan Fikrət Sadıq uşaqlar üçün bir neçə kitab çap etdirib. Bu kitabların ümumi həcmi şairin ümumi yaradıcılığının dördü birindən də azdır. Lakin uşaq ədəbiyyatı yüksək sadəlik tələb etdiyi üçün burada yazıçının qabil olduğu bütün keyfiyyətlər çox aydın şəkildə özünü göstərir. Fikrət Sadıq poeziyasına xas olan bütün keyfiyyətlər çox sadə şəkildə onun uşaq şeirlərində görünməkdədir. «Bəs bu nədir...» şeiri təxminən uşaq oyununa bənzəyir. Şair buradakı söhbətləri adi məsələlər üzərində qurur. Lakin bu adi məsələlər böyük pedaqoji məqsədə xidmət göstərir. Uşaq hər şeyi öyrənmək arzusundadır. Daş, quş, ağac və s. haqqındakı biliklərini bir az da artırmaq istəyir. Şairin isə məqsədi elə həmin predmetlər haqqında məlumat verməkdir. Lakin bu məlumat ustalıqla, hadisələrin gözü görünməyən hissəsində gizlədilir və Fikrət Sadığın məharəti də burada görünür. Həm də belə şeirlərdə qafiyələrin əlvanlığına xüsusi fikir verir, sığallı, hamar, dəfələrlə işlənmiş qayfiyələrdən ustalıqla imtina edir.

- *Bəs bu nədir?*
- *Ağacdır!*
- *Belə də ağac olar?*
- *Hanı bunun alması?!*
- *Almasını yığışlar.*
- *Budaqlar qırılmasın!*

Bu şeirdəki qafiyələrə diqqət edək: «bura bəs-bilməz», «alması-qırılması». Eynilə həmin üslubda yazılan «Göydə nə var...» şeirində də qafiyələr belə təzədir. «Köçərlər-dəcəllər», «sonsuzdur-onsuz da», «ulduzdur-uduzdun», «göydədir-göy nədir». Qafiyələrin bu cür sadəliyi həmin şeirləri xalq danışiq dilinə çox yaxınlaşdırır. Bu cür yaxınlıq isə uşaqla səmimi söhbət etməyə imkan verir.

Söz öyrətmək uşaq şeirinin başlıca xüsusiyyətidir. Fikrət Sadıq söz öyrətmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edir. Bu üsullardan biri eyni sözü müxtəlif mənalarda işlətməkdir.

*Qəşəng qızım, adım Gilə
Qonaq getdim dayımgilə
Yağış yağdı gilə-gilə
Ayaqqabım batdı gilə.*

«Gilə» sözü müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Birinci misrada ad, ikincidə istiqamət, sonra damla, nəhayət palçıq mənasında.

Şair söz öyrətməyin ən təsirli üsullarından da istifadə edir. «Dörd söz» şeiri buna gözəl misaldır. Burada uşağa söz öyrətməklə yanaşı, şair balaca oxucusunun ağına, hissələrinə təsir edir. Məsələn, fəsil mənasında işlənən «yaz» sözü nədən yaranıb? Şair bu suala «Sözün yeri» şeirindəki kimi birbaşa cavab vermir. Həmin suala cavab vermək üçün müəllif ilk baxışda bu sözlə az əlaqəsi olan yaz fəslinin təsvirinə keçir:

*Yaz gələndə bozarmış
Dağlar yaşıl yazılır
Bağlar yaşıl yazılır
Çöllər yaşıl yazılır.*

Beləliklə, şair «yaz» sözü ilə «yazmaq» sözünün şəkli oxşarlığı ilə məna oxşarlığını bədii məntiqə əsaslandırır, sözün həm mənasını uşağa öyrədir, həm də onun mənşəyi haqqında fikir söyləyir. Doğrudur, bu fikirlərin elmi əsası yoxdur. Onlar uydurmadır. Lakin bu, məsələnin başqa cəhətidir. Əsas məsələ odur ki, müəllif uşaq ağına məşq elətdirir və sanki körpəyə deyir ki,

sözlərin çətinliyi səni qorxutmasın. Hətta sən özün də onun mənşəyi haqqında fikir söyləyə bilərsən.

«Yay», «Payız», «Qış» şeirlərində də oxşar sözlərin məna əlaqələrini kəşf edən şair maraqlı bədii nümunələr yaratmışdır.

Yuxarıda Fikrət Sadığın qafiyələrinin əlvanlığından bəhs etdik. Diqqətlə fikir versək görərik ki, onun qafiyələrində alliterasiya hadisəsinin elementləri gizlənib. Bu cür qafiyələr şeirdə bir-birinin ardınca işlənəndə alliterasiya hadisəsi bütün cizgiləri ilə görünür və şeirin əsas pafosunu təşkil edir. Fikrət uşaqla o qədər səmimi söhbət edir ki, bəzən nəzm qaydaları qəsdən pozulur, şeir adi söhbət təsiri bağışlayır, danışq dilinə daha çox yaxınlaşır, bu da əsərin müvəffəqiyyətini təmin edir. Məsələn, «Şəkilli kitabxana» şeirindən bir parçaya nəzər salaq:

*Bu binanı
Bütün kitablarıynan
Uşaqların
Böyük dostu
Şair Korney Çukovski
Bağışlayıb uşaqlara.*

Qafiyə və heca yoxdur. Ritm də ilk baxışda nəzərə çarpmır. Amma poeziya var. Bu poeziya sözün deyilişi tərzidir. Uşaq poeziyamızın son 15 illik ədəbi təcrübəsi göstərir ki, yaranan nağılların böyük əksəriyyətində fantastik aləmlə real varlıq arasında əlaqə yaratmaq meyli güclüdür. Bu cəhət F.Sadığın «Cırtan hara getmişdi?» poemasında xüsusilə görünməkdədir. Sanki şair balaca oxuculara demək istəyir ki, ata-babalarımızın min illərlə arzuladıqları nağıllara çevrilən, nəsillərdən-nəsillərə ötürdükleri ideyalar bu gün həqiqətə çevrilmişdir. Başqa sözlə dünən nağıl təsiri bağışlayan bir hadisə bu gün həqiqətdir.

*Cəngi meşəsi
Xəzəlli cığır
Bir qoçaq uşaq
Yamaca çıxır
Çiyində ağır*

*Odun şələsi
Qara gözündə
Günün şələsi.*

Bu uşaq nağıllarının əbədi qəhrəmanlarından biri, çətin anda hər cür vəziyyətdən çıxmağı bacaran, şən, hazır cavab Cırtandır. O, hələ nağıllar dünyasıdır.

*Görəsən necə
Olub ki, Cırtan
Qorxmayıb qurddan
Qorxmayıb itdən
Qorxmayıb divdən
Tək çıxıb evdən.*

Lakin Cırtan birdən yolu azır. O, nağıllar, divlər dünyasından çıxıb, bizim yaşadığımız dünyaya, Şamaxı rəsədxanasına gəlir, buradakı böyük teleskopla ulduzlara tamaşa edir, uşaqlarla dostlaşır və şəhərdə qalıb axşam televizorda Piri babanın nağılına qulaq asır. Cırtan fikirləşir ki:

*Gördüklərimi
Nənəmə desəm
Deyər nağıldı.*

Demək elmi nailiyyətlərimiz o qədər böyükdür ki, nağıl qəhrəmanlarının özləri bunu nağıl hesab edir. Əsərin ikinci hissəsinin həm folklorla əlaqəsi möhkəmdir, həm də burada milli kolorit güclüdür. Burada yeddi rəngli topu olan bir uşağın başına gələn əhvalatlar təsvir olunur

Şair həmin topu belə təsvir edir:

*Həmin oğlan
Gecə gündüz
Öyünərdi.
Yeddi rəngli
Yeddi dilim
Yeddi zolaq
Yumru kilim
Topuma bax.*

Bir gün topu külək buludlara aparır. Uşaq topu tutmaq üçün xalçaya, zümrüd quşuna minir, amma topu gətirə bilmir. Nəhayət, raketə minir və topu gətirir. Beləliklə, nağılın birinci hissəsində Cırtanın teleskopla ulduza baxması əhvalatı ilə bu nağılı birləşdirən tellər yaranır. Bu poema ilə şair müasir texnikanın nəyə qadir olduğunu maraqlı nağıl dili ilə ifadə etmiş olur.

UŞAQ POEZİYASINDA YENİ KEYFİYYƏTLƏR

Yeni uşaq ədəbiyyatının yaranmasında Əli Kərimin rolu çox böyükdür. Əli Kərimin uşaq poemalarında diqqəti cəlb edən əsas cəhət onların folklordan məharətlə bəhrələnməsidir. «Uşaqların loğmanı» Korçakın uşaqlara məhəbbətindən bəhs edir.

Korçak uşaqların dostudur. Bir an belə körpələrdən ayrılmır. Korçakın ürəyi ağrıda bilir ki, haradasa bir çiçəyi qırıblar, bir uşağı vurublar. O, acanda bilir ki, hansı uşağa acdır. O, ağzının axırını loxmasını çıxarıb uşaqlara verir.

Nağıl üslubu, orijinal forma, yığcam ifadələr, cinas qafiyələr əsərin şirin oxunmasına səbəb olur. Şair Korçakın daxili mənəvi aləmini səmimi və təbii ifadələrlə açır. Poetik lövhələrin əlvanlığı, sözdən qənaətlə, yerində istifadə etmək, zəngin fantaziya oxucunun qarşısında həkim, yazıçı Korçakın bədii portretini canlandırır.

*Bir cadugərdi Korçak
Uşaqlar nə istəsə
Onu edərdi Korçak
Adı Korçakdı, özü
Mehribandı, qoçaqdı
Qoymazdı ki, başını
Bir çiçək, bir gül əyə
Gücü çatardı onun
Əsən güclü küləyə.*

Şair qəhrəmanını belə məhəbbətlə tərənnüm edir. Korçakın uşaqlara sevgisi, yüksək humanizm ilə «paltarı yaşıl, qolları xaç nişanlı, gözləri qanlı adamlar»ın vəhşi hərəkətləri arasında təsirli, bədii təzad vardır.

İki yüz yetimə sahiblik edən Korçak nağılların qəhrəmanı kimi, həm humanistdir, həm də sehrkardır. Faşistlər onu da, uşaqları da öldürmək üçün Pereblinqdə Ketto adlı binaya gətirirlər. Şair insanpərvərliklə vəhşiliyi qarşılaşdırır. Uşaqların qeydinə qalan

Korçak xeyirxahlıq, alicənablıq, körpələri öldürmək istəyən faşistlər isə vəhşilik, cəlladlıq timsalı kimi verilmişdir.

*Korçakın aləmində
Qəhrəmandı uşaqlar,
Mehribandı uşaqlar,
Məzəliydi uşaqlar,
Faşistlərə qalanda
Ölməliydi uşaqlar.*

Əsər faşizm istibdadına qarşı çevrilən Korçakın mənəvi aləminin tərənnümünə həsr olunmuşdur. O, öz ağılı ilə düşmənlərinə qalib gəlir. Bu möcüzəkar adam böyük bir kitab düzəldir, uşaqları sözlə çevirib oraya yığır. Faşistlər körpələri tapa bilmirlər. İncəlikdə nəgmə, bərklikdə qaya olan bu uşaqlar gündüzlər hər yanı gəzir, gecələr Korçak yazdığı kitaba qayıdırlar. Əsərin əvvəlində Korçak real cizgilərlə təsvir olunduğu halda, poemanın sonunda o, nağıl qəhrəmanlarına oxşayır. O, cadugərdir. Lakin bu cadugərlik bəşəriyyətə, insanlığa xidmət edir.

Şair bu poemada oxucularına demək istəyir ki, həyatda humanist, xeyirxah və ağıllı adamlar az deyil. Onlar öz xeyirxahlıqları və kamalları ilə hər cür düşməyə qalib gələ bilirlər. Beləliklə, «uşaqları sevmək – həyatı, cəmiyyəti sevməkdir» ideyası, humanizmin xilaskar rola malik olması fikri əsərin oxucuya təlqin etdiyi əsas cəhətdir.

Böyüklər üçün yazdığı şeirlərdə olduğu kimi uşaq əsərlərində də Əli Kərim qafiyələrin əlvanlığına, təzəliyinə xüsusi əhəmiyyət verir. Cinas qafiyələrlə yanaşı, bəzən şair elə sözləri qafiyə kimi işlədir ki, burada səslərin yaratdığı ahəng son dərəcə ürəyəyatan, qulağı oxşayan olur. Məsələn, «loğmanı» - «loxmanı», «yetimi»- «yedimi», «tələsim» - «təbəssüm», «düşməyim» - «düşmənim», «qudurdular» - «qoturdular», «çibini» - «cibini», «qayadırlar» - «qayıdırlar». Bəzən isə əsərin axıcılığını daha gücləndirmək üçün bir neçə misra dalbadal qafiyələnir və müəyyən ahəng yaradır:

*Bir düşün, dərk et dedilər
Ona donuz, it – dedilər
Gözümüzdən it dedilər
Nə qədər ki, ölməmişən
Get – dedilər!
Get – dedilər!*

Əli Kərim qafiyə yaratmaqda orijinal yaradıcılıq təcrübəsi olan şairdir. Onun əsərlərində qafiyə ideyanın daha qabarıq açılmasına, oxucunun diqqətini təsvir olunan obyektə daha artıq cəlb etməyə xidmət göstərir. Əli Kərim hazır qafiyələri müəyyən nizamla misraların sonuna düzmür, əksinə onun yaradıcılığı bu cür şeir yazmaq üsulunu tam alt-üst edir. O, qafiyənin ədəbi funksiyasından məharətlə bəhrələnir, yeni, oynaq qafiyələr kəşf edir! Şair qafiyənin bu xüsusiyyətini elə-belə təsadüfi etməmişdir. Şifahi ədəbiyyatımızda:

*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm
Aç qapını mən gəlirəm.*

Hələ cinas bayatılardakı, təcnislərdəki, klassik ədəbiyyatımızdakı qafiyələrin əlvanlığı, lakonikliyi şairə yeni qafiyələr yaratmaqda kömək etməklə yanaşı, ona qafiyənin ədəbi funksiyasını dərk etdirmişdir.

Son illərdə uşaq ədəbiyyatında orijinal dəst-xəttə malik bir şair kimi tanınmağa başlayan **Məstan Əliyev** də folklordan, xüsusilə nağıllardan məharətlə istifadə edir.

Məstan Əliyevin «Günəbaxan nənə» nağıl-poemasının əsasını günəbaxan haqqında əfsanə təşkil edir. Lakin şair bu əfsanənin müfəssəl məzmununu nağıl etmir, onu həm realist, həm də romantik boyalarla oxucunun gözləri qarşısında canlandırır. Əsər səkkiz söhbətdən, yəni ayrı-ayrı epizodlardan ibarətdir. Bu epizodları birləşdirən isə Günəbaxan nənənin başına gələnləri təhkiyə yolu ilə nağıl etsə də burada canlı və lakonik lövhələr vardır. Əsərdə cılıp şəkildə əxlaq dərindən daha çox təsvirlər, bu təsvirlərin arxasında gözəlliyi sevdirmək, təbiəti lövhələrlə dərk etdirmək, onun sirrlərini uşağa çatdırmaq ideyası dayanır. Burada

nağıl üsulu səlis, lövhələr zəngin, hadisələr təbii və maraqlıdır. Bütün çiçəklərə öz nəvəsi kimi qulluq edən Günəbaxan nənə mehriban, humanist bir qocadır. O, özünə qızıl gülün ləçəyindən, Qaymaqçıçəyindən, lələnin ən göyçəyindən don tikir, körpələr – bu dəcəllər bir gün nənələrindən xəlvət dağa gəzməyə gedir və yağışa düşüb muncuq dənəsi kimi dərələrə səpələnirlər.

Günəbaxan nənə günəşi köməyə çağırır. O, göyqurşağını körpü edib suların üstündən keçir, saçlarını cığır kimi dağlara səpələyir və nəvələrinin bu cığırda gəlib çıxmalarına şərait yaradır.

Bütün bunlar nə qədər poetik və gözəldir. Bu əhvalatlar gərgin təzadlar yolu ilə deyil, mülayim təbii təsvirlərlə gəlib gözümüzün qarşısından keçir. Həm təbiəti, həm də Günəbaxanın nəvələrini şair saf, təmiz, xoşbəxt təsvir edir.

*Günəbaxan nənə vardı
Günəş yandan çıxanda
Nəvələri atəyində
Qurutmağa, isitməyə apardı
Qızıl günəş hara getdi
O da getdi
Nəvələri isitdi
Bütün günü
O günəşdən bircə dəfə
Çevirmədi üzünü
Günəbaxan qaldı adı...*

Şairlər tərəfindən yaradılan nağılların böyük qisminə tərbiyə məsələləri üstünlük təşkil edir. Xanımana Əlibəylinin «Dovşanın ad günü», «Meşə həkimi», «Bikə», «Novruz və Murtuz», «Ağ çəmən» əsərləri uşaqlarda mərd, mübariz keyfiyyətləri inkişaf etdirməyə doğru yönəldilmişdir.

«Dovşanın ad günü» əsərinin məzmunu daha maraqlıdır. Dovşanın evində ad gününə hazırlıq gedir. Meşə heyvanları hərəsi bir işlə məşğuldur.

*Sıçan gəldi lap qabaq
Xeyli ağ un ələdi*

*Dovşan isə bir tabaq
Xəmiri kündələdi.
Bişirdi yağlı çörək,
Doşab halvası çaldı.
Hazırlayıb o xörək
Samovara od saldı.*

Axşam dovşanın evində yemək-icmək məclisi qurulur. Heyvanlar fərəhlə dovşana ad günü keçirirlər. Çəpiş at kimi çapır, meymun mayallaq aşır, qazlar, ağacdələnlər uçub buraya gəlirlər. Alabaş isə çöldə qalır. Bir azdan qoynunu, cibini şirniyyatla dolduran tülkü çölə qaçır. O yolda yalquzaq bir canavarla qarşılaşır və ad günü haqqında ona məlumat verir. Canavar məclisə toplaşan heyvanları yemək məqsədilə özünü dovşanın həyatına salır.

Lakin Alabaş onu həyətdə qarşılayır və canavarla ölüm-dirim mübarizəsinə girişir.

*Baxdı əngəldi işi
İtə batmadı dişini.
Başını əyə-əyə
Düz yollandı meşəyə.*

Alabaş isə bu əhvalat haqqında içəridə kef edən heyvanlara heç nə demir. O, xalq nağıllarının qəhrəmanları kimi hərəkət edir: özü ölüm təhlükəsi qarşısında qaldığı halda yoldaşlarının nəşəsini pozmamalı üçün bu barədə onlara bir kəlmə belə söyləmir.

*İstəmədi təlx olsun
Qonaqların ovqatı.
Onlara söyləmədi
Baş verən əhvalatı.*

Bu isə mərd və cəsur qəhrəmanların simasıdır. Şair bu simanı oxucusuna müsbət bir nümunə kimi göstərir, özü isə hadisəyə müdaxilə eləmir, nəticə çıxarmağı oxucunun öhdəsinə buraxır.

MÜASİR UŞAQ ŞAİRLƏRİNİN UĞURLU VƏ UGURSUZ AXTARIŞLARI

Belə müəlliflərdən və istedadlı şairlərimizdən bir neçəsinin kitabları haqqında bu gün fikirlərimi oxucularla bölüşmək istəyirəm:

*Qucağından keçmişəm,
Bulağından içmişəm.
Səni ana seçmişəm
Ana Vətən, can Vətən.*

Bu parça Əziz Əsgəroğlunun «Lalə ömrü» kitabının ilk səhifəsində çap olunan «Ana Vətən» şeirinin birinci bəndidir. Yəqin ki, müəllif ən yaxşı misralarını məhz vətənə həsr etmiş olar və buna görə də onları kitabının birinci səhifəsinə daxil edib. Lakin müəllifdən soruşmaq çox yerinə düşər ki, qardaş, sən bu vətənin qucağından keçib hara gedirsən belə? Məgər sən vətəndə yaşamırsan? Bir də vətəni özümüz seçmirik axı. Bu bizim təbii qismətimizdir. Kitab müəllifi vətənə olan sevgisini belə misralarda bildirir:

*Hüsnünü çən alarsa,
Bulaq gözün dolarsa,
Səman zülmət olarsa,
Mən günəştək yanaram.*

Əvvəla vətənin bulaq gözünün dolması heç də pis əlamət deyil. Bulaqların gözü dolursa, deməli o qurumayıb, dağların qoynunda xoşbəxt həyatını yaşayır, çağlayır. İkinci, görəsən lirik qəhrəman «Vətən zülmət olarsa» günəştək necə yanacaq? Bu cür mücərrəd ifadələrlə uşağı həyəcanlandırmaq olarmı?

*Eh səndən vətəndaş
Olmaz ki, a Vüqar
Gör neçə ikin var
Gör neçə üçün var.*

deyən Məmməd Namaz isə ilk baxışda ciddi görünməyən sözlərlə ciddi bir mətləbdən söhbət açır. Şair doğru deyir, məktəbli pis oxuyursa ondan yaxşı vətəndaş olmaz, şair pis yazırsa vətənin ağır günündə onun lirik qəhrəmanının günəş kimi yanacağına da ümid yoxdur.

Vətən nədir? Bu suala istedadlı şair Eldar Baxış belə cavab verir:

*Vətən –
Fəhlə yumruğu
Bir cüt kolxozçu əli,
Sabirin, Nərimanın
Bakıdakı heykəli.*

Yusif Mədət yazır:

*Üz tutduğun düz
Çöl də vətəndir
Dərdiyin çiçək
Gül də vətəndir.*

Şairlərin axtarışında baş mövzu olan vətən haqqında belə ürəkaçan misralar var. Bu cür müqəddəs mövzu gərək həmişə yüksək sənətkarlıqla bədii fikrin mərkəzinə çəkilsin.

Keçən il uşaq ədəbiyyatımızın mühüm bir cəhətini tədqiq edən bir kitab çap olunub. Professor Musa Adilovun və dosent Vaqif Mərdanovun yazdıqları «Uşaq və şeir» kitabı şeir dilimiz haqqında yazılan maraqlı bir tədqiqat əsəri kimi diqqətimizi cəlb etdi. Lakin mən üzümü həmin hörmətli həmkarlarıma və digər dilçi alimlərimizə tutub deyirəm: Siz əsərlərimizin dilinin gözəlliyini, tapıntılarımızı zəhmətlə tədqiq edirsiniz. Bəs dilimizi korlayan əsərlər haqqında niyə az yazırsınız. Axı belə əsərlər heç zaman indiki qədər çox olmayıb. Gəlin bir-iki fakta diqqət yetirək. Haqqında danışdığımız «Lalə ömrü» kitabının müəllifi belə misralar işlədir:

*Tər çiçəklər şəh altında
Təmizləndi, təmizləndi.*

Axı çiçək şəhin altında yox, şəhin özündə təmizlənilir. «Təmizləndi» sözünü iki dəfə işlətməyə nə ehtiyac var? Hələ bu nədir ki, müəllif «bir at mindim murazdan» deyər uşaqları çətin vəziyyətə salır. Axı uşaq qarğıdan at görüb, çubuqdan görüb, hətta oxlovdan da görüb. Amma murazdan at olduğunu ömründə görməyib. Mənə etiraz edib deyərlər ki, siz obrazlı ifadələrin əleyhinəsiniz. Məgər «murazdan at minmək» obrazlı deyilmi? Bu obrazı bəlkə də böyükələr üçün yazılan şeirlərdə yeri gəlsə işlətmək olar, amma uşaq ədəbiyyatının öz spesifikasi var, uşaq həmin obrazı xəyalında canlandırma bilmirsə, belə obrazlı ifadə onu bədii ədəbiyyatdan soyudur. Yaşına uyğun gəlməyən belə ifadələr ona zülmət qədər qaranlıq görünür.

*Əkdiyim pamidor
Şitili böyüyüb
Vaxtında yetirib
Barını
Mənim tək.
Üfürə-üfürə
Doldurub
Qırmızı şarını.*

Bax, uşaq şeirində obrazlı fikri belə işlədərlər. Gənc şair Ələsgər Əlioğlunun «Xortumsuz fil» kitabından misal gətirdiyimiz bu şeirdə pomidor şitili insan kimi canlı təsvir olunub. Uşaq şarını şişirtməyi kimi şitil də balaca qırmızı pamidorları üfürüb böyüdür.

Eldar Baxışın «Allı qız, xallı qız, ballı qız» kitabında isə istədiyiniz qədər gözəl obrazlara rast gələ bilərsiniz. Görün, müəllif adicə cıdırı necə canlı təsvir edir:

*Durub baxıram sənə
Sən qəribə cıdırısan
Mən çıxma bilmədiyimi,*

*Zirvələrə çıxırsan.
Qarşını kəsən çayın
Bu tayından tullanıb
O tayına düşürsən.*

Beləcə cıdırın obrazı yaranır. Uşaq onu sevir. Çünki şeir saxta deyil, əsl sənət nümunəsidir.

Tofiq Məmməd «Abşeron» şeirində neft quyusunu belə mənalandırır:

*Körpə uşaq kimi
Qara buruqlar
Əmir gecə-gündüz
Ana torpağı.*

İlk baxışda prozaik təsir bağışlayan neft buruğunda sən demə uşaq məsumluğu varmış. Şair həmin cəhəti məharətlə göstərə bilir.

*Şimşəkdəki baxışlar
İldırımçı çaxışlar.
Təbil vuran yağışlar
Bahar nəğmələridir.*

Bu bənd isə Soraq Qurbaninindir. «Ana hədiyyəsi» kitabından götürülüb. Müəllif «İldırımçı çaxışlar» deyəndə yaqın ki, ildırımın çaxmağını nəzərdə tutur. Axı Azərbaycan dilində «çaxışlar» sözü yoxdur. Bəlkə bu söz yaradıcılığıdır. Hər şey ola bilər. «Gətirmişəm» şeirində belə parçalar var:

*Neçə rəngə qarışmışam,
Çaylar ilə yarışmışam.
Onların da nəğməsini
Üstələyib gətirmişəm.*

Qəhrəman nəyi üstələyib! Görəsən o, çaylarla yarışıb, yəni neynəyib, onun kimi axıb, yoxsa çayların suyunun qabağını dayandırır? Neçə rəngə nə təhər qarışır? Ədəbiyyatda mücərrədçilik axtaran tənqidçi dostlarım nahaq dağa-daşa düşür. Ən böyük mücərrədçilər elə bu saat kitabları çap olunan müəlliflərdir.

«Çörəkçilər» şeirində əmək adamlarının iş növbəsində göstərdiyi şücaəti vermək üçün görün müəllif nə deyir:

*Duyub ana əməyini,
Açıb elin diləyini,
Çırmayarar biləyini,
Çörək yapar çörəkçilər
Dada çatar çörəkçilər.*

Görəsən çörəkçilər kimin dadına çatır? Suda boğulan, xəstələnən, bəlkə acından ölən var? Zaqatala çörəkçilərinə həsr olunmuş bu şeiri yazanda nə olardı ki, müəllif bir çörək zavoduna baş çəkəydi. Görərdi ki, indi onun başa düşdüyü mənada qollarını çırmayıb təndirə çörək yapmırlar, bu işin çoxunu mexanizmlər görür, iri maşınlar birdən yüz adamı əvəz edir. Müəllif bu maşınların dilini bilən gənclərimizin konkret işindən söhbət açsaydı, onların duyğu və düşüncələrindən, sevgi və iztirablarından danışsaydı daha səmimi olardı. İndiki halda isə şeir:

*Gecələri gündüzlərə
Çatar, çatar çörəkçilər.*

misraları kimi anlaşılmaz və dolaşıqdır. Belə yazılarla əmək adamının işini tərənnüm etmək olmaz. Bu cür ümumi sözləri hamı deyə bilər. Şair isə gərək heç kəsin deyə bilmədiyini desin:

Rafiq Yusifoğlu «Oraq» şeirində yazır:

*Taxıl biçir biçinçi
Hər sünbül bir çörəkdi
Konbayn olan yerdə
Oraq nəyə gərəkdi.*

*Bir zaman çox iş görüb
Əyri orağımız da.
Biri muzeydə qalıb
Biri bayrağımızda.*

Bu balaca şeirdə zəhmət də var, texnikanın nailiyyəti də, əmək aləti olan orağın obrazı da. Oraq, texnika artanda çölə atılmayıb, onun şəkli insanlara çörək verən bayrağa çəkilib, insanların başı üstündə əbədiyyətə qovuşub.

Qəşəm İsazadə isə «Çörək» şeirində yazır:

*Çörək, çö-rək, çö-ö-rək, çö-y-rək
Bəlkə «çöyür, ək»di bu
Çöyür – yəni yeri sür
sür yeri
çöyür yeri.*

Şair düşünür, axtarır, buna görə də balaca oxucunu düşündürə bilir.

Şeirimizin ən ciddi qüsurlarından biri şairlərin yekəxana danışığıdır. Heç nə yaza bilmədiyi halda özünü dahi hesab edən bu «qəhrəmanlar» tənqiddə vaxtında məruz qalmadıqları üçün elə bilirlər kitabları çap olundu, daha onlar doğrudan da özlərinə heykəl sifariş verə bilərlər:

*Bir göz vurub ulduzların baxışını
Şimşəklərin qəzəb dolu çaxışını
Yazın ilıq yağışını
Selin, suyun köpüklənən axışını
Mən şeirimə gətirmişəm.*

Hörmətli Soraq Qurbani, bu cür özündənrazılığın sizə nə xeyri var? Axı «ulduzların baxışını» birləşməsinin əvvəlində gətirdiyiniz «bir göz vurub» ifadəsini yerində işlədə bilmədiyiniz halda bu döşünə döymək kimə lazımdı. Şeirinizin belə bir mərhələsi nə vaxtsa olub. İndi özündən demək hlə şeir yazmaq deyil. Sözü var, sakit, təmkinlə, ağılınan de, Nəriman Həsənzadə demişkən «Ürəyində oxu, ürək eşitsin», hay-küy salmaq dövrü çoxdan qurtarıb.

Neftçi şair Əlihəsən Şirvanlı altıncı kitabını nəşr etdirib. İstehsalatda işləməklə yanaşı bədii ədəbiyyatla məşğul olmaq şübhəsiz ağır işdir. Lakin Ə.Şirvani əgər artıq altıncı kitabının çap etdirirsə deməli onun ədəbiyyatla bağlılığı öləri hissini məhsulu

deyil. Son kitabı uşaqlar üçündür. Burada uşaq psixologiyasına uyğun misralar, şeirlər var və ümumilikdə Əlihəsən Şirvanlının dili səlisdir. «Ana timsahın igidliyi» adlanan son kitabında uğurlu obrazlar var. Şeirlərin birində oxuyuruq:

Külək əsdi buludlar

Ayın önündən ötdü.

Elçin dedi: - Göydə Ay

Üşüyüb yorğan örtüdü.

Buludun ayın yorğanı kimi təsviri bir obraz kimi müəllifin tapıntısıdır. Lakin «Ayın önündən ötdü» misrası deyir ki, bulud ayın önündə dayanmadı. Deməli, onun yorğana bənzədilməsi əsas «Ay» sözünün əvvəlində işlətdiyi «göydə» sözü də artıqdır. Ay göydə deyil, daha yerdə olmayacaq ki?

«Hamı ondan razıdır» şeirində təsvir olunan uşaqdan hamı ona görə razıdır ki, o, su kranını açıq qoymur, süfrəyə ləkə salmır, saata toxunmur, bir sözlə əlindən xata çıxmır. Nə olar, bunlar özlüyündə müsbət cəhətlərdir. Amma bu cəhətləri sadalamaqla oxucu uşaqlara təsir etmək çətindir. Uşağın hisslərinə, duyğu və fantaziyasına təsir edən mövzular yaratmaq lazımdır. Uşağın oynaması, atılıb düşməsi onun nöqsanı deyil. Əgər uşaq sağlamdırsa o atılıb düşməli, potensial enerjisini nəyəsə sərf etməlidir.

Ağasəfa «Bu şeiri necə yazdım» şeirində Həbil və Qabili təsvir edir.

Qucaqlaşib, tutuşub

Gülüşüb əlləşirlər

Bilmək olmur, dalaşır

Yoxsa ki, güləşirlər.

Həbil tutub Qabilin

Boynunu dartışdırır.

O bunu dartışdırır

Bu onu dartışdırır.

Bax bu, səmimidir, inandırıcıdır. Sağlam uşaq belə olar. Şair iki dəcəl uşağı təsvir etməklə onları tənqid də eləmir. Sadəcə həyatın poeziyasını verə bilir. Bu uşaqların dartışması da ata üçün xoşbəxtlik mənbəyidir. Oxucu uşaq isə bu dəcəllərin əhvalatından özləri üçün nəticə çıxaracaqlar. Çünki müəllif bu dəcəlliyi yaxşı nümunə kimi bəzəyib-düzəmir, həyatın bir anı kimi oxucunun gözü qarşısında canlandırır.

Ə.Şirvanlının «Fırlanqac» şeirində karuseldə fırlanan uşaqlardan biri deyir, mən ata minmişdim ki, hamını ötüm, amma dəvə ilə atın bir fərqi olmadı. Mənzil başına ikisi də eyni vaxtda çatdı. Bu, maraqlı bir əhvalatdır. Uşaq psixologiyasına nə qədər də uyğundur! Amma müəllif bu gözəllikdə mövzunu böyüklərin prozaik sözü ilə sona çatdırır. Ana deyir ki, bunlar oyuncaqdır. Burada dəvə də, fil də, kəhər də eyni sürətlə qaçır. Bax bu nöqtədə müəllifi bağışlaya bilmərik. Uşaq fantazisiyanı bu cür öldürməyə yazıcının ixtiyarı yoxdur. Müəllif uşağın sözündən yapışib onu fantastik bir aləmə aparmaq əvəzinə görün nə qədər bəsit bir yolla getmişdir.

Arif atası ilə

Gəldi böyük bir bağa.

Gəldi qollu-budaqlı

Ağacları baxmağa.

Müəllif bir az zəhmət çəksəydi, bu 12 sözün əvəzinə cəmi 3-4-nü işlədər və həmin mənanı ifadə edə bilərdi. Sözdən israfçılıqla istifadə indi bizim uşaq mətbuatımızda və kitablarımızda tez-tez rast gəldiyimiz ən mühüm qüsurlardan biridir. Halbuki xatırlatsaq ki, vaxtilə İngiltərədə uşaq yazıçısı Redyard Kiplinqə çap vərəqinə görə yox, sözlərinin sayına görə qonaraq verirdilər, lakin buna baxmayaraq o, əsərlərində bir dənə də artıq söz işlətmirdi. Onda bizə nə olub? Nə üçün özümüzə qarşı tələbkərliliyi bu qədər azaltmışıq?

Yupyumru bir daş idi

Ağ daşa yoldaş idi.

*Bir qərribə iş oldu
Daş çevrilib quş oldu.*

Məmməd Aslan bu qədər yığcam şəkildə yaş-quş metaforasını yarada bilirsə, niyə «qaç-quçla» uşağın başını aldatmağa çalışmalıyıq.

Primitivlik, ölüvaylıq, düşüncə ibtidailiyi bir sıra şeirlərimizdə görünən cəhətlərdəndir. «Elə biz də günəşik» adlanan şeir toplusu Əziz Kərimin uşaqlar üçün nəşr etdirdiyi ikinci kitabıdır. Deməli, daha müəllif həvəskar deyil, necə deyərlər uşaq ədəbiyyatının bir nümayəndəsi kimi çıxış edir. Lakin bu kitabda o qədər zəif, ibtidai təsəvvür verən yazılar var ki, onları şeir adlandırmağa adamın dili gəlmir. Ölkəmizdə uşaq ədəbiyyatının belə geniş inkişaf etdiyi indiki zamanda, S.Vangelinin, Y.Kovalın, Y.Akimin, Y.Korinesin, Y.Dmitriyevin, Y.Kuşakın və çox-çox başqalarının gözəl uşaq əsərlərinin yarandığı bir vaxtda, dünya uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrinin dilimizə çevrildiyi bir zamanda bu cür əsərlərin çap üzü görməsi ancaq təəssüf doğurur. Görəsən gənc yazıçılar bu gün Azərbaycan uşaqlarının sevə-sevə oxuduqları Rodarinin, Linqrenin, Kiplinqin, Kerrollun, Sviftin, Raspenin, Stivinsonun, Rablenin, Servantesin, Andersenin, E.Seton Tompsonun və başqalarının əsərlərindən doğrudanmı xəbərləri yoxdur? Axı yaxşı mütaliə edən hər hansı bir uşaq bu yazıçıların Azərbaycan dilində çap olunan əsərlərinin əksəriyyətindən xəbərdardır. Əlinə qələm alan, özünü uşaq yazıçısı və ya şairi hesab edən bir adamın bu yazıçılardan xəbəri yoxdursa, heç olmazsa nəşriyyata gəlməsin. İndi gəlin Əziz Kərimin adını çəkdiyimiz kitabından bir neçə şeiri nəzərdən keçirək. Onda hər şey hörmətli oxucuya aydın olar.

Əvvəlcə müəllifin bir şeirini misal gətirmək istəyirəm. «Tələ və dələ» adlanan şeir belədir.

*Qurdum tələ
Tutdum dələ.
Belə dələ*

*Görməmişdim
İnan hələ.
Yaman yerdə
Düşdü ələ.*

Müəllifdən soruşmaq lazımdır ki, uşaq dələni niyə tutdu. Axı bu gözəl heyvan indi dünyanın ən yaxşı parklarını bəzəyir, insanlar ona əllərində yemək verir, onu qoruyur, çünki təbiətin yaraşığı olan bu heyvan uşaqların da sevimlisidir. Müəllifin «qəhrəmanı» isə primitiv dünyagörüşü ilə hələ bir tələ qurur, ayıbına kor olub yerində oturmaq əvəzinə öz igidliyindən dəm vurur.

Əziz Kərimin şeirlərinin baş qəhrəmanı ağıldan və şüurdan məhrum olan şikəst uşaqlardır. Müəllif isə onları bizə nümunə kimi təqdim edir. Yazıb oxumağı bacarmayan Elçin adlı uşaq məktub yazır:

*Dedim: - Söylə məktubu
Elçin, yazırsan kimə?
Elçin güldü. Məktubu,
Mən yazıram özümə.*

Görünür, müəllif uşaq ədəbiyyatında yumor haqqında eşidib, amma onun nə olduğunu başa düşməyib. Uşağı belə əhvalatlarla güldürmək olmaz. Əksinə, şairin özü gülünc vəziyyətə düşər. «Sağsağan» şeirində üst-başı çirkli uşaq belə deyir:

*Gəl səni çimizdirim,
Ağar, dümağappaq ağar.
Sonra get nəğmə oxu,
Qulaq assın adamlar.*

«Ağar, dümağappaq ağar» misrasının nə qədər ağır olduğu bir yana qalsın, məgər sağsağan mahnı oxumaq üçün hökmən çimməlidirmi? Bax buna deyərəm aşığın sözü qurtarıb «neynim-neynim» deyir.

*Gəl öyrədim mən sənə
Mənə öyrədib nənə.*

Belə də şeir dili olar? İkiçə misrada üç şəxs əvəzliyi, iki dəfə «öyrətmək» məsdərinin müxtəlif şəkilləri işlənib.

Müəllif böyük arzularla yaşayan bir uşağı bizə belə təqdim edir:

*Düşündə ulduz,
Yanır atamın.
Ulduzdan xoşu
Gəlir adamın.
Deyirsən sənin
Düşündə yana
Baxanlar səni
Qəhrəman sana.*

Əvvəla uşaq da, elə bu misraların müəllifi də gərək bilsin ki, ulduz döşə yaraşıq üçün taxılmır. Onu adamın zəhmətinə, şücaətinə görə verirlər. İkincisi bu müsbət uşaq asan yolla şöhrətə çatmaq istəyirsə müəllif onu nə üçün nümunə kimi göstərir. Axı bu, təkcə ədəbiyyata deyil, bizim əmək qəhrəmanlarımıza, onların böyük şücaətinə yüngül bir baxışdı. Məgər ciddi bir mövzuya belə qeyri-ciddi yanaşmaq olarmı?

«Sırğa» adlanan başqa şeirdə belə misralar var:

*Budaqlar sırğa salıb
Sırsıradan qulaqlara.*

Budaqlar hansı qulaqlara sırğa «salıb»? Bu hələ bir yana dursun, axı sırğanı salmazlar, taxarlar, asarlar və s. Salmaq onu salıb itirməkdir. Bu şeirlər uşaq üçün nəzərdə tutulduğu halda hətta böyükklər də onun nə demək istədiyini çətinliklə anlayır və ya heç başa düşmür.

Bu misralara diqqət edin:

*Lalə çıxdı
Yamaca.
Hər yan güldü
Yamanca.*

Heç «yamanca»nın yeridi? Əgər hər yan güldüsə bu gözəldi, daha bunun harası «yamanca» oldu.

Uşaq ədəbiyyatında yumora gəlincə isə bu sahədə zəngin ədəbi təcrübəmiz var. Elə gənclərin öz şeirlərində də sağlam yumor

çoxdur. Aləmzar Əlizadənin, Rafiq Yusifoglunun, Ələsgər Əlioğlunun, Kamal İskəndərin şeirlərindən çoxlu nümunələr gətirmək olar. Məsələn, Aləmzar Əlizadənin «Yağış» şeirində nəne uşağa deyir ki, «bir yağış yağır tut ucundan çıx göyə». Bu obrazlı ifadəyə qulaq asan uşaq onu o saat təsəvvüründə öz psixologiyasına uyğun şəkildə canlandırır və deyir:

*Heç yağışdan
Tutub göyə çıxmaq olar?
Yağış kəsər
Adam yarı yolda qalar!*

Təəssüf ki, bu gün adları çəkilən və çəkilməyən bir qrup istedadsız cızmaqaraçılar müxtəlif yollarla redaktorların saqqızını oğurlayır, öz «əsərləri»nin çapına nail olurlar. Kimsə gözəl bir söz deyib: İstedadlılara kömək edin, istedadsızlar özləri çap olunacaqlar.

Uşaq ədəbiyyatımızın belə zəif əsərlərlə «zənginləşməyinin» bir təqsiri də şübhəsiz ədəbi tənqiddədir. Mətbuatda «tənqid» rubrikası altında çap olunan saysız-hesabsız məqalələrin böyük əksəriyyəti boğazdan yuxarı təriflərlə doludur. Doğrudu, bu məqalələrin çoxunu çap olunandan sonra yazıçı və məqalə müəllifinin özündən başqa heç kim oxumur. Çünki əksər hallarda oxucu sövqi təbii hisslə hansı kitabın tərifləyici olduğunu gözəl bilir. Tənqid olunmalı kitablar tərifləndə və ya əksinə olanda oxucu məqaləni istehzalı bir təbəssümlə qarşılayır. Görünür, uşaq ədəbiyyatı haqqında yazılan məqalələrin özləri yenidən təhlilə möhtacdır. Çünki uşaq ədəbiyyatının tənqidi ilə əsasən səriştəsiz yoldaşlar məşğul olur, ya da ümumiyyətlə ədəbiyyatla bağlı olmayan təsadüfi adamlar onun nailiyyətlərinə qiymət verir.

Təsadüfdən-təsadüfə olsa da görkəmli yazıçı və tənqidçilərimiz də uşaq ədəbiyyatı haqqında məqalələr yazır. M.Hüseynin, S.Vurğunun, R.Rzanın, M.C.Cəfərovun vaxtilə bu problemə həsr etdikləri məqalələr indi də elmi fikrimizin diqqət mərkəzindədir.

Son zamanlar mətbuatda uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı görkəmli alimlərimizin məqalələri çap olunmuşdur. Yeni kitablar haqqında

istedadlı cavan tənqidçilərimizin yazıları çıxmışdır. Bu məqalələr ədəbi prosesə şübhəsiz öz təsirini göstərir, yazıçıları daha ciddi yaradıcılıq axtarışlarına sövq edir. Lakin bəzi alimlərimiz uşaq ədəbiyyatının prosesi ilə ardıcıl məşğul olmadıqlarına görə onu qiymətləndirəndə qeyri dəqiqliyə yol verirlər. Çox zaman kitablara qiymət verəndə ölçü hissi itir, əsər layiq olduğundan çox tərifləyir, bəzən bu məqalələrdə təriflər ədəbi arqumentlərə yox, pedaqogikanın ölçülərinə əsaslanır. Əgər ədəbi əsərlərə qiymət verəndə onu xəyalən dünya ədəbiyyatının nailiyyətləri ilə tutuşdursaydılar, ona ölkəmizin qabaqcıl ədəbiyyatının səviyyəsindən yanaşsaydılar, bəzi məqalə müəllifləri uşaq yazıçılarının ünvanına tərifləri bu qədər bol-bol yağdırmazdılar.

Bəzi məqalələrdə hələ də əllinci illərin zəif məqalələrinin ənənələri hiss olunur. Hələ də uşaq əsəri sənətkarlıq cəhətlərinə görə yox, ideyasına görə qiymətləndirilir. Halbuki, əsər bədii cəhətdən zəifdirsə, o bir heçdir və məntiqi olaraq onun ideya məzmunundan da gərək söhbət getməsin.

Altmışıncı illərdən başlayaraq bizim ədəbiyyatımızda dünya ədəbi prosesinə maraq artmış, başqa xalqların yaratdıqları gözəl əsərlərin sənətkarlıq sirrləri bizim də uşaq ədəbiyyatını düşündürməyə başlamışdır. Bu illərdə ədəbiyyata gələn bir sıra yazıçılar dünya ədəbiyyatında yaranan ənənələrdən daha çox bəhrələnməyə başladılar. Nəbi Xəzrinin, Maqşud İbrahimbəyovun, Anarın, Cabir Novruzun, Əli Kərimin, Əkrəm Əylislinin, Elçinin yeniyetmələr üçün yazdıqları əsərlər uşaq ədəbiyyatımızın yeni bir mərhələsi kimi diqqətimizi cəlb edir.

MƏMMƏD ASLAN VƏ BAŞQALARI...

Uşaq poeziyasında son illərin bədii məhsulunu nəzərdən keçirdikdə Məmməd Aslanın uşaq şeirləri də isti və təbiidir. Bu əsərlərin mövzusu, ideyası, ifadə yenilikləri diqqəti cəlb edir. Şeirlərin mövzuları əsasən təbiətdən, ya da məişətimizdən, gündə rast gəldiyimiz hadisə və epizodlardan götürülüb. Bəzən mövzular o qədər adi məsələlərdən olur ki, hətta ilk baxışda adama bu mövzular lazımsız kimi görünür. Lakin Məmməd Aslanın şairlik boyaları bu adi mövzuların arxasındakı qeyri-adiliyi, insanı heyrləndirən, onu yerindən tərpədən cəhətləri qabarıq şəkildə göstərir.

Məmməd əsasən təbiətdən yazır. Əlbəttə, təbiəti sevdirməklə vətəni, xalqı, ölkəni sevdirməyi bir məqsəd kimi qarşısına qoyur. Bir də Məmmədin şeirləri üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, şair istər güldən-çiçəkdən yazsın, istərsə də dələdən, tülküdən bəhs etsin, fərqi yoxdur. Bu obyektlərin arxasında insan surətləri vardır. Beləliklə, təbiətdən bəhs edə-edə cəmiyyət problemlərinə toxunur, didaktik və pedaqoji əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən söhbət açır. Məsələn:

*Ay dələ, dələ
Oyanma hələ
Yorğana bürün
Başını bələ.
İşləmə yazı
Gözlə payızı
Yuvana daşı
Havayı qozu.*

Bu şeirdə dələ bir obyektidir, onun yaşayış tərzini uşaqlara öyrətməklə yanaşı, şair tənbelliyi pisləyir. Onun nəticəsi olan müftəxorluq, parazitlik kimi anlayışlar haqqında ilkin məlumat verir, onların pis cəhət olduğunu balaca oxucuya hiss etdirir. Təbiətin bu əsrarəngiz lövhəsini çəkəndə də müəllif bu yolla gedir, cansız əşyaların arxasında yenə insanı, onun mənəvi gözəlliyini tərənnüm edir.

*Yağış şıdırğı yağdı
Dərə selləndi, gəldi
Erkək qabağa düşdü
Sürü yelləndi, gəldi
Təkənin ayağından
Bir daş helləndi, gəldi.
Haray saldı: - Qaçın hey
Özü dilləndi, gəldi.*

Bu lövhənin gözəlliyi öz yerində. Təkənin ayağından çıxan və dağ aşağı diyirlənən daşın sürəti nə qədər gözəl yaranıb.

*Haray saldı: - Qaçın hey
Özü dilləndi, gəldi.*

Yaxşı adamlara, xeyirxah insanlara xas olan bu keyfiyyət adi, poetik təsir bağışlayan daş surətinə verilmiş, nəticədə onun bədii obrazı yaranmışdır. Təbiətə eyni baxış tərzini «Bahar», «Çiyələk», «Çiçəklərin nəğməsi», «Tərsin biri» və s. şeirlərində də özünü göstərir.

Məlumdur ki, ədəbiyyat obrazlı təfəkkürdür. Yəni yazıçı öz fikrini ya müəyyən obrazlar vasitəsilə verir, ya da obrazlı ifadələrin, məcazlərin köməyi ilə ifadə edir. Lakin bu da məlumdur ki, uşaq ədəbiyyatı spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Məsələn, böyüklər üçün təsirli olan bir obrazlı söz uşağa təsir etməyə də bilər. Buna görə də şair bənzətmə, epitet, metafora və metonimiyaların uşaq ədəbiyyatı üçün əlverişli çeşidlərini arayıb-axtarır, tapır, şeirə gətirir.

Bir qədər mükəmməl məcaz hesab olunan epitet və metaforalar Məmmədin şeirlərində öz yerini tapır. Daha doğrusu bu məcazlardan istifadə edərkən şairin məharəti özünü göstərir.

*Yupyumru daş idi
Ağ daşa yoldaş idi.
Bir qəribə iş oldu
Daş çevrilib quş oldu.*

Yumurta-daş metaforası ustalıqla fikrin mərkəzinə çəkilib və bədii həllini tapıb.

Məmməd Aslan qafiyənin ədəbi funksiyasını düzgün qiymətləndirir. Buna görə də təzə qafiyələrdən, xüsusilə cinaslardan geniş istifadə edir. Məmmədin şeirlərində qafiyə ideyanın daha qabarıq açılmasına, oxucunun diqqətini təsvir olunan obyektə daha artıq xidmət etməyə səy göstərir.

Görünür, Məmməd qafiyənin bu cəhətlərini elə-belə təsadüfən dərk etməyib. Şifahi xalq ədəbiyyatında:

*Bildir uçan bildirçin,
Hanı sən bir qılçın?*

və ya

*Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm
Aç qapını mən gəlirəm.*

Hələ cinas bayatılardakı, təcnislərdəki, klassik ədəbiyyatımızdakı qafiyələrin əlvanlığı, lakonikliyi şairə yeni qafiyələr yaratmaqda kömək etməklə yanaşı, ona qafiyənin ədəbi funksiyasını dərk etdirmişdir.

Son kitablar içərisində diqqətimizi cəlb edən şeir toplularından biri Aləmzar Əlizadənin «Küsən güllər» kitabıdır. Bu, gənc müəllifin oxucularla ikinci görüşüdür. Sevindirici haldır ki, müəllif ilk kitabına nisbətən xeyli inkişaf edib. Şeirlərinin böyük əksəriyyətində uşaq psixologiyası ilə bağlı maraqlı əhvalatlar təsvir edilir, konkret detalları qarşılaşdırır, müəyyən pədaqoji əhəmiyyəti olan fikirlər söyləyir. Şeirdə təsvir olunur ki, yekə oğlan olan Əmir hələ də əmzik əmir. Bir gün əmziyini çaya salıb itirir. Ağlayıb

əməlik istəyəndə ona deyirlər ki, indi onu balıqlar əmir. Bu şən əhvalat səlis bir dillə verilir. Başqa bir şeirində təsvir edir ki, yolkaya asılmış konfetləri uşaq qoparıb yeyir. Anasına deyir ki, konfetlərin hamısını as ki, şirinləşsin, dərib yeyək.

Uşaq ədəbiyyatı mütəxəssisləri haqlı olaraq belə bir fikri müdafiə edirlər ki, uşaqlar üçün yumoristik əsərlər yazmaq olduqca vacibdir. Uşaq şeirlərinin ruhunda şən əhvalatlar olsa oxucusu ilə daha tez dil tapar.

Aləmzar Əlizadənin birinci müvəffəqiyyəti ondadır ki, şair uşaqla şən ifadələrlə danışır, onların yaxın həmsöhbətinə çevrilə bilər. «Əlinin beli», «Bacımın balıncı», «Şirin oğlan» və s. şeirlər şən-hazırcavab yumoru ilə diqqəti cəlb edir.

İstedadlı gənclərdən biri Məmməd Nazimdir. Onun şeirlərinin böyük əksəriyyəti uşağa Vətən haqqında məlumat verir, onun ürəyində daim yurduna, torpağına, daşına, otuna, çiçəyinə, əməkçi adamlarına məhəbbət hissləri oyadır. Bu, ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatının baş mövzudur və Məmməd Namaz görünür bu həqiqəti dərk edib.

«Babam» şeirinin qəhrəmanı bir qolunu müharibədə itirən, bir qolu ilə indi bağ-bağat salan bir adamdır. Müəllif həmin surəti yaratmaqdan ötrü əvvəl onun əllərindən söhbət açır:

*Bir əli Polşada
Səngərdə qalıbdı
Bir əli Berlində
Qələbə çalıbdı.*

Beləliklə, müəllif həm səngərdə qalan, həm də qələbə çalan əllərin bir növ obrazını yaradır. Bu əllərin hər ikisi bizim üçün əzizdir, səngərdə qalan da, qələbə çalan da. Lakin baba surətini tam yaratmaq üçün şair əllərin müqayisəsindən qəhrəmanın bədənində qalan «oskol»lara keçir. Sən demə, qəhrəmanın bədənində qalan «oskol»lar medala çevrilib və onun döşündən asılıb.

«Mən də əsgər olaram» silsiləsinə daxil olan şeirlərdə şair eyni əhval-ruhiyyəni əks etdirir. Bu şeirlərdə də konkret obraz yaratmağa çalışır. Məsələn, «Paqonlar» şeirində şair yazır ki,

əsgərlərin çiyindəki paqonlar vətənin əlləridir. Bu cür obrazlar uşaqların qəlbində mərdlik, şücaət, qəhrəmanlıq kimi hisslər oyadır.

Uşaq ədəbiyyatımızın son illər məhsulunu diqqətlə nəzərdən keçirdikdə, onun inkişafını şərtləndirən amilləri araşdırdıqda belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, söz sənətimizin bu sahədəki səviyyəsi xeyli kamilləşmiş, mövzu, ideya, bədii dil cəhətdən əlvanlaşmış, həyata daha yaxınlaşmaq, onu doğru realizm prinsiplərinə uyğun əks etdirmək baxımından xeyli inkişaf etmişdir.

MÜSAHİBƏLƏR, KİTABLAR VƏ TAMAŞALAR HAQQINDA RƏYLƏR

«DETSKAYA LITERATURA» JURNALININ SUALLARINA CAVABLAR

Sual: Siz 80-ci illərdən sonrakı Azərbaycan uşaq ədəbiyyatını necə səciyyələndirə bilərsiniz? Onun elə bir yeni lideri varmı ki hamı tərəfindən qəbul olunsun?

Cavab: Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı 80-ci illərdə özünün tamamilə yeni bir mərhələsinə qədəm qoyur. Bu elə bir mərhələdir ki, onun yaradıcılıq axtarışlarını ayrı-ayrı yazıçıların adı ilə bağlamaq olmaz. Çünki ictimai həyatımızda baş verən hadisələr birbaşa ədəbiyyata təsir etdi və onun mövzularını müəyyənləşdirdi. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının rus və ya başqa qabaqcıl xalqların uşaq ədəbiyyatından mühüm bir fərqi orasındadır ki, bizdə uşaq ədəbiyyatı da dövrün havası ilə nəfəs alır. Halbuki bir sıra başqa xalqların uşaq ədəbiyyatı yalnız uşağın problemləri ilə məşğul olur.

Səksəninci illərin ortalarından başlayan «Qarabağ savaşı» birbaşa uşaq ədəbiyyatının mövzusu oldu. Doğrudur, tarix etibarı ilə Qarabağ münaqişəsi səksəninci illərin axırına düşür, amma artıq fikir və düşüncələrdə bu müharibə hələ bir neçə il əvvəl başlamışdı, xüsusilə 20 yanvarda Qorbaçovun göstərişi ilə Bakıda baş verən milli qırğın uşaqların gözüünün qabağında oldu. Bunlar elə hadisələr idi ki, uşaq yazıçıları bütün başqa mövzuları bir kənara qoydular. Şəhidlər haqqında yazılan şeir və hekayələr birdən-birə uşaq ədəbiyyatının gülüşünü üzündən götürdü. Doğrusu, hətta professional yazıçılar belə on illərlə beyinlərində gəzdirdikləri mövzuları bir kənara qoyub qanlı sətirlərin müəllifinə çevrildilər. Bax elə bu zaman ədəbiyyatda yaxşı pisə qarışdı. Yüksək sənətkarlıq ikinci plana keçdi. Qəzet və jurnallar öz məqsədlərinə müvafiq olaraq daha çox göz yaşlarına xidmət edən yazılar verdilər.

Hətta professionalıqdan uzaq olan əsərlər bir müddət üzdə oldu. Lakin bu qarışıqlıqda ədalətsiz bir dövr kəsiyində də həqiqi ədəbiyyat öz işini görməkdə idi. «Sənin baban kim olub?» sualına az qala bütün ədəbi əsərlər cavab tapmağa çalışdı. İgid və ağıllı babalar yada düşdü, onlar haqqında tarixi hekayələr, şeir və poemalar yazıldı. Səksəncinci illərin axırlarında çap olunan Sabir Rüstəmxanlının «Ömür kitabı» tarixi oçerki təkcə böyükklərin deyil, cavanların da sevimli kitabına çevrildi.

Bu gün Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı zəlzələdən sonra viran qalmış bir şəhəri xatırladır. On il əvvəl ən dəbdə olan mövzular birdən-birə uşaqların zəhləsini tökməyə başladı. Xalqın göz yaşı axıb qurtardı. İndi onun ümidə daha çox ehtiyacı var. Belə bir zamanda dünyanın müxtəlif xeyriyyə təşkilatları Azərbaycana «kömək əlini» uzadaraq uşaq kitablarının nəşri üçün maddi yardım etməyə başladılar. Lakin təəssüf ki, bu təşkilatların nümayəndələri qeyri-professional, uşaq ədəbiyyatının əsil məqsədindən demək olar ki, baş çıxara bilməyən adamlar olduğuna görə onların köməkliyi ilə çap olunan kitablar bizim uşaq ədəbiyyatımızı inkişaf etməyə xidmət göstərmədi. Əksinə mən deyərdim ki, qeyri-professionalları ortalığa atıb bu ədəbiyyata ciddi zərbə vurdu.

Sual: Axı yeni dövrdə mətbuat çoxaldı. Sizdə necə?

Cavab: Bəli, bizdə də mətbuat həddindən artıq çoxdur. Uşaqlar üçün sovet dövründə cəmi iki jurnal və bir qəzet nəşr olunurdu. İndi onun konkret sayını demək çətindir. Amma bu qədər mətbuatın yaranmasında əsas məqsəd uşaq ədəbiyyatının inkişafına xidmət etmək deyil.

Əslində uşaq ədəbiyyatından yaxşı biznes yoxdur. Amma bunu təkcə pul qazanmaq üçün etmək lazım deyil. Təəssüf ki, bizdə biznesin özü primitiv səviyyədədir, ona görə də ədəbiyyata tətbiq ediləndə xeyirdən çox ziyan gətirir.

Sual: Onda belə çıxır ki, sizdə uşaq ədəbiyyatının tənqidi yox dərəcəsidir?

Cavab: Nə qədər paradoksal olsa da əksinədir. Son illər biz uşaq ədəbiyyatımızın keçdiyi yolu daha diqqətlə nəzərdən keçirib

yeni-yeni tədqiqat əsərləri yaradırıq. Rəsul Rzanın, Nəriman Süleymanovun, Əhməd Cəmilin, Mikayıl Rzaquluzadənin və başqalarının uşaq əsərlərinə həsr olunmuş namizədlik və doktorluq dissertasiyaları yazılmışdır. Mən həmin əsərlərin müdafiə olunduğu elmi şuraların üzvüyəm. Sizi inandırıram ki, yeni yazılan tədqiqat əsərləri son dərəcə diqqəti cəlb edir və elmi səviyyəsinə görə əvvəlkilərdən fərqlənir.

«DETSKAYA LITERATURA» JURNALINA MÜSAHİBƏ

40 yaşı var. 20 ildir ki, yazıram. Amma nə yazmışam – sualı ortaya çıxanda qızarmalı oluram. Demək olar ki, heç nə! Yazacağım o mühüm şey nədirsə, hələlik yazılmayıb. Hər dəfə təzə bir şey başlayanda deyirəm: - O mühüm şeyi bu dəfə yazmalıyam. Sonra məlum olur ki, lap nahaq zəhmət çəkmişəm. Görünür, ədəbiyyatçı dənizin dibindən mirvari axtaranlara oxşayır. Ömrünün axırına kimi axtarırsan, ya bir şey tapırsan, ya da...

Şeir yazmağa başladığım üçün mən şagird yoldaşlarıma borcluyam. VI sinifdə bizimlə Yüzlük adlı bir qız oxuyurdu. Çox yekəpər olduğuna görə hamımız ondan qorxurduq. Onun sözünü heç kəs iki edə bilməzdi. Bir dəfə Nizami Gəncəvinin «Sırlar xəzinəsi» poemasından «Kərpickəsən kişinin dastanı» hekayətini keçmişdik. Tənəfüsdə mən bu əsəri ifadəli oxuyurdum. Elə-belə, özüm üçün. Hiss elədim ki, oğlanlardan kimsə kitabı vurub əlimdən salmaq istəyir. Yüzlüyün gur səsi onu dayandırdı:

— Ehey neyləyirsən?

Sonra üzünü mənə tutdu:

— Oxu.

Oxudum. Uşaqların hamısı ətrafıma yığılıb diqqətlə qulaq asırdılar. Hekayət qurtaranda əl çaldılar. Başa düşdüm ki, deyəsən pis oxumuram. Bu əhvalatdan sonra kitabxanadan Nizami Gəncəvinin «Xosrov və Şirin» poemasını aldım və demək olar ki, hər gün onu evdə uca səslə, xüsusi avazla oxuyurdum. Düz dörd il həmin poemanı beləcə oxudum. Qonşuları təngə gətirmişdim. Orta məktəbi bitirəndə məlum oldu ki, bu mənzum romanı başdan-ayağa kimi əzbər bilirəm.

VII sinifdə oxuyanda bir şeir yazıb «Azərbaycan pioneri» qəzetinə göndərdim. Günlərin birində pioner baş dəstə rəhbəri sinfə girib məni təbrik etdi. Təntənəli sözlər dedi. Mənim çox istedadlı bir şagird olmağımdan danışdı. Axırda qəzetdən gələn məktubu oxudu: «Şeirləriniz bədii cəhətdən zəif olduğu üçün çap edə bilmədik». Sonra üzünü mənə tutdu: Eybi yoxdur – dedi. Şeirlərinin bircə bədii cəhəti çatışmır, o da düzələr. Sonra əl çaldı. Uşaqlar da.

Doğrusu mən özüm də sevinirdim. Sevinirdim ki, deməli kimsə məni adam yerinə qoyub yazılarımı oxuyub, cavab yazıb. Elə bu da bir müvəffəqiyyətdir.

İlk şeirim X sinifdə oxuyanda çap olundu. Biz altmışıncı illərdə ədəbiyyata can atan gənclər iki şairin təsirindən qurtara bilmirdik: Səməd Vurğunun və Rəsul Rzanın. Səməd Vurğun poeziyası qanadlı olduğu üçün, Rəsul Rza poeziyası ağıllı olduğu üçün bizi cəlb edirdi. Mən Səməd Vurğuna daha çox meyl edirdim. Rəsul Rza sənətinin dərinliyini sonralar başa düşdüm... Hə, axı mən böyükələr üçün yazırdım və uşaqlar üçün nəsə yazmağı heç ağılıma da gətirmirdim. Mətbuatda çap olunurduq. Amma kitabımız çıxmırdı ki, çıxmırdı. Bir dəfə «Gənclik» nəşriyyatının şöbə müdiri İlyas Tapdıq dedi:

- Gəlsənə bir özünü uşaq ədəbiyyatında sınayasan, ehtiyac var, kitabın da çıxar.

Doğrusu mən uşaqlar üçün yazmaq istəmirdim. Çünki böyükələr üçün yazanların ən zəif əsərlərini uşaq mətbuatında çap edirdilər. Yaxşılar az idi. Hərdən Abdulla Şaiqin, Rəşif bəy Əfəndiyevin, Abbas Səhhətin yaradıcılığı haqqında düşünəndə fikirləşirdim ki, yəqin onlar inqilabdan əvvəl yaşadıkları üçün məhz belə yazmalı imişlər. İndi isə uşaqlara ədəbiyyat zad lazım deyil.

Rus dilini öyrənəndən sonra qarşımda gözəl bir aləm açıldı. Korney Çukovski, Samiul Marşak, Aqniya Barto, Nikolay Nosov, Arkadi Qaydar, Lev Kassil, Mariya Prilijayeva...

İlyas Tapdıqın təklifini sınaqdan keçirdim. Uşaqlar üçün xeyli şeir yazdım. Elə həmin il plana düşdü və 1969-cu ildə ilk kitabım dünya işığı gördü. Bundan sonra «Qarışqalar», «Mən rəngləri tanıyıram», «Göydən üç alma düşdü», «Quşlar quşlar»,

«Torağaylar oxuyur» kitablarım çap olundu. İşlərim pis getmirdi. Amma ürəyimin harasındasa bir hissə məni rahat buraxmırdı. Kitablarım mətbuatda təriflənirdi. Amma o hissə əvvəlki kimi közəridi. «Bəlkə sən əsil sözünü nəsrə deyə bilərsən? Axı deməli olduğunu hələ ifadə edə bilməmişən. Gəl keçək nəsrə, nə olar, olar». Beləcə fikirləşib keçdim nəsrə. Budur nəsr kitabım çapdan çıxıb. Həcmi də pis deyil, 15 çap vərəqi! Arabir haqqında xoş sözlər də eşidirəm. Amma ürəyimdə közərən o hissə əvvəlki kimi qalıb. Hələ o mühüm söz kül altında qalan köz kimi bir şeydi.

Kimi özümə müəllim sayıram? Yuxarıda bir neçə yazıçının adını çəkdim. Bu siyahıya Cani Radarini və Anderseni də əlavə etmək lazımdır. Astrid Lindgren də maraqlı yazıçıdır. Amma müəllim söhbətinə gələndə gərək düzünü deyəsən. Bəzən heç bir titulu olmayan cavan bir yazıçının yaxşı bir əsərini oxuyuramsa onun sirrlərini dərk etmək üçün təkrar-təkrar mütaliə edirəm.

Bəzən yazıçı yoldaşlarım deyir ki, yaxşı əsər yaratmaq üçün uşaqları möhkəm müşahidə etmək lazımdır. Məncə bu azdı. Uşaq yazıçısı xalq həyatını, onun arzu və istəklərini, dünya xalqlarının mübarizələrini dərinlən öyrənməlidir. Uşaq yazıçısı həyatın inkişaf təmayülünü dərk etməlidir. Azərbaycan uşaq nəsrinin nöqsanı orasındadır ki, biz əsərlərimizi ancaq uşaqlar üçün yazırıq. Elə güman edirik ki, uşaq əsərlərində cəmiyyət haqqında, həyat barədə fəlsəfi fikirlər söyləmək olmaz. Buna görə də kukladan, hədiyyələrdən, Xəzər dənizinin maviliyindən, Neft daşlarının möcüzəli bir şəhər olmağından o qədər yazmışıq ki, daha bilmirik nədən yazaq. Bizim bir sıra əsərlərimizdə çevik, diribaş uşaq obrazları yaratmaq əvəzinə məhdud dünyagörüşlü uşaqların həyatından götürülmüş mövzuları yazırıq. Axırda da bilmirik ki, qəhrəmanımızı tənqid edirik, yoxsa tərifləyirik. Bizim əsərlərimizdə böyük ideallar çatışmır. Təsvir etdiyimiz uşaqlar ya tərəziçi, ya süpürgəçi olmaq istəyirlər. Guya bununla sadə insanları tərənnüm edirik, onların sənətini təbliğ edirik. Halbuki, azca ağılı başında olan uşaq başa düşər ki, həmin sənətləri əldə etmək üçün

zəhmət çəkib oxumaq lazım deyil. Məktəbdən yayınan hər bir uşaq yaşı çatanda bu peşələrdə işləyə bilər.

Bizim uşaq ədəbiyyatımızın folklorla əlaqəsinin zəngin tarixi var. Lap qədimlərdən bəri sənətkarlar folklorun fantaziyasından istifadə edib maraqlı əsərlər yaradıblar. Amma mənə elə gəlir ki, bu sahədə səhv istiqamətlər də çox olub. Çox zaman xalq ədəbiyyatının təsirindən çıxma bilməyib bizim yazıçılar. Bu sahədə Nizami Gəncəvi ənənələrini daha dərinlən öyrənməliyik. Nizaminin «Xəmsə»sinə daxil olan bütün mənzum romanların hamısının mövzusu ya xalqdan götürülüb, ya da şahların tarixindən. Onların demək olar ki, əksəriyyətinin mövzusu folklorlardan götürülüb. Amma Nizami folklorlardan götürdüyünü elə yüksəkliyə qaldırıb ki, sonradan xalq öz yaratdığını yadından çıxarıb Nizaminin yaratdığını danışmağa başlayıb. Demək istəyirəm ki, şifahi ədəbiyyatdan mövzu götürəndə də gərək fikirləşək: folklorun cazibə qüvvəsindən çıxma biləcəksənmi? Axı onun cazibəsi çox güclüdür və o təsir ərazisindən çıxma bilməyəndə yazıçı xalqın dediyini başqa şəkildə təkrar etməkdən artıq bir iş görə bilməyəcək. Bizdə klassik ədəbiyyatla əllinci illərin uşaq ədəbiyyatı arasında dərin bir boşluq görünür. Düzdü, bu dövrdə bir-iki yaxşı əsər yaranıb, amma təxminən 30 illik bir dövr üçün bu, çox azdı, həmin illərin ən nöqsanlı cəhəti folklorlardan istifadə yolu ilə yaranan əsərlərdədir. Çox zaman məlum nağılları sadəcə nəzmə çəkməklə kifayətlənmişlər ki, bu gün bu işin nə qədər səmərəsiz olduğunu dərinlən dərk edirik.

BƏDİİLİKDƏN SÖZ DÜŞƏNDƏ

Görkəmli dilçi alim, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, filologiya elmlər doktoru, professor Ə.Dəmirçizadə təxminən 19-20 yaşlarında bədii yaradıcılığa başlamış və bu cəbhədə 20 ilə yaxın çalışmışdır. O, hələ Şəkiddə pedaqoji məktəbdə təhsil alarkən Qızıl Qələmlər Cəmiyyətinin fəal üzvlərindən olmuş, «Şəki fəhləsi» qəzetinin səhifələrində tez-tez bədii yazılarla çıxış etmişdir. O ilk şeirlərindən tutmuş «Qaraca çoban», «Sonya», «Dədə Qorqud» adlı iri həcmli əsərlərinə qədər Azərbaycan dilinin zənginliyindən, bədii sözün imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir.

Ə.Dəmirçizadənin elm cəbhəsindəki sonrakı inkişafı onun bədii yaradıcılığı ilə çox əlaqədardır. O, Azərbaycan dilinin qanun və üslublarını, draxili inkişaf dinamikasını bilməzdən əvvəl – bədii yaradıcılıqla məşğul olarkən – onu dərinlən hiss etmişdir. Bu təbiidir. Çünki «...hiss bilikdən müqəddəmdir; həqiqəti hiss etməyənlər onu başa düşə bilməz, dərk edə bilməzlər».

Dəmirçizadə yaradıcılığa şeirlə başlamış, sonralar oçerk, hekayə və dram janrında da əsərlər yaratmışdır. Onun ilk şeiri 1927-ci ildə «Şəki fəhləsi» qəzetində dərc olunmuş, bundan sonra respublika və yerli qəzet-jurnalların səhifələrində oxucular Ə.Dəmirçizadənin imzasına tez-tez rast gəlməyə başlamışlar. Hələ ilk şeirlərində Dəmirçizadə əski əlifbanın günün tələblərinə cavab vermədiyini göstərirdi. Yeni əlifbaya keçməyin zəruriliyini dərk edərək «Yıxılan yurtda» şeirində yazırdı:

Burda gördüm bir məzar,

Daşı əyri-üyrü yazılı.

«Mim», «Dal», «Fey», «Nun»

Bu xərəbəlikdə

Əski əlifba mədfun

Yaradıcılığının ilk günlərində qələmə aldığı «On beş», «Yarmarka», «Hüdud bəkçisi», «Ömür və əməl», «A müxbir», «Qan tökərək», «Hərb elan olunsa» şeirləri günün ən zəruri məsələlərinə toxunur, adamları azad əməyə səsləyir, qan tökmək istəyənlərə qarşı kəskin bir etiraz bildirir.

Qızıl Oktyabr adlı bir Günəş

Şimalda yandı.

Şərqlilər oyandı.

Dəmirçizadənin «Şərq qaynaşır» şeiri bu misralarla başlayır. Şair Böyük Oktyabrın dünyanın bütün xalqlarını, o cümlədən Şərqi oyatdığını, azadlıq uğrunda mübarizəyə ruhlandırıldığını qələmə almışdır. Şeirdə müstəmləkəçilik zəncirini parçalamağa çalışan xalqların mübarizəsi öz poetik əksini tapmışdır. Müəllif təsvir edir ki, Şərq artıq əvvəlki deyil, o qaynaşır, öz taleyini özü həll etmək istəyir, yadellilərin mənəşəsindən xilas olmaq üçün çırpınır, azadlığa can atır. Şair müstəmləkəçilikdən azad olmaq istəyən xalqların meyllərini, duyğu və düşüncələrini təsvir edərkən sərbəst şeirin verdiyi imkanlardan geniş istifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Azərbaycan poeziyasında bu gün vətəndaşlıq hüququ qazanan sərbəst şeirin ilk qaranquşlarından biri şair – professor Ə.Dəmirçizadədir.

«Şərq qaynaşır» şeiri iyirminci illərin qabaqcıl poeziyasına xas olan bir pafosla, azadlığa çağırış ruhu ilə, səfərbəredici misralarla bitir:

Çin,

İran, Hindistan,

Ərəbistan.

Kapitalistlərin müstəmləkəsi,

Bütün Şərq ölkəsi

Burjuylara qarşı

*Qəlblərinin dərin bir yerində
İntiqam hissi, kin.
Bu gün bütün Şərqdə
Qərb əleyhinə qaynayış var.
İnqilaba doğru axış var...*

«Ziya sürəti» şeirində isə Dəmirçizadə ölkəmizin nəhəng addımlarla, işıq sürəti ilə inkişaf etdiyini, sosializm quruculuğunda fəal iştirak edən adamların mənəvi zənginliyini tərənnüm etmişdir. Bu şeirində müəllif «Gecəni gündüzə qataraq», «elektriklə at çapan» bir ölkənin sabah nələrə qadir olacağından söhbət açır.

Sosializmin bütün cəbhə boyu hücumu və bu ümumxalq hərəkətində hər kəsin fəal iştirakının tərənnümü «Ziya sürəti» şeirinin əsas məzmunu təşkil edir. Şeirin mərkəzində dayanan əsas məna budur ki;

*Kim arxaya qalarsa,
Dəstədən ayrılarsa
Nişanlanar ölümə.

*Ölkəmizin sürətinə
Addımların cürətinə
Baxsana...*

Sənaye müəssisələrində, kənd təsərrüfatında əldə etdiyimiz qələbələr, sabahı yaradanların mətin quruculuq işləri işıq sürəti ilə müqayisə edilir. Müəllif belə nəticəyə gəlir ki, böyük məqsədə çatmaq üçün hər kəsin işi ahəngdar və səmərəli olmalıdır.

Nəhəng quruculuq işləri aparan sovet adamlarının mənalı əməyinin tərənnümü «Cavab» şeirinin də mərkəzində dayanır. Şair sosialist sənayesinin və kənd təsərrüfatının inkişafı üçün başlanan ümumxalq hərəkətində iştirak edən gənc bir fəhlənin düşüncələrini, onun keçirdiyi daxili – psixoloji prosesləri obrazlı ifadələrlə təsvir edir. Gənc fəhlə anasına yazdığı cavab məktubunda deyir:

*Bilirsənmi həyat durmadan axar
Bir nəhr kimidir.*

Ayrılmaq olmaz.

Şair bu ümumxalq hərəkətini nəhəng bir nəhrə bənzədir. İnsanlar bu nəhrin damlalarını təşkil edir. Ümumxalq hərəkətində iştirak etməyənlər, baş gırıləyənlər sahilə düşən damlaya bənzəyirlər. Onlar günəşin şüası altında tez buxarlanıb yox olurlar. Şeirin lirik qəhrəmanı bu nəhrdən ayrı düşmək istəmir, əksinə sosializm quruculuğunda fəal iştirak edənlərin ön cərgəsində getməyə çalışır.

Ə.Dəmirçizadənin 1933-cü ildə bitirdiyi «Sonya» poeması onun artıq bir şair kimi püxtələşdiyini göstərir. Bu poemada geniş epik və lirik lövhələr diqqəti cəlb edir.

O, qələmini nəsr sahəsində də sınamışdır. Respublikanın qəzet və jurnallarında Dəmirçizadənin onlarla hekayə və oçerki dərc olunmuşdur.

«Rəsmi-keçid» hekayəsi Abasov familiarlı bir mənfi tipin ifşasına həsr olunmuşdur. Abasov müəllimdir. Lakin o müəllimə yaraşmayan hərəkətlərlə məşğuldur; sərxoşluq edir, qızlara sataşır, qumar oynayır. Nəhayət onun bu bəd əməlləri haqqında qəzetdə felyeton dərc olunur. Abasov ifşa edilir.

O, çox düşünür, götür-qoy edir. Bir nəticəyə gələ bilmir. Müəllif qəhrəmanını düşündürərkən onun xarakterini açır. Abasov öz-özünə danışdıqca oxucuya məlum olur ki, o, mənfi adamdır, felyetonda yazılanların hamısı doğrudur. Əsərin sonunda Abasov Türkmənistanı qaçır, o, başa düşür ki, bu biabırçılıqdan sonra Azərbaycanda işləyə bilməz. Müəllif əsərin sonunda yazır: «Lakin Şura Türkmənistanı Abasovu qəbul edəcəkmi?»

Müəllif göstərir ki, Sovet hakimiyyəti olan yerdə əxlaqca və mənəviyyatca pozğun adamlara yer yoxdur. Abasov Azərbaycandan Türkmənistanı qaçmaqdan, özü özündən qaçmalı, tərbiyələnməli, sosialist cəmiyyətinə layiq əxlaq sahibi olmalıdır. «Rəsm-keçid» hekayəsinin oxucuya diqqət etdiyi fikir budur.

Ə.Dəmirçizadənin «Son qərar» hekayəsinin mərkəzində dinin karikatur vəziyyətə saldığı Qulu kişinin başına gələn ibrətamiz bir hadisə dayanır. Qulu kişi zəhmətsevən, təmizürəkli bir

adamdır. Lakin o bir müddət dini ayinləri yerinə yetirmir. Molla Əhmədin sözləri onu sanki yuxudan ayıldır. Qulu kişiyyə allahın varlığını xatırladır, dini mərasim və ayinlərin icrasını ondan tələb edir: «Bizi yaddan çıxarsanız da zərəri yoxdur. Amma allahı yaddan çıxarmaq... Qulu əmi, yəqin işin çoxdur. Yoxsa allahın evini yaddan çıxarmazsan». Molla Əhmədin bu eyhamlı sözləri Qulu kişinin yadına təzəcə girmiş oruculuq bayramını salır. O, qərara gəlir ki, hökmən səhərdən oruc tutmaq lazımdır. O, belə də edir. İpək kombinatında işləyən Qulu hər gün oruc tutub işə gəlir. Aclıq onu təqətdən salır, tez-tez qəlp məhsul istehsal edir. Beləliklə kollektivin məzəmmətini qazanır.

Daxilən təmiz, öz işinə ürəkdən bağlanan Qulu kişi işdə buraxdığı səhvləri asanlıqla düzəldə bilmir. Əksinə, iş yoldaşlarının tənqidi, direktor müavininin «Qulu əmi, axır vaxtlarda sən işin çox pis olursun. Səni işdən azad edərək təqaüdə versək necə olar?» kimi sözləri onu daha da çaşdırır, fikrini, xəyalını məşğul edir, yəni səhvlər buraxmasına səbəb olur.

Xeyli daxili narahatçılıq keçirən Qulu kişi nəhayət belə nəticəyə gəlir ki, onun işinin keyfiyyətini aşağı salan başlıca səbəb gündüzlər çörək yeməməsidir. Gecədən xeyli keçəndən sonra onda hasil olan bu qənaət Qulu kişini aşağıdakı sözləri deməyə məcbur edir: «Mən səhər oruc tutmayacağam».

Sonra müəllif normal şəraitdə işləyən Qulu kişinin heç bir qəlp məhsula yol vermədiyini, hətta onun şəklinin qırmızı lövhəyə vurulduğunu təsvir edir.

Beləliklə, müəllif 30-cu illərdə dini qalıqlara qarşı güclənən təbliğatın məqsədini və mahiyyətini düzgün müəyyənləşdirmiş, Qulu kimi mömin adamların dindən birdən-birə üz döndərdiyini deyil, tədriclə, zərərini dərk edə-edə ondan uzaqlaşdığını təsvir edir.

«Allahsız Əfşan» hekayəsində Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi uğrunda gedən mübarizədə iştirak edən Əfşan adlı bir qızın maraqlı ömür tarixcəsi vərəqlənir. Əfşan Qarabağ kəndlərinin birində doğulmuş gözəl bir qızıdır. Atasını onu yüzbaşının oğlu dəli Soltana ərə vermək istəyir. Lakin Əfşanın

Soltandan xoşu gəlmir. Onun kifir sifətindən, namussuz və qeyrətsiz hərəkətlərindən qızın zəhləsi gedir. Bakıda neft mədənlərində işləyən Teymurun müvəqqəti olaraq öz kəndlərinə gəlməsi Əfşanı Soltanın pəncəsindən xilas edir.

Teymur Əfşanı şəhərə qaçırdır. Lakin bu səadət uzun sürmür. Teymur tətillərdə fəal iştirak edir və həlak olur. Əfşanın məşəqqətli günləri başlanır. O camaşırçılıqla məşğul olur, bir parça çörək üçün hər cür çətinliyə sinə gərir. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi minlərlə Əfşanları zülmədən azad edir. Onların qarşısında yeni üfüqlər açır. Əfşan savad öyrənir, partiya sıralarına keçir, nəhayət öz doğma kəndlərinə qayıdıb kollektivləşmə uğrunda böyük mübarizədə fəal iştirak edir.

Müəllif Əfşanın simasında öz vətəninin azadlığı uğrunda, onun tərəqqisi naminə mübarizə aparan mətin, mübariz bir azərbaycanlı gəncin surətini yaratmışdır. Əfşan dərk edir ki, sosializmin qələbəsi üçün əlbir işləmək, qolçomaqlara qarşı birlikdə mübarizə aparmaq lazımdır. O, həmçinin başa düşür ki, din onun zərərli qalıqları sosializm quruculuğu uğrunda mübarizədə adamların əl-ayağına dolaşır, onların mübarizliyini və təşəbbüskarlığı məhv edir, insanları sərbəst düşünməyə qoymur.

Əfşan kəndə gələn kimi məscidi boşaltmaq uğrunda ciddi mübarizə edir və məqsədinə nail olur. Məscid məktəbə və uşaq bağçasına verilir.

Kollektivləşmə uğrunda mübarizə aparan Əfşana kəndlilər xüsusi məhəbbət bəsləyirlər. Qolçomaq Həsənqulubəy, Hacı oğlu Soltan və onların tərəfdarları axşam şəhərdən kəndə gələn Əfşanı öldürmək istəyirlər. Lakin onların niyyətləri baş tutmur. Kəndin naxırçısı məsələnin nə yerdə olduğunu öz yoldaşlarına bildirir. Kolxozçular Əfşanı müdafiə etmək üçün onu qarşılamağa gedirlər. Əsər müsbət qüvvələrin qələbəsi ilə bitir.

Haqq işi uğrunda mübarizə aparan Əfşan və onun tərəfdarları kolxoz quruculuğu uğrunda gedən şiddətli mübarizədə qələbə qazanırlar. Hekayədə kiçik strixlərlə olsa da özək katibi Səfər, Nəcəfqulu bəy, dəli Soltan kimi surətlər də yaradılmışdır. «Allahsız Əfşan» hekayəsində maraqlı təbiət təsvirləri də vardır.

Hekayədə oxuyuruq: «Axşam üstü ətraf ala-qaranlıq idi. Zülmət dərələrdən təpələrə doğru dırmaşırdı». Belə təbiət təsviri incə müşahidənin məhsuludur. Bu göstərir ki, Dəmirçizadə öz əsərlərində maraqlı lövhələr də yaratmışdır.

Dəmirçizadə şeir və hekayə yazmaqla bərabər xalqımızın sosializm quruculuğu işində, dini qalıqlara qarşı mübarizə, elm sahəsində qazandıqları müvəffəqiyyətləri əks etdirən maraqlı oçerkləri, publisistik məqalə və məktubları vardır. Onun «Çadra qalmaqalı», «Dəmə-dəğli», «Ruh yüksəkliyi», «İdarədə qarışıqlıq», «Qanlı bazar», «Qızıl ordu», «Dəyməderə», «Ana, məni bağışla», «Qəhrəmanlar kəndi» oçerkləri göstərir ki, Ə.Dəmirçizadə jurnalistika sahəsində də xeyli fəaliyyət göstərmişdir. Onun mövzularının aktuallığı və xarakterikliyi, jurnalistik məharəti, faktların təhlilinə məntiqi münasibəti göstərir ki, Ə.Dəmirçizadə qələmə aldığı hər bir əsərə məsuliyyətlə yanaşmış, yeni cəmiyyətin qurucularını ilhamla tərənnüm etmişdir.

Dəmirçizadə xalqımızın folklorunu daim maraqla öyrənmiş, onun poetik xüsusiyyətlərindən bədii əsərlərində istifadə etmişdir. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı olan «Dədə-Qorqud»dan yaradıcılıqla istifadə edərək 1943-cü ildə eyni adlı liberettosunu yazmışdır. Əsər Azərbaycan Dövlət Filarmoniyasında oynanmış və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

Dəmirçizadənin yaradıcılığının müəyyən bir dövrü teatrla bağlı olmuşdur. «Dədə Qorqud» liberettosundan sonra 1945-ci ildə «Qaraca Çoban» pyesini yazmışdır. Bu əsər M.Qorki adına Gənc Tamaşaçılar Teatrında oynanılmağa başlamış, 1950-ci ilə qədər repertuardan çıxmamışdır.

«Qaraca Çoban» pyesinin də mövzusu xalqımızın sənət abidələrindən olan «Dədə Qorqud» dastanından götürülmüşdür. Əsərdə Azərbaycan xalqının öz düşmənlərinə qarşı apardığı ölüm-dirim mübarizəsi, Qazan şahın sarayının tar-mar edilməsi təsvir olunur.

Pyesdə qəhrəmanlıq, sədaqət, vətənpərvərlik kimi yüksək insani keyfiyyətlər təbliğ olunur. Təsadüfi deyildir ki,

müvəffəqiyyətlə oynanılan bu pyes haqqında mətbuatda maraqlı fikirlər söylənilmişdir.

Ömrünün xeyli hissəsini bədii yaradıcılığa sərf edən Dəmirçizadənin köhnə qəzet və jurnallarda yaşayan bədii əsərləri bizə uzaq ulduzları xatırladır.

Bədiilikdən söz düşəndə yuxarıda haqqında bəhs olunan diqqətəlayiq nümunələrə etinasız yanaşmaq olmaz.

M.QORKİ VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Maksim Qorki, demək olar ki, bütün fəaliyyəti boyu uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün çalışmış, balacalar üçün qiymətli əsərlər yaratmışdır. M.Qorki öz məqalə və məktublarında uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran ən mühüm problemləri şərh etmiş, yazıçıları həmişə körpələr üçün yeni əsərlər yaratmağa ruhlandırmışdır. Ədibin bu sahədəki fəaliyyəti hələ əsrimizin ilk illərində dünya ədəbi ictimaiyyətinin nəzərini cəlb etmişdir.

1910-cu ildə Brüsseldə ailə məsələlərinə həsr edilən üçüncü ümumdünya konqresi olmuşdur. Konqresə Maksim Qorki də dəvət edilmişdi. Böyük ədib burada iştirak edə bilmədiyi üçün konqresə məktub göndərmişdir. Bu məktubda onun uşaq ədəbiyyatına münasibəti çox aydın şəkildə özünü göstərir. Məktubda M.Qorkinin uşaq qiraəti və uşaq ədəbiyyatı haqqında qiymətli fikirləri vardır. Bu fikirlər ədibin təkcə nəzəri hazırlığının deyil, həm də həyat təcrübəsinin nəticəsi idi. Axı M.Qorki ədəbi fəaliyyətinin lap ilk illərində uşaqlar üçün həm maraqlı əsərlər yazmış, həm də bir sıra tamaşaların hazırlanmasında bilavasitə iştirak etmişdir. Gənc Qorki «Samarskaya qazeta», «Nijeqorodski listok» qəzetlərində uşaqlar üçün hekayələr çap etdirməklə yanaşı, həm də bu dövrdə məktəblərdə hökm sürən cansız, sxolastik təlimlərə qarşı çox ciddi çıxışlar edirdi. Elə həmin vaxtlarda o, «Siçanlarla qurbağaların müharibəsi» poemasını səhnələşdirmişdir. Qəlbinin bütün qırılmaz telləri ilə uşaq aləminə bağlanan M.Qorki balacalar üçün yazılan bir sıra əsərləri böyük həvəslə tamaşaya qoyurdu. O, Mark Tvenin eyni adlı povesti əsasında B.Qlaqolinin yazdığı «Tom Soyer» pyesini tamaşaya qoymuşdur. Pyesdə bütün rolları uşaqlar ifa edirdi. Öz ruhu etibarilə şifahi xalq ədəbiyyatına çox yaxın olan «Siçanlarla qurbağaların müharibəsi», «Tom Soyer» əsərləri ifaçı və tamaşaçı uşaqların, həm də böyüklərin çox xoşuna gəlirdi.

M.Qorki hələ yaradıcılığının ilk illərindən başa düşürdü ki, folklordan qidalanan yazılı ədəbiyyat həmişə insanların ürəyinə yol tapır, onların stolüstü kitabına çevrilir. O, uşaqları şifahi xalq

ədəbiyyatının nümunələri ilə tanış etməyi, onlara nağıllar, əfsanələr danışmağı məsləhət görürdü. M.Qorki yazırdı ki, «xalqın qəhrəmanlıq tarixindən bəhs edən, bizim sarsıntılarımızdan və qələbələrımızdən, səhvlərimizdən və məğlubiyyətimizdən, arzularımızdan- bunların hamısından» uşaqlara gözəl nağıllar danışmaq lazımdır.

Böyük ədib sonralar da yazıçılara dönə-dönə məsləhət görürdü ki, şifahi xalq ədəbiyyatını toplusınlar, milyonların yaratdığı sənət abidələrindən səbrlə, təmkinlə öyrənsinlər. Qorki həmişə folklorun şəxsən onun özünə müsbət təsirini xatırlayır, yaradıcılığında rus nağıllarının oynadığı roldan bəhs edirdi. O, «Nağıllar haqqında» məqaləsində yazır: «Ümumiyyətlə, nağıllar mənim xəyalımda başqa bir aləmə pəncərə açırdılar ki, orada nə isə azad və qorxmaz bir qüvvə vardı və bu qüvvə gözəl həyat arzusu ilə fəaliyyətdə idi. Öz-özlüyündə aşkardır ki, zəhmətkeş xalqın, şair ilə fəhlənin eyni adam olduğu dövrdə yaranmış şifahi poeziyası ölməz bir poeziyadır. O, yazılı ədəbiyyat bizim dilimizin füsunkar gözəlliyi ilə tanış olmaqda mənə çox kömək etmişdir».

M.Qorki folklordan məharətlə istifadə etməyi uşaq yazıçılarının başlıca vəzifələrindən hesab edirdi. O, nağılların uşaq təfəkkürünə təsirindən danışaraq qeyd edir ki, uşaqlara çoxlu nağıllar yazmaq lazımdır. Qorkinin fikrincə, insanda mühüm keyfiyyətlərin – təbiətə, Vətənə, ata-anaya və s. məhəbbət yaranmasında nağılların, «uydurmaların», fantaziyaların çox böyük rolu olmuşdur.

Maksim Qorki yazıçılara məsləhət verməklə yanaşı, uşaq ədəbiyyatının inkişafı üçün bütün qüvvə və bacarığını əsirgəməirdi.

M.Qorki sovet uşaq ədəbiyyatının ideya rəhbəri oldu. Onun nailiyyətləri, qarşısında duran mühüm problemlər haqqında tənqidi məqalələr yazmağa başladı. O, uşaq ədəbiyyatının qarşısında çox mühüm tələblər qoyurdu. Rus və xarici ölkə klassiklərinin uşaqlar üçün yazdıqları əsərlərin çap olunmasını, tərcümənin keyfiyyətinə xüsusi fikir verməyi yeni yaranan sovet uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab edirdi.

Maksim Qorkini balaca oxucular, kiçik yaşlı uşaqlar xüsusi məhəbbətlə sevirdilər. Bu, böyük yazıçının uşaqlara bəslədiyi dərin məhəbbətin qarşılıqlı ifadəsi, nəticəsi idi.

Arxangelsk gimnaziyasının ikinci sinfində oxuyan Arkadi Kolpakov əlyazma şəklində «Qnom» adlı jurnal çıxarmağı qərara alır. O, böyüklərdən öyrənir ki, görkəmli yazıçılardan və rəssamlardan biri jurnalda iştirak etmək üçün dəvət olunmalıdır. Xeyli fikirləşdikdən sonra Arkadi belə qərara gəlir ki, Maksim Qorkini jurnalə əməkdaşlığa dəvət etsin. O, M.Qorkiyə məktub göndərir və xahiş edir ki, jurnalə özünün kiçik həcmli əsərlərindən göndərsin. Böyük ədibin gimnaziyanın ikinci sinif şagirdi Arkadi Kolpakova yazdığı cavab məktubunda yüksək humanizm, həssaslıq və qayğıkeşlik öz bədii əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, M.Qorkinin belə məktublarının hər biri bədii əsər qədər yüksək və emosional təsir gücünə malikdir. A.Q.Kolpakova məktubunda böyük ədib yazır ki, «sizin jurnal çıxarmağınız mənim xoşuma gəldi və əgər jurnalınızın nömrələrindən mənə göndərsəniz çox məmnun olaram. Mən də onun əvəzində sizə rəngli şəkillər göndərərəm».

M.Qorki sonralar da A.Kolpakovla məktublaşmışdır. Böyük ədibin «İlyuşa Frengelya», «Valya və Marusiya», «Vyaznikov məktəblilərinə» və digər məktubları yazıçının uşaqlara bəslədiyi böyük məhəbbətin parlaq təzahürüdür.

Gənc nəsə qayğı göstərmək ədibin əsərlərinin ruhuna hopan, onun mündərəcəsini müəyyənləşdirən başlıca ideyadır. O, gənclərin müsbət nümunələr əsasında tərbiyə olunmasına, şən, nikbin ruhda böyüməsinə daim diqqət yetirirdi.

Maksim Qorki uşaq ədəbiyyatının inkişafı ilə yanaşı, onun mündərəcə etibarını ilə zənginləşməsinə çalışır, xarici ölkə yazıçılarının da rus uşaqları üçün yeni əsərlər yaratmasına səy göstərirdi. O, R.Rollana, H.Uellesə məktub göndərib xahiş edirdi ki, uşaqlar üçün Edisonun, Bethovenin mənalı həyat yolunu əks etdirən əsərlər yazsınlar. Onun Romen Rollana yazdığı məktub bu baxımdan çox səciyyəvidir.

Məlumdur ki, Romen Rollan xüsusi musiqi təhsili almışdır. Onun böyük bəstəkar Bethoven haqqında bir sıra maraqlı əsərləri vardır. Bu kitablarda yüksək ideyalılıq, dərin vətənpərvərlik kimi keyfiyyətlər öz bədii əksini tapmışdır. «Jan Kristof» romanında Romen Rollan Bethovenin uşaqlıq illərini maraqlı epizodlarla vermiş, gələcək musiqişünasın xaraktercə formalaşmasını yüksək bədiiiliklə əks etdirmişdir. Bütün bu keyfiyyətləri və Rollanın hələ o zaman dünya oxucularına etdiyi müsbət təsiri nəzərə alan Maksim Qorki 1916-cı ildə dekabrın axırında ona məktub göndərir. Bu məktubda gənclər üçün Bethovenin tərcümeyi-halını yazmağı xahiş edirdi. M.Qorkinin məktubunda yüksək humanizm, yazıçının mənəvi böyüklüyü nəzərə çarpan başlıca xüsusiyyətlərdəndir. Aşağıdakı parça fikrimizin doğruluğunu bir daha təsdiq edir: «Siz bilərsiniz ki, indiki günlərdə uşaqlar kimi heç kəs bizim diqqətimizə möhtac deyildir. Biz yaşlılar uşaqlarımız üçün miskin bir irs hazırlamışıq. Bu dünyanı tərk edərkən biz onlara acı bir həyat vəd edirik... Gəlin uşaqlarımıza xatırladaq ki, insanlar həmişə bizim indi olduğumuz kimi olmurlar, onların yadlarına salaq ki, bütün xalqların böyük adamları, nəcib ürəkli adamları olmuşdur və indi də var».

Qorkinin istər böyük şəxsiyyətlərlə, istərsə də kiçik yaşlı uşaqlarla yazışması uşaq ədəbiyyatının inkişafına misilsiz təsir etmişdir. O, ürəyinin bütün telləri ilə ədəbiyyata bağlı idi. Qorki uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışanları həmişə böyük əsərlər yaratmaq uğrunda səfərbərliyə alırdı.

Qorki yazıçılara bir həqiqəti dönə-dönə xatırladırdı ki, gərək gənc nəsəl maddi aləm haqqında biliklərə yiyələnməyə lap kiçik yaşlarından başlasın. «Uşaqlara-ədəbiyyat» məqaləsində ədib bu məsələyə toxunaraq yazırdı: «Elmin və texnikanın nailiyyətləri haqqındakı kitabımız, hər şeydən əvvəl, insan təfəkkürünün və təcrübəsinin nəinki son nəticələrini göstərməlidir, həm də oxucunu tədqiqat işi prosesi ilə tanış edib, çətinliklərin tədricən aradan qaldırılmasının və axtarışının doğru yolunu göstərməlidir».

Buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, Maksim Qorki yazıçıları sırf elmi xarakter daşıyan, bədii mündərəcədən məhrum

əsərlər yaratmağa dəvət edirdi. Böyük ədib elə həmin məqaləsində bu barədə yazır: «Elə düşünmək lazım deyildir ki, müstəsna olmadan bütün uşaq kitabları bilik üçün material verməlidir. Bizim kitablarımız didaktik, qaba surətdə birtərəfli olmamalıdır».

Uşaq ədəbiyyatının yeni üfüqlər fəth etməsi üçün daim mübarizə aparan M.Qorki yaranan gözəl əsərləri alqışlayır, lakin onların azlığından həmişə gileylənirdi. O, bütün ədəbi yaradıcılığı boyu balacalar üçün daha çox, yüksək poetik əsərlərin yaranmasına çalışırdı. Uşaqlar üçün yazmayan və ya az yazan yazıçıları məzəmmət edirdi. Ədibin Sovet yazıçılarının Birinci Ümumittifaq qurultayındakı məruzəsində də bu məsələyə xüsusi yer verilmişdir. M.Qorki uşaq ədəbiyyatı sahəsində az xidmət edənlərə üzünü tutub deyirdi: ... Bizim əsər yazanlarımız elə bil uşaqlar haqqında və uşaqlar üçün əsər yazmağı öz ləyaqətlərinə yaraşdırmırlar».

Uşaq ədəbiyyatını inkişaf etdirmək, yeni yaranan əsərlərin sayını və sambalını artırmaq üçün bu dövrdə sovet yazıçıları çox iş görməli idilər. Qorki çıxışlarında xatırladırdı ki, uşaq ədəbiyyatının inkişafına nail olmaqdan ötrü balacalar üçün kitab buraxan nəşriyyatların və jurnalların açılmasına çalışmaq lazımdır. Yazıçılar bu mətbuat orqanlarının ətrafına toplansalar oxucuların tələbini müəyyən qədər ödəmək olar.

M.Qorki uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan yazıçı və şairlərə hər cür köməklik edir, onların nailiyyətləri ilə ruhlanırdı. O, həmçinin ədəbiyyatın bu mühüm sahəsinin inkişafına mane olanları mətbu sözün bütün gücü ilə qamçılayırdı. «Qulaqlarına pambıq tıxamış adam», «Məsuliyyətsiz adamlar və bizim günlərin uşaq kitabı haqqında» və digər məqalələrində uşaq ədəbiyyatına laqeyd münasibət bəsləyən, onun mahiyyətini başa düşməyənlər tənqid hədəfinə çevrilirdilər. «Literaturnaya qazeta» 1930-cu ildə uşaq ədəbiyyatının vəzifələri haqqında bir neçə məqalə dərc etmişdir. Bu məqalələrdən biri RSFSR Xalq Maarif Komissarlığının uşaq kitabına baxan komission sədri E.Flerinanın idi. E.Flerina bu məqaləsində «Literaturnaya qazeta»da çap olunmuş D.Kalmin aşağı səviyyəli yazıçını müdafiə edirdi. O, «Uşaqla ciddi danışmaq

lazımdır» adlı bu məqaləsində sübut etməyə çalışır ki, uşağa məhzəkələr, axmaqlar və ağılsızlıqlar haqqında nağıllar danışmaq lazım deyil. O, iddia edirdi ki, uşaqlara axmaqlar və nadanlar haqqında danışmaq onlara hörmətsizlikdir. Uşaqlarla ciddi söhbət etmək lazımdır.

Maksim Qorki «Qulaqlarına pambıq tıxamış adam» məqaləsində E.Flerianya çox ciddi etiraz edirdi. Böyük ədib yazırdı ki, nə üçün bizim əsrin uşaqlarına çar maarif nazirləri olan Talsti və Delyanov haqqında məhzəkələr danışmaq olmaz?

Böyük proletar yazıçısı gənc uşaq ədəbiyyatının istiqamətini düzgün müəyyənləşdirməyə çalışırdı. Bu dövr uşaq ədəbiyyatı sahəsində müvəffəqiyyətli əsərlər yaradan V.Mayakovski, K.Çukovski, S.Marşak və başqalarının fəaliyyəti nəticəsində uşaq ədəbiyyatının xəzinəsinə qiymətli əsərlər daxil olurdu. Belə əsərlərin sayı ildən-ilə artırdı. Sovet yazıçılarının birinci Ümumittifaq qurultayına gələnlərin içərisində artıq bir neçə uşaq yazıçısı var idi. A.Barto, A.Qaydar, M.İlin, L.Kassil, K.Çukovski, S.Marşak və başqa yazıçılar qurultayda uşaq ədəbiyyatını təmsil edirdilər. Qurultayın gündəliyi elə tərtib olunmuşdur ki, ümumi ədəbiyyat haqqında Maksim Qorkinin məruzəsindən sonra S.Marşakın uşaq ədəbiyyatının nailiyyətlərinə həsr olunan məruzəsi dinlənildi. Bu, uşaq ədəbiyyatına verilən qiymətin bir daha parlaq təzahürü idi.

Maksim Qorki ömrünün sonuna qədər uşaq ədəbiyyatına xidmət etmişdir. Böyük yazıçının bu sahədəki fikirləri indi də öz qiymətini saxlayır.

ROMANTİKA BAŞLICA MEYARDIR

Bu müzakirə ilə əlaqədar olaraq «Bakı» qəzetinin səhifələrində çıxış edən müəlliflərin əksəriyyəti haqlı olaraq ideyalılığı uşaq ədəbiyyatının başlıca məziyyəti hesab edirlər. Doğrudan da uşaq ədəbiyyatının qarşısında duran başlıca məqsəd balacaların qəlbində Vətənə, xalqa məhəbbət yaratmaq, onlarda yüksək insani keyfiyyətləri, daxili zənginliyi inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bunun üçün yazıçı oxucunun mühakiməsinə, idrakına, ağılına təsir etməkdən daha çox onun hisslərinə, zəngin və oynaq xəyalına tam təsir göstərməlidir.

Böyük tənqidçi Belinskiy göstərdiyi kimi uşaqlara həyat hadisələri, xeyirlə şərin, pisliklə yaxşılığın, işıqla qaranlığın mübarizəsi haqqında rəsmi məlumatlar vermək əvəzinə onlara canlı əhvalatlar, əfsanələr, nağıllar danışmaq lazımdır. Uşaqlarda fantaziyayı inkişaf etdirmək, onlarda romantik duyğular yaratmaq uşaq ədəbiyyatının başlıca vəzifələrindən biridir. Çünki fantaziya insanı yaradıcı əməyə ruhlandırır, öz işinin nəticəsini əvvəlcədən təsəvvür etməyə imkan yaradır. V.İ.Lenin fantaziyanın, xəyal bəsləmək qabiliyyətinin əhəmiyyətindən bəhs edərək göstərir ki, fantaziya «...son dərəcə qiymətlidir. Əbəs yerə güman edirlər ki, bu, ancaq şairə lazımdır. Bu, axmaq mövhumatdır! O, hətta riyaziyyatda da lazımdır; hətta differensial və inteqral hesablamaların kəşfi də fantaziyasız mümkün olmazdı. Fantaziya olduqca qiymətli bir cəhətdir».

Uşaqlarda fantaziyayı inkişaf etdirmək, onların xəyallarını qanadlandıran əsərlər yazmaq yazıçılarımızın qarşısında duran əsas vəzifə olmalıdır. Çünki romantik səpkidə yazılmış əsərlər kiçik yaşlı uşaqların tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malik olub, onların qəlbində ali duyğular oyadır. Azərbaycan ədəbiyyatının klassikləri bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq romantika ilə dolu əsərlər yaratmışlar. S.M.Qənizadənin «Tülkü və Çağcaq bəy», A.Şaiqin «»Tülkü həccə gedir», «Tapdıq dədə», «Tıq-tıq xanım», M.Müşfiqin «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm», S.Vurğun «Ayın əfsanəsi» və digər əsərlər

Azərbaycan xalq nağıllarının möcüzəli fantaziyasını, şən və hazırcavab yumorunu mənimsəmişdir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, uşaqlarda fantaziyayı inkişaf etdirmək üçün ən gözəl mənbə xalq nağılları və əfsanələrdir. Hələ uşaq üçün yazılı ədəbiyyat yaranmamışdan əvvəl nağıllar var idi. Uşaq ədəbiyyatı yaranmağa başladığında xalqın nağılları və əfsanələri onun ən tükənməz mənbəyi olmuş, bütün inkişaf prosesində ona misilsiz təsir göstərmişdir.

Özünün yüksək poetik mahiyyətinə görə nağıl folklorun ən mühüm növlərindəndir. Onda xalqın yüz illərlə qətrə-qətrə toplaşan fikri və düşüncəsi yaşayır. Nağılların mahiyyətini fantaziyalar təşkil edir. Həyat hadisələri xalqın müdrik fantaziyası ilə elə qanadlanır ki, həqiqətlə uydurma bir-birinə qarışır. Lakin bu fantaziyaların ən dərin əsasını həyat hadisələri təşkil edir.

Bütün bunlarla yanaşı, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, əsasını romantik duyğular təşkil edən müasir nağıllar yaratmaq meyli yazıçı və şairlərimizi az düşündürür. Bizdə uşaqlar üçün romantik əsərlər az yazılır və bir sıra hallarda uşaqlara gündəlik məişətdən bəhs edən quraşdırma, çox bəsit əhvalatlar təqdim olunur. Nədənsə bəzi yazıçılar belə hesab edirlər ki, uşaq əsərinin mərkəzində adi məsləhət xarakterli məsələlər də dayana bilər. Belə əsərlərin qəhrəmanları olan uşaqlar özudən danışan kuklalara bənzəyirlər. Nəticədə belə əsərlər başqa keyfiyyətlərlə yanaşı, romantikadan da məhrum olur.

Bizim uşaq və gənclər ədəbiyyatımızda son illər fantastik janrda yazılmış əsərlər də diqqəti cəlb edir. Bu janrda isə uşaqlar üçün daha çox əsərlər yaratmaq lazımdır. Çünki fantastik əsərlər texnika əsrinin möcüzələrindən bəhs edir. Sabahı yaradanların nəyə qadir olduğunu göstərir. Fantastik janrda yazılmış əsərlərdən söhbət düşəndə Emin Mahmudovun, Namiq Abdullayevin və bir sıra başqa uşaq yazıçılarımızın adlarını çəkmək olar. Lakin bu sahədə hələ ciddi boşluq hiss olunur.

Uşaqların xəyalını qanadlandıran, onların təsəvvürlərini genişləndirən romantik əsərlər yazılmasını xalq şairi S.Vurğun da yazıçılarımıza məsləhət görmüşdür. O yazırdı ki, «mən heç də uşaq

ədəbiyyatımızı həqiqi həyat zəminindən ayırmaq istəmirəm. Xeyr, mən bu zəmində insan və həyat dediyimiz aləmə qanad vermək, onu adi halından daha yüksək, daha parlaq bir halda görmək istəyirəm. Əgər məqsəd budursa, «yaşasın xəyallar, yüksək fantaziyalar» deməyə də haqqımız vardır». Böyük xalq şairinin bu nəzəri vəsiyyəti uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan yazıçılarımız üçün də əhəmiyyətlidir.

UŞAQLAR ÜÇÜN BÖYÜK ƏDƏBİYYAT

Yəqin ki, dünyada uşağı sevməyən az adam tapılar. Çünki uşaq sağlam, təmiz duyğulara malikdir. O hələ bulaq suyu kimi bülür, qızılgül kimi təmizdir. Hələ həyatda heç bir pis təsirə məruz qalmayıb. Gələcəkdə onun necə formalaşacağı bu gün bizdən alacağı tərbiyədən asılıdır. Körpənin təmiz və şəffaf duyğuları inkişaf edib yüksək estetik hissə çevrilə də bilər, məhv də ola bilər. Deməli, hər şey tərbiyəçidən – məktəbdə müəllimdən, evdə valideyndən və uşağın oxuyacağı kitabdan asılıdır.

Uşaqlarda təmiz hisslərin qorunub bütün ömrü boyu qalmasını istəyən ana beşik başında ona ilk nəğmələrini oxuyur:

Laylay dedim yatasan,

Qızıl gülə batasan

Qızıl gülün içində

Şirin yuxu tapasan.

Körpə hələ beşikdə ilk melodiya, ilk şer parçaları ilə beləcə tanış olur. Təbiətin harmoniyası, şeirin, melodiyanın ritmi ilk dəfə beşikdə onun qulaqlarına çatır. Ana bu ilk nəğmələrində körpəsinə demək istəyir ki, qızılgül kimitəmiz ol – yəni xeyirxah ol, ləyaqətli ol, insan ol, şərəfli bir ömür sür.

Həm folklor, həm də yazılı uşaq şeirimiz bizdə belə fikir yaradır ki, uşaq ədəbiyyatının ən başlıca məqsədi körpələrin qəlbində humanist hisslər yaratmaq, onların tərbiyəsi ilə yaxından məşğul olmaqdan ibarətdir. Çünki hər şey tərbiyədən başlayır. Belinskiyin sözlərini xatırlayın: «Tərbiyə çox böyük işdir. İnsanın taleyini o həll edir. Gənc nəsil indiki zamanın qonağı, gələcəyin isə sahibidir».

Uşaq ədəbiyyatı və tərbiyə anlayışını bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyil. Necə ki, günəş deyəndə nəzərimizə həyatverici şüalar gəlir, dəniz deyəndə gözlərimiz önündə ucsuz-bucaqsız sular dalğalanır.

Ədəbiyyat sözünün mənşəyinə gedib çıxsaq görərik ki, o, ədəb, mərifət, gözəllik kimi mənaları ifadə edir ki, bunun da tərbiyə ilə nə qədər bağlı olduğunun sübuta ehtiyacı yoxdur.

Söz sənəti incəsənətin başqa növləri kimi, insana çox güclü təsir edir, onun qəlbindəki hissləri bir anda ayağa qaldıra bilir. Oxucu müsbət qəhrəmanların taleyini özününkü hesab edir. Buna görə də Qaraca qızın faciəsinə göz yaşı tökürük, Madarın qələbəsinə sevinirik, Tıq-tıq xanımın, Siçan Solub bəyin yüngül münasibətlərinə xəfif bir təbəssümlə təəssüflənirik.

Ədəbiyyat sənəti insan hisslərini hərəkətə gətirməkdə misilsiz qüdrətə malikdir. Hisslər körpə uşaqlarda daha çox oyaq olur. Uşaqların asanlıqla təsir altına düşməsi də bununla bağlıdır. Adam uşaq vaxtı oxuduğu və şahidi olduğu təsirli bir hadisəni ömrü boyu unutmur. Buna görə də nə qədər ki, uşaqlar körpədir, beyinləri təmizdir ora yaxşı şeylər yazmaq, onların ürəyindəki təmiz hissləri inkişaf etdirmək lazımdır.

İnsanların xarakteri əsasən uşaqlıq dövründə gördüyü, aldığı tərbiyəyə müvafiq formalaşır. Müsbət insanlarla yanaşı az da olsa mənfi xarakterlər meydana gəlir. Təbiidir ki, cəmiyyətimizdə hər cür mənfi adamları yenidən tərbiyə etmək mümkündür. Lakin onlar əvvəldən düzgün tərbiyə yoluna düşsəydilər görün nə olardı. Uşaqların düzgün tərbiyə yoluna düşməsində qarşılarına çıxan ağıllı kitabın misilsiz əhəmiyyəti var. Belə kitablar uşaqların yaxın dostu, müdrik məsləhətçisi olur.

Bəs ağıllı, müdrik adlandırdığımız bu uşaq kitabından nə tələb olunur? Bizcə, birinci növbədə sağlam əqidə və mənə gözəlliyi. Əqidəsi sağlam, mənası gözəl olan əsərlər heç bir təbliğata möhtac deyil, uşaqların hissəsinə və şüuruna asanca yol tapır, onların duyğu və düşüncələrinə hakim olur.

1981-ci ildə nəşriyyatımız uşaqlar üçün xeyli kitab çap edib. Mirzə İbrahimovun «Pərvizin həyatı», Mikayıl Rzaquluzadənin «İlin yazı, elin sözü», Məstan Əliyevin «Günəşli şerlər», Əhməd Cəmilin «Bəxtəvər uşaqlar» və s. kitablara daxil olan əsərlərin xeyli hissəsi təkrar nəşrlərdir. Bunların çoxu artıq uşaqların sevimli əsərləri kimi şöhrət qazanıb.

Keçən il xeyli əsər də nəşr olunub. Əmrah Əmrahovun «Lalələr apreldə açır», Əli Səmədovun «Sehrli xalça», Telman Qarabağlının «Alçıçək, balçıçək, gülçiyək» kimi nəsr əsərləri, Aslan Kəmərlinin «Yadigar şəkil», Mir Sabirin «Səfurənin gülləri», Hafiz Əlinin «Üç leykə balası», Mirzəli Hüseynzadənin «Qardan ləçəyi, güldən çiçəyi» şeir topluları çapdan çıxıb. Bu natamam siyahıdan göründüyü kimi uşaqlar üçün xeyli əsər yazılıb. Ötən ilin bu ədəbi məhsullarını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə görürük ki, uşaq yazıçılarımız daha çox məhsuldar işləməyə, daha sanballı, bədii cəhətdən kamil əsərlər yaratmağa səy göstərirlər. Bu, hər şeydən əvvəl uşaq ədəbiyyatımıza qayğı ilə bağlıdır. «Uşaq ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında» 1969-cu il tarixli qərardan sonra Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatına geniş miqyasda qayğı göstərilir.

Yaranan əsərlərin sənətkarlıq səviyyəsi, həyatı əks etdirmək ədası müxtəlif olsa da bu əsərlərin hamısını birləşdirən ümumi bir cəhət var. Yazıçıların demək olar ki, hamısını düşündürən məsələ eynidir: uşaqların tərbiyəsinə təsir etmək, müsbət nümunələr əsasında onların zəngin və oynaq xəyallarına qida vermək.

Uşaqların hərtərəfli inkişafına nail olmaq üçün onların ağılına, dünyagörüşünə təsir edən əsərlər yaratmaq bizim ən vacib vəzifələrimizdəndir. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsində uşaqlar üçün yazılan ağıllı kitabların rolu misilsizdir.

Ağıllı kitablara indi ehtiyacımız həmişəkindən daha çoxdur. İnformasiyaların bolluğu uşaqların erkən məlumatlı olmasını şərtləndirir. İndi uşaqları adi əhvalatlarla, təbiət və cəmiyyət qanunlarından bəsit danışmaqla heyratlandırmək çətindir.

Xalq şairi Mirvarid Dilibazi aşağıdakı fikri söyləyərkən nə qədər də haqlıdır: «Uşaq ədəbiyyatı bir növ əlifbaya bənzəyir.

Elmin, mədəniyyətin, müxtəlif biliklərin əlifbasına. Uşaqlar bu əlifba vasitəsilə bəşəriyyətin uzun əsrlər boyu yaratdığı bir dünyaya – sənət aləminə ayaq açır, həmin sehrli «hərflərin» - hikmətli açarların köməyi ilə bu böyük xəzinəyə sahib olmağa başlayırlar.

İşin maraqlı cəhəti burasındadır ki, yazıçılarımız yaşa dolduqca, cəmiyyət və təbiət hadisələrini öyrənmək üçün uşaq ədəbiyyatının sehrli bir açar olduğu fikrini daha möhkəm müdafiə edirlər.

Bizdə bəzən belə bir fikri təkrar etməyi xoşlayanlar var ki, guya Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı çox zəifdir. Bu, doğru deyil. Bizdə uşaq ədəbiyyatının elə nümunələri mövcuddur ki, onları sovet uşaq ədəbiyyatının ən yaxşı əsərləri ilə müqayisə etmək mümkündür. R.Rzanın «Səkil və Çəkil», S.Vəliyevin «»Şor cüllütü», Teymur Elçinin «Bahar, adlar, uşaqlar», M.Rzaquluzadənin «Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları», Məstən Əliyevin «»Bu da bizim ovçu İbiş, həm də bir az gopçu İbiş», İlyas Tapdığın «Bildirçin», Fikrət Sadığın «Cırdan hara getmişdi?», Məmməd Aslanın «Şuxluca» və s. qabaqcıl uşaq ədəbiyyatının tələblərinə cavab verən qiymətli əsərlərdir. Lakin «bizdə uşaq ədəbiyyatı zəifdi» deyənlərin fikrini belə redaktə edib desək ki, «bizdə zəif uşaq əsərlərinə geniş meydan verilir, mətbuat öz səhifələrində onlardan israfçılıqla istifadə edir». Beləliklə, bu fikir öz-özlüyündə həqiqi bir qiymətə çevrilə bilər.

Mətbuatımız və nəşriyyatlarımız tərəfindən bir ildə buraxılan əsərləri diqqətlə oxudum. Açıqını deyim ki, yaxşılardan xeyli azdır. Zəif yazılar yaxşı əsərləri elə sıxışdırıb ki, az-çox diqqəti cəlb edən nümunələr təvazökar adamlar kimi geri çəkilib yolu zəfilərə verməli olub.

Mətbuatda qərribə bir qanunauyğunluq yaranıb: növbə gözləmək qanunauyğunluğu. Yaranan yaxşı əsər illərlə öz növbəsini gözləməlidir ki, növbədə olan zəif və ya pis əsərlər çap olunsun. Sonra o da dünya işığı görsün. Bax bu, ədalətsizlikdir. Yaxşı uşaq əsəri heç bir növbə gözləməməlidir. Bu fikrimi eşidən bir yazıçı dedi:

-. Qəzet və jurnalı ağ buraxmaq olmaz axı.

Yazıçı dostuma dedim:

- Qəzet və jurnalların yalnız şəkillərdən ibarət çıxması zəif yazı çap etməsindən yaxşıdır. Bu cür yazılar təkcə yaxşı əsərlərin növbəsini əlindən almaqla kifayətlənmir, onlar uşaqların zəhnini şikəst edir, uşaqları ədəbiyyatdan soyudurlar. Uşaqlarımız onları oxumaqdansa, oxumasalar yaxşıdır.

Pis cəhət bundan ibarətdir ki, bəzən inqilabi keçmişimizdən, siyasi həyatımızdan, xalqların dostluğundan yazılan bu əsərlər mövzularının aktuallığına görə redaktorların saqqızını oğurlayır, mətbuat səhifələrinə asanca yol tapır.

«Burada, əlbəttə, ona nail olmaq lazımdır ki, sönük, bədii cəhətdən cılız əsərlər mövzu aktuallığı ilə pərdələnməsin».

Çox zaman uşaq əsərlərinin mövzu və ideyası ətrafında mübahisələr gedir. Bəzən inandırmağa çalışırlar ki, uşaq əsərlərinin mövzusu müəyyən çərçivədən kənara çıxa bilməz. Axı onu oxuyan uşaqdır. Uşağın yanında hər sözü danışmazlar.

Səməd Vurğun sanki bu mübahisələrə cavab verərək yazırdı: «Uşaq insandır. Onun sadə görünən oynaq, daima xoşbəxt və azad təbiətində böyük insanların bütün xassələri mövcuddur».

Düşünmək, duymaq, sevmək, küsüb-incimək, ağlamaq-gülmək, qəzəblənmək, xatırlanmaq, xəyala dalmaq, ümid və arzulara bağlanmaq, yaxşılıq, hörmət – bütün insani cəhətlər uşaq aləmində mövcuddur.

Demək istəyirəm ki, biz uşaqla danışdığımız zaman insanla danışdığımızı, uşaq üçün yazdığımız zaman insan üçün yazdığımızı unutmamalıyıq.

Bəs uşaqlar üçün hansı məsələlərdən yazmaq lazımdır? Bizcə, bu suala verilən cavablar içərisində Dobrolyubovun aşağıdakı fikri çox konkretir. O, yazırdı ki, uşaq kitabında «...hazırkı cəmiyyəti həyəcanlandıran və bu günkü uşaqların həyata qədəm qoyduqda qarşılayacaq bütün məsələlər izah edilməlidir». Deməli, uşaq ədəbiyyatının məhdud mövzusu yoxdur, o da böyük ədəbiyyat kimi hər şeydən – həyatın cəmiyyət qarşısına qoyduğu bütün məsələlərdən yaza bilər. Hətta qurub-yaradanların əməyinin

tərənnümü, işə mane olanların ifşası, ata-anaya, Vətənə, xalqa məhəbbət hissləri ilə yanaşı gənclərin bir-birinə sevgisindən də yazmaq olar. Qoy uşaq körpəlikdən başa düşsün ki, həyatda insan üçün müqəddəs hisslər var və bu hisslərə hörmət etmək hər kəsin borcudur. Təsədüfi deyil ki, bizdə hələ uşaq ədəbiyyatı söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevrilməmişdən əvvəl evdə uşaqlara Nizaminin, Xətayinin müqəddəs hissləri təlqin edən əsərləri ilə yanaşı Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasından «Anasının Leyliyə nəsihəti», «Leylinin anasına cavabı» hissələrini oxuyurdular. Nağıl gecələrində vətənpərvərliyi, qəhrəmanlığı, sədaqəti, məhəbbətin müqəddəsliyini tərənnüm edən nağıllara və dastanlara uşaqlar da eyni maraqla qulaq asardı.

Ümumiyyətlə, ayrı-ayrı anlayışların uşaqlara daha əhatəli çatdırılması vacib məsələdir. Qoy uşaqlar, məsələn, sevgi anlayışının bütün fəlsəfi məzmununu dərk etsinlər. Başa düşsünlər ki, məsələn, Vətəni sevmək onun adı çəkildə qürur hissi keçirməklə məhdudlaşmır. Vətəni sevmək – onu firavanlaşdırmaq, pis niyyətlərdən qorumaq, lazım gəlsə, onun uğrunda candan keçməkdir.

Zəif, sxematik əsərlərin yaranmasının bir səbəbi də uşaq ədəbiyyatını konkret çərçivədə təsəvvür etməkdən irəli gəlir. Guya uşaq əsəri həmişə körpənin qulağına pıçıldamalıdır ki, bax sən elə indidən – hələ ilk addımlarını atmağa başladığın gündən, ibtidai sinifdə oxuduğun vaxtdan özünə bir sənət seçməlisən, sonra gec olar. Halbuki körpə yaşlarında uşağa oynamaq, atılıb-düşmək, ürəkdən gülmək lazımdır. Onun fiziki cəhətcə sağlam, mənəvi cəhətcə güclü böyüməsi hələ ilk yaşlarından pisi yaxşıdan hiss etmək yolu ilə ayırd etməsi, özünə bir sənət seçməsindən daha vacibdir. Bir məktuba diqqətinizi cəlb etmək istəyirəm. Gənc ana yazır – «Uşağa Andersenin, Canni Rodarinin əsərlərini oxumağı məsləhət görürlər. Bu əsərlər yumoristik məzmununa, maraqlı əhvalatlarına görə elə mənim də xoşuma gəlir. Amma bəs uşağın tərbiyəsi? Axı bu əsərlər tərbiyəvi mövzuda yazılmayıb».

Təəsüf ki, təkcə bu gənc ana deyil, bəzən cavan və hətta xeyli təcrübəsi olan yazıçılar da iki məfhumu bir-birinə qarışdırırlar. Tərbiyə məfhumu ilə əxlaqi nəsihət məfhumunu. Axı uşağı tərbiyə etmək üçün hazır kodeksləri təkrar və şərh etmək kifayət deyil. Gərək yazıçı aşılamaq istədiyi tərbiyəvi fikrini hazır nəticə kimi çıxarmasın, əksinə, onun əsərinin ən dərin qatlarında məharətlə gizlətsin. Qoy, uşaqlar yazıçının məqsədini hiss etmək yolu ilə duysunlar, əxlaqi nəticəni özləri çıxarsınlar.

Keçən il çap olunan uşaq hekayələrimizin çoxunda cazibədarlıq, hərarət, səmimiyyət azlıq təşkil edir. Yazıçılar bəzən uşağa o qədər bayağı, az mənası olan əhvalatlar təqdim edir ki, yalnız təəsüf hissi keçiririk.

Bəzən yazıçılar balacaları böyük amallar uğrunda tərbiyə etmək əvəzinə kiçik, qurama əhvalatlarla uşaqları aldatmağa çalışırlar. Bu hekayələrin qəhrəmanları kosmonavt, alim, mühəndis, müəllim olmaq əvəzinə, keşikçi, süpürgəçi, gülləri suvaran olmaq istəyirlər.

Uşaq əsərlərində məktəb həyatı əsas mövzu olmalıdır. Bizdə bu mövzuda bir sıra əsər var. Məktəb həyatından bəhs edən hekayələrin əsas qüsuru məhdudluqdur. Bu əsərlərin əksəriyyəti uşaqların dostluğundan, yoldaşlıq köməyindən bəhs edir. Bu da öz-özlüyündə tərbiyə işinə xidmət edən gərəkli məsələdir. Lakin eyni məsələ müxtəlif hekayələrdə o qədər təkrar olunur ki, nəticədə bayağılaşır, bu əsərlərdə uşaqların bir-biri ilə söhbəti, qarşılıqlı ünsiyyəti insan münasibətindən daha çox kibernetik maşınların münasibətinə oxşayır. Onlar müəllifin sıgallı, hamar ifadələrini bir-birinə söyləməklə vəzifələrini bitirirlər. Nəticədə uşaq aləminin poeziyası, qeyri-adiliyi, bu qeyri-adilik arxasındakı büllur gözəlliyi itib-batır.

Müasir məktəb həyatından bəhs edərkən indiki hadisələrdən baş çıxaran, ayıq gözlü, mübariz surətləri yaratmaq da diqqət mərkəzində durmalıdır. Bu əsərlərdə xəyal, fantaziya olmaqla yanaşı, real tərbiyəvi hadisələr, süjetlər olmalıdır. Ümumiyyətlə, yazıçı hazır pedaqoji fikirlərin, sxem və düsturların əsiri olmamalı, yeni fikirlər, ideyalar irəli sürüb bədii şəkildə həll etməlidir.

Azərbaycan uşaq nəsrinin ən gözəl nümunəsi olan «Qaraca qız» povestindən sonra bizdə bu janrda bir sıra yaxşı nümunələr yaranıb. Uşaq povestləri sahəsində müəyyən təcrübəmiz var. Lakin bunlar azdır. Uşaqların hər gün artan tələblərini ödəmək üçün belə povestlərin sayını və səviyyəsini artırmaq lazımdır.

«Maarif» nəşriyyatı isə bu povestlərin ən yaxşılarını «Məktəblinin kitabxanası» seriyası ilə çap etsə, yaxşı olardı.

Məktəbli povestlərinin bir janr kimi formalaşması onun ətrafında elmi fikrin geniş cəlb olunmasını, mübahisə və müzakirələrin keçirilməsini tələb edir.

Lakin bu janrın sənətkarlıq məsələləri lazımi səviyyədə təhlil olunmur. Yazılan məqalələrin xeyli hissəsi, əsasən, dərindən-dərinə təhlil etmək, yazıçının vəzifəsini müəyyənləşdirmək əvəzinə quru tərif, ya da tənqidlə kifayətlənməli olur.

Uşaq povestlərinin bir neçə nümunəsi olmasına baxmayaraq bizim, məktəblilərimiz üçün, demək olar ki, bir dənə də romanımız yoxdur. Roman janrı yazıçıya imkan verir ki, məktəblilərin psixologiyasını geniş açsın, yadda qalan obrazlar yaratsın. Uşaqlar haqlı olaraq bizdən öz həyatlarını geniş əks etdirən roman istəyirlər. Bu tələbə cavab verməliyik. Bu bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

Uşaqların getdikcə artan mütaliə tələbatını ödəmək üçün məzmunlu əsərlər yazmaqla yanaşı, poliqrafik cəhətdən gözəl icra olunan kitablar çap etmək də qarşıda duran vacib vəzifələrdəndir. Moskvanın və Pribaltika respublikalarının nəşriyyatlarının təcrübəsindən öyrənmək olar. Bizdə hələlik «hədiyyə» uşaq kitabları yox dərəcəsidədir. Halbuki, uşaq kitabın məzmunu ilə tanış olmazdan qabaq onun tərtibatını sevir, kitabda özünün psixologiya və fantaziyasına uyğun şəkillərə rast gəlersə, onu həvəslə oxumağa başlayır.

Biz böyüklər uşaqlarımızdan heç nəyi əsirgəmirik. «Nəyimiz varsa uşaqlarıdır» - deyirik. Əgər doğrudan da uşaqlarımızı seviriksə, onda nə üçün «Azərbaycan», «Ulduz» jurnalları uşaq əsərlərindən nümunələr vermir? Nəinki bu mətbuat orqanları uşaq əsərləri çap etməlidir, üstəlik, mən deyərdim ki, əgər

biz uşaqlarımızı doğrudan da seviriksə, böyük ədəbiyyatın payından uşaq ədəbiyyatına verməliyik. Axı, uşaq vaxtı oxuduğu balaca bir nağıl, kiçik bir kitab körpəni asanlıqla doğru yola istiqamətləndirə bilirsə, bir az böyüyəndən sonra onun yenidən tərbiyəsi üçün cild-cild kitablar belə bəs etmir.

ƏSAS QAYƏ MAARİFÇİLİKDİR

1955-ci il aprel ayının 2-də beynəlxalq Sülh Şurasının qərarı ilə uşaq yazıçısı H.K.Andersenin 150 illik yubileyi keçirildi. Qərara alındı ki, həmin tarix Beynəlxalq Uşaq ədəbiyyatı günü kimi hər il qeyd olunsun. İndi dünyanın bütün xalqları həmin gün ərəfəsində uşaq ədəbiyyatının keçdiyi yola bir də nəzər salır, kitab bayramları, şeir yarışmaları, nağıl-tapmaca gecələri keçirirlər.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının yaranma tarixi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri hesab olunsada, söz sənətimiz yarandığı gündən uşaqlar üçün dəyərli əsərlər yazılmışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində seçilib uşaqlar üçün çap olunan «Kərpickəsən kişinin dastanı», «Sultan Səncər və qarı», «Şahın dostluğu», «Fitnə» balalarımızın sevimli əsərləri içərisinə daxildir.

Uşaq ədəbiyyatımız söz sənətimizin müstəqil bir sahəsinə çevriləndən sonra M.Ə.Sabir, A.Səhhət, S.S.Axundov, A.Şaiq, R.B.Əfəndiyev kimi qələm sahibləri gözəl sənət nümunələri yaratdılar. S.S.Axundovun «Qaraca qız» povesti son dərəcə bitkin və mükəmməl bir əsər kimi meydana çıxdı. Həyatın canlı lövhələrini əks etdirən bu gözəl povest dünyanın bir sıra ölkələrində özünə oxucu marağı yaratdı.

Bu ədəbiyyatda tərbiyə problemi ön plandadır. A.Səhhət baba-nəvə münasibətini nəvənin dili ilə belə verirdi:

*Göyərən göy çəmənlərim göyərən,
Ətirli yasəmənlərim göyərən,
Mənə bir sevgili yar gələcək,
Gələcək, bilmirəm, nə vaxt gələcək.*

Bu sevimli qonaq babadır. Böyüyə, ata-anaya məhəbbət üstündə köklənən uşaq ədəbiyyatı sonralar bu mövzunu daha da dərinləşdirdi.

Maarifçilik ideyaları uşaq ədəbiyyatımızın təməlinə qranit daşlara bənzəyir. Ə.Sabirin, A.Şaiqın, R.Əfəndiyevin əsərlərində məktəb xalqın gözüne nur, ürəyinə işıq verən günəşə bənzədilir. Uşaq ədəbiyyatımızın məktəbə, ata-anaya, doğma torpağa həsr edilən nümunələrinin isə vahid bir qayəsi var: xalq bir olsun, uşaqlar təhsil alsın, vətəni göz bəbəyi kimi sevsin və qorusun.

Sovet hakimiyyəti illərində uşaq ədəbiyyatı sahəsində maraqlı əsərlər yarandı. S.Vurğunun «Aydın əfsanəsi», R.Rzanın «Şəkil və Çəkil», «Təranənin oyuncaqları», Ə.Cəmilin «Can nənə bir nağıl de», M.Rzaquluzadənin «Ana ürəyi dağ çiçəyi» kimi gözəl əsərləri yazıldı. M.Dilbazinin M.Seyidzadənin, S.Vəliyevin, Q.İlkinin, H.Ziyanın, T.Elçinin yaratdıqları nəzm və nəsr əsərləri ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi.

Sovet dövrünə inam yaratmaq, quruculuq işlərində fəal mübarizəni tərənnüm etmək dövrün ədəbiyyatına xas olan əsas cəhətlərdən idi. Lakin həmin dövrün uşaq ədəbiyyatında xüsusi bir istiqamət də vardı. Poeziyamız tərənnümdən uzaqlaşaraq xalq həyatının daha dərin qatlarına nüfuz etməyə meyl göstərirdi. M.Müşfiqin «Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm», «Kəndli və ilan», kimi əsərlərində xalq nağıllarının ibrətamiz ruhu yaşayırdı.

60-cı illərin uşaq ədəbiyyatı bir mərhələ kimi diqqətimizi cəlb edir. Əli Kərim, S.Məmmədzadə, Fikrət Sadıq, İlyas Tapdıq, Məstan Əliyev, Ə.Babayeva, N.Süleymanov, Ə.Əhmədova, T.Mahmud, Ə.Səmədli, M.İsmayıl, M.Asan, E.Baxış, İsa İsmayılzadə, V.İbrahim yeni nümunələr yaratmaq uğrunda çalışırdılar. M.Namaz, R.Yusifov, Ə.Quluzadə, Ə.Əliyev, A.Əlizadə kimi gənc qüvvələr ədəbiyyata yeni nəfəs, yeni üslub gətirdilər.

Ötən əsrin 80-ci illərinin sonu, 90-cı illərin əvvəlləri növbəti mərhələ oldu. Bu dövrün ictimai-siyasi hadisələri SSRİ-nin dağılması, Azərbaycanın müstəqillik yoluna qədəm qoyması, Qarabağ müharibəsi uşaq ədəbiyyatına ciddi təsir etdi.

Lakin bu dövrdə yeni mövzular da yarandı. Bu mövzular yüksək sənət əsərləri yaratmaqdan daha çox gündəlik hadisələrin

ruhuna operativ cavab verməyi tələb edirdi. Bu hadisələr tərənnüm ədəbiyyatı üçün çoxlu qida verdi.

Əsl sənət əsərlərinə görə yazıçı sanki mümkün olmadığına doğuldu. Yaxşı şərlər yazılsa da, 90-cı illərin əvvəllərində uşaq ədəbiyyatı müvəqqəti olaraq inkişafdan qaldı.

Yeni ədəbi qüvvələrin içərisində istedadlı gənclər olsa da, onların səsi ahəng xorun içində itib-batdı. Yaxşının pisə qarışmasında bəzi mətbuat orqanları, saysız-hesabsız nəşriyyatlar az rol oynamadı. Belə mətbuat orqanlarının səhifələrində orta səviyyədən də aşağı yazılar sənət nümunəsi kimi təqdim olundu, yeni mükafatlar, gurultulu kitab təqdimatları ədəbiyyatın inkişafına deyil, məhvində xidmət etdi.

Bu prosesin yaranmasının əsas səbəblərindən biri odur ki, 90-cı illərin əvvəllərində ədəbiyyata və incəsənətə qayğı göstərilməsi tamamilə unuduldu. Alim, yazıçı, dramaturq, bəstəkar birdən-birə sanki cəmiyyətin lüzumsuz adamına çevrildi.

Möhtərəm Heydər Əliyevin 1993-cü ildən xalqın təkidli tələbi ilə hakimiyyətə qayıdışı bu sahədə tamamilə yeni bir ab-hava yaratdı. Bu dahi şəxsiyyət bildirdi ki, həqiqi sənət xilas edilməsə, cəmiyyət mənəvi cəhətdən çox şey itirər, təlim-tərbiyə işimiz pozular, böyük-küçük arasındakı hörmət itər. Cənab Heydər Əliyevin müxtəlif teatr tamaşalarında, kitab təqdimatlarında, incəsənət bayramlarında xalqla bir yerdə olması, mətbuata diqqəti, yaradıcı şəxsiyyətləri müxtəlif mükafatlarla təltif etməsi, gənclərə xüsusi qayğısı cəmiyyətdə gələcəyə inamı artdı.

Bu gün ədəbiyyat və incəsənət nümunələrinin yaxşısını qabağa çəkməklə bu sahədə yaranan qarışıqlığı müəyyən qədər aradan qaldırmağın mümkünlüyü daha dərindən dərk edilir. İndi uşaq ədəbiyyatının yeni nümunələri görünməyə başlayır.

Milli Ensiklopediyanın yaranması, klassik və müasir ədəbiyyatın ən gözəl nümunələrinin latın qrafikası ilə nəşr olunması, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində mükafatların təsis olunması barədə prezident İlham Əliyevin fərman və sərəncamları uşaq ədəbiyyatının inkişafına bir stimuldur.

REDAKSİYAYA ŞEİR GƏLİR

Payız gəlib, ağacların yaşıl saçlarına sarı dən düşüb. Çinarlar saçlarına xına qoyub.

«Ağ qəzəl» tarlalarında qızgın iş gedir. Zəhmətkeşlər yetişdirdikləri bol məhsulu vaxtında toplamağa çalışırlar. Bəli, onlar payızın «ağ çiçəklərini» vaxtında toplamağa səy göstərirlər. Payızın gəlişi, zəhmət bahadırlarının hünəri şer yazan cavanlarımızın ilhamını coşdurur. Budur, qarşımızda bir neçə şer var. Bunların içərisində ürəyə təsir edən, könlü qanadlandıran, gözəl, poetik hisslərlə zəngin nəzm parçaları da vardır. Daşdəmir Məmmədovun «Xoş gəldin» şerindən hiss olunur ki, müəllif nə isə yeni söz deməyə çalışır, götürdüyü mövzunu poetik səviyyəyə qaldırmağa səy göstərir. Y.Mustafayevin, M.Qəhrəmanın, A.Babayevin şerlərində də poeziyamızın bu günkü tələblərinə cavab verən xüsusiyyətlər vardır. Epik vüsət, lirik coşğunluq bu gənclərin şerlərinin əsasını təşkil edir. Onlar hissini yüksək mənada vəhdətinə nail olmağa çalışırlar.

Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, şeir yazanların hamısının əsərlərində bu xüsusiyyətlərə rast gəlmək olmur. S.Vurğun adına kolxozun üzvü Adil Sarıyev redaksiyamıza «Vətən» adlı bir şeir göndərmişdir. Şeirinin bir yerində oxuyuruq:

*Qanun, qaydan var nəcib müəllim(?)
Hamı oxuyubdur, olubdur alim(?)
Neçə yüz minlərlə əməkdar müəllim,
Dərs deyir xarici dillərə Vətən(?)*

Göründüyü kimi, müəllif şerin ən adi qaydalarını bilmir. Redaksiyaya şer göndərən A.Məmmədovun, K.Həsənovun və başqalarının şerlərində də poetik kəşflər yoxdur.

Şer yazan müəlliflərə məsləhət görürük ki, onlar çoxlu mütaliə etsinlər. Rus şerinin və klassik ədəbiyyatın gözəl ənənələrinə yaxından bələd olsunlar. Yalnız gərgin zəhmətdən və yorulmadan mütaliədən sonra yaxşı şerlər yazmaq olar.

SÖZ ƏZABI

«Təşəbbüs» qəzetinin səhifələrində dərc edilən və çap olunmayan şeirlər haqqında bu mülahizələri yazarkən yadıma Nizaminin bir beyti düşdü:

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır

Söz deyən üzgüçü, söz mirvaridir.

Üzgüçü dənizlərin dibindən mirvari gəzdirdi kimi, şair də söz xəzinəsinin içindən öz fikirlərinin sərras ifadəsi üçün ən zəruri sözlər axtarır.

Son iki ildə «Təşəbbüs»ün səhifələrinə yeni imzalar yol tapıb. Z.Fəxri, N.Manaf, Z.Pənah, B.Qarabağlı, M.Yusif, H.Məmmədov, Ş.Həsənzadə.

Qəzet səhifələrində beş-altı ildən artıq şerləri çap olunan imzalar da var: İ.Ağayev, Ü.Mustafa, A.Babayev, Ə.İbrahimov, Ə.Süleymanov.

Göründüyü kimi imzaların sayı çoxdur. Lakin kəmiyyət keyfiyyətə həmişə müsbət təsir etmir. Əksinə bəzən onu aşağı salır.

Qəzetin səhifələrində dərc olunan şerlərin əksəriyyətində vəzn, qafiya, ahəng, fikir var. Lakin bu şerləri oxuyanda onlarda nəsə çatışmadığını, bu yazıların əsl sənət nümunəsi olmadığını hiss edirsən. Bu şerlərdə çatışmayan nədir?

Görkəmli söz ustaları bədii yaradıcılığını çətinliyindən dönə-dönə bəhs ediblər. Bu işi «Söz əzabı» adlandıranlar da çox olub. Həm də bədii yaradıcılığın söz əzabı olduğunun məhz həqiqi sənət sahibləri deyib. Görünür bu sənət tam sahib olanda onun çətinliyini daha aydın şəkildə dərk edirsən. Lakin redaksiyaya daxil olan bir sıra şeirlərdə isə söz üzərində dərin düşüncə, bəbbi axtarış hiss olunur. Ona görə H.Süleymanovanın, A.Abdiyevin, A.Salahlının, A.Murtuzovun, C.Talıbovun, H.Məmmədovun, B.Eminlinin, B.Qarabağlının, M.Niyazlının, H.Məmmədovun,

O.Şərifovun, H.Quliyevin və başqalarının redaksiyaya göndərdikləri son şeirlər qəzetdə çap olunmayıb.

Bu müəlliflərin içində elələri var ki, adi qrammatik qaydaları bilmir, sözləri səhv yazırlar. Bu, bağışlanmaz nöqsandır. Şair dövrün ən savadlı adamıdır. Əgər o adi yazı qaydalarını bilmirsə onun müvəffəqiyyətli əsərlər yaradacağına da az ümid var. Şer eşqinə düşən yoldaşlar gərək kitabdan bərk yapışsınlar, oxusunlar, savadlarını artırınsınlar. Bəzən gənc müəlliflərdən belə sözlər eşidirik: «Adamı ruhdan salırlar. Çap eləsələr yaxşı şeirlər yazarıq!» Aşağı Qarzun kəndinin sakini Abdıyev redaksiyaya göndərdiyi şeirlərə kiçik bir məktub da əlavə edib: «Mən çox yazıram, amma siz məni az eşidirsiniz, mənim də qəlbim küsür...» Yox əzizim, düz demirsən. Əgər canında, qanında əsl sənət odu varsa, heç kəs səni ruhdan sala bilməz. Dağ çayı daşların, qayaların arasından yol tapdığı kimi sən də sənət yollarına çıxacaq, heç bir maneədən qorxmayaqsan.

«Təşəbbüs»ün ətrafına toplanan gənc müəlliflərin şeirlərini oxuyanda bir məsələ haqqında da ciddi söhbət etməyin zəruriliyini duyduq: bədii dil və ifadə məsələsi.

Məlumdur ki, şer söz sənətinin ən incə sahələrindəndir. Burada bədii dil həlledici amildir. Bədii dil isə gəlişi gözəl, təmtəraqlı, sözlərin düzümlü yox, sadə, lakin ecazkar dildi. Bu dildə danışmağı bacaranlar insan ürəyinə yol tapır, özünü narahat edən mövzulardan yazır, fərdi səsə, üsluba malik olur. Puşkinin, Lermantovun, S.Vurğunun, R.Rzanın, Ə.Kərimin və başqa sənətkarların əsərləri əsil sənət dilindədir.

Obrazlılığa meyl göstərmək, yeni söz demək cəhdi, axtarışlar aparmaq Ü.Mustafanın, X.Pənahın, A.Babayevin, Z.Fəxrinin, Ə.Süleymanovun yazılarında hiss olunur. Məsələn, X.Pənahın «Yaxşı ki...» şerində oxuyuruq:

Bir nəslin yolunu işıqlandırır,

Bir ömür alışıb atalarımız.

Yəni atalarımız günəş kimi ömürləri boyu alışıb, bir nəslin yolunu nura boyayıb, nəcib həyat sürüblər.

Lakin təəssüf ki, həm bu müəllifin, həm də digər şeir yazanların qələm təcrübələrində belə ifadələrə az rast gəlirik. Hətta şeir yazmaq sahəsində müəyyən təcrübəsi olan müəlliflər də bəzən məntiqsiz ifadələr işlədirlər.

Bəzi şeir yazanların yaşı çoxdur. Əlbəttə yaş çox olanda həyat təcrübəsi də zəngin olur. Nizami «İsgəndəriyyə»ni ömrünün son illərində, yəni qocalanda yazıb.

Lakin qocalıq həmişə müdriklik əlaməti olmur. «Əgər torpaqda toxum yoxdursa, yağış bərəkət yox, palçıq gətirir» (B.Belinski). Bəzi yaşlı şer yazanlar da daha konkret faydalı işlə məşğul olsalar bizcə şeir yazmaqdan yaxşıdır.

Ümid edirik ki, «Təşəbbüs»ün gənc müəlliflərinin yaradıcılığına etdiyimiz bu kiçik səyahət onların gələcək fəaliyyəti üçün azacıq da olsa fayda verəcəkdir.

UŞAQLARIN MÜDRİK NƏNƏSİ

Uşaqların gözəl şairi Xanımana Əlibəylinin 80 yaşı tamam oldu. Uşaq yazıçılarına xas bütün gözəl keyfiyyətlər bu müdrikdə birləşir. Sadə, təvazökar, humanist bir qadın olan X.Əlibəylinin yaradıcılığını yada salanda həmişə gözümlün qabağına Kür çayı gəlir. Xanımana Əlibəyli Kür çayı kimi millidir, üzdən sakitdir. Sahilində dayanan adama elə gəlir ki, Kürü eləcə addımlayıb keçmək olar, amma içinə girəndə suyun alt qatındakı axının nə qədər güclü olduğunu duyursan. X.Əlibəylinin yaradıcılığı da beləcədir. Adama elə gəlir ki, bir oturma bu əsərlərdən bir neçəsini yazı bilərsən, amma bu şeirlərin, nağıl və poemaların, dramatik əsərlərin mahiyyətinə varanda görürsən, yox, bu sənət sadə olduğu qədər də dərinidir.

80 illik bir ömrün bizə bağışladığı töhfələri yenidən nəzərdən keçirmək üçün X.Əlibəylinin kitablarını bir də vərəqlədim. Bu şeirlərdəki sadələvh heyvət belə bir fikir söyləməyə əsas verir ki, X.Əlibəyli 80 yaşlı bir uşaq kimidir. Oxucuları olan balacalar kimi o da ürəkdən sevinə bilir, həyəcanlanır və hamını təsiri altına sala bilir.

*Siçan gəlib çox qabaq
Xeyli ağ un ələdi,
Pişik gəlib bir tabaq
Xəmiri kündələdi.*

Düşmən olan bu heyvanlar X.Əlibəylinin «uşaq təxəyyülü»ndə bir-birinə dostdur, onların düşmənçiliyi şairin heç yadına da düşmür.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının çoxsaylı yaradıcılarının içərisində X.Əlibəyli bir cəhəti ilə seçilir. O, bütün ömrünü uşaq poeziyasına həsr edib. Ömrü boyu uşaqlar üçün gözəl süjetlər, hikmətli əhvalatlar, qafiyələr, təzə sözlər haqqında düşüncə. Hətta

dramlarını da şeirlə yazıb, hər bir monoloq və dialoqu gözəl bir şeir səviyyəsinə qaldırıb. Gözəllik qarşısında o özünü uşaq sadəliyi ilə aparır. Bir anlıq keçdiyi həyat yolunu, zəngin yaş təcrübəsini unudur, uşaq kimi sevinir və xəyala dalır. Şeir oxuyanda da uşaq səsi çıxardır, uşaq hərəkətləri edir, sanki əziz dünyasından ayrılmaqdan qorxur.

X.Əlibəyli poeziyası üçün bir sıra çox mühüm, xarakterik cəhətlər vardır. Onun şeirləri uşağa birinci növbədə həyatın, təbiətin sirlərini öyrədir. Bu, uşaq ədəbiyyatının başlıca keyfiyyətidir. Təəssüf ki, biz çox zaman təbiətin füsunkar cəhətlərini təsvir edərkən gözəlliklərə heyran qalmaqla kifayətlənirik. Belə təsvirlər nə qədər uğurlu olsa da uşaqda heyvət yaratmaqdan başqa bir işə yaramır. Amma uşaq ədəbiyyatının borcu həyatın, təbiətin elementar cəhətlərini uşağa öyrətməkdir. Uşaq təbiətin bir qanunauyğunluğunu öyrənəndə həyat onun üçün daha mənalı olur. X.Əlibəylinin «Barmaqlar», «Yoldaşım var», «Balaca həkim», «Qardaşlıq köməyi», «Məktəbliyəm» və s. onlarla lirik şeir və poemalarının başlıca məqsədi uşağa nəyisə öyrətməkdir.

*İnsanın barmaqları
Hər bir işə yarayır,
Hərdən səhər çağları
Tellərini darayır.*

Lakin barmaqların funksiyası çoxdur. Uşaqlar şeri oxuyandan sonra öyrənirlər ki, xanada işləyən barmaqlar xalçaya naxış sala bilir, tarı, kamançanı dilləndirir, dağlara yol çəkir, qələm tutub şeir yazır.

X.Əlibəylinin sujetləri təsadüfən eşitdiyi, gördüyü hadisələr deyil. Uşaq dünyasını dərinədən bilən şairin əsərlərinin mərkəzində körpənin psixologiyası dayanır. Uşaqların çoxunun dilinin əzbəri olan «Məktəbliyəm» şerində belə misralar var:

*Mənim boş vaxtım hanı,
İçində yaşıl tasın
Çimdirər ağ dovşanı,
Şirin-şirin yuxulasın?!*

*Mənim boş vaxtım hanı,
Ayıya lay-lay deyim?!
Bilirəm «Əlifba»nı
Mən daha məktəbliyəm.*

Məktəbli olduğuna görə günü, saati müəyyən qrafikə düşən qız bu misraları deyərkən həm də çox kövrək hisslər keçirir, vaxt bölgüsündə azad günlərini – körpəliyini xatırlayan və ondan ayrılmaq istəməyən bu uşaq kədərliyədir. Onun kədəri heç bir sözlə ifadə olunmayıb. Əksinə, o, fəxr edir ki, məktəblidir. Lakin şerin sonrakı misralarında bu şirin kədərin notları görünür. Uşaq ağ dovşanı yaşıl tasın içində çimizdirdiyi, ayıya lay-lay dediyi o xoşbəxt günləri unuda bilmir. «Əlifba»nı öyrəndiyi ilə fəxr etsə də o, yaxın keçmiş xatirələrini yaşayır. Müəllif onun uşaqlıq sevgisini məktəb ləvazimatının üstünə köçürür.

*Kitabım var təptəzə,
İstəyirsiz göstərim
Qoymaram heç kim əzə
Səni, üçmil dəftərim.*

Lakin bu balaca məktəbli oyuncaqlar dünyasından hələ tam ayrılmayıb. O hələ inanır ki, kukla yata bildiyi kimi, oyana da bilər, ağlayar və bu vəziyyətə dözə bilməyən dovşan yüyürüb onun boynunu qucaqlayar. Hələ öz dünyasından ayrılmayan qızıqaz onu da görür ki:

*Qəşəng kukla qərənfil
Siləndə göz yaşını –
Gördüm palazqulaq fil
Yırğaladı başını.*

Bu şeir körpəliklə uşaqlığın sərhəddində olan bir qızıqazın gözəl həyəcanlı anlarını, ürək çırpıntılarını təsvir edən qiymətli bir əsərdir.

Psixoloji amilləri nəzərə almaq X.Əlibəyli poeziyasının əsas məziyyətlərindəndir. «Məni günəşə at», «Noğul», «Balaca həkim», «Sənubərin gözləri» və s. kimi kitablarında toplanmış

nümunələr bizə haqq verir deyək ki, X.Əlibəyli körpələrin psixologiyasını dərinlən əsl uşaq şairidir.

X.Əlibəylinin əsərlərində yumor xüsusi bir problemdir. O, yumordan təkə uşaqları güldürmək üçün istifadə etmir. Ümumiyyətlə, onun əsərlərində xəfif bir təbəssüm var. Bu təbəssüm həm əsərlərin tez qavranılmasına xidmət edir, həm də uşaqların əxlaq tərbiyəsində rol oynayır.

*Dünən rast gəldik İlbizə,
- Qonaq gəlin – dedi bizə,
Gəlib gördük özü yoxdu,
Bir məktub qoyub dəhlizə:
«Sizə çox hörmətim vardır,
Bağışlayın yerim dardır».
Ona belə cavab yazdıq:
«Yalançılıq bir azardır,
Təki geniş olsun ürək,
Çıx bayıra səni görək».*

Bu gözəl bir cizgi filminin ssenarisi də ola bilər. Oxucu həm ilbizin balaca evi haqqında məlumat alır, həm də onun dost axtarmaq arzusunda olduğunu öyrənir. Səhifə müəllif müdaxiləsi yoxdur. Çünki əhvalat özlüyündə gözəldir.

Cəmi dörd misradan ibarət olan «Kəlbətin» şerinin səmimiyyətinə diqqət edin:

*Fərhad, sənə sözüm var,
Danışan Kəlbətinindir.
Hər yerə vurma mismar,
Çıxartmaq çox çətinidir.*

Bu balaca monoloqda təkə Kəlbətinin funksiyası verilmir, həm də Fərhadın nadincliyi, hara gəldi mismar çalması göstərilir. Zəhmətkeş Kəlbətin öz təkini ilə tərbiyə işinə xidmət göstərir.

X.Əlibəyli uşaqlar üçün iyirmidən çox kitab çap etdirib. Gənc tamaşaçılar teatrında bir-birindən gözəl əsərləri oynanılıb. Səksən yaşlı xanım X.Əlibəyli bu gün ömrünün müdrik çağlarını yaşayır. Bundan sonrakı əsərləri daha gözəl və daha sevimli olacaq. Buna hamımız inanırıq

İSTƏYİRƏM GÜNƏŞ OLUM

Balaca Mirvarid ayaq tutub yeriyəndə dünyanı yamyasıl gördü. Çünki anadan olduğu, uşaqlıq illərini keçirdiyi Qazax rayonunun Musaköy kəndi də, Daşsalahlı da mənzərəli idi. Meşəyə gedəndə uşaqlar bilmirdilər ki, hansı çiçəyi dərsinlər. Bir dəfə yazın lap təzə girən vaxtı uşaqlar meşəyə getmişdilər. Bir də gördülər ki, təbiəti hamıdan çox sevən Mirvarid yoxdur. Geri qayıdıb nə görsələr yaxşıdı? Mirvarid əlində tutduğu balaca güzgüyə düşən günəş şüaları ilə kölgədə bitən bənövşələri qızdırır.

Neyləyirsən? – deyə ondan soruşdular.

Heç nə! Görmürsünüz, bənövşələrin üstünə kölgə düşüb, üşüyürlər?!

Doğrudan da kol dibində boynunu bükən bənövşələrin balaca yarpaqları meh vurduqca titrəşirdi. Soyuqdan tir-tir əsən uşaqlar kimi onar da bir-birlərinə söykəlib qızınmaq istəyirdilər. 11 yaşlı Mirvarid ürəyində özünə məlum olmayan hisslər keçirirdi. O, yoldaşlarına nəşə çox mühüm bir şey demək istəyirdi.

Bu əhvalatdan illər keçəndən sonra qızcıgaz böyüyüb şair olanda bu «mühüm sözü» dedi:

Neçə dağdan düşür yolum,

Çiçək olur sağım, solum.

İstəyirəm günəş olum

Bənövşələr üşüyəndə.

Yox, burada söhbət təkcə bənövşələrdən getmir. İlk uşaqlıq illərində olan bu əhvalatı şair ümumiləşdirib bizə demək istəyir ki, dünyanın harasında ehtiyacı olan bir adama rast gəlsəm, ona bütün varlığım ilə kömək etməyə hazıram. Deməli, adi bir təbiət hadisəsi şair üçün bədii ümumiləşməyə imkan verən bir mövzuya çevrilmişdir.

Əgər Mirvarid Dilbazinin kitablarını diqqətlə nəzərdən keçirənsəniz, görərsiniz ki, onun təbiətə dair çoxlu şeirləri var. Bu

şerlərdə şairin torpağa bağlılığını, yurdunu ürəkdən sevdini görmək o qədər də çətin deyil.

Otu qırçınlı düzlər

Ey sığırçınlı düzlər!

Görürsünüzmü, şair düzlərin otunun qırçın olduğunu necə də gözəl təsvir edir və onları ürəkdən sevir.

Bu sevgi şairin uşaq əsərlərində daha qabarıq tərənnüm edilir.

UŞAQLARIN SEVİMLİ ŞAİRİ

Mirvarid Dilbazi uşaqlar üçün xeyli kitab yazıb. Onun əsərlərinin daxilində gizlənən bədii gözəlliyi başa düşmək üçün məhz onun uşaq əsərlərini oxumaq lazımdır. Bu əsərlər bir növ şairin ümumi yaradıcılığı üçün açar rolunu oynayır:

*Hamı yatdı, sən də yat,
Dincəl quzum, tez boy at.
Sübhün xeyrə açılısın
Sənə gülsün bu həyat.*

Bu şeir parçasında arzu olunur ki, körpənin üzünə həyat gülsün. Əgər Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığına diqqətlə fikir versək görərik ki, o, şeirlərinin çoxunda insanlarla xoş güzəran, zəhmət sevinci, azadlıq və xoşbəxtlik arzulayır.

Mirvarid Dilbazinin uşaq şeirlərinin çoxu nənin dilindən nəvə üçün oxunan nəğmələrdir. Əslində bunlar tamamilə uşaq şeirləri deyil. Amma müəllif uşaqlara xas olan psixoloji cəhətləri elə ustalıqla verir ki, şeirlər böyüklərin də xoşuna gəlir:

*Saçlarında tel əsəndə
Tellərinə qurban olmuşam.
Dilinə söz tələsəndə,
Dilinə qurban olmuşam.*

M.Dilbazinin sənətkarlığı onun nağıllarında daha qabarıq şəkildə görünür. Şair öz fikirlərini oxucusuna konkret əhvalatlarla çatdırır. «Muy-muy, haf-haf, cik-cik, qah-qah və «Tellinin nağılları» əsərində şıltaq qızın başına gələn maraqlı bir əhvalat, təsvir» edilir. Pişik Tellinin qarşısında müxtəlif hərəkətlər edir, çalışır ki, qız xörəyini yesin. Şair elə oradaca pişiyin portretini çəkir:

*Sənin ala pişiyinəm,
Üzü yola pişiyinəm.*

Küçük də eyni hərəkətlər edir. Amma onun xarici görünüşü başqa cürdür:

*Sənin xallı küçüyünəm,
Burnu qıllı küçüyünəm.*

Cik-cik də, qah-qah da öz portretlərini yarada-yarada Tellini yola gətirməyə çalışırdılar. Müəllif bu əhvalatı təsvir etməklə görün nə qədər surət yarada bilmişdir!

«Bal arısı ilə eşşək arısının nağılı», «Qurd və quşlar» nağılları da sevə-sevə oxunan əsərlərdir.

ANA QANADI

Mirvarid Dilbazinin kitablarından biri «Ana qanadı» adlanır. Doğrudan da onun əsərini nəzərdən keçirəndə hər bir şeirin zəiflikdə, kövrəklikdə və möhkəmlikdə ana qanadına oxşadığını görmək olar. Amma sözü məcazi mənada başa düşmək lazımdı. Yuvasına girən ilan quşlar qanadlarını şappılatmaqla qorxudurlar. Təzə pərvazlanan balalara uçmaq öyrədəndə ana quş qanadlarını köməyə çağırır. Analar da belədir. Uşağına xoş nəğmələr oxuyar, onun hər əzabını çəker, böyüdə, boya-başa çatdırar. Bir sözlə, ömrü boyu qanadını körpəsinin üstündən əksik etməz:

*Anadır hər qadının yüksək adı,
Şəfqət adlı var ipək qanadı.
Yatmayıb sübhə qədər çox gecələr,
Onu övladının üstündə görər
Dinləyər aləm o lay-lay səsinə,
Belə bəslər ana körpəsini.*

Bəli, müqəddəs analıq duyğusu M.Dilbazinin şerlərinin qanadıdır. İlk oxunuşda sizin xoşunuza gələn hər şey elə həmin duyğudur:

*On bir ayın çatıbdı,
Dilin sözə batıbdı.
Sözün bala batıbdı.
Danış şəkarim, balım,
Mənim gözü qumralım.*

Körpənin hər kəlmələri ana üçün hər şeydən əzizdir. Belə şerləri analar da əzbərləyir, uşaqlarının tərbiyəsində ondan istifadə edirlər.

ŞAİRİ DÜNYAYA BAĞLAYAN TELLƏR

Əgər diqqətlə fikir versəniz, görərsiniz ki, M.Dilbazini həyata, insanlara bağlayan çoxlu tel var. Bu tellər həyatı, insanları sevməyə çağırır. Bu şerləri oxuyanda biz dünyaya yeni gözlə baxırıq, insanları sevirik, həyatın daha gözəl olacağına inanırıq. Çünki şair özü bunlara inanır. Şairi dünyaya bağlayan tellərdən biri vətən məhəbbətidir. M.Dilbazinin «Doğma yurdun yollarında» adlı bir lirik poeması var. Poemada Azərbaycanın demək olar ki, hər guşəsindən söhbət açılır. Bağların, düzlərin yetişdirdiyi nemətlərdən bəhs olunur. Sonra müəllif tanıyıb sevdiyi insanlardan söhbət açır. Onların ən xarakterik cizgilərini yada salır, bütöv obrazlar silsiləsi yaradır. Məsələn, pambıqçılıqla məşğul olan zəhmətkeş Şahsənəmin obrazını yaratmaq üçün adi bir misaldan istifadə edir. Şair göstərir ki, nərgiz gülünü bir dəfə əkirlər, sonra onun kötüyündən uzun zaman məhsul alırlar. Yəni bu zərif gülün kötüyü yaz-qış torpaqda qalır, çürümür. Şair bu hadisəni mənalandırır, insanlara tətbiq edir. Yaxşı adamların, zəhmətkeş insanların xalqın ürəyində yuva salan məhəbbəti ilə müqayisə edir. Sonra uşaqlar söhbəti barama yetişdirən Şahsənəmin üstünə gətirir.

Poemada yaranan obrazlar xarici görünüşləri, xasiyyətləri, həyata baxışları etibarlı ilə bir-birindən fərqlənir və bir-birini tamamlayırlar.

M.Dilbazini həyata bağlayan tellərdən biri də onun gözəlliyə məhəbbətidir. Gözəlliklər önündə bu şairin dili lal olmur, əksinə qumru kimi ötür, torağay nəğməsi oxuyur, bülbül kimi cəh-cəh vurur. Əlli illik yaradıcılıq yolu keçən bir şairin əsərləri, onu dünyaya və insanlara bağlayan qırılmaz tellərdir.

İLYAS TAPDIQ SÖZ USTASIDIR

Uşaqlarımızın sevimli şairi İlyas Tapdıqın 70 illik yubileyi ilə bağlı məqaləyə belə bir ad verəndən sonra xeyli düşündüm: Axı İlyas Tapdıq təkcə uşaqlar üçün yazmayıb. Məgər «Gözlər», «Əksim və qəlbim», «Axarlı dağlar» və s. kimi şeir kitabları lirik poeziyamızın layiqli nümunələrindən deyilmi? İlyas Tapdıqın təkcə «Bənövşə xatirinə kol dibinə iz düşür» misrası onun əsl şair olduğuna sübut deyilmi?

*Üzərində ağ buludlar yarılar,
Yel vuranda gülin-gülə sarılar,
Çiçəyinə nəgmə deyər arılar
Şirə çəkir çəmənlərin tər çağı,
Sinən üstə səpələnir Ər dağı!*

Əgər İlyas Tapdıq yalnız bu tipli lirik şeirlər yazsaydı, yenə də ədəbiyyatımızın tarixində qala bilərdi. Lakin bu gün İlyas Tapdıq haqqında düşünəndə, uşaq ədəbiyyatımızın görkəmli bir nümayəndəsinin siması qeyri-ixtiyari olaraq göz önündə canlanır.

Görkəmli rus yazıçısı M.Pirilijayeva «Detskaya literatura» jurnalında «Salam, İlyas Tapdıq» adlı məqaləsində qeyd edir ki, Azərbaycan uşaqları ona görə xoşbəxtdir ki, onların İlyas Tapdıq kimi gözəl şairləri var.

Bu gözəllik nədədir? İlyas Tapdıq hər şeydən əvvəl güclü müşahidə qabiliyyətinə malik olan bir sənətkardır. Hamı gördüyü kimi bir lövhəni İlyas Tapdıq heç kəsin görə bilməyəcəyi bir mənzərəyə çevirməyi bacarır.

*Nənənin evində gəbə var,
Gəbənin üstündə dəvə var,
Dəvənin belində təpə var,*

Təpənin üstündə nəvə var...

Təkcə bu bənd bitkin bir şey ola bilərdi. Lakin şair hər misranın məntiqi davamını kəşf edir. «Nənənin evində gəbə var, Gəbənin üstündə dəvə var» bu misraların məntiqi davamı kimi şerdə oxuyuruq: «Dəvənin yunundan toxunan gəbələr». Yalnız bu misradan sonra uşağa aydın olur ki, dəvələri əzizləyib, gəbənin üstündə şəklini niyə çəkiblər. Çünki dəvənin yunu olmasaydı gəbələr də toxunmazdı. Dəvələrin belindəki təpələr, həmin təpələrin üstündə oynayan nəvələrinin xoşbəxtliyinin də səbəbi həmin dəvələr və gəbələrə toxuyan nənələrdir.

Forma ilə məzmunun vəhdəti İlyas Tapdıqın uşaq şeirlərinin ən mühüm keyfiyyətlərindən biridir. Təbiət təsvirlərinə həsr olunan şeirlərində artıq bir sözə, əlavə bir detala rast gəlmək mümkün deyil. Şair uşaq şeirlərimizin elə mükəmməl nümunələrini yaradıb ki, hələ çox illər oxucular onu məhəbbətlə oxuyacaq, cavan qələm sahibləri – yaradıcı şəxslər İlyas Tapdıqdan çox sənət üçün vacib olan dəyərləri əxz edəcəklər.

*Lerikdə
meşəli yamac var,
Yamacda
nə qədər ağac var,
Budağı
qaynayıb, qarışıb.*

Lerik meşələrinin vəhşi, nizamsız, lakin bu ibtidailikdə bir gözəllik olduğunu bundan yaxşı təsvir etmək mümkün deyil. Lakin müəllifin fikri heç də təkcə insan ayağı dəyməyən bu meşələrin təsvirini vermək deyil, burada bulaqları bir-biri ilə qurşaq tutan bu meşədəki ölüm-dirim mübarizəsində yaşamaq və qalib gəlmək üçün ağaclar öz gövdələrini bərkitmək məcburiyyəti qarşısındadırlar. Dəmir ağacların da məhz Lerik meşələrində bitməsinin səbəbi bəlkə də elə budur. Şair bu ağacın bərqliyini «dəmir»liyini göstərmək üçün yazır.

*Kökünü
Torpaqda*

*Köstəbək gəmir di.
Dişləri batmadı
Dedi ki,
- Bu ağac
Deyəsən,
Dəmir di.*

«Dəmir ağacı»nı bu cür yığcam və son dərəcə ciddi ifadələrlə təsvir edən şair «Püstə ağacı» şeirində ahəngi dəyişir. Püstənin özü kimi oyuncuq ifadələrlə keçir.

*A püstə
Püstə,
Püstə,
Təpə üstə, dağ üstə,
Kökləri yarğan üstə,
Qoruyar çardaq üstə
Yarpağı yarpaq üstə...
İstidir. Ay Süsənbər,
Bircə vedrə su əndər,
Bir ovuc püstə üstə.*

İlyas Tapdıq uşaq ədəbiyyatının sirlərinə bələd olduğu kimi uşaqların psixologiyasını da əla bilir. Lakin müəllif bu biliklərinə arxayın olub, qurama sujetlər, qeyri-inandırıcı əhvalatlar təsvir etmir. Uşaqları müşahidə edib, onların gündəlik həyatından götürülmüş əhvalatları qələmə almaq İlyas Tapdıq üçün çox xarakterik iş üslubudur. Bu, şübhəsiz mühüm keyfiyyətdir. Şair İlyas Tapdıq belə əsərlərində uşaqların başına gələn məzəli əhvalatlardan daha çox istifadə edir.

*Bir əmi
götürüb qayçını
Gültəmin
qısqaldıb saçını.
Başına
aparıb əlini
Qız,*

*gəzir, axtarır telini,
Yerinə
bitirin saçımı!*

Şair bəzən ən adi bir əhvalatdan məzmunlu əsər yaratmağa nail olur.

*Buynuzları burma-burma
Vurağan qoç, məni vurma!
Qoç uşağa baxıb durdu,
Buynuzunu daşa vurdu.
Dedi: - Onda, dəcəl oğlan,
Qabağında gəlib durma.*

Cəmi altı misrada yerləşdirilən bu əhvalat nəsrə yazılısaydı, bəlkə də bu bir səhifədən çox olardı. Şair burada uşağın dəcəlliyini, qoçu cıratmaq istədiyini təsvir etmir. Onu qoçun dediyi bir misradan başa düşürük. Deməli, yığcamlıq Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən başlıca meyarıdır.

İ. Tapdıq xalq ədəbiyyatından yaradıcılıqla bəhrələnən bir söz ustasıdır. Xalqın yanılmaclarının uşaq üçün nə qədər sevimli olduğunu hamı bilir. Çünki bu janr səslərin, sözlərin yaratdığı alliterasiyaya əsaslanır və belə əsərlər oyun xarakterli olduğuna görə balacaların çox xoşuna gəlir. İ. Tapdıqın yaratdığı bir silsilə şer, xalqın həmin ənənələrinə əsaslanan gözəl nümunələridir.

*Keçidi
Keçdi
Keçim.
Gərək indi mən
Keçim
Keçib
Keçini
Keçim.*

Ümumiyyətlə, xalqdan yaradıcı bəhrələnən İ. Tapdıqın alliterasiyaya əsasən «Bildirçin» şeiri uşaq poeziyamızın nadir nümunələrindəndir. Bu şeirdə «bildirçin», «bildir», «bildir-bildir», «çildir» və s. kimi sözlər bir sujet ətrafında məharətli birləşdirilib. Şeiri oxuyan hər bir uşaq ona yenidən qayıtmaq istəyir.

*Bildir uçub bağçanı
Məşə bildi bildirçin.
Arzu çıxıb çığırdı
«Çildir, çildir» bildirçin
dedi:
Hanı bildir, bildir çin
Mənə bildir, bildirçin.
Bəlkə pişik qoparıb
Neçə ildir, bildirçin*

İ.Tapdıqın uşaq əsərləri M.Ə.Sabir, A.Şaiq, A.Səhhət, R.Əfəndiyevlə başlayan uşaq poeziyamızın davamı kimi çox ibrətlidir. Dilinin saflığı və təmizliyi sujetlərin təbiiliyi, tərənnüm etdiyi ideyaların əhəmiyyətliyi etibarlı ilə bu əsərlər uşaq şerimizin İ.Tapdıqın qələm yoldaşlarından tamamilə fərqləndirir.

«ÇİMNAZ OYNAYIR»

Şair İlyas Tapdıqın imzası balaca oxuculara çoxdan tanışdır. Onun uşaqlar üçün Azərbaycan dilində bir neçə kitabı çıxıb. Bu əsərlər həm oxucular, həm də ədəbi ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Müxtəlif səviyyəli oxucuların rəyi təxminən eynidir: İlyas uşaqlar üçün yaxşı yazır. Şair uşaqların fantaziyasına təsir etməyi bacarır, onların təsəvvürünü və bilik dairəsini genişləndirən əsərlər qələmə alır.

«Detskaya literatura» nəşriyyatı bu yaxınlarda şairin «Çimnaz oynayır» kitabını kütləvi tirajla çapdan buraxmışdır. Bu, İlyasın rus dilində ilk şer məcmuəsidir. Kitabı Alla Axundova tərcümə etmişdir.

«Çimnaz oynayır» kitabı İlyasın uşaq ədəbiyyatı sahəsində zəngin təcrübə qazandığını, öz sözü, öz yaradıcılıq üslubu olduğunu bir daha təsdiq edir. «Doğrudan, bəs mən kiməm», «Balaca Kəmalə», «Təhsin», «Sevil küsüb» şeirlərində təsvir olunan balaca qəhrəmanların hər birinin özünəməxsus aləmi vardır. Bu şerlərdə uşaq psixologiyasına uyğun, son dərəcə anlaşıqlı əhvalatlar nəql olunur. Kiçik süjetlərdə şair körpələrin bilik və təcrübələrini artırmağa səy göstərir.

Müəyyən didaktik əhəmiyyətə malik olan hadisəni az sözlə, lakin anlaşıqlı tərzdə təsvir etmək İlyas Tapdıqın uşaq şeirləri üçün çox xarakterikdir. , «Çimnaz oynayır» şeri sadə dillə balaca bir qızın rəqs etməsindən bəhs edir. Lakin bu şerdlə şair şən və oynaq Çimnazın qəşəng rəqqasə olmasını tərənnüm etməklə yanaşı, o, gözəl oynamaq üçün məhz hansı əl-qol hərəkəti lazım olduğunu poetik bir dillə uşaqlara çatdırır.

Kitabda toplanan şeirlərin başlıca məziyyətlərində biri də budur ki, şair uydurma əhvalatlar danışmır, həyatdan, uşaqların məişətindən götürülmüş ibrətamiz hadisələri poetik fikrin mərkəzinə çəkir. Şeirlərin müvəffəqiyyət qazanmasının əsas sirlərindən biri də elə real həyat həqiqətlərinin tərənnümüdür. «Ev işləri», «Dəmirçi» şeirlərində İlyas pis mənada uydurma yolu ilə getməmiş, sənətdə həqiqilik prinsiplərinə sadıq qalmışdır.

Şeirlərin bir qismi təbiətdən bəhs edir. Bu əsərlərdə şair daha tutarlı ifadələr tapır. Lövhə çəkərkən poetik cizgilərin əlvanlığına və dəqiqliyinə xüsusi fikir verir. «Üzüm», «Pambıq», «Bu hansı ağacdır», «Yeraltı ağaclar», «Tufan», «İldırım», «Maral gölü», «Qara şanı, ağ şanı», «Ovçu və tülkü», «Şaxta baba» şeirləri incə şair müşahidələrinin məhsuludur.

İlyas yaradıcılığa hörmət və ehtiram bəsləyən şairdir. O uşaqla sadələvhəcəsinə söhbət etmir, primitiv əsərlər yazmır, əksinə oxucusunun ağılına və duyğusuna qida verən lövhələr verir, gözəl şəkillər çəkir. Təbiət təsvirlərində o, realist uşaq ədəbiyyatımızın gözəl ənənələrini davam etdirir, onu yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirir. Kəpəzin qucağında yerləşən Maralgölünün gözəlliyi şairin qələmində bədii həqiqətə çevrilir. Uşaqlara onun coğrafi yeri haqqında dürüst məlumat verir. Gözəlliyini poeziyanın obrazlı dili ilə tərənnüm edir.

«Tufan» və «İldırım» şeirləri təbiət hadisələrinə həsr olunmuşdur. Maraqlıdır ki, uşaq hər iki şeiri oxuduqdan sonra nəinki tufandan, yaxud ildırımdan qorxur, əksinə bu hadisələrin sirrinə vaqif olur. Beləliklə, təbiətə marağı və məhəbbəti artır.

Təbiətə həsr olunan şeirlərdə həmçinin uşaqlara vətənpərvərlik, doğma torpağa bağlılıq kimi mühüm sifətlər aşılır. Şair ümumi mücərrəd gözəllikdən deyil, konkret Azərbaycan torpağının mənzərələrindən söhbət açır. Bu əsərlərdəki tufan da, ildırım da, ağaclar və meyvələr də Azərbaycana məxsusdur. Şeirlərdə xəlqilik və milli kolorit o qədər güclüdür ki, günəşli respublikamızın adı çəkilmədiyi halda, bütün şeirlərdə onun təbii gözəlliyinin, nemətlərinin tərənnümünü görürük.

«Çimnaz oynayır» kitabını vərəqlədikcə oxucunun ağıllı həmsöhbətinə çevrilir. Kitabdakı bəzi şeirlər yumoristik planda yazılmışdır. Məlumdur ki, uşaqlar yumorun gücünü əla başa düşür. Yumoristik əsərlərə xüsusi məhəbbət bəsləyirlər. İlyasın «Doğrudan, bəs mən kiməm», «Təhsin» şeirlərində məzəli əhvalatlar nəql edilir.

«Saçın qırılması» şerində uşağın saçını qayçılayan bərbərin xarici portreti ustalıqla yaradılmışdır. Ağ xalatla keçəl bərbər iti qayçı ilə uşağın saçlarını dibindən qırır. Uşaq tələb edir ki, saç çox gödək oldu, yenidən bir az üzdən vursun. Gördüyünüz kimi, uşağın təcrübəsizliyi yumoristik vəziyyət yaradır. Bu şerlərdə yumor oxucunu cəlb etmək, onları daha da maraqlandırmaq, əsərin bədii dəyərini artırmaq məqsədini güdür.

Son illərdə Sovet uşaq ədəbiyyatında klassik ənənələrdən istifadə edərək, heca vəznində yeni əsərlər yaratmaqla yanaşı, sərbəst vəznə də meyl xeyli güclənmişdir. Bu cəhət Azərbaycan uşaq poeziyasına da müəyyən təsir etmişdir. Əlbəttə, sərbəst şeir nümunələrinə Azərbaycan uşaq folklorunda da geniş miqdarda rast gəlirik.

*Baş barmaq,
Başala barmaq
Uzun Hacı
Qıl turacı
Xırdaca bacı,
Bu vurdu,
Bu tutdu,
Bu bışirdi,
Bu yedi,
Vay, bəbəyə qalmadı.*

Göründüyü kimi, uşaqlar qafiyə, ritm ilə yanaşı, öz danışqlarına yaxın olan, beləliklə, daha təbii təsir bağışlayan sərbəst şeirə də meyl göstərirlər. Bu körpələrin oyunu zamanı ifa etdikləri şeirlərdə özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Görünür, bu cəhət nə zamansa uşaq poeziyasına yol tapmalı idi. İndi M.Rzaquluzadənin, T.Elçinin, F.Sadıqın, T.Mahmudun, H.Ziyanın

yaradıcılığında sərbəst vəznə meyl güclənmişdir. Bu, əlbəttə, xarici təmtəraqlı xarakterinə deyil, uşaq poeziyasının yeni keyfiyyətlərə nail olması üçün axtarışlıdır. İlyas Tapdıq da bəzən sərbəst vəznə meyl göstərir. Bunu şeirin təbiiliyini artırmaq məqsədi ilə edir və müvəffəqiyyətli əsərlər yaradır. «Çimnaz oynayır» kitabının rus variantındakı şeirlərin əksəriyyəti bu vəzndədir. Görünür, əsərləri müəlliflə birlikdə rus dilinə çevrən zaman tərcüməçi şairin bu sahəyə münasibətini nəzərə almış və müsbət mənada sərbəstliyə meyl etmişdir.

«Çimnaz oynayır» uşaq poeziyasının yeni nailiyyətidir. İnanırıq ki, rus oxucuları bu əsəri yaxşı qarşılayacaq, onu məhəbbətlə mütaliə edəcəklər.

DƏYƏRLİ KİTAB

Ali məktəblərin filologiya fakültələrində ifadəli oxu müstəqil bir fənn kimi tədris olunur. Bu fənnin yüksək səviyyədə tədrisi üçün dərs vəsaitinə ehtiyac duyulur. Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Dursun Məmmədovun «İfadəli oxu üzrə metodik göstərişlər» kitabı bu ehtiyacı ödəmək məqsədi ilə yazılan qiymətli dərs vəsaitidir.

Kitabda ifadəli oxu sənətinin tarixinə dair ətraflı məlumat verilir. Müəllif göstərir ki, ifadəli oxu və nitq mədəniyyəti qədim tarixə malikdir. Qədim Yunanıstandan başlayan bu sənət dünyanın bütün ölkələrinə yayılmış, mədəni xalqların zəruri ehtiyacına çevrilmişdir. Müəllif məktəbdə ifadəli qiraətin əhəmiyyətindən də burada bəhs edir.

Vəsaitin əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də budur ki, kitabda ifadəli oxunun bir sıra texniki cəhətləri nəzərdən keçirilir, maraqlı mühazirələr söylənilir. Müəllif orta məktəb müəllimlərindən tələb edir ki, konkret bədii parçaların oxunuşu zamanı sözlərin məntiqi vurğusunu düzgün müəyyənləşdirdinsinlər, artıq hərəkətlərə yol verməsinlər, mənanın şagirdlərə düzgün çatdırılması üçün ifadəli oxunun imkanlarından səmərəli istifadə etsinlər.

Məlumdur ki, bədii əsərin təsiri o zaman daha güclü olur ki, onun mənası tam qavranılır. Müəllif kitabın «Məntiqi vurğu» hissəsində bu məsələləri elmi cəhətdən araşdırır, qiymətli fikirlər söyləyir. Müəllif göstərir ki, ifadəli oxu zamanı mətndəki mənanı diqqətlə müəyyənləşdirmək vacibdir. Məna tam mənimsəniləndikdə ona uyğun intonasiya və fasilələrdən istifadə etmək olar.

Bədii əsərdə sözlərin mənalara rolu və əhəmiyyəti inkaredilməzdir. Bəzən əsərin əsas məğzi də məhz sözlərin mənalarda, eyham və rüşxəndlərdə gizlənir. Buna görə də bədii oxu zamanı əsərin sözlərin mənalara araşdırılmalı, obrazlı ifadələrin əsil

mahiyyəti üzə çıxarılmalıdır. Müəllif kitabın «Sözaltı mənə çalarlığı» hissəsində bu məsələləri izah edir. Parodiya, kinayə kimi üslubi məqamların poetik imkanlarını üzə çıxarmaqdan ötrü klassiklərimizə, xüsusilə inqilabi-demokratik ədəbiyyatımıza müraciət edir, maraqlı misallarla fikrini şərh edir.

Kitabın «İfadəli oxu və fonetik üslubi vasitələr» bölməsində sözlərin, misra və cümlələrin lüğəti mənaları ilə onların poetik məzmunları arasındakı əlaqələrdən bəhs olunur. Müəllif ayrı-ayrı səsələrin düzümü zamanı yaranan musiqilikdən, alliterasiya hadisəsindən, bunların poetik imkanlarından ətraflı söhbət açır.

İfadəli oxunun orta məktəbdə xüsusi əhəmiyyəti var. Əsərin poetik keyfiyyətlərinin, əsas ideyasının, ayrı-ayrı surətlərin fərdi xüsusiyyətlərin açılmasında bədii qiraətin rolu böyükdür. «İfadəli oxunun dərstdə yeri» bölməsində bu məsələlər araşdırılır. «Müəllimin ifadəli oxusu», «Əsərin sinifdə təhlili», «Tələbələrin ifadəli oxusu» kimi kiçik bölmələrdə bu problemə elmi-metodiki münasibət bildirilir.

Kitabın «Bədii əsərdə daxili, psixoloji nitqin oxunması», «Monoloq və dialoqun ifadəli oxusu» bölmələri də elmi-praktik əhəmiyyətə malikdir. Kitab ali və orta məktəb müəllimləri və tələbələri üçün yaxşı hədiyyədir.

SƏMİMİ DUYĞULAR

Rafiq Yusifoğlunun imzasına respublikanın müxtəlif qəzet və jurnallarında rast gəlmək olar. İndiyədək onun 80-dən çox şeri çap olunub və oxucuların dərin rəğbətini qazanıb. Rafiqin şeirlərində səmimi hisslər, kövrək duyğular özünün poetik əksini tapmışdır. Gənc şairin ilk şeirlərində bu hiss və duyğular qılgıncı şəkildə ara-sıra nəzərə çarpırdısa, bu keyfiyyət onun son əsərlərinin mündəricəsini təşkil edir.

«Söyüdüm» şeirində Rafiq söyüd ağacının bar vermədiyini poetik bir dillə mənalandırır, özünə qədər bu mövzuda yazılan şeirləri təkrar etmir, yeni bir söz deməyə çalışır və buna müvəffəq olur. Rafiqin şeirində söyüdün bar verməməsi yeni mənə alır, poetikləşir və səmimi duyğuların nəticəsi kimi təzahür edir.

*Söylə, belə dərda
dözərammi mən,
Niyə hamı səndən
küsdü söyüdüm?
Övladsız qadının
yəqin bilirsən
Öz dərdi özünə bəsd
Söyüdüm.*

Rafiq bəzən hamı üçün adi görünən predmetləri mənalandırmağa səy göstərir, əşyanın poetik cəhətlərini görməyə və onu oxucusuna göstərməyə çalışır. Bu yaxşı xüsusiyyətdir. Poetik təsir bağışlayan şeirlərin poeziyasını almaq şairdən əsl istedad, Floberin dediyi kimi «görmək» bacarığı tələb edir.

Məlumdur ki, daş adi poetik təsir bağışlayan predmetdir. Lakin Rafiq ona poetik mənə verir. O, «Çaylaq daşı» şeirində göstərir ki, «bu sürüşkən daşları divara qoymaq olar». Beləliklə bu cismin mənasız həyatı mənalanar, insanlara görə olar. Lakin

zahirən bu çaylaq daşına bənzəyən – sürtülmüş, gününü mənasız keçirən insanlar isə cəmiyyətə xeyir vermirlər.

Rafiq xalqın yumorundan da yeri gəldikdə bacarıqla istifadə edir. Beləliklə şeirlərinin səmimiyyətini artırır. «Qış» şeirində oxuyuruq:

*... Adamlar sürüşür,
yıxılır, durur
Qocalar gileyli
qardan, sazaqdan
Cavanlar sevinir,
qəhqəhə vurur,
Cavanlar qartopu atır
uzaqdan.
Bu qayğısız gənclər
unutmur
Qış da bir qocadır,
ancaq nədənsə
Onun qocalarla söhbəti
tutmur.*

Rafiq Yusifoğlunun müvəffəqiyyətli şeirləri çoxdur. Lakin gənc şairin nöqsanlarını da qeyd etmək istəyirəm. Rafiqin yaradıcılığında müşahidə etdiyimiz qüsurlardan biri mövzu məhdudluğudur. O, bir-birinə bənzəyən lövhələr çəkməyə, təbiət təsvirlərinə daha çox meyl göstərir. Məsələn, «Ləpə döyən», «Dənizdə səhər», «Qağayılar» şeirləri dənizin, «Lövhə», «Şeh», «Dağ çayı» şeirləri bir-birinə yaxın olan kənd lövhələrinin tərənnümünə həsr olunmuşdur.

Ümid edirik ki, Rafiq ədəbiyyatın çətin yollarında mətanətlə addımlamaq üçün öz üzərində ciddi çalışacaq, klassik və müasir poeziyamızı mütaliə edəcək, şeirlərindəki mövzu məhdudluğunu aradan qaldıracaqdır.

Şair Tələt Əyyubun bu yaxınlarda Azərnəşr tərəfindən buraxılan kitabı belə adlanır. Müəllif yeni kitabına son illərdə yazdığı təzə şeirlərini daxil etmişdir. Bu şeirlərdə vətənə, xalqa,

doğma yurdun könül açan mənzərələrinə tükənməz məhəbbət bəsləyən bir şairin ürək çırpıntıları hiss olunur. Şairin mövzu dairəsi genişdir. O, gah «dalğalar üstündə» uçan sonaların qatarına valeh olur, gah Qusarcayın xoş nəğmələrini xatırlayır, gah da:

*Çırpınma, Otello. Nə mənası var?
Hər şey çox sadədir, hər şey çox aydın,
Həqiqət olardı şirin xəyallar
Əgər rəngi qara yaranmasaydın...
deyərək, «qaralar, ağlar» dünyasını lənətləyir.*

Kitabdakı şərhlərin ümumi ruhunda ahəngdar bir sadəlik, səmimiyyət duyulur. Şair nədən söhbət açırsa, açsın, fikirlərini oxucuya aydın şəkildə çatdırmağa çalışır. Müəllifin çəkdiyi poetik lövhələrdə ifadələrin əlvanlığı, poetik cizgilərin müxtəlifliyi nəzəri cəlb edir:

*Qara dəniz sakitdir,
Sakitdir quzu kimi:
Qarşı dağlar əyridir –
Maral buynuzu kimi.
(Yelkən)*

Şair bəzən həyatda rast gəldiyi ən adi hadisələri şeir dilinə çevirərək mənalandırmaya çalışır və çox zaman məqsədinə nail olur. Məsələn, «Şeypur səsləri» şeirinə nəzər salaq. Hər səhər zil səsi ilə şəhər sakinlərini süd almağa çağıran şeypur səslərini hamımız eşitmişik. İlk baxışda adama elə gəlir ki, bu, şeir üçün, bəlkə də mövzu ola bilməz. Lakin şair bu mövzuya həsr etdiyi şeirində, ifadəsi bir qədər prozaik olsa da, şeypur səslərini mənalandıra bilmişdir:

*Sən bu şeypur səsinə
Yaxşı diqqət eylə bir:
Yox, bu hərbi illərinin
Şeypurundan deyildir.*

*Nə xoşdur səhər çağı
Bu şeypurçunun səsi
Salamlasın günəşi*

Qoy südcünün nəğməsi.

T.Əyyubov adi həyat hadisələri içərisində cərəyan edən poeziyanı görür, seçir, onu şərə gətirməyə çalışır. «Güzgü qarşısında» şeri sirk artistinə həsr olunmuşdur. Bu artist qızıdır. O şirlərə, pələnglərə rəhbərlik edir.

*... Aslanlar çıxmıyır onun sözündən,
Onun bir əmriylə xallı bir pələng
Gəlib sahibinin öpür üzündən...*

Bəli, bu qüvvətli vəhşilər onun heç bir əmrindən çıxmır, alqışlar altında «qış öz ordusuyla çıxır səhnədən». Bütün vəhşi heyvanları ram etməyi bacaran və bununla tamaşaçıların məhəbbətini qazanan bu qız öz sevdiyi oğlandan bir cavab ala bilmir, onun şəkli qarşısında pərişan halda dayanır, «ram edə bilməyir şəkildəkini...»

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, «Sonalar uçur» kitabında oxucunu qane etməyən şeirlər də vardır. «Ustad» şeirində oxuyuruq:

*Ustad. Ölməyəcək bu dastanların,
Sənin bu əbədi qəhrəmanların
Həmişə xalqımın arasındadır,
Hünər ordusunun sırasındadır.*

Böyük dramaturq C.Cabbarlının xatirəsinə yazılmış bu şerin demək olar ki, əksər misraları bu cürdür.

«Yeməxanada», «Bahar bizə yar oldu», «Şərəf dastanı» şerləri xoş niyyətlə yazılsa da kitabın ümumi səviyyəsindən aşağıdır. Bu şeirlərdə şair ritorikaya meyl göstərmiş, imkanlarından istifadə etməmişdir.

Bununla belə, «Sonalar uçur» göstərir ki, onun müəllifi müxtəlif həyat hadisələrindəki şeiriyyəti görən, duyan və həmişə də aydın, səlis ifadə etməyə çalışan bir şairdir.

« UÇUB SƏNİ TAPARAM »

Fuad Tarverdiyevin imzası balaca oxuculara yaxşı tanışdır. Mətbuat səhifələrində Fuadın tez-tez maraqlı hekayələri çap olunur. «Gənclik» nəşriyyatı yazıçının ilk kitabını oxuculara təqdim etmişdir. «Uçub səni taparam» adlanan həmin kitabda 32 hekayə və nağıl toplanmışdır. Bu əsərlərin ilk növbədə diqqəti cəlb edən cəhəti onların yığcam olmasıdır. Yazıçı konkret əhvalatlar vasitəsilə oxucuya təsir etməyə çalışır. «Səs gəlir...» hekayəsində təsvir olunan bardağın insan taleyinə oxşayan bir taleyi var. Nə qədər ki, bardaq bütövdür, onun içindən səs gəlir – bardaq «oxuyur». Elə ki, o «yaralanır», yənideşilir, bardaq səsinə kəsir. Lakindeşilmiş bardağın ikinci həyatı da mənalıdır. O, ağacda quş yuvasına çevriləndən sonra da «oxuyur». Bəlkə də bu, onun daha yaxşı günləri idi. İndi o, kiməsə gərəkli və sanki yazıçı deyir ki, mənalı həyat başqasına gərək olmaqla ölçülür.

«Səs gəlir...» hekayəsində qoyulan ideya «Xatirə» hekayəsində bir az da əyaniləşir. Əvvəlinci hekayədə ideya təbiət hadisələri fonunda açılrıdıs, burada insanların bir-birinə köməyindən bəhs olunur. Bu kömək şəxsi yardım deyil, xalq, Vətən naminə edilən köməkdir. Böyük Vətən müharibəsində böyükrlə bərabər fədakarlıq göstərən balaca uşağın igidliyi təsvir olunur. Doğrudur, biz burada həmin uşağın qəhrəmanlığının təsvirini görmürük. Lakin yazıçı bunları yaşlı bir dili ilə çox inandırıcı şəkildə verə bilmişdir.

Fuad Tarverdiyev uşaq psixologiyasına yaxın əhvalatları seçib ciddi məsələlər haqqında söhbət açə bilir. «Ulduz» hekayəsində qızıl ulduz taxmış bəna ilə balaca Lalənin söhbəti

verilir. Lalə bənnanı oktyabryata oxşadır. Lakin qızın bu səhvi gülməli olsa da maraqlıdır. Axı, əmək qəhrəmanı da elə böyükklərin oktyabryatı – yeni qabaqcıl nümayəndəsidir. Beləliklə, müəllif uşaq sadələşməsinin arxasında maraqlı bir fikir söyləyir.

Fuadın hekayələrində mahnı oxuyan təbiətin maraqlı detallarına, lövhələrinə rast gəlirik. «Yağış» hekayəsində müəllif yağışı belə təsvir edir: «Damcılar dama düşdü, tappıldadı. Pəncərəni döydü, şüşələrdən süzülüb başıaşağı axdı. Gölməçəyə səpələnib suyu oyatdı, qabartdı. Ləpələrə qarışib sahilə tərəf qaçdı. Torpağı islatdı, yarpaqları çimizdirdi». Təbiətin bu cür konkret lövhəsindən sonra Fərid yuxusunda damcı görür. Damcının xoş söhbətləri, xeyirxah məqsədi oxucunun xoşuna gəlir. Yazıçı hekayənin əvvəlindəki təsvirləri ilə axırdakı əsas məqsədi yaxşı əlaqələndirir, yəni də belə bir ideyanı müdafiə edir ki, xoşbəxtlik başqasına səadət gətirməkdir. Yağış damcısı güllərin, çiçəklərin dibinə axacağını söyləyir və bununla öz xoşbəxtliyini nümayiş etdirir.

Fantaziya qiymətli cəhətdir və bunu uşaqlarda inkişaf etdirmək ədəbiyyatın borcudur. «Uçub səni taparam» hekayəsində fantastik bir əhvalat təsvir olunur. Yalçın başqa planetə uçar, orada bizim planetxodumuzu görür, fərəhlənir. Yuxudan ayılındı isə həmin ulduza üzünü tutub deyir ki, böyüyəndə uçub səni hökmən taparam. Bu balaca hekayədə həm elmimizin gələcək perspektivləri haqqında uşaqlar məlumat alır, həm də balaca Yalçının xoşbəxt uşaq təsəvvürləri gözümüzün qarşısında canlanır.

«Yalçın və Robot» hekayəsində də uşaqların elmi dünyagörüşünə təsir edən maraqlı əhvalat verilib.

Təbiətin gözəlliyi, ahəngdarlığı Fuad Tarverdiyevin mövzu mənbəyidir, təbiətdən bəhs edən hekayələrində müəllif bizə deyir ki, insan xoşbəxt olanda təbii də xoşbəxt olur. O da insan kimi mahnı oxuyur, xəyala dalır, şənlik edir. «Qəribə gün» hekayəsinin qəhrəmanı Elnur xoşbəxt olduğu üçün çəmənlər onun qarşısında xalı kimi açılır, lalə onun əlində günəş kimi yanır, kəpənəklər ləzzətlə o tərəfə bu tərəfə uçurlar. Təbiətlə uşaq münasibətlərində

verilən bu xoşbəxtlik sovet uşaqlarının ümumi səadəti kimi təqdim olunur. Əlbəttə, yazıçı fikrini gizli saxlayır, hadisələrin arxasında gizlənir. Əsərin ümumi ruhundan xoş bir əhval-ruhiyyə yaranır.

«Yaz səhəri» hekayəsində müəllif həmin ənənəsini davam etdirir.

Təbiətdə baş verən başqa əhvalatlar da müəllifin diqqətindən yayınmır. «Qırmızıdöş» hekayəsində üç paxıl qız təsvir olunur. Onlar Qırmızıdöşün paxıllığını çəkir, onun gözəlliyini danmağa çalışırlar. Lakin Qırmızıdöş öz gözəlliyi ilə onlardan qat-qat yüksəkdə durur. Paxıl qızlar isə pis adamlar timsalı kimi oxucunun gözündən düşür. Əlbəttə, burada təbiət şərtidir. Müəllif təbiət hekayələrində olan təşbehlərdən burada istifadə etmir və buna heç ehtiyac da yoxdur.

Fuad Tarverdiyevin «Uçub səni taparam» kitabı maraqlı müşahidələrin, səmimi duyğuların məhsuludur. Kitab uğurludur. Lakin yazıçıya bir məsləhətimiz var: bəzən təbiət təsvirlərindən uşaq psixologiyasına tam uyğun bilmir, yazıçı zəhməti bəzən nəticəsiz qalır.

Ümid edirik ki, yazıcının növbəti kitabları da uçub oxucuları tapacaq, onların ən yaxın həmsöhbətinə çevriləcəkdir.

ƏDƏBİ DİLİMİZİN KEŞİYİNDƏ

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafının mühüm bir mərhələsi ekran və efirimizin yaranması ilə bağlıdır. Qədim dövrlərdən ötən əsrin əvvəllərinə kimi ədəbi dili yalnız ədəbiyyat qoruyub saxlayır və inkişaf etdirirsə, radionun və digər mətbuat orqanlarının yaranması bu işə xüsusi təkan verdi. Səksən ildən çox fəaliyyət göstərən radiomuzun və əlli yaşlı televiziyanın bu sahədəki xidmətləri misilsizdir. Azərbaycan televiziya və radiosuna uzun müddət rəhbərlik edənlərin içərisində görkəmli yazıçılarımız və alimlərimiz olduğuna görə bu iş daha da müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmiş, ekran və efirimiz dilimizin zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır. Ənvər Əlibəylinin, Teymur Elçinin və başqalarının bədii dilimizin keşiyində necə fədakarlıqla dayandıkları indi hamının yadındadır. Bu gün teleradio şirkətinə ədəbi dil üzrə mütəxəssis professor Nizami Xudiyevin və radioya tanınmış yazıçımız Mövlud Süleymanlının rəhbərlik etməsi dilimizin təmizliyi uğrunda gedən mübariz ənənələrinin müvəffəqiyyətlə davam etdirilməsinə şərait yaratmışdı. Bir sözlə, radioda və televiziya dilimizin keşiyini çəkən insanlar dünən də var idi, bu gün də var. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu illər ərzində dilimizin təmizliyi uğrunda bu sahədə fədakarlıq göstərən yazıçı və alimlərimiz, radio və televiziyanın digər əməkdaşlarının fəaliyyəti barədə demək olar ki, heç nə yazılmayıb.

Azərbaycanın bu günlərdə çap etdiyi «Radio, televiziya və ədəbi dil» adlı kitab sanki bu boşluğu doldurmaq məqsədilə yazılmışdır.

Filologiya elmləri doktoru Nizami Xudiyevin bu monoqrafiyası gərgin zəhmətin, ciddi axtarışların məhsulu kimi

diqqətimizi cəlb edir. Ədəbi dil problemlərini gözəl bilən müəllif kitabı beş fəsildən ibarət yazmış, oraya ssenarilərini, məqalə və müsahibələrini də daxil etmişdir.

«Azərbaycan radiosu bu gün» adlanan birinci fəsil radionun yaranma və inkişaf etmə tarixinə lakonik bir nəzərlə başlayır. Müəllifin göstərdiyi kimi radionun da, televiziyanın da ən iti silahı sözdür, ədəbi dildir. Əgər bu söz adi danışq dilindən fərqlənməsə, ədəbi dil normalarının tələblərinə cavab verməsə, mətbuat orqanlarının sözü kəsərsiz olar. Televiziyanın tamaşaçısı, radionun dinləyicisi azalar. Belə mətbuata, efirə və ya ekrana ciddi bir xəbər mənbəyi, məlumat ocağı kimi baxan olmaz.

Nizami Xudiyev ədəbi dil problemlərini dərinlən bilən bir mütəxəssis kimi radio və televiziyanın fəaliyyətinə qiymət verir. Müəllif bir sıra radio və televiziya verilişlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarır ki, ədəbi dilimizin imkanları genişdir; onun vasitəsilə hər cür fikri çox aydın ifadə etmək mümkündür. Azərbaycan dili bədii verilişimizdə xüsusilə fikrin, hissiyyatın ən incə çalarlarını heyranamiz şəkildə ifadə etməyə qadirdir. N.Xudiyev yazır: «Bu gün səlis dildə hazırlanmış ekran-efir məhsulunu dinləyərkən istər-istəməz bu qənaətə gəliрсən ki, əsrlərin sınağından uğurla keçərək cəlalanmış bugünkü danışq və yazı dilimiz yüksək bir romantikanın, ən təsirli bir realizm dilidir». Müəllif bu qənaətdə haqlıdır. Burada belə bir fikir də əlavə etməyə ehtiyac duyuruq ki, sonuncu onillikdə sərhədlərin açılması, demokratiyanın həyatımıza, o cümlədən dilimizə daxil olması bəzi ifrat təzahürlərə də səbəb olmuşdur. Məsələn, bir sıra özəl kanallarda müxtəlif səpkili əcnəbi sözləri, o cümlədən digər türkdilli xalqların leksikonundan götürülmüş, lakin hələ bizim dildə vətəndaşlıq qazanmamış sözləri çox geniş şəkildə işlədirlər. Milli Dövlət Televiziya və Azərbaycan dilinin zənginliyini, gözəlliyini və özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamışdır. N.Xudiyev də məhz milli televiziyanın təcrübəsinə əsaslanır. Buna görə də bu dil (Azərbaycan Dövlət Televiziya və Radiosunun dili – Z.X.) qanadlı xəyalları, coşqun ehtirasları, dərin fikirləri incəliklə ifadə edə bilər. Biz buna inanırıq. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin imkanlarını

qiymətləndirmək üçün belə bir fikir söyləyir ki, Şekspirin, Şillerin, Tolstoyun, Dostoyevskinin, T.Fikrətin, N.Hikmətin, K.Marksın, Ç.Aytmatovun əsərlərindəki ən kəskin monoloqları, eyham və rişxəndləri ifadə etməklə bu dil heç bir çətinlik çəkmir, onun orijinaldakı şəhdi-şirəsini saxlayır. Müəllif publisistik verilişləri misal gətirərək söyləyir ki, bu tipli verilişlərdə Azərbaycan dili qılınc kimi kəsərli, nizə kimi iti görünür.

Müəllif bir alim səriştəsi ilə radio və televiziyanın verdiyi imkanlar daxilində ədəbi dilimizin son illərdəki inkişaf təmayülünü izləyir. Dilimizdə yaranan lakoniklik və dinamikliyi də ekran-efir məhsulları ilə əlaqələndirir. O, nitq mədəniyyəti və natiqlik məharəti, ədəbi dilin digər problemləri ilə bağlı alimlərimizin apardığı tədqiqatları nəzərdən keçirir və belə bir qənaətə gəlir ki, dil mədəniyyəti haqqında hələ çox tədqiqatlar aparmaq lazımdır. Kitabın elmi cəhətdən mükəmməlliyi üçün hər fəsildə problemin bir cəhəti aydınlaşdırılır. «Azərbaycan dili bu gün» adlanan birinci fəsildə radio, dinləyici və cəmiyyət probleminə toxunulur. Burada şifahi nitqin bədiiliyinin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olması, onun cəmiyyət həyatında oynadığı roldan bəhs olunur. Müəllif bədii dilin mənşəyi haqqında danışarkən xalq dilinin layla və bayatılardan, nağıl və dastanlardan qidalandığı və elə buna görə də xalqın ruhuna yol tapa bildiyi qənaətinə gəlir. Radio və televiziyanın da xalq yaradıcılığından qidalanmasını zəruri hesab edən müəllif efrimimizdə və ekranımızda xalqa təqdim olunan bir sıra verilişlərə diqqət yetirir. N.Xudiyev xalqın öz sözünü özünə qaytaran radionun yadda qalan verilişlərin sevilməsinin sirlərindən birinin də onun dili ilə bağlı olduğunu söyləyir.

Radio dramaturgiyasından və televiziya tamaşalarından bəhs edərkən müəllif indiyə qədər toxunulmayan problemlər qaldırır. Radio dramaturgiyasından bəhs edərkən bu sahədə klassiklərimizin yaradıcılığı ilə bağlı ənənələri xatırlayır, bu ənənələrin son illərdə daha da inkişaf etdirilməsindən söhbət açır. Müəllif otuz ilə yaxın efrimimizdə səslənən «Molla Nəsrəddin» satirik jurnalının fəaliyyətinə diqqət yetirir. Efir Molla Nəsrəddini

ulu babasının danışmaq xasiyyətini, ironik ənənələrini saxlayaraq dilimizi əcnəbi kəlmələri ilə çirkləndirənləri ustalıqla ifşa edir. N.Xudiyev arxiv materiallarının üzərində səbrlə işləyərək, «Molla Nəsrəddin» radio jurnalının 2986-cı ildə səslənən bir verilişindən misal gətirir: «Ay oğul, ay Lağlağı, mən baş tapa bilmirəm ki, bu «uçmuşdu» danışanların övladlarını Züleyxa əvəzinə, Fatma yerinə Fatiya, Gülbadam yerinə Gülya, Xoşqədam yerinə Xoxa çağıranların yolu heç bir əcnəbi məmləkətinə düşməyib? Yəqin ki, düşübsə onların öz dədə-baba adlarına münasibətini görməyiblər?» Dilin təmizliyi uğrunda mübarizə aparan Azərbaycan radiosunun fəaliyyətini geniş təhlil edən N.Xudiyev «Nitq mədəniyyəti», «Ana dili», «Tərcümə saati» proqramlarının uzun illər ərzindəki axtarış və tapıntılarına bir alim səriştəsi ilə qiymət verir.

Müəllif nitqin insanın fiziki və ruhi aləmi ilə sıx əlaqədə olduğunu, onun inkişaf meylinə əsas cəhətləri açır. Yaradıcı insanın bu işdə fəal rolunu aydınlaşdırmaq məqsədi ilə yenə də Azərbaycan radiosunun «Qızıl fonduna» üz tutur. Artıq «arxiv həyatını» yaşayan bir sıra verilişləri nəzərdən keçirir.

Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsində tərcümə sənətindən danışır. Dünyanın söz korifeylərinin əsərlərinin azərbaycancaya çəvirməsinə dil mədəniyyətimizə təsirindən söhbət açır. «Radio teatrı»nda səslənmiş əsərləri nəzərdən keçirdikdən sonra yazır: «Müxtəlif məişət və həyat hadisələri, eləcə də dil xüsusiyyətləri ilə zəngin olan bu nümunələrdən tərcümə vasitəsilə ayrı-ayrı xalqların və müəlliflərin dilinə xas olan istər leksik, istərsə də sintaktik normalar ana dilimizə gətirilib. Tərcümə yolu ilə ədəbi dilimizi zənginləşdirən söz birləşmələrinə dönə-dönə rast gəlmək olar». Radiomuzda səslənən saysız-hesabsız verilişləri nəzərdən keçirib ümumiləşdirən müəllif təcrübəli bir dilçi alim səriştəsi ilə onların ən önəmli cəhətlərini işıqlandırır. Bu sahədə gələcək jurnalistlərə yol göstərir, istiqamət verir. Yeri gəlmişkən deyim ki, bu kitab jurnalistika fakültələrinin tələbələri üçün dəyərli bir dərslikdir. Çünki jurnalistika çoxunun başa düşdüyü kimi yalnız xəbər axtarışlarından ibarət deyil, mətbuat xalqın dilinin, nitq mədəniyyətinin keşiyində duran, onu daim zənginləşdirməyə doğru

aparan orqan olmalıdır. Yeri gəlmişkən təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bir sıra teleradio kanallarımız bu həqiqəti unudur. Həqiqi jurnalist xalqına xidmətin bu cəhətini, dilimizin yad təsirlərdən qorunmağı özünün həyat predosuna çevirməlidir.

Nizami Xudiyev dilimizin təmizliyi uğrunda radio və televiziya jurnalistlərinin qazandıqları nailiyyətlərin bir sirrini də ölkə rəhbərinin Azərbaycan dilinə verdiyi qiymətdə görür. Cənab prezidentimiz, XX əsrin böyük nətiqlərindən biri, rus və Azərbaycan dilində nitqinə qulaq asan hər bir insanı heyərdə qoyan Heydər Əliyevin şəxsi nümunəsi hər bir jurnalist üçün nümunədir. Onun bəlağətli danışığı, güclü məntiqi nitq mədəniyyətimizin tarixində xüsusi bir mərhələdir. Nizami Xudiyev bütün bunları qeyd edərək televiziya verilişlərimizin təhlilinə diqqət yetirir. 60-70-ci illərdə televiziya verilişlərində baş verən təbəddülatları yada salıb sovet dövründə ədəbi dilimizin inkişafının özünəməxsusluğunu aydınlaşdırır.

Dil problemlərindən danışsa da, müəllif əslində televiziyanın salnaməsini yaradır, onun indiyə qədər meydana gələn ləyaqətli verilişlərinin hər birinin konkret səciyyəvi cəhətlərinə nəzər salır, yeni verilişlərimizi də eyni həərətlə təhlil edir, televiziyanın qarşısında dayanan qlobal problemləri aydınlaşdırır.

Radio və televiziya dilinin özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərini təhlil və təsdiq edən müəllif kitaba ekran və efirin vəziyyətlərindən bəhs edən xüsusi bir bölmə daxil edir. Burada Nizami Xudiyev dilçi alimdən daha çox televiziya işçisi, yaradıcı bir şəxsiyyət kimi çıxış edir. Kitab göstərir ki, Nizami Xudiyev 5 il ərzində Azərbaycan Dövlət Televiziyasının jurnalistlər ordusuna rəhbərlik etməklə yanaşı qələmini də bir an belə dayandırmamış, dəyərli bir əsər meydana qoymuşdur.

DÜNYAMIZIN ADAMLARI

Premyerasında iştirak etdiyi, lakin haqqında hələ bir söz demədiyim «Bu dünyanın adamları» pyesi qələm yoldaşım Hidayətin və onu tamaşaya hazırlayan Akademik Milli Dram Teatrımızın son məhsullarındandır. Həm bu əsər, həm də Hidayətin «Sözün vaxtı» adlı iri həcmli siyasi-fəlsəfi məqalələr toplusu haqqında yazdığım, hələ heç yerdə çap etdirmədiyim «Sözün vaxtı və vaxtın sözü» adlı qeydlərimi xatırlayanda çap olunmaq sahəsindəki passivliyimi xatırlamağa məcburam.

Bu tamaşa haqqında çap olunan məqalələrin bəlkə də həddindən artıq olduğunu nəzərə alıb onları bir ziyalı marağı ilə topladım. Əlbəttə çox güman ki, diqqətimdən kənarda qalanları da oldu. Bu məqalələrin çoxu tamaşaları birbaşa tərifləyir, onun uğurlarından da danışır. Digər kiçik bir qismi əsər müəllifinə dramaturq kimi yox, iqtidar nümayəndəsi kimi hücum edir, başqa bir qismi isə hissə əsaslanan xarakter daşıyır. Birdən-birə müxtəlif yaşlı və müxtəlif səviyyəli qələm yoldaşlarının səsinə səs vermək, onlarla şərik olduğum, olmadığım cəhətlər barəsində fikir mübadiləsi ehtiyacı hiss etdim.

Tamaşa haqqında fikir söyləyənlərin bir qismi əsərin əsasında dayanan sujetə istinad edirlər. Böyük elmi idarələrdən birinə ikiotaqlı mənzil verilir və onun bölüşdürülməsi üstündə mübahisələr, nəhayət mübarizələr başlayır. Müəllif belə bir fikir söyləyir ki, Sovet cəmiyyəti özünün saxta xarakterinə görə elədir ki, balaca bir konflikt, kiçik bir narazılıq onun içində tüğyan edən saxtakarlığı üzə çıxardır. Bir sıra hallarda simasız adamların iri mövqelərinə sahiblənməsi də cəmiyyətin saxtakar meyilləri ilə bağlıdır. Yanğınsöndürən idarənin müdiri gecə-gündüz hansı idarənisə bağlamaq, yəni əslində yanğın salmaq ideyası ilə yaşayır.

Bu iddia cəmiyyətin ümumi ahəngi ilə sadələşdiyi üçün onun vəzifəsi də artır.

Kurortologiya idarəsinin müdiri o qədər maymaq və yazıq adamdır ki, onu vəzifədən çıxarmaq uzun müddət heç kimin ağlına gəlmir. Çünki bu cəmiyyətə məhz belələri lazımdır. İnstitutun həmkarlar təşkilatının sədrinə qarşı qoyulan gecə-gündüz hüquq terminləri ilə hamının zəhləsini tökən və hüququn heç bir müddəasından başı çıxmayan Hüquqə xanımdan ona görə qorxurlar ki, bu cəmiyyətdə öz hüququnu bilən adamlar azdır.

Əslində 80-ci illərin əvvəllərində qələmə alınan, o dövrdə səhnəyə çıxmasına təbii ki, qadağa qoyulan, əsrin sonunda qəhrəmanın bu gününü əks etdirən proloq və epiloq əlavəsi ilə axır ki, tamaşaçılarla görüşən bu əsər «Keçid dövrü» adlanan bir zaman kəsiyinin problemlərini düzgün əks etdirir.

Müasir Bakının irili-xırdalı işıqlarının, rəngbərəng köşklərinin, dövlət idarələri üçün nəzərdə tutulan tikililərinin ümumi mənzərəsini əks etdirən dekorasiya, Lenin, Stalin, Xuruşşov, Qorbaçov kimi partiya və dövlət rəhbərlərinin heykəlçiləri şəhərin fonunda quru, cansız müqəvvaları xatırladır.

Tamaşa haqqında yazılan məqalələrin bəzilərində isə daha eybəcər mənzərənin şahidi oluruq. Əlbəttə, nə «Yeni zaman» qəzetində çap olunan «Yıxılana balta çox olar» məqaləsi, nə də «Ulus» qəzetində gedən (08 iyul2000) «Bu dünyanın adamı» yazısını ortalığa çıxartmağa dəyməzdi.

Çünki bu yazıların heç biri səhnə əsərinə qiymət vermək iqtidarında deyil. Bizi maraqlandıran başqa şeydi. Maraqlıdır ki, «Yeni zaman» qəzetində Natiq Əfəndinin imzası ilə çap olunan təxminən bütün sözləri, nöqtə-vergülləri, fikir və ifadə tərzii eyni olan yazı bir az sonra «Ulus» qəzetində Gülgəz Nur Əli imzası ilə yenidən işıq üzü görmüşdür. Birinci məqalənin müəllifi kişi, sonra həmin qəzetin 15-19 iyul 2002-ci il tarixli nömrəsində onun başqa bir məqaləsində şeirinə diqqətlə baxdıqdan sonra yəqinləşdirdim ki, həqiqətən də qadındır (özü də gənc).

Tamaşanın müvəffəqiyyətindən xeyli yazılsa da pyesdən kifayət qədər bəhs olunmayıb. Hidayətin bu pyesinin birinci diqqəti çəkən məziyyəti onu iynə ucu boyda işıqdan bütün dünyanı görə bilməsidir. Həqiqi sənəti şərtləndirən amillərdən biri kiçik əhvalatlarda böyük həqiqətləri əks etdirməsidir. Bu əsərdə də ilk baxışda çox kiçik bir məsələnin üstündə böyük qovğalar başlayır.

Kurortologiya İnstitutuna iki otaqlı mənzil verilib. Axırda isə məlum olur ki, bu evin heç bir bünövrəsi qoyulmayıb. Lakin səhnədə mübarizələr lazımı səviyyədədir. Əsərin qəhrəmanlarından biri institut direktoru Zaman Həsənlə əsərin əvvəlindən axıra kimi selin apardığı çöpə bənzədir.

Dünya birdən-birə cəmiyyətdə yerlər də dəyişir və dramaturqu belə bir sual düşündürür: «Yeni dövrün adamları kimlərdir?» Pyesdə bu suala çox aydın bir cavab var: «Sovet cəmiyyətini içindən qurd kimi gəmirən, üzdə haqdan, ədalətdən danışan, arxada min oyundan çıxan adamlar».

Dünən hər cür əclaflığı özünə rəva görən, qarnına yastıq bağlayıb bivec əri ilə dələduzluğa əl atan Səkinə bu gün məşhur biznesmendir. O olmasa gömrükdən mal buraxmazlar. Səkinəni müdafiə edən yangınsöndürən idarənin müdiri bu gün polis rəisidir, Amerikaya köçməyə can atır və s. Köhnə cəmiyyətlə bu günkü incə tellərlə bağlayan və onun kontrastlarını verən bu epizodlar yazıçının iqtidar və ya müxalifət nümayəndəsi olmasından deyil, istedad səviyyəsindən irəli gəlir.

TAMAŞA HAQQINDA QEYDLƏR

Cəfər Cabbarlının sərt realizmindən, Səməd Vurğunun gərgin münaqişələr və toqquşmalarla dolu olan poetik əsərlərindən, Mirzə İbrahimovun, Sabit Rəhmanın sözləti mənalarla zəngin komediyalarından, İlyas Əfəndiyevin gənclərin duyğu və düşüncələrini lirik psixoloji planda əks etdirən dramlardan, Anarın ədalət qılınca kimi başımızın üstündə dayanan pyeslərindən sonra Azərbaycan dövlət Dram teatrının səhnəsində milli keyfiyyətlərdən daha çox bəşəri duyğulara əsaslanan «Təhminə və Zaur» tamaşasının yaranması teatrımızın cəsarətli bir addımı kimi diqqəti cəlb edir. Bu addım səhnə qəhrəmanının, dramatik xarakterin yeni istiqamətdə inkişafı kimi qiymətlidir. Tamaşada ənənəvi konflikt axtarmaq, şübhəsiz, səmərəsiz zəhmətdir. Burada konflikt insanların düşüncə tərzində, həyatı və xoşbəxtliyi dərk etmək səviyyəsində, hadisələrə qiymət vermək qütblərindədir. Deməli, əsərin dərin qatlarındadır. Dərində olduğu üçün biz onu görməkdən daha çox duyuruq. Duyğuların səhnə təcəssümünü verməyin rejissor üçün nə qədər çətin bir problem olduğunu söyləməyə isə ehtiyac yoxdur.

Təhminə ilə Zauru əhatə edənlərlə bu gənclərin arasındakı konflikt dərin olduğu qədər də antoqonistdir və şübhəsiz, onların faciəsi də bununla bağlıdır.

Biz tamaşanın əvvəlindən sonuna qədər Zaurun əlində bir alışqan görürük. Zaur onu həmişə yandırır. Ətraf qaranlıq olanda bu balaca alışqanın zəif işığı şölələnir. Doğrudur, bu işıqcığaz çox balacadır. Təhminə onu əhatə edənlərin arasında nə qədər balacadırsa, o da o qədər balacadır. Bəzən alışqanın zəif şölələri gur səhnə lampalarının işığında görünməz olur. Biz sonralar bilirik ki,

alışqanı Zaura Təhminə bağışlayıb. Deməli, Təhminənin bu simvolik alışqanı Zaurun bütün həyatını işıqlandırmaq qüdrətinə malikdir. Maraqlıdır ki, onu əlinə alıb laqeyd sözlər deyən Spartakın da obrazını aydınlaşdırmaqda da bu alışqan mühüm rol oynayır. Vaxtilə Təhminəyə sahib olmaq üçün dəridən çıxan və buna nail olmayan Spartak ikibaşlı söz deyəndə sanki alışqan onun daxilindəki qara fikirləri işıqlandırır. Bu alışqan Təhminə öləndən sonra da Zaurun əlindən düşmür. Beləliklə, adi bir predmet məhəbbətin əbədiyi kimi simvolik mənə qazanır və rejissor tapıntısı kimi qiymətli görünür. Tamaşanın quruluşçu rejissoru Mərahim Fərzəlibəyov, rejissor Əlabbas Qədirov, teatrın baş rejissoru Hüseyn Atakişiyevdir.

Şübhəsiz ki, tamaşanın müvəffəqiyyətinin bir hissəsi rejissor işi ilə bağlıdır. Quruluşçu rejissor pərdəni salmadan, dekorasiyanı dəyişdirmədən işıqdan slayd və kino proyeksiyalarından istifadə yolu ilə həm Rıqa təyyarə meydanında, həm Bakıda, həm də Bakı bağlarında baş verən əhvalatları müəyyən ardıcılıqla, məharətlə göstərə bilir. Tamaşanın axırına qədər üstündə «Aeroflot» sözü olan traplar səhnədə qalır. Təhminə ilə Zaur tamaşanın əvvəlində həmin raplardan düşüb bir-birinə yaxınlaşdığı kimi sonunda eyni pilləkənlərlə bir-birindən uzaqlaşır. Onların bir-birindən belə uzaqlaşması da əbədiyyətə qovuşmaq kimi mənə kəsb edir və tamaşaçını düşündürür.

«Təhminə və Zaur» həm dramaturq mətninə, həm rejissor həllinə görə bizim səhnəmizdə sözün tam mənasında yeni tamaşadır. Müəlliflər insan mənəviyyatındakı ilk baxışda görünməyən, ətrafdakılar üçün dedi-qoduya əsas verən, əslində isə bəlkə də səadət və xoşbəxtlik mənbəyi olan insanın (indiki halda Təhminənin) həyatın gözlərinə açıq baxmaq meyllərini, mənəvi azadlığı böyük sevgilərə əsas verdiyini tərənnüm etmək məqsədi ilə yeni təmayüllü yaradıcılıq axtarışları aparmışlar.

Səhnədə qarşı-qarşıya dayanan iki qütb çox aydın görünür. Bu tərəfdə mənəvi tamlıq uğrunda mübarizə aparan, öz xoşbəxtliyini yad adamların əlindən zorla qapmağa çalışan və buna nail ola bilməyən Təhminə ilə Zaur o biri tərəfdə müəllifin «onlar»

dediyi adamlar dayanır. «Onların» içində öz oğlunun səadəti üçün onu Təhminədən çəkəndirməyə cəhd göstərən valideynlər, qonşular və bir də çayxana müdiri durur. Doğrudur, ilk baxışdan çayxana müdirinin bu konfliktə qətiyyəti dərli yoxdur. O, əslində bu adamları tanımır. Lakin həyatın ümumi axarında, fikir və əqidələrin, yaşayışının dərində bu adam həm Zaurun, həm də Təhminənin tam əksi kimi görünür. Təhminə öləndən sonra onun otağını bu adama verirlər. O isə divarların oboyunu dəyişmək qərarını təntənə ilə bildirir. Bəli, müəlliflər tam haqlıdır. Bu evin rəngi çayxana müdirinin zövqünə uyğun gələ bilməz. Müəlliflər bu adi detala fəlsəfi mənə verə bilmişlər.

Rejissorun məharəti bir də orada görünür ki, o, müəllif fikrini əsas tutaraq aktyorları səthilikdən, dayazlıqdan çəkəndirmişdir. Zəhiri effekt yaratmaq meyli tamaşada demək olar ki, yoxdur. Aktyorlar mənalı, ağıllı və təsirli oyunları ilə əsərin nüvəsində gizlənən fikri açma bilmirlər.

Təhminə (Amalya Pənahova), Zaur (Fuad Poladov), Fizzə (Məhluqə Sadıqova) və başqaları psixologizmi dinamika ilə birləşdirirlər.

Musiqi parçalarından istifadə yolu ilə hiss və duyğularında gedən prosesləri göstərmək meyli təqdirəlayiqdir. Bu meyl tamaşanın lakonizminə tam xidmət göstərir. Emin Sabitoğlu tamaşaya maraqlı musiqi yazmış, Nüsrət Fətullayev və Kamal Şıxəliyev gözəl tərtibat vermişlər.

I.

Anam həmişə dua edirdi ki, ay Allah, uşaqlarımı bütün bəlalardan hifz elə. Mən böyüyəndən sonra Məhəmməd Füzulinin: «Ya rəbb, bəlayi-əşq ilə qıl aşına məni» qəzəlini oxudum, gördüm ki, insan əzabdan qaçır, şair isə onu axtarır. Görünür, əzab olmayan yerdə poeziya, poeziya olmayan yerdə isə əzab yoxdur.

Mənim qırx yaşı var. Onun iyirmi ili əzablarla, yəni poeziya ilə keçib. Lakin «sən nə yazmısan?» sualına cavab verməyə gələndə isə həmişə qızarmalı olursan: məlum olur ki, heç nə yazmayıbsan! Ən başlıcası odur ki, mən də hələ heç nə yazmamışam.

Orta məktəbdə oxuyanda şeir yazmağa başlamışam. Altıncı sinifdə oxuyanda bizimlə Yüzlük adında bir qız oxuyurdu. Biz hamımız ondan çəkinirdik, çünki bədənə çox iri idi. Onun sözünün qabağında söz deməyə heç kim ürək eləməzdi. Bir dəfə mən tənəffüs vaxtı Nizami Gəncəvinin «Nuşirəvan və bayquşların söhbəti» hekayəsini ifadəli şəkildə oxuyurdum. Elə belə, özümçün. Birdən hiss elədim ki, uşaqlardan kimsə əlimdəki kitabı vurub salmaq istəyir. Yüzlüyün gurultulu səsi onu yerində dondurdu:

- E-hey, nə edirsən?

Sonra üzünü mənə tutub dedi:

- Oxu!

Mən oxudum. Bütün sinif mənə qulaq asırdı. Oxuyub qurtaran kimi hamı əl çaldı. Görünür pis oxumamışdım. Bu hadisədən sonra mən hər gün Nizaminin «Xosrov və Şirin» poemasını ucadan oxumağa başladım. Bu münvalla düz dörd il oxudum. Orta məktəbi bitirəndə məlum oldu ki, poemanı başdan-ayağa əzbər bilirəm. Mənə elə gəlir ki, mənə şeir yazmaq istəyi məktəb illərində baş qaldırmışdı. Hələ yeddinci sinifdə oxuyarkən bir şeir yazıb «Azərbaycan pioneri» qəzetinə yolladım. Bir gün pioner baş dəstə rəhbəri sinifə daxil olub məni təbrik etdi. O, təmtəraqlı sözlərlə çıxış edərək qeyd etdi ki, mən çox qabiliyyətli şagirdəm. Nəhayət, qəzetdən gələn məktubu oxudu: «Sizin şeiriniz bədii cəhətdən zəif olduğu üçün dərc edə bilmədik».

Sonra üzünü mənə tutub dedi:

-- Sənin şeirində yalnız bədilik çatmır, bu isə düzələn şeydir, - deyib əl çaldı. Uşaqlar da ona qoşulub əl çaldılar.

Mən o vaxt dərk etmirdim ki, «bədilik» nə olan şeydir. Sən demə, elə əsərin taleyini bu «bədilik» həll edirmiş. Əgər o yoxdursa, deməli sənin yazdığın heç vaxt əsər ola bilməzmiş. Belə

ki, dərzinin lap yüz iynəsi olsun, əgər onun materialı yoxdursa, o, paltar tikə bilməyəcək.

İlk şeirim onuncu sinifdə oxuyarkən dərc olundu.

Biz – 60-cı illərin ədəbi gəncliyi, iki şairin – Səməd Vurğunun və bir də Rəsul Rzanın təsiri altında idik. Səməd Vurğunun poeziyası öz sadəliyi və qəlbəyatımlığına görə, Rəsul Rzanın yaradıcılığı isə müdrikliyi ilə bizi cəlb edirdi. Mənsə Səməd Vurğuna meyl edirdim. Rəsul Rzanın poeziyasının dərinliyinə isə sonralar bələd oldum...

Bəli, axı mən böyüklər üçün yazırdım və uşaqlar üçün nəşə yazacağım heç ağıma belə gəlmirdi. Vaxtaşırı dərc olunsam da, amma bircə kitabım da çıxmamışdı. Bir gün «Gənclik» nəşriyyatının şöbə müdiri, şair dostum İlyas Tapdıq mənə dedi ki: «Uşaq ədəbiyyatında özünü sına, çünki bu sahəyə tələbat var».

Düzünü deyim ki, uşaqlar üçün yazmaq ürəyimcə deyildi, çünki böyüklər üçün yazılmış ən zəif əsərlər uşaq mətbuatlarında dərc olunurdu. Klassiklərimizin – Mirzə Ələkbər Sabirin, Abbas Səhhətin, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Sultan Məcid Qənizadənin yaradıcılıqları haqqında düşünəndə belə hesab edirdim ki, bu sənətkarlar ona görə belə gözəl əsərlər yazıblar ki, o dövrdə uşaq ədəbiyyatına böyük ehtiyac vardı.

Mən rus dilini öyrənəndən sonra qarşımda yeni bir aləm açıldı. Korney Çukovski, Samuil Marşak, Sergey Mixalkov, Aqniya Barto, Arkadi Qaydar, Nikolay Nosov, Mariya Prilejeyeva ... Mən onda başa düşdüm ki, bu gün ədəbiyyat uşaqlara daha çox lazımdır.

Bəli, mən İlyas Tapdıqın təklifini qəbul etdim və uşaqlar üçün xeyli şeir yazdım. 1969-cu ildə ilk kitabım çap olundu. Bundan sonra «Qarışqalar», «Mən rəngləri tanıyıram», «Göydən üç alma düşdü», «Quşlar, quşlar», «Torağaylar oxuyur» adlı şeirlər toplusu işıq üzü gördü. İşlərim pis getmirdi. Mətbuatda şeirlərim təriflənirdi. Lakin anlaşılmaz həyəcan hissləri məni rahat buraxmırdı. Hiss edirdim ki, mən hələ əsas sözümü deməmişəm. «Bəlkə sən bunu nəsrə dəyə bildin. Gəl keç nəsrə, nə olar, olar».

İndi mənim povest və hekayələrdən ibarət tərtib olunmuş «Balıca» kitabım nəşr olunub, haqqında xoş sözlər də deyilib. Lakin gizlin narahatlıq hissləri hələ də məni içəridən qızarmış kömür kimi yandırır.

Kimi özümə müəllim sayıram? Cırıdan və Məlik Məmməd obrazlarını yaratmış xalqımı. O cümlədən, Canni Rodari və Hans Xristian Andersen. Mən Hans Xristian Andersenin adi uşaq kitablarındakı insan həyatı barəsində dediyi fəlsəfi fikirlərə heyrət edirəm. Canni Rodarinin yumor və fantaziyasına valeh oluram. Bəlkə də bu, təvazökarlıqdan bir qədər uzaqdır, amma sizə bir sirr açım. Mən yazarkən öz müəllimlərimlə yarışa girirəm və həmişə də özümü məğlub olunmuş sayıram.

Yazıçı həmkarlarım hərdən deyirlər ki, yaxşı əsər yaratmaq üçün uşaqları diqqətlə müşahidə etmək lazımdır. Mənə isə elə gəlir ki, bu, kifayət deyildir. Məncə ilk növbədə xalqın həyatını, onun düşüncələrini, arzu və istəklərini bilmək gərəkdir. Ona görə ki, uşaq yazıçısı həyatın inkişaf ənənələrini başa düşməlidir. Azərbaycan uşaq nəsrinin qüsuru ondan ibarətdir ki, biz öz əsərlərimizi qabaqcadan yalnız uşaqlara şamil edirik. Elə güman edirik ki, uşaqlar üçün yazılan əsərlərdə ictimai-sosial problemlərə toxunulmamalıdır. Məhz buna görə də məhdud dairədən, o cümlədən ibtidai süjetlərdən kənara çıxa bilmirik. Kuklalar, ad günləri barəsində o qədər yazılıb ki... Bu geniş dünyada çalışqan, mərhəmətli, fəal uşaqların obrazlarını yaratmaq əvəzinə, dar, məhdud uşaq maraqlarına həsr olunmuş əsərlər yazırıq.

Müəllimlərim içərisində xalqımı ilk müəllimim hesab edirəm. Mənim fikrimcə, xalq mənim müəllimlərimin də ilk müəllimi olmuşdur. Ona görə də, folklorun sirlərini təmkinlə öyrənmək, yenə də, bir daha öyrənmək lazımdır. Qədim zamanlardan bəri Azərbaycanın bütün görkəmli sənətkarları folklorlardan öyrənmiş, ondan bəhrələnmişlər. Bu, bir ənənə idi. Lakin mənə elə gəlir ki, burada da yanlış yol tutula bilər. Çox vaxt yazıçı folklorun əsarətindən qurtula bilmir. Şifahi xalq ədəbiyyatından süjet götürərkən düşünməlisən ki, sən onun təsir gücündən xilas ola biləcəksənmi?! Axı bu, çox böyük qüvvədir və

skən onun təsir gücündən qurtula bilmədən, xalq arasında deyildiyi kimi, heç nə əldə edə bilməzsən. Buna görə də biz Nizamidən gələn ənənələri dərinlən öyrənməliyik. Onun «Xəmsə»sinə daxil olan əsərlərin demək olar ki, hamısında folklor motivləri vardır. Lakin o, folklorlardan elə məharətlə istifadə etmiş, əsərlərini elə bədii yüksəkliyə qaldırmışdır ki, ondan sonra gələn nəsillər də bu əsərləri xalq yaradıcılığı kimi qəbul etmişlər. Biz isə çox vaxt nağılı nəzmə çəkməklə işimizi bitmiş hesab edirik ki, bu da olduqca səmərəsiz olur...

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında poeziya həmişə əsaslı yer tutmuşdur. Bizim gözəl şairlərimiz vardır: Mirvarid Dilbazi, Mikayıl Rzaquluzadə, Teymur Elçin, Xanımana Əlibəyli, Məmməd Aslan, Eldar Baxış. Bu siyahını uzatmaq da olar. Lakin Teymur Elçinin yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, çox istedadlı, müasir rus və Avropa uşaq ədəbiyyatının ən yeni ənənələrini mənimsəmiş və bizim ədəbiyyatımıza gətirmiş bir sənətkardır. Onun şeirlərini təkcə uşaqlar deyil, həmçinin böyüklər də maraqla oxuyurlar. Teymur Elçinin poemaları sanki bir qayda olaraq iki planda qələmə alınır. İlk planda şən yumor nəzərə çarpır və uşaq əsəri oxuyaraq şənlənir. Müəllifin əsas fikri gizli saxlanılır, sanki arxa plana çəkilir və tədricən meydana çıxır. İkinci planda isə şair uşaqları düşünməyə məcbur edir. Əgər oxucu hələ balacadırsa, o, əsərin zahiri planı, yumoru və nəşəsi ilə kifayətlənir. Uşaq böyüdükcə bir qədər də irəli gedir, düşünməyə başlayır. Qeyd etdiyim bu xüsusiyyətlərə Korney Çukovskidə, Canni Rodaridə və Hans Xristian Andersendə daha çox rast gəlmişəm və bunu uşaq ədəbiyyatının ən zəruri əlamətləri hesab edirəm.

Soruşursunuz ki, hansı əsərləri yazmağa hazırlayıram? Boynuma alıram ki, bunu hələ axıra kimi təsəvvür edə bilmirəm. Görünür səbəbi ondan ibarətdir ki, mən onu indiyə qədər yazmamışam. İstərdim elə bir kitab yazım ki, «Cırtan» kimi uşaqların sevimli kitabına çevrilsin. Arzu edərdim ki, mənim qəhrəmanlarım xalqın istəklərini, ən müqəddəs əməllərini özündə birləşdirə bilsin.

Bu yaxınlarda «Çıraq nənin nağılları» povestini bitirmişəm. O biri povestlərimdən fərqli olaraq burada hadisələr yumoristik planda təsvir olunur. Harda ki, ciddi fikirlər söyləməyə çalışmışam, onda yumoru köməyə çağırmışam.

Mən hələ təzəcə dərk etməyə başlayıram ki, yumor uşaqların qəlbinə çox güclü təsir edə bilər.

Bir cün belə bir əhvalat oldu. Uşaq bağçasında beş yaşlarında bir qızcığaz mənə bir rəsm göstərərək dedi:

- Baxın, bunu mən özüm çəkmişəm. Qəşəngdir?

Əlbəttə qəşəng idi. Lakin inana bilmirdim ki, balaca bir qızcığaz belə rəsm çəkə bilsin. Ona görə xahiş etdim ki, kağız və karandaş gətirsinlər.

- Bir də çək görüm!- dedim.

Qız baxışları ilə məni süzür dedi:

- Əmi, mən belə rəsmləri yalnız bir dəfə çəkirəm.

Mən belə ağıllı, müdrik, qabiliyyətli uşaqların içərisində öz gələcək qəhrəmanlarımı görürəm.

«Detskaya literatura» jurnalı, 1982, № 4, s. 38-40.

I I.

Bu gün biz bakılı uşaq şairi, gözəl nağıllar ustası, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tədqiqatçısı Zəhid Xəlillə Moskva şairi və tərcüməçisi Yuri Kuşakı oxuculara təqdim edirik. Dialoqu Leonid Borisov yazmışdır.

Görüş təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bilirdim ki, Zəhid Xəlil işləmək üçün Maleyevkadakı yaradıcılıq evinə gəlmişdir və mən telefonla ondan bizə bir gün vaxt ayırmasını xahiş etdim. Yuri Kuşak isə görüşmək üçün öz evini təklif etdi. Bu yaxınlarda Y.Kuşakla Z.Xəlil «Salam, Cırtan!» kitabının tərcüməsini bitirmişdilər.

Z.X. – İstərdim söhbətimizi elə birbaşa aşkarlıqdan başlayaq.

L.B. – Hə, əlbəttə, belə də lazımdır. Yuri Naumoviç, bu aşkarlığın sizin işinizlə bir əlaqəsi varmı?

Y.K. – Bu günkü gündə aşkarlıq bizə hər şeydən vacibdir və bizi ən çox narahat edən məsələlərdən geniş danışmaq lazımdır. Aşkarcasına danışmaq dövrümüz üçün əxlaq mühiti yaradır. Lakin qərribə də olsa onu da deyim ki, aşkarlığın analitik anlamı hələ uşaq ədəbiyyatı sahəsinə gəlib çatmamışdır. Hətta partiyanın XXVII qurultayından sonra belə nə «Literaturnaya qazeta», nə «Komsomolskaya pravda», nə də «Pravda» qəzetlərində, sadə dillə desək, heç bir mətbuat səhifəsində uşaq ədəbiyyatı haqqında ciddi bir fikir səslənmədi. Son illər bir tənqidi məqalə belə yazılmadı. Elə bil ki, uşaq ədəbiyyatı ölkə ədəbiyyatı xəritəsindən birdəfəlik silinmişdir. Məgər uşaq ədəbi əsərləri – V.Jeleznikovun böyük zəhmət hesabına başa gətirdiyi «Müqəvvə» povesti demək olar ki, öz reallığı və ağırlı təsvirləri ilə bütün ölkəni silkələmədimi və ilk dəfə olaraq gənc nəsə bu cür kəskin əsərlər təqdim olunmadımı? Bu əsərlər illər boyu durğunluq və valyuntarizmə deformasiya olunmuş cəmiyyətimizə başqalarının diqqətini cəlb etmədimi?

Ölkəmizdə elə bir uşaq tapmazsınız ki, Çeburaşkanı, Timsah Genanı və ya pişik Matroskini, poçtalyon Peçkini – Eduard Uspenskinin povestlərinin parlaq qəhrəmanlarını tanımasın. Yenə sağ olsun cizgi filmləri çəkənlər! Yoxsa kim bunları tanıyardı. Bu povestlər çox az tirajla bir-iki dəfə çap olunmuşdur. Qeyd edim ki, bu əsərlər xarici ölkələrdə bir çox dillərə tərcümə edilmiş, on dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Paradoksa baxın: bizim mətbuatımız bunlar haqqında bircə kəlmə də yazmayıb!

L.B. – Siz bunu nə ilə izah edə bilərsiniz? Bəlkə onu demək istəyirsiniz ki, bəlkə kimsə uşaq ədəbiyyatı haqqında «qəsdən danışmamaq» göstərişi verib?

Y.K. – Görürəm, qızıxdığımı üçün Siz mənə sataşmaq istəyirsiniz. Lakin bu məsələyə ciddi yanaşsaq, bütün təfərrüatı ilə deyə bilərəm: uşaq ədəbiyyatına bu cür münasibət birbaşa durğunluq illərindən gəlir. Uşaq illəri ilə sıx əlaqəli olan məktəblərə, uşaq bağçalarına, uşaq evlərinə, uşaq teatrlarına və sairəyə diqqət zəifləyib, ictimai fəaliyyətsizlik daha kəskin xarakter

alib. Yaranmış bu situasiyada uşaq yazıçısının yaradıcılığından nə danışmaq olar.

Z.X. – Bakıda, bizim yazıçılar klubunda kimə uşaq yazıçısı desən, hətta pis uşaq yazıçısı olmasa belə, o adam səndən inciyəcək.

Y.K. – Sən də inciyirsən?

Z.X. – Bizdə indi öz həmkarını bu cür çağırmaq qəbul edilmədiyi üçün inciməyə səbəb yoxdur. «Uşaq ədəbiyyatı» bölməsi ildə iki dəfə «Uşaq kitabı həftəsi»nə hazırlıq məqsədilə Respublika Yazıçılar ittifaqının plenumundan qabaq yazıçıları toplayır. Lakin bu tədbir olduqca formal xarakter daşıyır. Nə Respublika dövlət nəşriyyat komitəsi, nə nəşriyyatlar, nə də Yazıçılar ittifaqının rəhbərliyi bizim rəyimizi dinləmirlər. Doğrudur, «Uşaq ədəbiyyatının gələcək inkişafı haqqında» 26 mart 1969-cu il qərarından sonra ciddi dəyişiklik oldu. «Gənclik» nəşriyyatının ətrafına ədəbi fəallığı ilə seçilən uşaq yazıçıları toplandı. Bura çoxlu gənc yazarlar cəlb olundu. Respublika mətbuatında müntəzəm olaraq müasir Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun problemlərinə həsr olunmuş müxtəlif rəylər və məqalələr dərc olunmağı başladı. Uşaq ədəbiyyatı sahəsi üzrə Respublika komsomolu mükafatı təsis edildi. İlk illər belə olsa da, sonralar bu qərar nədənsə unuduldu. Uşaqlar üçün yazılacaq ədəbiyyatın üzərində yenidən sükut hökm sürməyə başladı.

Y.K. – Yaranmış sükut bir gün ildırımla nəticələnir...

Z.X. – Elədir, bu yaranmış ümumi sükutdan sonra mətbuatda müxtəlif mülahizələr görünməyə başladı. Sən demə, Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı həmişə zəif olub. Amma tez-tez görünən bu cür bəyanatlar bir elə ciddi təhlilə söykənmirdi. Əgər klassiklərimizi bir kənara qoysaq, Azərbaycanda elə uşaq əsərləri meydana gəlib ki, bu əsərləri cəsarətlə ən yaxşı çoxmillətli sovet uşaq ədəbiyyatı nümunələri ilə yanaşı qoymaq olar: R.Rzanın «Səkil və Çəkil», S.Vəliyevin «Şor Cüllütü», T.Elçinin «Bahar, adlar, uşaqlar», M.Əliyevin «Bir az ovçu, bir az gopçi İbiş», H.Ziyanın «Qardaşlar ovda», İ.Tapdığın «Bildirçin», F.Sadığın «Cırtıdan hara getdi?», M.Aslanın «Şuxluca». Bu əsərlər balaca

oxuculara çox yaxşı tanışdır. Əlbəttə, çap olunmuşların içərisində bədii məziyyətləri ilə o qədər diqqəti çəkməyən əsərlər də yox deyildir. Bu o kitablardır ki, «tematikası zəruridir» adı altında plana salınır və yalnız formal «quş» qoymaq üçündür. Hətta müntəxəbat kitablarına ən yaxşı əsərləri daxil etmək əvəzinə, uşaqlar üçün darıxdırıcı olan əsərlərə yer verilir. Vətənə, dostluğa, pioner dəstələrinə, əməyə həsr edilmiş cansız, bayağı qafiyəli şeirləri uşaq nəinki oxumaq istəmir, həm də bu şeirləri oxuyandan sonra biz də onların gözündən düşürük.

Y.K. – Mixail Kulçitskinin gözəl misraları yadıma düşür: «Mən dekretlə Sovnarkoma vətən haqqında bayağı şeirlər yazmağı qadağan edərdim».

L.B. – Sizdə gənc yazıçıların işləri necə gedir? Onlardan uşaqlar üçün çoxmu yazan var?

Z.X. – Gənc uşaq yazıçıları haqqında, onların ədəbiyyata gəlməsi barədə yalnız şərti danışmaq olar. Bizdə uşaq əsərləri təkcə iki nazik jurnalda və bir qəzetdə dərc olunur. Gənc yazıçı böyükklər üçün yazanda onun əsəri on-iyirmi çap vərəqi həcmində olur, uşaqlar üçün yazanda isə yalnız nazik bir kitab alınır. Onların hər biri, nəşriyyatların yazılmamış qanunlarına görə, həcmindən asılı olmayaraq, ildə bir kitab çap etdirə bilər. Uşaq yazıçısı qonorarla dolana bilmir, məcbur olur özünə başqa bir iş tapsın. Bu haçalanma isə ona mane olur və hətta bəzən müəllifin bütün imkanlarına kölgə salır. Ən mürəkkəb vəziyyəti isə uşaq ədəbiyyatının tənqidçiləri yaşayırlar, çünki onları lap az çap edirlər. Əgər belə bir məsələ ortaya çıxsın ki, uşaq yazıçısı öz zəhməti ilə dolana bilərmi (qeyd edirəm ki, uşaq yazıçısı roman müəlliflərindən az zəhmət çəkmirlər və onlar bu yolda daha çox can qoyurlar), hələ bunun eybi yoxdur. Məsələ burasındadır ki, uşağın normal inkişafı üçün təkcə klassik ədəbiyyat deyil, həm də müasir ədəbiyyat lazımdır...

L.B. – Sizin ikinizə də bir sualım var: televiziya ilə verilən uşaq verilişlərinə necə baxırsınız? Onun uşaqların tərbiyəsində nə kimi rolu var? Bax Siz, Zahid, on ildir ki, uşaq yazıçıları haqqında veriliş aparırsınız və bu veriliş Azərbaycan uşaqları arasında

populyarlıq qazanıb. Deyilənə görə, Siz verilişdə hansı yazıçıdan danışırınsızsa, o yazıçının kitablarını almaq üçün kitabxanalarda növbə yaranır. Siz buna necə baxırsınız?

Z.X. – Başa düşüləndir, belə ki, televiziya kitabdan fərqli olaraq informasiyanı daha anlaşıqlı, uyğunlaşdırılmış formada verir və burada ədəbiyyat mütaliəsində zəruri olan xüsusi tənzimlənməyə ehtiyac qalmır. Televiziya vaxtın çox hissəsini alır, halbuki, bu vaxt ərzində uşaqlar mütaliə edir və təmiz havada hərəkət oyunlarla məşğul ola bilərlər. Lakin televiziya lazımi qədər istifadə etmək lazımdır. Əgər uşaq yazıçıları və onların yaradıcılığı haqqındakı verilişlər hiss olunacaq dərəcədə müsbət nəticələr verməsəydi, mən ondan çoxdan əl çəkərdim.

Y.K. – Zahidin apardığı verilişlərin hələlik tayı-bərabəri yoxdur. Bizdə, Moskvada isə heç nə görünür. Doğrudur, «Budilnik», «Spokoyniy noçi, malışi!» adlı verilişlərdə uşaq əsərlərindən istifadə olunur, lakin bu tamamilə başqa məsələdir.

L.B. – Bəlkə indi də, hər ikinizə vacib olan tərcümə problemlərindən danışaq.

Y.K. – Əlbəttə, bizdə Avropa dillərindən edilən tərcümələr olduqca yüksək səviyyədədir. Naşirlər və oxucular onların içindən ən yaxşılarını seçə bilərlər. Rus dilinə tərcümə tələbatı isə böyükdür, çünki bu dil xalqlar arasında ünsiyyət vasitəsidir.

Z.X. – Tərcümə mənim üçün bir sirdir. Əgər mən onu açmağa bilirəmsə, deməli tərcümə alınacaq. Məncə, elə Azərbaycan şeirləri var ki, onları başqa dillərə tərcümə etmək mümkün deyildir.

L.B. – Bir neçə il bundan əvvəl Ədəbiyyat institutu nəzdində tərcüməçilik qrupları yaradıldı və indi orada dil öyrətmək şərti ilə tərcüməçilər hazırlanır. Sizin buna münasibətiniz?

Y.K. – Təəssüflər olsun ki, bu seminarda məşğul olan tələbələrin çoxu respublikaların hörmətli yazıçılarının uşaqlarıdır. Bəlkə də bu gənclərin zehni inkişaf səviyyəsi olduqca yüksəkdir, çox oxuyublar. Lakin onlar Ədəbiyyat institutuna həmişə istedadına görəmi qəbul olunurlar? Ölkəmizdə yaşayan xalqlar arasındakı ədəbi yaradıcılıq mübadiləsi işi həqiqi inqilabi yolla simasını

dəyişməlidir. Tərcüməçilərin hazırlanmasında və tərbiyə olunmasında dərin düşüncəyə malik təlim bazası olmalıdır.

Z.X. – Bu islahatın aparılması ola bilsin ümumittifaq uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatlarının yaradılmasında da böyük rol oynasın. Axı Moskvanın hər iki nəşriyyatı Rusiya Dövlət Nəşriyyat komitəsinə baxır.

L.B. – Bizi narahat edən bir problemə də toxunmaq istəyirəm: uşaq ədəbiyyatının məktəblə qarşılıqlı əlaqəsi. Mən belə başa düşürəm ki, sinifdən xaric oxu siyahısında uşaq ədəbiyyatı nəzərə carpmaz dərəcədə yer tutur. Şagirdlər, əsasən bu ədəbiyyatı müəllimlərin tövsiyəsi olmadan mənimsəyirlər.

Z.X. – Mən şagirdlərlə tez-tez görüşürəm və onların inşa yazılarını az oxumamışam. Cansıxıcı təəssürat yaranır. Eyni cür şərhlər, proqramla bağlı qeyri-müstəqil düşüncə tərz. «Mənim sevimli qəhrəmanım Pavel Korçagin» mövzusunda otuz nəfərlik yeddinci sinif şagirdi eyni sözləri yazırlar və eyni cür iqtibaslardan istifadə edirlər. Otuz birinci şagird isə yazır: «Mənim ən çox Peçorin xoşuma gəlir». «Niyə belə etmişən? – deyə müəllim ondan ciddi şəkildə soruşur. – Nədir, Pavel Korçagin sənin xoşuna gəlmir? Otur, təzədən yaz, necə lazımdır». Məktəbli riyakarlıqla dərslər alanda formalist bir adama çevrilir, bir şey fikirləşir, başqa şey danışır. Özü də çox rahat və təmkinlə. Məlumdur, uşaq yazıçısı bütün ibrətamizliyi öz əsərinin dərin qatında gizlədir ki, uşaq özünün tərbiyə olunduğunu duymasın. Ədəbiyyat dərslərini isə vərəqləyib görürsən ki, müəlliflər bu canlı varlığın müstəqil düşünməsi üçün bir yer qoymayıblar. Ona görə, dərslər yazılarda və proqram tərtib olunanda pedaqoqlar və uşaq yazıçıları dərslər müəllifləri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Məsələn, necə ki, Moldova və Belorusiyada belə edirlər.

Y.K. – Əgər söhbət uşaq kitablarından gedirsə, mənə müəllimləri təlqin etmədən uşaqların özləri bunu həll etməlidirlər. Bu, onların müstəqilliyini yerinə qoyar, onlarda sərbəst oxuculuq təcrübəsi yaradar.

Z.X. – Mən onu da demirəm ki, uşaq ədəbiyyatını dərslər proqramlarına daxil edək. Məni ən çox məktəb kitabxanalarının problemi narahat edir. Bu kitabxanalar əsasən Maarif Nazirliyinin sifarişləri ilə alınmış kitablarla komplektləşdirilir, demək olar ki, uşaq kitabları alınmır.

Y.K. – Xüsusi uşaq kitabxanaları var.

Z.X. – Əgər mənim buna ixtiyarım çatsaydı, hər bir məktəb üçün işıqlı oxu zalı təşkil edərdim və uşaqlar həftədə bir dəfə də olsa dərslərin yerinə vaxtını orada keçirərdi. Şagird məktəbin kitabxanasına girəndə hiss edərdi ki, sirlə dolu, möcüzəli nağıllar, macəralar aləminə daxil olur.

Y.K. – Əlbəttə, bu arzu nağıla bənzəyir.

Z.X. – Bəlkə, uşaq yazıçıları və pedaqoqların birgə əməkdaşlığı nəticəsində yaranacaq uşaq dərsləri, uşaq yazıçılarının maarif işçilərinə verəcəyi tövsiyələr də nağıldır, qeyri-adi arzulardır?

L.B. – Mənə elə gəlir ki, bu mövzu yenidir və geniş bir müzakirəyə ehtiyacı var. Yaxşı olarda ki, uşaq yazıçıları və pedaqoqlar bu problemin həllinin zəruri olduğunu unutmasınlar və bu mövzu barədə öz fikirlərini «Detskaya literatura» jurnalında və ya digər mətbuat səhifələrində söyləsinlər. Lakin əsas odur ki, bu əməkdaşlığı təcrübədən keçirib inkişaf etdirdinlər.

«Detskaya literatura» jurnalı, 1987, № 9, s. 16.

III.

- Zahid müəllim, istərdim ki, Sizinlə təkcə sırf yaradıcılıq, poeziya ətrafında yox, həm də müasir cəmiyyətdə gənclərin tutduğu mövqedən, orduya, hərbi vətənpərvərlik məsələlərinə münasibətinizdən, ümumiyyətlə, şair və müharibə, Azərbaycan əsgərinin daha da qüdrətli olması üçün görülməli hərbi vətənpərvərlik təbliğatından söhbət açaq. Öncə Sizə belə bir sualım var: ümumiyyətlə, müharibə, eləcə də Qarabağ müharibəsi şair Zahid Xəlil üçün nə deməkdir?

- Qarabağ müharibəsi mənim üçün Şəhidlər xiyabanına anaların, qız və gəlinlərin açdığı cığır idi. Qədir Rüstəmovun yanıqlı-yanıqlı oxuduğu bayatılardı, düşmən tapdağı altında qalan torpaq idi. Hər dəfə Qarabağ söhbəti gələndə hələ adı-sanı bilinməyən cavan bir şairin misraları yadıma düşür:

Vətən oğlu, səninləyəm oyan di,
Kiminkidi yerdə qalan bu qan, de?

Cavan şair Səhərin bu sualıdı – Qarabağ. Bu sual səni də, məni də düşündürməli idi, təkcə düşündürməməli, yandırır-yaxmalı idi.

Qarabağ mənim üçün namərdcəsinə düşməyə təslim olunan qızıl torpaqlarımız idi. Qədim türklər «qara» sözünü «böyük», «yekə», «azman» mənasında işlədiblər. Qarabağ bizim nəhəng dərdimizdi...

- Şübhəsiz, ordu üçün gənclər ailədə, təhsil müəssisələrində, eləcə də cəmiyyətdə, kollektivdə yetişir, formalaşır. Uşaq, yetişmə psixologiyasına yaxından bələd olan bir pedaqoq kimi gənclərimizin tərbiyəsi, orduya hazırlanması ilə bağlı nə deyə bilərsiniz?

- Burada millətin inamı əsasdır. Xalq başa düşməlidir ki, torpaq onundur. Torpağı qorumaq hər birimizin müqəddəs borcudur. İmkani olan adamlar müxtəlif yollarla uşağını ordudan çəkəndirsə, bu, cinayətdir. Çünki o, təkcə oğlunu ordudan saxlamır, başqalarının da inamını qırır. Orduda xidmət etməyən adama gərək xalq qız verməsin, onu kişi hesab edib məclisinə çağırmasın.

Məktəb gəncliyi yetişdirən beşikdir. Burada ana (məktəb) hansı laylanı çalsa, uşaq o cür tərbiyə olunacaq. Müəllimin sözü uşağın beynində, ürəyində özünə daha möhkəm və inamlı yer tutur, nəinki valideynin sözü. Ona görə də, bu işlərin məktəblərdə düzgün təşkilindən çox şey asılıdır.

Son zamanlar məktəblərdə hərbi vətənpərvərliyi gücləndirmək üçün müəyyən tədbirlər cərilir. Bunlar vacibdir. Lakin bundan da vacibi odur ki, gənclərin bu məsələdə inamını

gücləndirərsən. Bu işdə başlıca amil doğru söz danışmaqdır. Ümumiyyətlə, doğru söz hər yerdə gərəklidir. Nizami yazır ki:

Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hörmətli olar.

Doğrunu danışan yazıçı da, müəllim də hörmətli olur. Yalan ayaq tutsa da, yeriməz.

Buna görə də cəbhə üçün əsgər tərbiyə edən adam gərək birinci növbədə doğruçu ola. Cəbhənin şərəf işi olması ilə onun çətinliklərini də gizlətməyə. Bir sözlə, cavanı doğru tərbiyə edə.

- Bir şair kimi yaradıcılığınızda müharibə və hərbi vətənpərvərlik mövzusunda müraciət edirsinizmi? Konkret olaraq bu mövzuda hansı əsərləri yazmışınız və cəbhədə əsgərlərlə görüşünüzü arzu edirsinizmi?

- Mən ümumiyyətlə, müharibə mövzusunda heç nə yazmamışam. Hər yazıçının öz mövzusu olur. Mənim də mövzularım daha çox sülh, əmin-amanlıq haqqındadır. Təkcə bir cəbhə dəfə bir hekayə yazmışam. Adı belədir: «Gülmək üçün müharibə». Uşaqlar gülüb əylənmək üçün müharibə oyunu oynayırlar. «Müharibə» sözünü qədim kitablardan tapır və əcdadlarının ciddi şəkildə həyata keçirdikləri müharibəni onlar oyuna çevirir, gülür, şənələnirlər. Mən, əlbəttə buna inanıram, inanıram ki, belə bir gün gələcək, uşaqlar öz oyunları ilə müharibəni lağa qoyacaqlar.

Əsgərlərlə görüş mənə həmişə xüsusi ləzzət edir, çünki onların həyatı qeyri-adidir. Onların düşüncələri də arxa cəbhədəki gənclərindən fərqlənir.

- Zəhid müəllim, bu gün ən aktual məsələ gənclərin hərbi və vətənpərvərlik tərbiyəsidir. Bu istiqamətdə şairlərin, yazıçıların, mədəniyyət xadimlərinin üzərinə böyük vəzifələr düşür.

- Həqiqətən, bizim üzərimizə böyük vəzifələr düşür. Amma gəlin etiraf edək ki, əsgərlərlə görüş ənənəsi 1941-45-ci il müharibələrində daha yaxşı idi, təşkilati cəhətcə daha mükəmməl idi, nəinki indi. İndi əsgərlərin görüşünə getmək özfəaliyyət xarakteri daşıyır. Bir sıra hallarda isə özünü gözə soxmaq, xalq qazanmaq üçün olur. Bu iş yaradıcılıq təşkilatlarında təşkil olunmalıdır. Görüşlərin bütün proqramı əvvəlcədən bilinməlidir.

Yoxsa, kimsə vəzifəyə can atır, kiminsə başqa təmənnası var, bunun üçün yalançı görüşlər keçirmək heç kəsə gərək deyil. Əsgər qarşısında dayanan adamın səmimiyyətinə inanmalıdır.

- Zahid müəllim, gündən-günə formalaşan Azərbaycan Ordusunun gələcəyinə necə baxırsınız?

- Azərbaycan Ordusu tarixin bir sıra mərhələlərində özünün nəyə qadir olduğunu göstərib. Mən orduda xidmət edən uşaqların bir neçəsi ilə tanışam. Onların qeyrətinə bələdəm. Tərtər bölgəsində həlak olan Rauf Xəlilovun igidliyi haqqında mənə danışblar. Təkbəşinə böyük bir düşmən dəstəsi ilə vuruşan Rauf arxasından deyil, ürəyindən vuruldu. İgidlərimizin şücaəti göstərir ki, Azərbaycan Ordusu çox şeyə qadirdir. Son illər isə onun ruhu artıb. Mən onun qalib çıxacağına inanıram.

Bilirsinizmi, Azərbaycan Ordusu haqqında yazılan əsərlərin son günlər çoxalması yaxşı haldır. Xüsusilə, əsgər məhniçilərinin yaranmasına görkəmli bəstəkarlarımızın qoşulması təqdirəlayiqdir.

Düzdü, zəif əsərlər də meydana gəlir. Amma zəif əsərin də ziyanı yoxdur. Əgər o, əsgəri ruhu qaldırmağa xidmət edirsə, deməli, təmiz amalla yazılıb. Məmməd Araz gözəl deyir:

Nə yatmışan, qoca vulkan, sən inləyəm,

Ayağa dur, Azərbaycan, sən inləyəm.

Azərbaycan mürgüləyən vulkandır. İndi onu oyadan sözlər, nəğmələr lazımdır. O vulkan ayağa qalxsə, çoxlarını əzib məhv edəcək.

- Əsgərə şair, pedaqoq sözlünüz?

- Əsgərlərə sözüm odur ki, möhkəm dayansınlar. Göydə Allah, yerdə xalq onların tərəfindədir.

- Zahid müəllim, Siz gənclər üçün çoxlu şeirlər yazmısınız. Eşitdiyimizə görə bu şeirlərin çoxu sevgi duyğularının tərənnümünə həsr olunub. Amma sonra necə oldu ki, uşaq ədəbiyyatına keçdiniz?

- Mənim üçün ədəbiyyatların bölgüsü şərti xarakter daşıyır. İstər böyüklər, istərsə də uşaqlar üçün yazılan əsərlər obrazlı təfəkkürün məhsuludur. Doğrudur ki, uşaqlar üçün yazmaqdan ötrü başqa bir istedad da olmalıdır. Yazıçılıq qabiliyyətindən başqa

pedaqoqluq istedadı zəruridir. Uşaq yazıçısı körpənin psixologiyasını anlamalıdır. Buna görə də mən sevgi şeirlərini yalnız boş vaxtlarımda yazıram. Yəni onu yaratmaqdan ötrü xüsusi bir yaradıcılıq vaxtı ayırmıram. Amma uşaq əsərlərinə çox ciddi yanaşıram. Bilirsiniz, sevgi şeirləri ani bir duyğudan yarana bilər. Bir dəfə az qala mənə öz eşqini izhar etmək istəyən bir qıza yazmışdım:

Ruhumla, hissimlə nə alləşirsən,

Deyirsən açılan təzə çiçəyəm.

Vallah, lap havayı gözəlləşirsən,

Onsuz da mən səni sevməyəcəyəm.

Bu, hardasa 10-15 il əvvəllərin hissidir. Bu yaxınlarda isə başqa bir şeir yarandı:

Məni sevmək sənə asan gəlməsin,

Zəlzələdən viran qalmış obayam.

Nə istim var, bir az səni isitsin,

Odu sönmüş, külü qalmış obayam,

O odlara salma məni, amandı!

Görürsünüzmü, sevgi şeirləri konkret əhvalın nəticəsidir. Amma uşaq ədəbiyyatı tamam başqa şeydir. Bu ədəbiyyatın ağırlığını çəkməyi özümə şərəf bilirəm.

- Əsəri yazmamışdan qabaq onun süjetini hazırlayırsınız?

- Doğrusu, mən uşaq əsərlərimi də sevgi şeirləri kimi bədahətən yazıram. Yazı makinasının arxasında oturana qədər ola bilər ki, mənim cəmi bir cümləyə sözüm olsun. Qalanı sonra gəlir.

- Pedaqoji fəaliyyət bu işə mane olmur ki?

- Bir tərəfdən mane olur, başqa tərəfdən kömək edir. Mane olur ona görə ki, yazıçının çox vaxtı olmalıdır ki, düşünsün. Amma bədii əsər üçün təkcə düşünmək azdır, həyatı müşahidə etmək, ondan daim öyrənmək lazımdır. Mənə əsərlərimin mövzunu uşaqlar özləri verir. Çox zaman elə sözlər deyirlər ki, uşaq yazıçısının xəyalına belə gəlməz. Bir dəfə eyvanda oturub uşaqlara baxırdım. Onlar da yay tətilinə çıxmışdılar. Birdən gördüm ki, arxadan gələn bir qız qabaqdakı oğlanı çağırır deyir: «Anar,

xəbərin var, sentyabrın biri istirahət gününə düşür». Görün məktəb uşağı nə qədər təngə gətirmişdi ki, qarşıdakı üç aydan əlavə daha bir gün evdə qalacaqlarına sevinirdi. Elə o saat maşının arxasında əyləşdim və indi hələ də özünün çapını gözləyən «Anar» povestini yazdım.

- Zahid müəllim, elə vaxtınız olubmu ki, sonralar onu xatırlayanda gülümsünəsiniz, özünüzün də uşaq kimi olduğunu xatırlayasınız?

- Uşaq yazıçısı ömrü boyu uşaq olur. Bir dəfə Pitsunda yaradıcılıq evində «Qəlbinurun başına gələnələr» povestini yazırdım. Orada bir şey var. Uşaqlar Ağ divi aldadıb gələcəyə gedirlər. Amma göyün ortasında bir də baxırlar ki, Ağ div də onların dalınca gəlir. Bu yerdə çox yorulmuşdum. Çıxdım Qara dənizin sahilində bir az dincəlim. Amma bir də yadıma düşdü ki, axı Ağ div uşaqların dalına düşüb. Qorxdum ki, mən geri dönənə qədər o bir ziyanlıq edər. Tez geri qayıdıb povestin sonunu yazdım. Həm də elə yazdım ki, Ağ div uşaqların əlində oyuncağa çevrilsin...

-Zahid müəllim, əsəri necə yazırsınız?

-Yaxşı sual verirsiniz. Sadəlovh adam düşünər ki, yazıçı əsəri necə yazmalıdır. Oturur stol arxasında, başlayır yazmağa. Amma mənim işim bir az ayrı cürdür. Mənim maşınım uşaqlarım qədər əzizdir. Çünki onu özümə bütün yaradıcılıq evlərinə aparıram. Elə vaxt olub ki, maşınımı götürüb dənizin sahilində adamlardan uzaq bir küncdə nağıllar uydurmuşam. Amma ən maraqlısı «Çinqi» povestinin yazılmasıdır. Yaradıcılıq evindən qayıdırdım. Elektrik qatarında hiss etdim ki, «Çinqi» məni narahat edir, «bu saat məni yazmalısan», – deyir. Moskvaya qədər birtəhər dözdüm. Amma taksidə əyləşəndə gördüm daha dözmək mümkün deyil. Maşının arxa oturacağına keçdim, təyyarə meydanına qədər əsərin birinci fəslinin ilkin variantı beləcə yazıldı.

-Müəllimliyi çox sevirsiniz, yoxsa şairliyi?

-Hər ikisini.

«İnsan və cəmiyyət» qəzeti, 1998, 06 may.

–Zahid müəllim, söhbətə nədən istəyirsiniz ondan başlayaq. Amma istərdim ki, indiki uşaqların problemlərinə bir qədər çox yer ayıraq.

–Bilirsən, adətən həyatda müəyyən anormal vəziyyətlər yarananda bundan ən çox əziyyət çəkən uşaqlar olur. İndi biz həyatın bütün qanunlarının pozulduğu bir vaxtda – keçid dövründə yaşayırıq. Belə kəşməkəşli vaxtlarda isə uşaqlar haqqında xüsusilə düşünməliyik. İndi mən vaxt olduqca bəzi qəzetləri vərəqləyirəm və belə fikirləşirəm ki, bu qəzetlər sanki yazmağa mövzu tapmırlar. Halbuki, indi bizi düşündürən ən aktual problemlərdən biri uşaqların problemləri olmalı və bu məsələ mətbuatda da öz yerini tapmalıdır...

–Mətbuatda bu barədə yazılar getsə də çox az müəlliflər uşaqların problemlərinə ciddi yanaşıblar. Küçə uşaqlarının həyat tərzini işıqlandırmaq bir çox hallarda sensasiya yaratmaq meyllərindən doğur. Mən özüm, ötən yazıların birində bir az qabağa gedərək onları Qavroşa oxşatmışdım...

– Mən bizdəki küçə uşaqlarını Qavroşla müqayisə etməzdim. Bizdə onların vəziyyəti cürbəcürdür. Doğrudur, küçələrə tökülüb pul qazanan, gün keçirən uşaqlar çoxdur. Uşaq var, halal yolla pul qazanır, uşaq da var fikirləşir ki, Allahın altında birinin cibinə girib beş manat qazanaydım. Bu uşaqların valideynlərində əngəlli cəhətlər çoxdur və irsən övlada da keçir. Bu günlərdə iş yerində pəncərədən baxanda gördüm ki, iki uşaq mənim maşınımı yuyur. Yaxınlaşıb maraqlananda ki, «ay bala, sizə kim deyib mənim maşınımı yuyasınız?» Cavabları bu oldu: «Əmi, bizə dedilər ki, bu maşının sahibi xeyirxah adamdır, çıxanda sizə pul verəcək». Mən onların hərəsinə üç min manat verdim. Bir az aralanıb qayıtdılar ki, «əmi, dilənçilikdən bu yaxşıdır, eləmi?» Bu söz məni çox kövrəltdi. Çünki, uşaq əgər dilənirsə, o mütləq ləyaqət hissini itirəcək. Bu keyfiyyəti itirəndən sonra o gələcəkdə heç nəyə nail olmayacaq. Amma öz əməyi ilə yaşayan uşaqlara rəğbət

bəsləyirəm. Belə uşaqlarda qeyrət hissi olur və onlar öz ailələrinə kömək edirlər.

– Küçə uşaqları ilə bağlı indi bir əsər yazırsınız mı?

–Şübhəsiz ki, bu uşaqların taleyi maraqlı bir ədəbiyyat mövzudur. Amma mən bu fikirdəyəm ki, uşaq ədəbiyyatına onları güldürən, fantaziyasına təsir edən əsərlər gətirmək lazımdır. Küçə uşaqlarının həyatından yazarkən isə bunu böyüklərə ünvanlamaq olar. Elə Qavroşun və Kozettanın həyatı uşaq ədəbiyyatı deyil. Bunu böyüklər oxuyur.

–İndi Bakının dəmiryol vağzalında gecələyən uşaqlar var. Mənə elə gəlir ki, onların daxili aləmi firavan yaşayan yaşadlarının daxilindən daha təmizdir.

–Mən öz yaşadlarımla yeniyetmə vaxtlarımda Yevlaxdan Bakıya qəbul imtahanlarına gələndə çox zaman elə vağzallarda gecələyirdim. Amma qəlbimizdəki təmizlik, gələcəyə inam hissi bizi vağzal uşağı olmağa qoymadı. Mən rayon bazarında inəyimizin südünü satmışam. Amma mən bazar uşağı olmadım...

–Nə gizlədək, adamlar dolanışq problemlərinin girdabına düşüblər. Ata-ana güzəran çətinliklərindən məyus olursa, bu, uşağa da təsir edir. Sizcə belə hallar uşaqda necə iz buraxır?

–Biz böyüklər bəzən uşağı uşaq yerinə qoyuruq. Amma sən inandırım ki, hətta səkkiz aylıq uşaq belə ailədə baş verən hadisələrin hamısını bilir. O, başa düşür ki, ata dilxordur, ananın başına hansı iş gəlib. 10-11 yaşında olan uşaqlar isə çox zaman həyatı atalarının düşdüyü vəziyyətlə ölçümlər. Onların öz dünyası olur. Görürsən ki, gedirlər vağzalda gecələyirlər, küçələrə atılırlar.

– Maraqlıdır, indi nə barədə danışardınız?

–Bir çox yazıçılar kimi mən də yazdıqlarım haqqında əvvəlcədən danışmağı xoşlamıram. Amma elə şeylər var ki, o barədə danışmaq olar. Hazırda Amerika Universitetinin təklifi ilə bir «Əlifba» dərslisi üzərində işləyirəm. Mən bu əlifba ilə demək olar ki, gecə-gündüz yaşayıram. Çalışacağam ki, ona qeyri-adi görkəm verim. Bu, uşağa adicə hərf öyrədən «Əlifba» olmayacaq.

Hərflərin bütün macəralarını, işləklərini təsvir etməyə çalışacağam. Misal üçün, burada Cırdan istəyir ki, «Əlifba»-nı qursun, Azman isə hərfləri vurub dağıtmağa çalışır. Onlar mənim köhnə nağıl qəhrəmanlarımdır.

–Siz eyni zamanda Azərbaycan televiziyasında iki veriliş hazırlayırsınız. Camaat indi Rusiya və Türkiyə televiziylarına da maraqla tamaşa edir. Türkiyə telekanallarının özündə uşaqlarla bağlı çeşidli və maraqlı verilişlər hazırlayırlar. Bizdə isə efir tələbləri öz yerində, amma uşaqlar özünü kamera qarşısında sərbəst apara bilmir. Yəni uşaqlar efirdə ağlaya da, qışqıra da, hətta verilişin müəllifinə söz də qaytara bilər...

–Burada müstəqillik başlıca şərtidir. Bizim uşaqlarda bu keyfiyyət az tərbiyə olunub. Çünki valideyn guya öz uşağına kömək edirmiş kimi, əslində onun müstəqiliyyəinə müdaxilə edir. Mən veriliş zamanı uşaqları bir yerə yığanda çox zaman söhbətimiz canlı alınmır. Ona görə ki, uşağın özünün müstəqil sözü yoxdur. Uşaqlarda müstəqillik hissini tərbiyə etmək üçün tərbiyə sistemini dəyişdirmək lazımdır. Bundan ötrü həmin tərbiyəni verən müəllimləri yetişdirmək çox vacibdir. Ailə tərbiyəsinə gəldikdə isə, kimin həyatda mövqeyi necədirsə, onun övladı da o cür tərbiyə alır.

–Açıq, indiki dövrün ab-havasının ziyalılara təsiri çox sarsıdıcı oldu. Bir tərəfdən təsadüfən varlanmış adamlar ortaya çıxdı, başqa tərəfdən bir çox ziyalıların əvvəlki sosial ehtiyatları qəfildən azalmağa başladı. Bunu deyərəkən ziyalı təbəqəsinin öz müvazinətini saxlamaq problemini nəzərdə tuturam.

– Əlbəttə, yeni dövrün gətirdiyi fəlakətlərdən biri də bazar uşaqlarının ziyalı ordusunu üstələməsidir. Bax, məsələn, mən uşaqlar üçün 30 çap vərəqi həcmində kitab hazırlamışam. Lakin onu çap etdirməyə tələsmirəm. Çünki mənə deyirlər ki, sən bir sponsor tap, kitabı çap etdirdirsin. Mən bu sponsor söz-söhbətini ədəbiyyata zərbə kimi qiymətləndirirəm. Kitab çap etdirməyin tamamilə başqa bir sistemini tətbiq etmək lazımdır. Vəziyyətə gəldikdə isə, bir az dözmək lazımdır. Bunu mən desəm də, deməsəm də bu keyfiyyət bizim ziyalıların təbiətində var.

– Siz öz güzəranınızdan razısınızmi?

– Mən dekan vəzifəsinə keçməmişdən əvvəl bir neçə yerdə işləyirdim və üst-üstə «50 şirvan» pul qazanırdım. Bu məbləğ mənim əvvəllər qazandığım pulun yerini qətiyyən verə bilməz. Qabaqlar mənim Bakıda, Moskvada, xarici ölkələrdə kitablarım çap olunurdu və həmin kitablardan əldə etdiyim qonorarın məbləği o qədər çox idi ki, heç bilmirdim harada xərcləyim. Amma hərdən varlı adamların məclislərində iştirak etmək məcburiyyətində qalıram, yaxud mənim ailə üzvlərim harasa, kiminsə evinə gedib fərqli şərait görəndə narahat oluram. Mən narahat oluram, çünki xaraktercə gözü tox adamam.

– Bəs, qəfildən varlansanız, öz həyat tərzinizi dəyişərdinizmi?

– Belə bir şey görünmür. Biz bir dəfə Moskvada yazıçı, Nobel mükafatı laureatı Qabriel Markeslə görüşərkən moskvalı yazıçılardan biri ona sual verdi ki, siz «Yüz il tənhalıqda» romanını yazanda o vaxtlar kasıb bir oğlan idiniz. İndi milyonçusunuz. Fərq nədir? Dedi ki, mən elə həmin adamam, sadəcə olaraq banklarda pulum çoxdur. Markes Moskvaya nimdaş bir gödəkçədə gəlmişdi. Yəni mən də birdən varlansam, yenə həmin adam olacağam.

«Panorama» qəzeti, 1998, 30 may.

YI.

– Bu gün gənclərimiz onlara miras qalan elm və biliyə sadıqlarmı?

– Əvvəllər küçədə, metroda rast gəldiyim hər on adamdan birinin əlində kitab görürdüm. Bu gün isə gənclərimizin əlində kitab əvəzinə mobil telefonları daha çox görürük.

– Gənclərin kitaba olan marağı niyə bu qədər azalıb? Bəlkə də ailədə və məktəbdə uşaqlara qiraətin asanlaşmasından irəli gəlir, yoxsa təqsir yenə «zəmanədədir»?

– Bu problem tezliklə həll olunmasa, millətin axırı faciə ilə «nəticələnəcək». Bədii ədəbiyyatın insanlara, uşaqlara təsiri çox

böyükdür. Axı ədəbiyyat sözünün mənası «ədəb, mərifət» deməkdir. Yəni, bu insanlara ədəb, mərifət öyrədən sənət sahəsidir. Bu isə tərbiyədə ən başlıca amildir. Əgər uşağın ədəbi, mərifəti yoxdursa, onda heç bir tərbiyədən söhbət gedə bilməz. Ona görə də bədii ədəbiyyatın, təsviri incəsənətin uşaqlara aşılması vacib amildir. Burada həm müəllimlərin, həm də valideynlərin xüsusi rolunu qeyd etmək istəyirəm. Valideynlər uşaqlarına Azərbaycan və dünya xalqlarının nağıllarını oxumalıdırlar.

Dünyanın bir sıra qabaqcıl xalqları ədəbiyyatın əhəmiyyətini dərinlən dərk edirlər. Məsələn, Skandinaviya ölkələri dünya uşaq ədəbiyyatının mərkəzi sayılır. Uşaq ədəbiyyatına görə «Nobel» mükafatı laureatları da məhz bu ölkələrin nümayəndələri olub. Maraqlı bir əhvalat danışa bilərəm. Norveçdə bir milyona yaxın adam qaçqın düşərək Amerika Ştatlarının birində məskən salıb. Bir alim sosioloji tədqiqat apararaq aydınlaşdırıb ki, həmin norveçlilərin öz ölkələrinə gətirdikləri yalnız uşaq kitabları olub. Hər şeylərini atıb gəlsələr də, hərəsi 15-20 uşaq kitabını özləri ilə götürübmüş. Bu ibrətimiz faktdır. İnsanlar başa düşür ki, uşağın tərbiyəsi üçün onun paltarının təzə və ya köhnə olması vacib deyil. Uşaq üçün birinci növbədə tərbiyədir. Tərbiyənin əsasını uşağın daxili aləmi və gözəlliyi təşkil edir. Buna görə də bədii ədəbiyyat oxumaq hamı üçün, ələlxüsus da uşaqlar üçün vacibdir. Təəssüf ki, indi bunun tam əksinin şahidi oluruq. Bildiyiniz kimi, otuz ildir ki, televiziya veriliş aparıram. Verilişlərimin birinə kitabxanaçı dəvət etmişdim. O, ağlaya-ağlaya danışdı ki, bizim cavanlarımız kitabxanaya gəlmirlər. Bu bizim faciələrimizin ən böyüyüdür. Ona görə də biz əlbir olmalıyıq. Qəzet və jurnallarda bu mövzulara dəfələrlə toxunulmalıdır. Və uşaqlara başa salmalıyıq ki, onlar kitab oxumasa, daxilən və mənəvi cəhətdən özünü zənginləşdirməyə, sabah ondan yaxşı adam olmayacaq. Mən gecə-gündüz «SOS» deyə bağırıram ki, uşaqlar bədii ədəbiyyat oxumalıdırlar. Axırncı kitabım 1992-ci ildə Moskvada 2 milyon tirajla nəşr olunub. Və tez bir zamanda satıldı. Azərbaycanda isə iki dəfə kitabım çap edilib. Öz vəsaitim hesabına çıxan kitabların birincisi 400, ikincisi 1000 nüsxə olub. O kitabların heç birisi uşaqlara çatmayıb. Hərdənbir

məktəblərə gedərkən uşaqlara hədiyyə edirəm. Uşaqlarsa Zahid Xəlil adda yazıçı tanıyırlar. Ümumiyyətlə, elə düşünülür ki, mən uşaqlar üçün nəgıl yazıram. «Orxan və dostları» adlı povestim çıxıb, amma heç oxuculara çatmadı.

Azərbaycanda kitab yayımının strukturu yaranmayıb. Biz sovet yazıçıları idik. Əvvəllər iki milyon tirajla çıxan kitabım bilmədim ki, hansı ölkədə, harada satıldı. Biz ona öyrəşmişik. İndi isə biz özümüz satmalıyıq. Ya dövlət xətti ilə, ya da özəl struktur xətti ilə yayım idarələri yaradılmalıdır. Dünyanın heç bir ölkəsində görünməyib ki, uşaq kitabı çıxsın və yayılmasın. Skandinaviya ölkələrində uşaq kitabları 40 min, 50 min tirajla satılır. Bu təkcə uşaq yazıçıların problemləri deyil. Bu sadəcə Azərbaycan cəmiyyətinin problemləridir. Qoy cəmiyyət uşaqlarını başlı-başına buraxmasınlar.

Professor kompüterlərin uşaqların həyatında mənfi rol oynadığını bildirdi: İndi hərə birini alır ki, bütün evlərə kompüter qoyulsun, məktəblər kompüterləşsin. Hamı bunun tərəfdarıdır. Olsun, əgər bilik almaq üçün gedirlərsə, bu müsbət haldır. Amma bu gün kompüterlər kitabların yerini tutur. Uşaqların günü internet klublarda keçir. Onlar kompüterdə elmlə deyil, məktublaşma və ya hansısa oyunlarla başlarını qatırlar. Kompüter uşaqların vaxtını mənasız yerə alır. Bundan sonra kitab oxumağa vaxt qalmır. Bütün bunlarla bərabər, kompüter həm də onların orqanizmləri üçün ziyandır və buna görə də valideynlər uşağın vaxt büdcəsinə ciddi nəzarət etməlidir. Valideyn əgər övladını kompüterə göndədirsə, ona iki saat vaxt ayırmalıdır. Və bundan sonra uşaq evdə öz dərs saatını bilməlidir. Hər uşaq gündə bir nəgıl oxusa, sonra həmin uşaqda kitab oxumağa vərdisi yaranır. Və valideynlər bu vərdisi məcburi yaratmalıdırlar. Valideynlər çox zaman belə fikirlər söyləyirlər ki, demokratiyadır. Uşağın kefi istəyirsə, qoy on saat kompüterdə oynasın. Əslində isə demokratiya sözünün mənasını başa düşmürlər. Əgər başlı-başına buraxılırsa, elə bugünkü fəlakətin olmasına gətirib çıxardar.

Bir misal da deyə bilərəm ki, 4-cü sinfin dərsinə getmişdim. 4-cü sinfin birinci dərsi mənim şeirimlə başlayır. «Məktəb yolları» adlanan şeirimi oxuyurdular. Uşaqlardan müəllifin kim olduğunu soruşdum. Amma nə müəllim, nə də şagirdlər müəllifin kim olduğunu bildi. Sonradan kitabı açdılar və müəllifin Z.Xəlilin olduğunu bildilər.

Uşaqlar ənənəvi kitab oxumağa vərdisi etsələr, yəni uşağa deyilsə ki, bir saat müəllim et, o, tamamilə başqa insan olacaq. Hətta dəcəl uşaqlar belə kitab oxuyarkən birdən-birə oxuduğu nəgılın mənasını anlayır və tamamilə başqa insan olur. Bu yerdə müəllimlərin rolu böyükdür. Əslində müəllimlərin günahı da yoxdur. Onların çap edilən kitablar haqqında məlumatı azdır. İndi müəllimlərdən soruşanda ki, «uşaqlara əlavə dərslik üçün nə oxutdurmusunuz», cavabında «Ana sözü» kitabını deyirlər. O da dərslik kimi bir şeydir. Bununla kifayətlənmək olmaz. Elə müasir yazıçılarımızın və dünya yazıçılarının əsərləri var ki, uşaqlar bundan xəbərsizdirlər. Bu kitablardan istifadə etməliyik.

Bu yaxınlarda Rusiyada olarkən kitab satışı olan mağazaya üz tutduq. Bu kitabların yüksək tirajla satıldığının şahidi olduq. Böyükü-kiçikli hər bir şəxs kitab almağa gəlirdi. Kitab var və oxucusu da var. Amma bizdə kitab almaq üçün mağazalara daxil olanlar demək olar ki, yoxdur. Son zamanlar uşaqlar üçün və ümumiyyətlə, bədii əsərlər az yazılır. Bunun da bir səbəbi var. Əsas səbəb əsərləri yaradıırıq, amma onları alan yoxdur. Buna görə də yazıçılarımız yazmaq istəmirlər. Bizim də yaşayışımız bu qonorardan asılıdır. Nəyə görə biz bu qədər əziyyət çəkməliyik? Bizim əsərlərimiz heç yerdə çap olunmur və satılmır.

Dövlət başçısının fərmanında ölkədə Azərbaycan dilində qəzet, jurnal, bülleten, kitab və digər çap məhsulları istehsalının 2001-ci il avqustun 1-nə qədər bütövlükdə latın qrafikasına keçirilməsi barədə verilən qərar ictimai rəydə böyük əks-səda yaratmışdır. Filologiya elmləri doktoru, professor Zahid Xəlillə söhbətimiz də Prezidentin dövlət dili ilə bağlı verdiyi fərman və bu fərmandan irəli gələn digər məsələlər ətrafında oldu.

- **Zahid müəllim, prezidentin son fərmanında qeyd olunub ki, latın qrafikasının bərpa olunması barədə qanun qəbul edilməsindən on il müddət ötməsinə baxmayaraq, onun həyata keçirilməsi olduqca ləng gedir. Halbuki, latından kirilə keçirilməsi üçün bir il kifayət etmişdir. Ancaq bəziləri bu məsələdə hələ də tələsməməyi məsləhət görürlər.**

- Əvvəla onu deyim ki, prezidentin fərmanı müzakirə olunmur, o rəhbərlik üçün qəbul olunur. Yəni əgər prezident fərman veribsə, ona əməl olunmalıdır. Latın qrafikasına keçirilməsinin bu qədər gecikməsinin səbəbi ondadır ki, yaşı 30-dan yuxarı adamların hamısı kiril qrafikasında yazıb-oxumağa adət etdiklərindən latına keçməyi çətin hesab edirlər. Əslində isə bizim hamımız bu əlifba ilə tanışıq. Çünki orta məktəblərdə xarici dil keçərkən qrafikanı öyrənmişik. Ancaq mən bunun bir günahını mətbuatda görürəm. Gərək bu günə qədər qəzetlər, jurnallar ən oxunaqla yazılarını latın hərfləri ilə verərdilər ki, oxucuların gözü alışaydı. Onda məcbur olub oxuyacaqdılar. Bizə tənbellik imkan vermir ki, bu işi başa çatdıraq. Mən elə güman edirəm ki, latın qrafikasına keçmək hər hansı çətinlik yaradacaqsansa da bu, müvəqqəti xarakter daşıyacaq.

- **Dövlət başçısı Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurların olduğunu göstərib.**

- Bu sahədə vəziyyət doğrudan da dözülməzdir. İnsanlar fikirləşmirlər ki, 3-5 manata görə dilimizi korlayırlar. Təsəvvür edin ki, Bakı şəhərində əksər mağazaları bir-birindən ayırd etmək mümkün deyil. Onların adları Azərbaycan – latın qrafikası ilə yox, ingilis dilinin qrafikası ilə yazılıb. Axı biz bu əlifbaya keçərkən bəzi hərfləri saxlamışıq. Bu yazılar isə ingilis və ya alman əlifbası ilə göstərilib. Mən prezidentin fərmanını bu baxımdan vaxtında verilmiş və vacib bir sənəd hesab edirəm. Amma qeyd edirəm ki, son vaxtda şəhərdə rast gəldiyim bir çox şüar – plakatların mövzusu ürəyimcədir. Məsələn, «Hərəməz bir ağac əkək». Çox gözəl şüardır. Reklamlara gəlincə isə bunların təsiri çox böyükdür. Zənnimcə, həmin fərmandan sonra reklam sahəsində əsaslı dönüş yaranacaq.

- **Son zamanlar özəl televiziya kanallarında xarici dillərin fəaliyyət göstərməsi böyük narazılıq yaradıb.**

- Ən yaralı yerimə toxundunuz. İndi ən pisi odur ki, özəl kanallar rus, ingilis və Azərbaycan dilinin qarışığından ibarət verilişlər hazırlayıb efirə verirlər. Televiziya ölkənin güzgüsüdür. Belə hibrit dildə gedən danışıklara qulaq asan uşaq təbii ki, bu cür danışığı tez götürəcək. Əvvəllər yazılı və elektron KİV-lər üçün senzura mövcud idi. Mən bunu qəbul etmirdim. Çünki yaradıcılıq imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Amma o vaxt bircə «uje» sözünün işlədilməsinə görə həmin veriliş bütünlüklə efirə getmirdi, icazə vermirdilər. Efiri xaosik durumdan qurtarmaq lazımdır. Mən 25 ildir ki, Azərbaycan dövlət televiziyasında veriliş aparıram və sensor mənim daxilimdə oturub. Veriliş zamanı fikirləşirəm ki, birdən yad bir kəlmə işlədə bilərəm, ona görə də həmişə diqqətli olmağa çalışıram.

- **Zahid müəllim, pedaqoji fəaliyyətdən əlavə, sizi uşaq ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirən, buna böyük töhfələr verən bir yazıçı kimi də tanıyıraq. Bəlkə yaradıcılıq işləriniz barədə oxucularınıza bir az məlumat verəsiniz?**

- Mənim bu günə qədər 7 şeir, 9 nəsr kitabım işıq üzünə görüb. Sonuncu kitabım Moskvada 2 milyon tirajla dərc olunub. Ondan sonra kitab çap etdirməmişəm. Ancaq yazıları çoxdur. Özüm vermək istəmirəm. Çünki mən inanıram və hiss edirəm ki, tezliklə Azərbaycanda elə bir şərait yaranacaq ki, bu gün maliyyə problemi ucbatından işıq üzünə görməyən əsərlər yüksək tirajlarla çap olunacaq. Mən uşaqlarla çox işləmişəm. Onların iç aləminə yaxşı bələdəm. Uşaqlar fantaziya uydurmağı çox sevirilər. Mən uşaqlar üçün hazırladığım iri həcmli romanımda onların bu marağını nəzərə almışam və zənnimcə, bu qeyri-adi fantaziyalar toplusu uşaqların çox xoşuna gələcək.

«İki sahil» qəzeti, 2001, 05 iyul.

YIII.

- Mən özümü ilk növbədə yazıçı hesab edirəm. Yazıçılığım uşaq ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Açıq deyim ki, mən uşaqlıqdan müəllimlik arzısında olmamışam. Sonra aqibət belə gətirdi ki, müəllim oldum. İndi isə tamam əksinədir: iyun ayının sonlarından başlayaraq tələbələr tətilə çıxırlar, bu müddət ərzində mən tələbələrə çox darıxıram. Yəni bu, ikinci gələn sevgi kimidir, bəlkə də birincidən daha qüvvətli.

Uşaq ədəbiyyatı müxtəlif qatlardan ibarət olmalıdır. Amma bunu hamı yazı bilmir. Bu mövzuda sanballı əsər yazmaq üçün yazıçıda xüsusi istedad olmalıdır. Andersenin ilk kitabı nəşr olduqdan sonra o, səyahətə çıxır və Dikenslə görüşür. Dikens deyir ki, uşaqlar, Andersen bizə qonaq gəlib. Andersen də keçəl imiş. Uşaqlar yüyürüb onun başından öpürlər. Deyirlər ki, sağ olun, nə gözəl nağıllar yazmısınız.

–Təəssüflər ki, bizdə bir-birini sevməmək, başqalarına yaltaqlanmaq halları da var. Xüsusən də həmişə yaşlı nəslin gənc yaradıcısı insanlara qarşı müəyyən müqaviməti hiss olunur. Bu mənada gənclik vaxtlarında belə hallarla üzləşmişinizmi?

– Paxıllıqla lap çox rastlaşmışam. Ancaq həmişə çalışmışam ki, o paxıllığın yanından çox sakitcə keçəm.

–Paxıllığı, gənc yaradıcıya qarşı müqaviməti sadəcə seyr etmək olurmu?

– Olur. Həyatım boyu bu cür yaşamışam. Təsəvvür edin ki, yol gedirik. Qabağımıza vəhşiləmiş itlər çıxır. Biz onlarla mübarizə aparsaq yaxşıdır, yoxsa bir təhər yanlarından ötür keçsək? Yəni ki, ömrü ağılla yaşamaq mümkündür. Yox, əgər o paxıl adam sənə qarşı mübarizəyə qalxırsa, o zaman sən də eyni üslubla ona cavab verməli olursan. Məndə belə hallar az olur. Moskvada «Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı» adlı 15 çap vərəq həcmində kitabım çıxmışdı. Kitabı tərcümə edən İqor Motyaşov Rusiyanın görkəmli tənqidçilərindən idi. Təriflədi ki, kitab çox yaxşıdır, amma çatışmayan bir tərəfi var ki, siz burada hamıdan yazmısınız, özünüzdən yazmamısınız. İcazə verin, sizin haqqınızda

da mən yazım. Beləliklə də o, 20 səhifədən çox «Zahid Xəlilin kitabına məcburi əlavələr» yazdı. O zaman bu, çox böyük sensasiyaya səbəb oldu. Öz dostlarım, tanışlarım dedilər ki, sən bunu nəhaq yazdırmısan. Özünü belə tərifləmişən. Halbuki, mən həmişə təvazökar bir həyat keçirmişəm.

–Bayaq vəhşi heyvan misalını gətirdiniz, amma mələk libaslı daxili «vəhşiliklərlə» dolu adamların hücumlarından qorunmaq çox vaxt çətin olur.

– Bu fikrin davamı kimi bir məqamı deyim. Ömrüm boyu ruslarla işləmişəm. Rusiyada az paxıllıq halları görmüşəm. Mənim Yuri Kuşak adlı bir tərcüməçim vardı. Bir dəfə yazıçılar itifaqına bir uşaq gətirmişdi. Soruşdum ki, bu kimdir? Dedi ki, bu çox istedadlı bir şairdir. Mən rusun belə «böyük ürəyinə» heyran qaldım. Biz heç zaman 13-15 yaşında uşağı gətirib böyük məclislərə çıxartmırıq ki, bəs bu, böyük şairdir. Ancaq əslində, yaradıcı azərbaycanlılar ən gözəl əsərini məhz o vaxtlarda yazırlar. İndi mənim yaşımtı altmışı aşmaqdadır. Şeirlərimdən misal gətirəndə deyirlər ki,

Bizim bağçamıza bir çəmənlə düşüb,

Sürüşüb baharın çiyində düşüb...

Halbuki, bunu mən 18-19 yaşlarında universitetin birinci kursunda oxuyarkən yazmışam. Ola bilər ki, bu gün yazdıqlarım o dövrdəkindən daha parlaq olmasın, amma indikilər daha dərin zəkalıdır. Dünyaya heyranlıq gəncliklə bağlıdır. İnsan gənclik illərində daha gözəl şairdir. Sonra onun həyat təcrübəsi artır. Yaradıcılıq nöqtəyi-nəzərindən təkmilləşir. Belə bir fikir də var ki, dünyanı gözəllik xilas edəcək.

–Axı, bu qədər gözəllik varkən bəs dünya niyə gözəl olmur?

– O gözəllik yoxdur axı, gözəlliyi insanın daxilində axtarmalıyıq. Ədəbiyyatın məqsədi insanı daxildən təmizləməkdir. Biz ədəbiyyatçılar gecə-gündüz çalışırıq ki, insanları mənən gözəlləşdirək, saflaşdıraq. Dünyanı bu mənada gözəllik xilas edəcək. Görünür, dünyanın elə qanunauyğunluqları var ki, biz onu axıradək dərk edə bilmirik. Dünyada hər şey bir-birilə qanunauyğun

şəkildə qurulub. Elm bunun müəyyən hissəsini kəşf edə bilib. Amma ola bilsin ki, kəşf edə bilmədiyimiz çoxluğun içərisində möcüzələr gizlənib. Qədim insanlar bir-birinə ona görə daş atdı ki, bir-birini anlamadı. İndi isə insanlar bir-birilərinə bomba atırlar. Elə daxili qanuna uyğunluqlar var ki, onu insanlar hələ axıradək kəşf edə bilməyiblər.

–Anatomiya insanı fizioloji cəhətdən dəqiqliklə öyrənir. Amma insan özünü ruhani cəhətdən dərk edə bilmir...

–Ruhumuzu daim tərbiyələndirməliyik. Təbii ki, bədənimizi də ruhumuza tabe etməliyik.

–Sovet ideologiyası ömrünü başa vurduqdan sonra insanların demək olar ki, hamısı dinə üz tutdu. Bəs siz necə, özünüzü dindar hesab edirsinizmi?

– Mən dindar deyiləm, çünki dini dərindən bilmirəm. İslam dinini bilmək üçün heç olmasa Quranı yaxşıca oxumaq lazımdır. Mən Quranı tərcümələrdə oxumuşam. Orijinalda Quranı oxumaq isə tamam başqadır. Mən Allahın varlığını tam mənasıyla dərk edirəm. Sanki o, gözümün qabağındadır. Allahı nəhəng bir işıq kütləsi kimi dərk edirəm. İnsan ölərkən o işığa qovuşmaq istəyir. Mən öz Allahımı tapmışam. Bir amerikan aliminin «Ölümdən sonrakı həyat» kitabını oxudum. O kitabda kliniki ölüm keçirən 150 nəfərdən müsahibə götürülüb. Sonra mən o tipli adamları özüm də həyatda gördüm. Bizim həyatımızda Oqtay adlı bir kişi vardı. O, bir neçə dəqiqəliyə «öldü», sonra da «dirildi». Danışdı ki, – «İşığa doğru gedirdim. İşığa çatmağa xeyli qalmış anamın səsini eşitdim. Özünü görmədim, amma dedi ki, Oqtay, gəldin? Dedim ki, hə. Dedi ki, axı gəlməməliydin. Yanımda kimsə gedirdi, qolumdan tutdu. Sonra geri qayıtdı». Faustun fəlsəfəsinə görə, insan özünü xoşbəxt insan kimi dərk edəndə artıq onun ölümü başlayır. Yəni insan özünü heç zaman xoşbəxt hiss edə bilmir. İnsan bütün ömrü boyu ona doğru gedir. O, xoşbəxtliyə yetəndə artıq ölümü başlayır.

- Bir də görürsən ki, 8-10 yaşlı bir uşağı televizor ekranına çıxarıb onun istedadı haqqında xüsusi fikir

söyləyirlər. Sizə elə gəlmirmi ki, bununla da həmin uşağın istedadı əslində aşkalanmır, o, özünə arxayınlaşır?

– Həmin uşağı tərifləyən adam eyni zamanda həm də pədaqoq olmalıdır. Ona başa salmalıdır ki, bu hələ başlanğıcdır. Onu arxayınlaşdırmaq olmaz ki, sən nəhəngsən, əvəzsizsən...

–İnsan müəyyən bir yaş, idrak səviyyəsində özünün kim olduğunu çox gözəl bilir.

–Elədir, həm də o, bunu fitrətən uşaq duyur. Əslində, istedadlı adam tərifləndikdə o, haradasa məhv olur.

– Xüsusi bir uşaq ədəbiyyatına nə dərəcədə ehtiyac var? Tutaq ki, böyük yaşlı adam Andersenin nağıllarını oxuyub bir cür, kiçik uşaq isə tamam başqa cür anlayır. Yaxud, «Cırtanın nağılı»nı da beləcə xarakterizə etmək olar...

– Dünya çox böyükdür. Hər ölkədə yüzlərlə yazıçı var, onun içərisində bir Andersen olur. Bunun adına lap uşaq ədəbiyyatı deməyə, başqa bir şey deyək, fərqi yoxdur. Bəli, mən özüm də uşaq ədəbiyyatından tələb edirəm ki, sözün altında ikinci qat olmalıdır. İmkan olsa hələ üçüncü qat da olmalıdır ki, yaşlı nəslin nümayəndələri də oradan bir şey götürə bilsinlər. Sovet dövründə belə bir hekayə vardır: uşaq tramvaya minir. Görür ki, yaşlı bir qadın ayaq üstədir, durub ona yer verir. Ona da təşəkkür edir ki, afərin, əsl pioner belə olar. Əlbəttə, bu çox primitiv bir ədəbiyyatdır. Bir də var «Noxud üstündə yatan şahzadə qız» nağılı. Bizim xalq nağıllarımız ölməz ruhumuzun ifadəsidir.

«Elm, təhsil və həyat» qəzeti, 2002, 04 oktyabr.

IX.

Bəziləri elə düşünə bilər ki, uşaqlar üçün yazmaq asan məsələdir. Əslində isə kiçikyaşlılar üçün yazan müəllifdən hərtərəfli bilik və xüsusi qabiliyyət tələb olunur. Müsahibimiz uşaq ədəbiyyatı mütəxəssisi, professor Zahid Xəlil deyir ki, balacalarla işləmək olar, onlar üçün yazıb-yaratmaqdan ötrü hətta alim olmalıdır.

–Zahid müəllim, söhbətimizin əvvəlində ədəbiyyatımızın indiki vəziyyəti barədə fikirlərinizi bilmək istərdik.

–Ümumiyyətlə, biz müstəqil dövlət olandan sonra mədəniyyətimizin başqa sahələrdə olduğu kimi ədəbiyyatımızda da yenidənqurma prosesi başlayıb. Biz əslində bütün imkanlarımızı, qazandıqlarımızın hamısını gözümüzün qabağına gətiririk. Amma yeni, milli ədəbiyyatımızı yaratmalıyıq. Düzdür, 50-ci illərdən başlayaraq Azərbaycanda milli uşaq ədəbiyyatı yaratmağa başladı. 50–cı illərin ortalarında, Stalinin ölümündən və Xruşşovun hakimiyyətə gəlməsindən sonra cəmiyyətdə elə bil iplər, kəndirlər boşaldı, qadağalıq götürüldü. 60-cı illərin ədəbiyyatını da yaradan bu proses oldu. Bütün bunlar bizim milli ədəbiyyatımızın yaradılmasına gətirib çıxartdı. Məsələn, o illərin adamlarını gəlin yadımıza salaq. Anar, Ə.Əylisli, Elçin, İbrahimbəyov qardaşları, uşaq ədəbiyyatı sahəsində İ.Tapdıq, X.Əlibəyli və başqaları səmərəli fəaliyyət göstərdilər. Azərbaycanda Sovet hökuməti dağılandan sonra isə ədəbiyyatda bir durğunluq yarandı. Bunun müxtəlif səbəbləri var və ən başlıca səbəbi odur ki, yazıçılar öz əsərlərini çap etdirməyə həm yer tapmırdılar, ikincisi də, onlarda yazmaq həvəsi olmadı. Ona görə ki, indiyədək yazıçıları dolandıran ancaq ədəbiyyat idi. İstər Azərbaycanda, istər Moskvada, istərsə də dünyanın müxtəlif yerlərində çap edilən kitablarımıza o qədər qonorar alırdıq ki, kifayət qədər istirahət də edə bilirdik, ailəmizi də dolandırırıdık. Birdən-birə bunların hamısı kəsildi. Yazıçı çıxılmaz vəziyyətdə qaldı. Bir anda fikirləşdi ki, bu əsərləri mən nə üçün yazıram.

Əvvəllər ədəbiyyatı nəşriyyatlar tələb edirdi, indi isə əksinə olub. İkinci səbəb yenə iqtisadiyyatla bağlıdır. Sosialist iqtisadiyyatı sistemi dağıldı, əlaqələr kəsildiyinə görə zəiflədi. İqtisadiyyat zəiflədiyinə görə kitab nəşri çox zəiflədi. Birdən-birə kitabların qiyməti ya bahalaşdı, ya ucuzlaşdı, nəsə, cəmiyyətdə anormal proses başladı.

– Və beləliklə ədəbiyyata münasibət də dəyişdi.

– Bəli, sizə deyim ki, bu dəqiqə əslində, uşaq kitabı axtaran bir valideynə rast gəlməmişəm. Bunun başqa bir səbəbi də var. Ölkə müstəqil olandan sonra birdən-birə xarici ölkələrin televiziyları, kompüter texnikası evimizə gəlib çıxdı, telefonlar uşaqların birinci növbədə fikirlərini dağıdıb başqa bir səmtə yönəltdi. Tutaq ki, yaşadığım Yasamal rayonunda xeyli internet klubları var. Uşaq var ki, səhərdən axşamadək bu klublarda məşğul olur. Bu, əslində onun kitaba olan marağını öldürür. Amma birçə şeyi mən həmişə deyirəm, kitabın yerini heç nə verə bilməz.

– Necə deyərlər, kitab insanın ən yaxın dostudur...

–Bəli, kitab birbaşa ürəyə təsir edir. Biz əsərdəki qəhrəmanlardan ayrılmaq istəmirik. Siz inanın ki, mən köhnə qəhrəmanlarımı xatırlayanda göz yaşı axıdıram. Onları özümün əziz adamım hesab edirəm, onlarla nəfəs alıram. Uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı proses birdən-birə dayandı. Amma haradasa bu son 6-7 ildə bu sahədə də canlanma hiss olunur. Mövzularda yeniləşmə başladı, məsələn, deyək ki, 90-cı illərin əvvəlində istər böyük ədəbiyyatımız haqqında bütöv bir fikir söyləyə bilmərik. Bu bütöv fikri söyləyəndə ədalətsizlik olacaq. Heç kəsin bir-birindən xəbəri yoxdur. Amma ona baxmayaraq deyək ki, məsələn, Sevinc Nuruqızının maraqlı şeirləri var. Solmaz Amanovanın kitabı maraqlıdır. Bəlkə də yazıçı kimi o qədər maraqlı deyil, amma bunun məktəblə bağlı axtarışları çox şey deyir, mən demirəm ki, bu şeirdi, amma axtarış varsa, o müəllif dünyaya baxmaq istəyir. Nəsə bir tərpəniş var və bunu qiymətləndirmək lazımdır. Aygün Bünyadzadənin hekayələri yaxşıdır, nağallar da tərcümə edir. «Göyrəçin» jurnalında, «Savalan» qəzetində, «Şəkər villası»nda ara-sıra şeirlərə rast gəlirəm. Amma bunların çoxu zəifdir. Məsələn, mənə çoxlu kitablar bağışlayıblar – uşaq kitabları. Cildləri nəfis şəkildə, amma yazılara baxırsan, adam təəssüf edir ki, bu qədər kağız, pul xərclənib. Axı, bu ədəbiyyat da bir sənəddir.

–Yəqin ki, çoxları uşaqlar üçün yazmağın məsuliyyətini o qədər də dərk etmir?

– Yəni bu sənət elə şeydir ki, onun sirlərini bilmədən yaxşı əsər yaratmaq mümkün deyil. Belinskinin bir sözü var: «Böyükələr

üçün yaxşı ədəbi bir əsər yaratmağa görə bir istedad tələb olunursa, uşaq ədəbiyyatı üçün iki istedad tələb olunur». Uşaq ədəbiyyatının cəkdiyi konturlar aydın olmalıdır, yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Feyzioğlu soyadlı bir Azərbaycan yazıçısı var, Almaniya da yaşayır. O, məndən soruşdu ki, sən hansı siniflər üçün yazırsan? Yəni yazıçılar konkret yaş üzrə də aydın olmalıdır. Uşaq ədəbiyyatı bu qədər çətin bir işdir. Buna asan bir iş kimi baxanların əslində uşaq ədəbiyyatından xəbərləri yoxdur. Və uşaq ədəbiyyatının belə zəif günə düşməsinin səbəbinin biri budur. Bizim klassik ədəbiyyatımız gözəl bir ədəbiyyatdır. Amma müasir dünyanın ədəbiyyatı o qədər güclüdür ki, biz tutaq ki, təkcə öz klassik ədəbiyyatımıza qapanıb qala bilmərik. Dünyada neçə-neçə bu sahədə müəlliflər var ki, onların hər birinin ayrı-ayrı üslubu var. Bunu yazıçı hökmən öyrənməlidir.

– **Dərsliklərdə uşaq ədəbiyyatının yeri, məzmunu sizi nə dərəcədə qane edir?**

– Bizim uşaq ədəbiyyatının qarşısında çox ciddi mövzular dayanır. Biz indiyədək aydan, ulduzdan yazırdıq. İndiki dünyanın qapıları üzümüə açılıb. Biz dünya ədəbiyyatı ilə sıx bağlı olmalıyıq. Əvvəllər sovet ideologiyasına uyğun əsərlər tərcümə edilirdi. İndi isə hər cür ədəbiyyat əldə etmək mümkündür. Məndə Amerikada çap olunan dərsliklər var. Əslində, onlar da dərslik deyil, müəyyən texnologiyalar üzrə bir sinif üçün 5-6 cür kitab təklif edirlər və bu prosesdə yazıçılar xüsusi rol oynayır. Konkret siniflər üçün elə hekayələr yazırlar ki, bunlar şagirdə nə lazımdırsa onu verməlidir. Və əslində, biz dərslik əsərləri yaratmalıyıq.

– **İnkişaf etmiş ölkələrdə təlim-tərbiyədən başlayaraq hər şey planlı şəkildə olur, bizdə isə əksinədir?**

– Ona görə də, biz dərslik ədəbiyyatını yaratmalıyıq. Bunun üçün də bir sıra sədləri, sərhədləri dağıtmalıyıq. Yəni bizdə köhnə təfəkkür ki, qalır, gəlin görək məktəbimiz hansı sistemə daxildir. Bəzi xırda-para dəyişikliklər etmişik. Açıq Cəmiyyət institutunun proqramı gəlib. Bunlar da hər məktəbdə tədris edilmir axı. Ancaq mən bunda heç kəsi təqsirləndirmirəm. Birdən-birə bu sistemə

keçmək çətindi. Ona görə ki, Avropa və Amerika təhsili ilə dərs demək müəllim üçün çox ağırdır. Bu, müəllimdən ensiklopedik bilik tələb edir. Digər tərəfdən, bizim müəllimlərin bir çoxu təhsilini bitirib, neçə illər keçsə də bir kitab üzə açmayıb. Halbuki, hər bir ibtidai sinif müəllimi eyni zamanda alim olmalıdır. Məsələn, o, təkcə bir hekayə təhlil etməməlidir. Nədən söhbət düşürsə elmi cəhətdən onu izah etməlidir. Bunlar elmlə bağlıdır. Və bu elmlə də ibtidai sinif müəllimlərimiz hökmən öyrənməlidirlər və bunun üçün də müəyyən vaxt lazımdır. Təhsildə yenilik olmadığına görə məktəbdə də yenilik yoxdur. Kimin əlinə imkan düşürsə orada da öz bacardığı, bildiyi ədəbiyyatları çap etdirir.

– **Və bayaq dediyimiz kimi, elmi və ədəbi cəhətdən zəif kitablar oxucu zövqünü korlayır.**

– Məlum məsələdir ki, atın qabağına ot, itin qabağına da ət qoymaq lazımdır. Ancaq çox vaxt onların yeri səhv düşür. Bu səhvlərin də əsası odur ki, heç kəs əsl mütəxəssis axtarıb tapmır. Mən uşaq ədəbiyyatı mütəxəssisiyəm. Menecer, alverçi deyiləm. Mənim yaşayışım uşaq ədəbiyyatından olmalıdır. Və bunun üçün də məndən bir az yuxarıda çalışanlar fikirləşməlidir. Bir təşkilat yaranmalı və bu ədəbiyyatı saf-çürük edib çap etdirməlidir. Ondan sonra uşaqlar həmin kitabları alacaqlar. Uşaq yazıq neyləsin? Görünür ki, kitabın üzərində iri hərflərlə «Nağıllar» yazılıb. Alır, görür yox, burada heç nağıldan əsər-əlamət yoxdur. Adamı nə qədər aldatmaq olar?

– **Hər şey uşaqlıqdan başlayır. Əgər bu bünövrə düzgün qurulmursa onda gələcəkdən nə gözləmək olar?**

– Biz əgər xalqımızın gələcəyi haqqında düşünürüksə birinci növbədə onun təlimi, tədrisi ilə məşğul olmalıyıq. Ən başlıcası isə diqqəti uşaq dünyasına yönəltməliyik.

«Üç nöqtə» qəzeti, 2004, 23 aprel.

X.

Uşaq ədəbiyyatımız ölümün caynağındadır, «Olaylar»ın dəyirmi masa iştirakçıları bu qənaətə gəldi.

–Gəlin birbaşa mətləbə keçək. Sizi uşaq ədəbiyyatının bugünkü səviyyəsi qane edirmi?

- Sovet dövrü ilə müqayisədə indi uşaq ədəbiyyatı həddindən artıq çoxdur. Amma bunların əksəriyyəti ədəbiyyata deyil, biznesə xidmət edir. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, bu da lazımdır. Amma bütün bunlar müəyyən mənada ədəbiyyatı tənəzzülə aparır. Tənəzzülün də müxtəlif səbəbləri var. Bu təkcə qəzet və jurnalların çapı ilə bağlı məsələ deyil. Yazıçı ədəbiyyatçı kimi yetişmək üçün müəyyən vaxt lazımdır. Təzə nəslin yetişmə prosesi gecikir. Keçən əsrin 60-cı illərinin uşaq ədəbiyyatı bütün dünyanı gəzirdi. Amma indi dünyanın bizim uşaq ədəbiyyatından xəbəri yoxdur. Mən İnternet saytına girdim ki, görüm Zahid xəlil adında harada nə var. Onun (mənim) 1972-ci ildə vəfat etməsi haqqında məlumat tapdım. Mən istərdim ki, indi nəşr olunan jurnalları, kitabları biznesdən çox tərbiyə ilə məşğul olsunlar. İndi Yazıçılar Birliyinin uşaq ədəbiyyatı bölməsi yazarları bir yerə toplamalıdır. Hərəsi ayrı-ayrı fəaliyyət göstərdiklərindən ortad heç nə yoxdur. Bu çox düşündürücü və ciddi məsələdir.

–Bu əsərlərin təbliği üçün hansı mexanizm olmalıdır?

- Əgər biz plandan çıxmaq istəyiriksə, Qəşəm müəllim, Yazıçılar birliyində uşaq jurnalı çap etməlisiniz. Onu bazara çıxarmalısınız. Görək, «Elli» jurnalı satılır, yoxsa o jurnal? Vasif düz deyir. «Elli»nin öz planı var, ona toxunmaq olmaz. Siz 4-5 aydır yatmışınız. Heç nə etməirsiniz.

– Dediklərinizi bəs kim həyata keçirməlidir?

- Özəl qurumlar da yaratmaq olar. Təhsil Nazirliyi özünün çap orqanını yaratmalıdır. Sırf uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan nəşriyyat uşaq ədəbiyyatını bilən mütəxəssisləri də oraya toplamalıdır. Məktəblər nazirliyin əlindədir. Tutaq ki, mən kitabımın birini aparsam məktəb direktorlarının yanına, direktor

kitabların satışına şərik olmaq istəyəcək. Bu şərti qəbul etsəm, kitablarım satılacaq, əks halda...

–Kukla teatrlarında da obrazlar qorxunc vəziyyətdədir. «Tıq-tıq xanım»ın gözəlliyindən kuklalarda əsər-əlamət yoxdur. Teatrlarda «az», «həyasız» sözlərinə kimi hər cür sözlər işlədilir. Buna münasibətiniz?

- Biz uşaq ədəbiyyatının təbliği, yayımı, çap problemləri ilə bağlı təkliflərimizi verməliyik. Biz hər gün bir yerə yığışa bilmirik axı. Necə edək ki, bizim kitablarımız çap olunsun və uşaqlara çatsın. Bunun səbəbini mən sizə deyim. Təhsil nazirliyi özünün istədiyi kimi əlavə «Oxu» kitablarını çap edir. Oxucu da onun əlindədir. Məsələn, mən sonuncu kitabımı 400 nüsxə buraxmışam. Məqsədim o deyil ki, bu kitabı satım, pul qazanım. Amma bunun bir mexanizmi yoxdur ki, yazılan kitab bazara çıxsın. Mən küçələrə düşüb kitab sata bilmərəm axı. Bu, bizim ən ciddi problemimizdir.

– Dediklərinizi bəs kim həyata keçirməlidir?

- Özəl qurumlar da yaratmaq olar. Təhsil Nazirliyi özünün çap orqanını yaratmalıdır. Sırf uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olan nəşriyyat. Uşaq ədəbiyyatını bilən mütəxəssisləri də oraya toplamalıdır. Məktəblər nazirliyin əlindədir. Tutaq ki, mən kitabımın birini aparsam məktəb direktorlarının yanına, direktor kitabların satışına şərik olmaq istəyəcək. Bu şərti qəbul etsəm kitablarım satılacaq, əks halda...

– Kukla teatrlarında da obrazlar qorxunc vəziyyətdədir. «Tıq-tıq xanım»ın gözəlliyindən kuklalarda əsər-əlamət yoxdur. Teatrlarda «az», «həyasız» sözlərinə kimi hər cür sözlər işlədilir. Buna münasibətiniz?

- Biz uşaq ədəbiyyatının təbliği, yayımı, çap problemləri ilə bağlı təkliflərimizi verməliyik. Biz hər gün bir yerə yığışa bilmirik axı. Necə edək ki, bizim kitablarımız çap olunsun və uşaqlara çatsın. Bunun səbəbini mən sizə deyim. Təhsil nazirliyi özünün istədiyi kimi əlavə «Oxu» kitablarını çap edir. Oxucu da onun əlindədir. Məsələn, mən sonuncu kitabımı 400 nüsxə buraxmışam. Məqsədim o deyil ki, bu kitabı satım, pul qazanım. Amma bunun

bir mexanizmi yoxdur ki, yazılan kitab bazara çıxsın. Mən küçələrə düşüb kitab sata bilmərəm axı. Bu, bizim ən ciddi problemimizdir.

– Uşağı sərbəst buraxdıq. Onda kitab oxumaq həvəsi yarandı. Mağazada kitab varmı uşaq oxusun?

- Xarici təşkilatlar indi bizim işimizə əngəllər törədirlər. Onlar imkan vermirlər ki, kitab və jurnallarımız öz oxucusuna çatсын. Əvvəlcə məktəblərdə köşklər olurdu. Kitablər orada satılırdı. İndi buna imkan yoxdur. Xarici təşkilatlar cəfəngiyatla dolu ədəbiyyatı uşaqlara paylayırlar. Diqqəti bu məsələyə yönəltməliyik. «Elli» jurnalının heç bir problemi yoxdur. Yaradıcılıq o mərhələyə çatıb ki, yeni mövzuları tapmaqda da çətinlik çəkmirlər. Bizdə isə yaradıcılıq o mərhələdə deyil. Biz hələ bünövrədən başlayırıq. Xarici dövlətlərdə məsələn, Almaniyada Henrixin əsərlərini bir milyon tirajla buraxırlar. Satılacağından xəbərsiz ola-ola. Amma gəlin görək, bizdə hansı nəşriyyat bunu edə bilər? Heç biri. Çünki uşağın, valideynin cibində pul yoxdur ki, nəşr olunan kitabları alsın.

– Əgər kitab uşaq üçün nəzərdə tutulubsa, qiyməti də müəyyən qədər aşağı olmalıdır.

- Dövlət uşaq kitablarından vergi almır. Yazıçılar Birliyinin uşaq kitablarının nəşriyyatı, təbliği üçün yayım təşkilatı olmalıdır. Yayım adında bir jurnal çap edilir. Jurnalın rəhbəri Nazim Yaşar 3-4 kitabını nəşr edib. Sonra sifarişin olmadığını deyir. Bu sifariş öz-özünə gəlmir axı. Bu gün uşaqlar üçün Z.Xəlil adlı yazıçı yoxdur. Televiziyanı nəzərə almasaq, düz 15 ildir ki, Z.Xəlil uşaqlarla ünsiyyətdə deyil. Yayım, yəni N.Yaşar həm də uşaqlar arasında təbliğatçı olmalıdır. Əgər bundan sonra uşaqlar kitabı oxumasa, təqsir məndədir.

–Nəyə görə uşaq ədəbiyyatının problemləri Milli Məclisin müzakirəsinə çıxarılmır? Belə bir təşəbbüslə çıxış etmək olarmı?

- Bizim özümüzün təşkilatlanan yerimiz yoxdur. Neçə müddətdir Yazıçılar Birliyində Qəşəm uşaq ədəbiyyatı bölməsinə müdir seçilib. Hələ indiyə qədər yazarları toplayıb deməyib ki,

dərdiniz nədir. Qəşəm rayonda olanda onun şeirlərini mən çap etdirmişəm. Və bu gün də Qəşəmdən umacağım təbii bir haldır. O vəzifəyə seçiləndə yazıçı kimi çıxış edə bilərdim ki, Qəşəm hələ buna hazır deyil. Onda Qəşəm seçilməzdi. Seçilmisənsə, bu gün işləməlisən, hamını bir araya gətirməlisən.

– Hamı özü haqqında fikirləşir. Arada isə uşaqlar isə əziyyət çəkir. Uşaqlar üçün nə etməliyik?

- Biz onsuz da yazacağıq. Mənim əlimdən gələn budur. Ayrı mən nə edə bilərəm ki?

–Nə edə bilərik ki, uşaqlarımız dövrün tələblərinə, yaşlarına uyğun ədəbiyyat alıb oxusunlar?

- Mən bir dəfə televiziya vasitəsilə imkanlı şəxslərə müraciət etdim ki, bir az da uşaq ədəbiyyatına köməklik etsinlər. Axı bizim hər şeyimiz uşaqlar üçündür. Uşaq ədəbiyyatı ilə məşğul olmaq da biznesin növüdür. Qoy bu sahədən onların gəlirləri bir az olsun. Təhsil Nazirliyinə radio və televiziya vasitəsilə müraciət etmişəm. Dövlət təşkilatları bu işə qarışmasa, biz heç nə edə bilməyəcəyik. Mədəniyyət Nazirliyində də bir Nəşriyyat İdarəsi var. Orada da Çingiz Əlioğlu işləyir. Təkcə bir fakt onu sübut edir ki, Mədəniyyət Nazirliyi cəmi bir nəfərlə bu işlə məşğul olmayacaq. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın təbliği, satışı ilə məşğul olan bir təşkilatın yaradılmasına ehtiyac var.

«Olaylar» qəzeti, 2004, 12-15 noyabr.

XI.

Bütün böyükələr nə vaxtsa uşaq olub. Bütün uşaqlar zaman keçdikcə böyüyəcəklər. Ancaq onların normal böyüməsi, əsl insan kimi yetişməsi üçün hamımız borcluyuq. Bəzən biz böyükələr bu müqəddəs borcumuzu unuduruq. Bəlkə də bununla böyük günaha batmış oluruq. Ancaq nə yaxşı ki, aramızda öz zəhməti, alın təri ilə uşaqların qarşısında böyükələrin günahını yumağa çalışan insanlar da var. Bu insanlardan biri şair-yazıçı Zahid Xəlildir. O, bütün ömrünü uşaqlara həsr edib.

- **Zahid müəllim, bu günlərdə uşaqların bayramı oldu. Həmin günü necə keçirdiniz?**

- Mənim üçün hər gün uşaqların günüdür. Mən daim şirin-şəkər balaları düşünürəm. Çünki həyatın gələcəyi uşaqlardır, körpələrdir. Körpələr olmasa bizim sabahımız olmaz. Ona görə də bu bayramı təkcə uşaqların günündə qeyd etmək lazım deyil. Məncə, bütün ömrü boyu uşaq gününü qeyd etmək, onlar haqda düşünmək lazımdır.

- **Gəlin onda söhbətimizi lap əvvəldən, Sizin uşaqlıq illərinizdən başlayaq.**

- Nə olar, lap yaxşı.

- **Necə xatırlayırsınız o illəri?**

- 1942-ci ilin mart ayının 20-də Yevlax şəhərində anadan olmuşam. Ağır müharibə illəri idi. Düzdür, mən uşaq olduğumdan ətrafımda baş verən hadisələri tam başa düşmürdüm. Elə bilirdim ki, həyat bu cür solğun, yemək belə az, əyləncələr də belə olmalıdır.

Uşaqlığım Yevlaxda – Kür çayının sahilində keçib. O zaman Kür tez-tez daşırdı. Biz uşaqlar da həmişə gözləyirdik ki, Kür daşıb sahilləri bassın, biz də su ilə oynayaq. Bəzən belə anlarda sahilə çoxlu balıq düşürdü. Bu çırpınan balıqları yığıb evə gətirərdik.

Əvvəllər Kür çayının sahillərində qəşəng təbii meşələr var idi. Gedirdik oradan tut yığmağa. İndi həmin meşələr qırılıb, əvəzində bağlar, bostanlar salınıb. Çox şey dəyişib o vaxtdan...

- **Ailənin neçənci övladı idiniz?**

- İlk uşaq idim. Məndən sonra bacılarım, qardaşım gəldi dünyaya.

- **Uşaqlıqdan ədəbiyyata həvəs göstərirdiniz?**

- Bəli, uşaq vaxtımdan ədəbiyyatı sevirdim. Altıncı sinifdə oxuyanda ilk şeirimi yazdım. Bu şeir bircə misradan ibarət idi: «Oğlan bağa girdi». Heç şeir misrasına da oxşamırdı. Sonra o bağda bir qız görməliydi, onu sevməli idi. Amma o hissəni yaza bilmədim, ona mühakiməm çatmadı. İlk şeirim isə onuncu sinifdə çap olundu.

- **Deməli, onuncu sinifə çatanda hiss etdiniz ki, şair olmalısınız?**

- Hiss etmək azdır, mən hər gecə onun fikri ilə yatırdım. Cild-cild kitablarımı yuxularımda görürdüm. Bu, mənim idealım idi.

- **O vaxtlar hansı şairlərin əsərlərini oxuyurdunuz?**

- Nizaminin əsərlərini çox oxuyurdum. Bir gün «Xosrov və Şirin» poemasını əldə etdim. Bu kitabı altıncı sinifdən onuncu sinifə qədər dəfələrlə oxudum. Məktəbi bitirəndə artıq poemanı əzbər bilirdim.

- **Sənədlərinizi hansı ali məktəbə verdiniz?**

- Azərbaycan Dövlət Universitetinə (indiki BDU). Qəbul imtahanında mənə düşən üç sualdan biri «Xosrov və Şirin» poeması idi. Müəllimdən «poemanı Sizə əzbər söyləyim, yoxsa təhlil edim?» - deyə soruşdum. Müəllim mənim poemanı əzbər bildiyimə inanmayıb, «yaxşı, bir az əzbər de görək»- dedi. Ayağa durub poemanı deməyə başladım. Müəllimlərdən biri o birinə: «Nə Universitet tələbəsidir?! Gəlsənə bir «beş» yazaq buna», - dedi. Hər ikisi razılaşıb, mənə «beş» yazdılar. Beləcə, Universitetin jurnalistika fakültəsinin qiyabi şöbəsinə qəbul olundum.

- **Qiyabi təhsil aldığınız müddətdə rayonda yaşayırdınız?**

- Yox, mən Bakıda qalası oldum. Hələ onuncu sinifdə oxuyanda bir şeirimi «Azərbaycan» jurnalına göndərmişdim. Rəhmətlik Əli Kərim o şeirə rəy yazmışdı və bir az da tərifləmişdi. İmtahanlarımı verəndən sonra soruşa-soruşa gedib Əli Kərimi tapdım. Ortaboyu, yaraşqlı bir oğlan idi. İçəri girəndə: «Şeir gətirmisiniz?» - deyə soruşdu. Dedim ki, yox, Siz mənim şeirimə rəy vermisiniz, gəlmişəm təşəkkür edim. O, üzümə baxıb gülümsünərək, «bilsəydim sən belə yaxşı oğlansan, heç o tənqidi fikirləri yazmazdım», - dedi. Beləcə, Əli Kərimlə dostlaşdıq və o, mənim Universitetə qəbul olduğumu eşidib, şəhərdə qeydiyyatda düşməyimə kömək etdi.

Əli Kərim hər bir işdə mənə kömək edirdi. Ancaq çox vaxt da şeirlərimi itirirdi. Nə vaxt ona şeir verirdim, bir müddətdən sonra soruşanda deyirdi ki, şeirləri itirmişəm. Sonradan bildim ki,

sən demə o, zəif yazılmış, xoşuna gəlməyən şeirləri bilə-bilə itirmiş. Dostu idim deyə xətrimə dəymək istəməmiş.

- İlk dəfə harada əmək fəaliyyətinə başladınız?

- O vaxt Azərsusəhiyyə idarəsi var idi. Orada işləməyə başladım. Maşınla çörək daşıyırdım.

- Tək yaşayırdınız Bakıda?

- Kamran Əlizadə adlı bir şair dostum var idi. O, Xarici Dillər İnstitutunda oxuyurdu. Bizim ən çox qaldığımız yer həmin institutun yataqxanası olub.

- Tələbəlik illərini necə xatırlayırsınız?

- O vaxt Bakıda Çindən gətirilmiş gözəl paltarlar satırdılar. Demək olar ki, bütün tələbələr o geyimlərdən geyinirdi. Onlar çox gözəl idi. Yuyurdun, ütüləyirdin, elə bilirdin indicə almısan. Köynəyin, şalvarın və pencəyin ayrı-ayrılıqda hər birinin qiyməti altı manat idi. On səkkiz manata qəşəng geyinmək olurdu.

Məni tələbəlik illərində qoruyub saxlayan «Azərbaycan radiosu» oldu. O vaxtlar mən «Sandıqça» uşaq verilişində oxumaq üçün yazılar yazırdım. Bir gün oranın baş redaktoru dedi ki, dünya nağıllarından tərcümə etmək lazımdır, bacararsan? O vaxtlar gündə iki-üç səhifə nağıl tərcümə etməyə başladım. Hər nağıla görə mənə on manat qonorar yazırdılar. O zaman mən on manatla bir ay dolana bilirdim.

- Ali təhsil alandan sonra harada işlədiniz?

- Universiteti bitirib Goranboy rayonuna getdim. Orada rayon qəzetində bir il işlədim.

- Bəs Bakıya nə vaxt qayıtdınız?

-1966-cı ildə həmişəlik Bakıya köçdüm. Dursun adlı aspiranturada oxuyan bir dostum var idi. O məni Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun orqanı olan «Gənc müəllim» qəzetinin redaktoru Kamal Qəhrəmanovun yanına gətirdi. Kamal müəllim jurnalist olduğumu biləndə mənə dedi ki, gəl sən bizim qəzetdə işlə. Onunla razılaşıb, birinci nömrəni çap etdirəndən sonra institutun o vaxtkı rektoru Şövqü Ağayev mənə Bakıda qalıb işləməyi məsləhət gördü. O vaxtdan da şəhərdə qaldım.

- Nə vaxt ailə qurmusunuz?

- 1969-cu ilin noyabr ayının 6-da.

- Özünüz sevib-seçdiniz, yoxsa valideynlərinizin məsləhəti ilə ailə qurdunuz ?

-Yoldaşım əslən bizim rayondandır. Ancaq onunla şəhərdə tələbə olanda tanış olmuşduq. Valideynlərimiz də istəyimizə qarşı çıxmədılar.

- Gənclik illərinizdən başqa xatirələriniz yoxdur ?

-- Bütün oğlanların xatirəsi olur. O vaxtlar mənim bir şeirim var idi:

Gözlərinə baxıram mən bir cüt ulduz,
Ulduzlardır mənə hərdən gözlərini andıran da.
Bəs nədəndir günəş olur,
Bu ulduzlar ürəyimi yandıranda.
O vaxt belə şeylər çox olurdu...

- Zahid müəllim, Siz universitetdə oxuduğunuz dövrdən uşaqlar üçün yazırdınız ?

- Yox, əvvəlcə böyüklər üçün yazırdım. 1967-ci ildə mənim böyüklər üçün yazdığım şeirlər kitabım çıxmalı idi. Elə oldu ki, çıxmadı. Sonra İlyas Tapdıq dedi ki, uşaqlar üçün yaz, plan tutmuşam, səni salım ora. Bir-iki şeir yazdım, xoşuna gəldi. Mən də başladım uşaqlar üçün yazmağa.

- Belə çıxır ki, insanın həyatında təsadüflər də böyük rol oynayır...

- Bəli, mənim həyatımda təsadüflər çox böyük rol oynayıb. Mən tarix elmini bilmirdim məktəbdə. Qatarla Bakıya gələndə yaşlı bir kişi (o, tarix müəllimi idi) Böyük Vətən müharibəsində Almanıyanın məğlub olmasının səbəblərindən danışdı. İmtahana gələndə təsadüfən həmin biletdə mənə düşdü. Onun danışdığını danışib, «4» qiymət aldım.

- Qismətə inanırsınız ?

- Bəli, mən Allaha çox inanıram. Mən Allahı görürəm. Mən onu işıq kütləsi şəklində görürəm.

- İlk övladınız neçənci ildə dünyaya gəlib?

- 1971- ci ildə. İndi mənim üç qızım, altı nəvəm var.

- Uşaqların bayramında onlara nə hədiyyə etdiniz?

- Mən hər gün uşaqlara hədiyyə edirəm. Ümumiyyətlə, uşaq aləmi çox maraqlıdır. Mən bu aləmi sevirəm və həmişə uşaqlara xidmət etməyə çalışıram.

- Evdə uşaqların tərbiyəsi ilə kim məşğul olur ?

- Məncə, evdə uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olmaq lazım deyil. Sadəcə olaraq özünü tərbiyəli aparsan, onlara yaxşı nümunə göstərsən, uşaqlar da çox tərbiyəli olacaq.

- Sonuncu kitabınız nə vaxt çıxıb ?

- Elə bu il. Altıмыш yaşıam tamam olurdu deyə, «Dünyanın ən balaca nağılları» adlı kitabımı çap etdirdim. Mənim bundan əvvəlki kitabım 1992-ci ildə Moskvada iki milyon tirajla çap olunub. Mən Moskvada nəşr olunan kitablarımın hər birinin qonorarı ilə iki «Volqa» məşını ala bilərdim. Ancaq indi elə bir vəziyyət yaranıb ki, şairlər, yazıçılar kitablarını çap etdirmək üçün özləri pul verməlidirlər. Məncə, bu ədalətsizlikdir.

- Çin olmayan arzunuz varmı ?

- 1981-ci ildə mənim üçüncü qızım dünyaya gələndə dedim ki, Allah, heç olmasa qızım məktəbi qurtaranadək mənə ömür ver. Qızım məktəbi də qurtardı, ali məktəbi də. Nəvələrim də var. İndi də fikirləşirəm ki, kaş nəvələrim üçün də nəsə edə bilim.

- Uşaq evlərinə gedirsiniz ?

- Çox gedirəm. Bir dəfə Mərdəkana uşaq evinə getmişdim. O qədər kövrəldim ki, orada uşaqlar üçün şeir oxuya bilmədim.

- Uşaqlara nə arzulayırsınız ?

- Qoy dünyamızda sülh, əmin-amanlıq olsun. Bir də arzulayıram ki, uşaqlar pis adamlara tuş gəlməsinlər.

«Oxu məni» qəzeti, 2002, 04 iyun.

XII.

Sovet vaxtı uşaqlar kitablarla əsl mənada dostluq edirdilər. Uşaqlar üçün ədəbiyyat yüz minlərlə tirajla nəşr

edilir, balaca oxucuların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, rəngarəng tərtibatda verilirdi. Elə əsər seçimində də çətinə düşmürdün. Həm əcnəbi klassikləri, həm də bizim müəllifləri oxumaq imkanı vardı. Uşaq ədəbiyyatı müxtəlif janrlarda təqdim olunurdu: nağıllar, macəra-dedektiv povestlər, fantastika, tarixi romanlar, təbiət və heyvanlar aləmi barədə hekayələr... Bu gün isə kitab bazarındakı azad rəqabət şəraitində vəziyyət heç də ürəkaçan deyil. Əfsuslar olsun ki, uşaqlarda ədəbi zövqü formalaşdırma biləcək ədəbiyyat az qala yoxa çıxıb. Barmaqla sayıla biləcək nümunələr tərtibat baxımından müasir standartlara yaxınlaşsa da, məzmun etibarilə çox geri qalır. Filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji universitetinin ədəbiyyat və onun tədrisi metodikası kafedrasının müdiri **Zahid Xəlil** bunun səbəbini uşaq ədəbiyyatı ilə qeyri-peşəkarların məşğul olmasında görür.

- Demək olmaz ki, son dövrlər uşaq ədəbiyyatı tamamilə yoxdur. Uşaq ədəbiyyatı yazılır, amma çox zəif, həcm etibarilə də azdır. Çünki indi yazanların əksəriyyəti əvvəlki uşaq yazıçılarıdır. İlyas Tapdıq, Qəşəm İsabəyli və bir sıra digər sənətkarlarımız var ki, əvvəl yazırdılar, indi də fəaliyyətsiz qalmasınlar deyə, bu ənənəni sadəcə, davam etdirirlər. Paradoks ondadır ki, uşaqlar üçün yazanlarımız da, uşaq ədəbiyyatını dərk edənlərin sayı da azdır, amma uşaqlar üçün çoxlu sayda jurnal, qəzet çıxır.

-Bu nəşrlər uşaqların bədii zövqünün formalaşdırılması üçün nə qədər yararlıdır?

- Əksəriyyətinin səviyyəsi son dərəcə aşağıdır. Mən bəzən şəkili kitablara rast gəlirəm. Şəkillər gözəl, şriftlər əladır, amma yazılar primitivdir. Onları uşağa vermək olmaz. Çap olunan jurnallar əsasən bədii ədəbiyyat yox, əyləndirici ədəbiyyatdan ibarətdir. Uşaqlar ancaq əylənirlər. Onların intellektinə, bədii təsəvvürünə təsir etmir, mənən zənginləşdirmir. Bu isə başlıca amildir. İnsanın mənəviyyatı yoxdursa, böyük alim olsa belə, cəmiyyətə xeyirdən çox ziyan gətirəcək. Ona görə də uşaq ədəbiyyatının inkişafı, yüksəlməsi üçün konkret şərait yaratmaq

lazımdır. Çünki uşaq ədəbiyyatı adi ədəbiyyat deyil. Bu ədəbiyyatın arxasında uşaqların tərbiyəsi dayanır. Bu gün tərbiyəsiz uşaq böyütsək, sabah dövlətçiliyimizi itirə bilərik. Biz uşaqlarımızın, gənclərimizin tərbiyəsilə ciddi şəkildə məşğul olmalıyıq. Xüsusən, qloballaşma prosesində. Bütün dünyada böyük xalqlar öz mədəniyyətini kiçik xalqlara diqtə edirlər. Belə bir şəraitdə uşaq ədəbiyyatına çox böyük ehtiyac var. Mənə elə gəlir ki, bu sahəni Mədəniyyət Nazirliyi öz nəzarətinə götürməlidir. Xüsusi, keyfiyyətli uşaq kitabları nəşr olunmalıdır.

- Belə halda potensialı necə qiymətləndirirsiniz? Uşaq ədəbiyyatına gələn gənc yazarlar olacaqmı və onlar məsələn, «Harri Potter»ə baxan müasir uşağın tələbini ödəyə biləcəklərmi?

- Ədəbiyyata yeni gələnlərin arasında xeyli istedadlı gənclər var. Təəssüf ki, onlar uşaq ədəbiyyatı ilə deyil, böyük ədəbiyyatla maraqlanırlar. Çünki uşaq ədəbiyyatı elədir ki, gəldin, gərək yazasan, çap edəsən, yayasan. Bu isə asan deyil. Amma gənclər görsələr ki, onların yazdıqları çap edilir, yayılır və müəyyən miqdarda onlara qonorar verilir, məmnuniyyətlə bu sahəyə gələrlər. Heç bir perspektiv olmadığından uşaq ədəbiyyatı ilə maraqlanan da yoxdur. Burada başqa bir problem də var. Gərək, adamların özünün də kitaba marağı olsun. Bu gün kitab alanların sayı xeyli azadıb.

- Bizim insanlar niyə kitaba həvəs göstərmirlər? Müşahidələr göstərir ki, rusdilli əhali Rusiyada çap olunan və burada satılan kitabları həvəslə alırlar...

- Bəli, onlar alırlar. Çünki biz kitablarımızın istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmirik. Məsələn, mənə bu qoca vaxtımda şərait yaradılsa, elə kitablar buraxaram ki, bizdə də ruslarda olduğu kimi satılar. Mən bilirəm hansı kitabları çap etmək lazımdır. Bilirsiz, otu atın qabağına qoymaq lazımdır. Baxın, kimin pulu var, jurnal, qəzet nəşr edir. Amma dövlət pulu istədiyi adama verə bilər. İşə mütəxəssislərə tapşırmaq lazımdır. Adamların kitab almamasının bir səbəbi də odur ki, onlar öncə gündəlik güzəranın qayğısına qalırlar. Kitab bahadır və çoxu uşağına kitab ala bilmir.

İndi məktəb kitabxanaları da yoxdur. Kitabxana nə vaxt olur? O zaman ki, çap olunan kitabı həmin kitabxananın almaq imkanı var. Əvvəllər keyfiyyətli kitablar ucuz satılırdı. Müəyyən güzəştlər olmalıdır. Çünki məktəb kitabxanası mədəniyyətin beşiyidir. Skandinaviya ölkələrində uşaq ədəbiyyatına həm dövlət, həm də xalq tərəfindən xüsusi qayğı göstərilir. XX əsrin əvvəllərində Norveçdən Şimali Amerikaya bir milyona yaxın adam köçüb. Amerikada uşaq ədəbiyyatı tədqiqatçısı maraqlanır ki, görəsən, bu adamlar köçəndə özləri ilə nə gətiriblər? Biz nə aparardıq? Biz getsəydik, yemək-içmək, paltar, qızıl-gümüş aparardıq. Onlar isə hərəsi 20, 30, 50 uşaq kitabı gətiriblər. Deməli, hər şeyi itirib, amma bircə uşağını, uşağının tərbiyəsini itirmək istəmir.

- Müasir dövrün tələblərinə görə uşaq kitabları maraqlı, pafosdan uzaq, mətnlər qısa olmalıdır. Ümumiyyətlə, bu gün uşağa nəyi öyrətmək lazımdır?

- Müasir dövrün uşaq ədəbiyyatı qarşısında xüsusi tələblər qoyulur. Yəni, sovet dövründəki sistem əhəmiyyətini itirib. Bu gün təhsilimiz Avropaya inteqrasiya edilir. Azərbaycanın təhsil sistemi Boloniya prosesinə qoşulur. O sistemə uyğun xüsusi kitablar lazımdır. Bu ədəbiyyat elə olmalıdır ki, uşağın oxuduğu dərsləyə kömək etsin, dərsi təkmilləşdirsən, onu inkişaf etdirsən. Uşaq yazıçısının qarşısında belə bir tələb də dayanır.

- Uşaqlar üçün yazmaq o qədər də asan deyil. Uşaq yazıçısında hansı keyfiyyətlər olmalıdır?

- Uşaq ədəbiyyatı yaratmaq üçün iki cür istedad lazımdır. Birincisi istedad, ikincisi isə pedaqoqluqdur. Yəni, müəllim kimi tərbiyə işindən baş çıxarmalısan. İndi nəşr olunan jurnalların müəllifləri pedaqoq olmadıqları üçün yazdıqları uşaqlara sevinc gətirmir. Uşaq ədəbiyyatının mövzusu sevinc gətirən şeylər olmalıdır. Uşağa yumorla yanaşmalıyıq, onun daxilindəki işığı bir az da gurlaşdırmalıyıq.

- Vaxtilə çoxlu nağıl kitabları nəşr olunurdu. Hətta bizim bəzi yazıçılarımız həmin nağıllardan bəhrələnilib yeni nağıllar da yazırdılar. Necə bilirsiniz, müasir uşaqlar nağıla inanırlar?

- Uşağa həmişə nağıl lazımdır. Uşağın da, torpağın da uşaqlıq dövrü olur. Torpaq qışda yatır. Yaz nə qədər gec gəlsə, torpaq o qədər güclü olacaq. Uşaq da nə qədər uşaqlıq yuxusunda olsa, tez oyanmasa, o qədər ağıllı olacaq. Baxırsan, 14 yaşlı uşağı hamı aldada bilir. Amma bundan qorxmağa dəyməz. O uşaq ayılan kimi hamıdan ağıllı olacaq. Nağıl uşaqları uşaqlıq dövründə saxlayır, beyninə, fantaziyasına qida verir, onda insani hisslər yaradır. O nağıl ki insani hisslərdən uzaqdır, o nağıl yaşamır. Nağılların əsasında humanizm dayanır. Uşaqlar da nağıla inanırlar. İndiki zamanda nağıllara, kitablara da yer ayırmaq lazımdır, kitabı heç nə əvəz edə bilməz. Ananın danışdığı nağılların yerini heç nə verə bilməz. Çünki onun içində ananın hərarəti, ürəyinin qanı da var. Ona görə də ananın danışdığı nağılı uşaq ömrünün sonuna qədər yadından çıxarmır.

- Siz xarici uşaq ədəbiyyatından dərs deyirsiniz. Bu, bizimkimlər üçün nə dərəcədə əhəmiyyətlidir?

- Mən tələbələrə həmişə deyirəm ki, Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yanaşı, xarici ölkələr ədəbiyyatını da hökmən oxumalı, bilməlidirlər. Çünki sözün həqiqi mənasında uşaq ədəbiyyatı onlardır. Onlar nəhəng sənətkarlardır. Məsələn, Canni Rodari İtaliya yazıçısıdır. O, radioda veriliş aparanda mən televiziya da veriliş aparırdım. Canni Rodari deyirdi ki, uşaqlara bir əhvalat danışardım və əhvalatı maraqlı yerində kəsirdim. Uşaqlara deyirdim ki, sizcə, bunun davamı nə ola bilər? Uşaqlar mənə məktub yazırdılar. Gündə 200-dən çox məktub alırdım. O məktubları oxuyurdum və əsərin ardını onların əsasında yazırdım. O, bir povestini uşaqlarla birlikdə yazdı. Mən də eyni prosesi burada tətbiq etmək istədim. Uşaqlar üçün bu əhvalatı oxudum, ardını onların yazmasını istədim. Uşaqlardan birinə də məktub gəlmədi. İtalyan uşağı ilə Azərbaycan uşağının fərqi budur. Ya bu uşaq heç deyilənlərə qulaq asmır, ya da fantaziyasını işlətmək istəmir.

- Sizcə bunun səbəbi nədir?

- Yəqin ki, bu, Avropa sivilizasiyasından gəlir. Mən Moskvada yaradıcılıq evinə gedəndə orda quşlar vardı, qışda

oxuyurdular. Bir uşaqdan soruşdum ki, bu nə quşudur belə? O təkcə demədi ki, bu qarquşudur. Onun görünüşündən danışdı, harada yaşadığını dedi. Nə qədər məlumat verdi... Əgər uşaq öz təbiətinin sirlərini bilirsə, deməli, öz xalqına, torpağına bağlıdır. Biz bu məqamda səhv edirik. Biz uşaqlara təbiətimizi öyrətmirik. Bizim uşaqların çoxunun hətta qarğa və ya sərçə barədə məlumatları yoxdur. Biz təbiəti uşaq vaxtından öyrənməliyik. Uşaqlara əlavə məlumat verəcək ensiklopediyalar çatışmır. Başqa xalqların uşaqları məhz oxuduqları kitablar, yaşadıkları mühit, ənənələri ilə fərqlənirlər. Orada analar uşaqlara təbiəti öyrədir, həyatın sirlərini başa salırlar. Hər şey tərbiyədən gəlir. Bax, mənə bu problemlər çox narahat edir. Uşaqları bu mühitdən necə çıxara biləcəyimiz barədə düşünürəm...

BİZ UŞAQLAR ÜÇÜN NƏ ETMƏLİYİK?

“Uşaqlar bizim gələcəyimizdir”, “Nəyimiz varsa hamısı uşaqlar üçündür”, “Biz uşaqlarımız üçün nə etməliyik?”, “Validəyn borcu və valideyn qayğısı nə deməkdir?” Bu sual və nidalar bütün zamanlarda cəmiyyəti düşündürmüşdür. Onlar bu gün də öz aktuallığını itirməyib. Bəs bu gün biz uşaqlar üçün nə edirik? Azərbaycan televiziylarında və bir sıra mətbuat orqanlarında uşaq tərbiyəsi ilə bağlı olan verilişlərin və məqalələrin sayı nə üçün sifara enib? Bu suallar da müasir dövrün ən aktual sorğularına çevrilib.

Bu gün uşaqlarımız demək olar ki, heç nə oxumur. Onları kompüter oyunları, telefon ismarıqları, teleşoular, yüngül insani münasibətlər daha çox cəlb edir. Uşaqların və gənclərin musiqi zövqü korlanıb. Ü. Hacıbəyov, Q. Qarayev, M. Maqomayev, T. Quliyev, C. Cahangirov, Q. Hüseynli, A. Zeynallı və s. yüzlərlə gözəl bəstəkarlarımız unudulmaqdadır. Onların yerini ekranda soyunan, yüngül musiqiləri ilə zövqləri korlayan müğənnilər, Avropa musiqisini çırpışdırıb özündən yalançı sözlər uyduraraq xalqa sırıyan “bəstəkarlar” tutmuşdur.

Biz bir şeyi anlamalıyıq; uşaq doğularkən bir sıra qabiliyyətlərlə dünyaya gəlir. Bu qabiliyyətlərdən biri söz və musiqidir. Analar beşik başında onlara layla çalarkən uşağın həmin qabiliyyətini inkişaf etdirməyi nəzərdə tutur.

*Laylay dedim yatasan,
Qızılgülə batasan
Qızılgülün içində
Şirin yuxu tapasan.*

Bu laylada ananın müqəddəs arzuları əks olunub. Ana arzu edir ki, uşaq qızılgül kimi ətirli və təmiz olsun. Bu sözlərdə uşağı cəmiyyətin təmiz, ləyaqətli bir üzvü kimi böyütmək arzusu dayanır. Bəs uşağı cəmiyyətə layiq təmiz bir insan kimi necə tərbiyə edək? Mənə elə gəlir ki, son bir neçə ildə bu sual bizim cəmiyyəti düşündürür. Uşağın tərbiyəsi üçün nə lazımdır? Onun fiziki, intellekt və mənəvi tərbiyəsi! Bu gün intellekt tərbiyəsi üçün geniş şəbəkə yaranmaqdadır. Məktəblərimiz, idarə və müəssisələrimiz kompüterləşdirilir, internet klubların sayı artır, yeni tipli dərsləklərimiz yaranmağa başlayır.

Fiziki tərbiyə şəbəkələri kifayət etməsə də əvvəlkindən yaxşıdır. İdman komplekslərimiz çoxalmış, gənclərimizin səsi dünyanın ən böyük olimpiadalarından və yarışlarından gəlir. Əlbəttə, bu hələ azdır. Məktəblərin, mənzil – istismar idarələrinin nəzdindəki idman meydançaları kifayət qədər deyil.

Mənəvi tərbiyə sahəsində isə vəziyyət olduqca acınacaqlıdır. Mənəvi tərbiyə! İnsanın iç dünyasının zənginləşməsi! İnsan daxilən gözəlləşəndə onun cəmiyyətdəki mövqeyi də diqqətəlayiq olur.

Necə edək ki, bu gün tərbiyəsinə başladığımız uşaq sabah cəmiyyətə layiq bir gənc kimi yetişsin, şəxsiyyətə çevrilsin, hamı onunla hesablaşsın? Uşaqlıqdan gəncliyə və qocalığa doğru gedən, mənalı ömür kitablara borcludur. İnsan çox şeyi kitablardan və xüsusilə bədii ədəbiyyatdan öyrənir. Bəs bu gün uşaq ədəbiyyatı aləmində vəziyyət necədir?

Qarşımda son illərdə çap olunan qalaq – qalaq kitablar durur. Onları çeşidləmişəm. Böyük əksəriyyəti dünya klassikasından dilimizə çevrilən əsərlərdir. R. Kiplinqin “Mauqli”, M. Tvenin “Şahzadə və dilənçi”, E. Kestnerin “Emil və xəfiyyələr” həmçinin “İskəndər”, “Atropat”, Uzun Həsən” və s. kimi tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş kitablar var. Tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunmuş həmin kitablar mənim üçün daha əhəmiyyətli göründü. Lakin təəssüf ki, bu kitablar uşaqlar üçün nəzərdə tutulsa da, onların başa düşəcəyi üslubda yazılmayıb.

Bir sıra yeni müəlliflərin əsərləri isə heç bir tələbata cavab vermir. Onların şəkilləri, bəzək – düzəkləri yerində olsa da məzmunşuz olduqlarına görə xeyirdən çox zərər gətirirlər.

Bu gün tez – tez belə sözlər eşidirik: Ədəbiyyat da ölüb, ədəbiyyata maraq da.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı minillik palıd ağacına bənzəyir. Onun ölümü haqqında yalançı uydurmaları dilinizə necə gətirirsiniz?

*Ağ quşum,
Ağarçınım.
Göy quşum
Göyərçinim.
Qarğa qara,
Durna ala,
Çilmə çəlik,
Bircə əmlək,
Qəmbər çarış,
Biz də varış.*

və ya

*İynə, iynə
Ucu düymə.
Bal balıca
Ballı keçi.
Şam ağacı
Şatır keçi.
Qoz ağacı
Qotur keçi.
Hoppan, hoppul
Su iç, qurtul.
və ya
A teşti, teşti, teşti
Vurdum Gilanı keçdi
İki xoruz dalaşdı
Biri qana bulaşdı*

*Qan getdi, çaya düşdü
Çaydan göyərçin uçdu.*

Bu ədəbiyyatın ölməsi haqqında yalançı sözü leksikonunuzdan çıxardın. Bədii sözə, ədəbi əsərə marağı uşaq qəlbində valideynlər yaratmalıdır.

Məlumat üçün deyim ki, uşaqlarda şeirə maraq anadangəlmə olur. Mübaliğəsiz demək olar ki, uşaqlar həmin qabiliyyətlərlə doğulurlar. Yadda saxlayın: Uşaq məhəbbətin meyvəsidir. Ailənin təməli qoyulmağa başlanan sevgi duyğularının ilk dəqiqələrindən uşağın dünyaya gəldiyi vaxta qədər hər şey təbii bir harmoniyaya əsaslanır.

Sevgi, nəvaziş duyğularının uyğunlaşması, təbii instiktlərin bir – birini tamamlaması bu harmoniyanı yaradan atributlardır. Uşaq həmin harmoniyanın nəticəsi kimi meydana gəlir. Poeziyanın yaratdığı duyğular həmin harmoniyanın davamı olur.

*A quşcuğazlar, ananız gəldimi,
Qondu budaq üstünə dincəldimi?!*

*Görcək onu səsləməyə başladız
Civiltilər əcəb alqışladız!
(A.Səhhət)*

*Buynuzları burma – burma
Vurağan qoç, məni vurma!
Qoç uşağa baxıb durdu,
Buynuzunu daşa vurdu.
Dedi:
- Oyna dəcəl oğlan,
Qabağında gəlib durma!
(İ. Tapdıq)
Qəşəng qızam, adım Gilə,
Qonaq getdim dayımgilə.
Yağış yağdı gilə - gilə*

*Ayaqqabım batdı gilə.
(F. Sadıq)*

*Heç yağışdan
Tutub göyə
Çıxmaq olar?
Yağış kəsər
Adam yarıyolda qalar
(A. Əlizadə)*

Şair misralarının ölçüsü, ritmi, musiqililiyi, ürəkdə yaratdığı xoş əhval ailə harmoniyasının ən mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Buna görə də uşaq doğulanda şeiri duymağa xüsusi qabiliyyəti olur. Bu qabiliyyətə qayğı ilə yanaşanda daha da inkişaf edir. Uşaq böyüyəndə də ömrünün sonuna kimi kitabdan ayrılmır. Amma körpə vaxtı həmin qabiliyyət məhv olsa sonralar onu yenidən bərpa etmək çətin olur. Təsəvvür edin ki, təzə ağac əkmisiniz. Sulamasanız o quruyacaq. Axı hələ körpədir. Kökü dərinə işləməyib. Ağac quruyandan sonra onu sulamağın mənası yoxdur. Bax, uşağın ədəbiyyatı da təzəcə əkilən bu tingə verilən su ilə müqayisə oluna bilər.

Bəs uşaq üçün bədii əsərləri necə seçək? Necə edək ki, yeni əkdiyimiz ağaca verilən təmiz su kimi uşağa təqdim etdiyimiz əsərlər də onun yaşına, dünyanı anlamaq səviyyəsinə uyğun gəlsin, həm də bədii cəhətdən kamil olsun? Bunlar başlıca faktorlardır. Burada səhv etmək olmaz. Sən uşağa elə bil nağıl danışarsan ki, körpənin xəyalını küsdürər, onun ədəbiyyata marağını öldürərsən. Axı, sən körpə tingə təmiz su əvəzinə çamır versən, yaxud suya zərərli mayelər qatsan, zəhmətin hədəf gedər. Bax buna görə də uşaq ədəbiyyatı nəşrini bu gün başlı – başına buraxmağımız çox böyük səhvdir. Dünyanın hər yerində uşaq ədəbiyyatı onun bilicilərinin nəzarəti altındadır. İndi valideynlər bazara çıxarılan hər

bir kitaba sənət nümunəsi kimi baxır və onu uşaqlarına alırlar. Bu, Skandinaviya ölkələrində də belədir, Almaniyada İtaliyada və İngiltərədə belədir.

Bu sahədə bütün ağırliq məktəbdə müəllimlərin bağçada tərbiyəçilərin, ailədə valideynlərin öhdəsinə düşür. Ədəbiyyata marağı artırmaq üçün xalqın yaratdığı poetik nümunələri uşaqların oyunlarına daxil etmək lazımdır. Hətta ibtidai siniflərdə “Oxu” dərslərini də belə oyunlar şəklində qurmaq olar. Çünki şeirin ritmini, musiqisini, yumorunu duymaq qabiliyyəti də uşaqlarda anadangəlmə olur.

“Uşaq heç nəyi başa düşmür?” “Körpəni aldatmaq çox çətinidir”, “Nə qədər deyirəmsə bir şey anlamır” – deyən müəllimlər və valideynlər dərin səhv edirlər. Uşağın gözü, burnu, qulaqları və digər orqanları kimi ruhi qida almaq qabiliyyətləri də ana bətnində formalaşır. Həmin qabiliyyət şəh damlası kimi zərif, gül ləçəyi kimi incə olur. Bizim öhdəmizə həmin qabiliyyəti ehtiyatla, nəvazişlə inkişaf etdirmək vəzifəsi düşür. Əgər bunu nəzərə almasaq səhər günəşi çiçəklərin üstünə düşən incə şəh damlalarını birçə təbəssümü ilə yox etdiyi kimi uşaqların həmin qabiliyyəti də quruyub yoxa çıxacaqdır.

Bəs uşaq kitablarının nəşrinə kim rəhbərlik edə bilər? Bu sahədə həm dövlət təşkilatları - məsələn, Təhsil Nazirliyi, Mədəniyyət Nazirliyi, həm də ictimai təşkilatlar müəyyən iş görə bilərlər. İlk başlanğıcda ictimai təşkilatlara dövlətin müəyyən qayğısı olsa bu mexanizmi hərəkətə gətirmək mümkündür. Müasir Avropada uşaq kitablarının nəşri ictimai qurumların öhdəsindədir. Lakin dövlət ona daimi qayğısını göstərir.

Körpə yaşlı uşaqların fiziki inkişafında və mənəvi tərbiyəsində əyləncəli yerlərin və istirahət ocaqlarının çox böyük əhəmiyyəti vardır. Keçmişdə pioner düşərgələri fəaliyyət göstərirdi. Müxtəlif ailələrdən gələn uşaqlar burada bir – birlərini zənginləşdirər, bir – birilərindən mədəni davranış qaydaları öyrənərdilər. Burada nizam – intizam, etiket qaydaları öyrədilirdi. Bu gün biz sovet sisteminin hər şeyindən imtina etmişik. Lakin dünya gör – götür dünyası olduğu üçün keçmiş cəmiyyətin də yaxşı

ənənələrini qoruyub saxlamaq olardı. Axı həmin ənənələri heç bir xarici ölkə bizim kimi dərk edə bilməz. Bu gün nə üçün uşaq əyləncə kompleksləri yaradılmasın?

Uşaqların istirahəti üçün lazım olan əyləncə avadanlıqlarının ödəniş qiyməti həddindən artıq bahadır. Həmin sahəyə diqqət artırılmalıdır. Uşaq əyləncələrini bazar iqtisadiyyatının ixtiyarına vermək olmaz. Qoy bu sahədə vergi ya götürülsün, amma karusellərin, velosiped, maşın və sairələrin kirayə haqqı azaldılmalıdır. Dövlətli və kasıb uşaqların hamısı eyni dərəcədə şənlənmək istəyir. Bu istəyi onların gözündə qoymaq olmaz.

Hörmətli oxucular! Bu gün cəmiyyətimizdə uşaqların tərbiyəsi demək olar ki, başlı – başına buraxılıb. Onların dinlədiyi mahnılar, oxuduqları kitablar, əyləncələr demək olar ki, nəzarətsizdir. Onlar internet klublarında hansı sayıtlara baxır, kimə məktub göndərir, maraq dairələri nəyədir? Biz böyüklər etiraf edək ki, onları başlı – başına buraxmışıq. Biz həm də öz davranışımız, mətbuat orqanlarındakı çıxışlarımızla onlara nəinki nümunə oluruq, əksinə bir sıra hallarda öz davranışlarımızla onların əxlaqına mənfi təsir göstəririk. İndi saysız – hesabsız kitablar çap olunur. Kimin maddi imkanı varsa, ağılına gələni yazıb çap etdirir. Məmməd Araz demişkən:

*Hamı deyən olub, yazan olubdu!
İlhama sarılmaq, qələm götürmək,
Siqaret çəkməkdən asan olubdu.*

Bu gün yalançı yazarlar o qədər çoxalıb ki, həqiqi ədəbiyyat geri çəkilir. Belə kitabları oxuyandan sonra az qala onlara rəhmətlik Müşfiqin məşhur bəndini xatırlatmaq istəyirsən:

*Şairə ilhamdan maya gərəkdir,
Anasız cocuğa dayə gərəkdir.
Şairəm söyləyir yerindən duran,
Adamın üzündə həya gərəkdir.*

Bu gün ara – sıra kitabları çap olunan İlyas Tapdıq, Fikrət Sadıq, Cavad Cavadlı, Məstan Əliyev, Qəşəm İsabəyli, Rafiq Yusifoğlu, Ələmdar Quluzadə və başqaları bu çoxsaylı kitabların önündə öz yazdıqlarını az qala utana – utana üzə çıxarırlar.

Nə etməli? Uşaqlara xidmət göstərmək üçün hansı tədbirlərə əl atmalı? Bu suallar bu gün təkcə mənə deyil, yəqin ki, hamını düşündürür. Səsimə səs verin. İndi söz sizindir.

Texniki redaktor: Gülnara Nurəliyeva
Kompüter yığıcısı: Gülnar İbrahimova
Korrektorları: G. Nurəliyeva
G. İbrahimova

Zahid Xəlil
(Xəlilov Zahid Abdulla oğlu)

SEÇILMIŞ ƏSƏRLƏRİ
VI CİLD